

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
Гуманітарний факультет
Кафедра міжнародних відносин та права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ»

ОДЕСА , 2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
Гуманітарний факультет
Кафедра міжнародних відносин та права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
**«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ»**
для здобувачів вищої освіти спеціальності 291
«Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»
денної форми навчання

**Розглянуто та затверджено на засіданні
кафедри міжнародних відносин та права
Протокол № 1 від «30» серпня 2021 р.**

Одеса: 2021

Конспект лекцій з дисципліни **«Зовнішня політика країн пострадянського простору»** для здобувачів вищої освіти спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» денної форми навчання / Укл.: Чістякова І. М., Білоусов О. С., Кудлай І. В., Гайтан В. В., Моїсеєва Т. М. Одеса: ДУ «Одеська політехніка», 2021. 225 с.

Рецензенти:

1. Марущак В. П., доктор наук державного управління, професор, завідувач кафедри права та законотворчого процесу Національної академії державного управління при Президентіві України
2. Львова Є. О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та законотворчого процесу Національної академії державного Управління при Президентіві України

Конспект лекцій з дисципліни **«Зовнішня політика країн пострадянського простору»** / Укл. Чістякова І. М., Білоусов О. С., Кудлай І. В., Гайтан В. В., Моїсеєва Т. М. Одеса: ДУ «Одеська політехніка», 2021. 225 с.

Конспект лекцій містить 15 тем, які передбачені навчальною програмою дисципліни **«Зовнішня політика країн пострадянського простору»**, для здобувачів вищої освіти спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

Після розпаду Радянського Союзу політична ситуація у регіоні відзначається багатополарністю та відсутністю ефективних механізмів розвитку міждержавних відносин. Країни Балтії, Грузія та Україна обрали європейських вектор власного становлення, дистанціюючись від радянського минулого. Водночас, Росія позиціонує себе правонаступницею СРСР та намагається набути статусу впливового міжнародного гравця за рахунок збереження у зоні свого впливу інших пострадянських країн. Такий підхід провокує масштабні конфлікти, які ускладнюють знаходження необхідних компромісів та унеможливають повноцінну реалізацію будь-яких програм пов'язаних зі створенням «єдиної Європи» чи поєднання європейських ініціатив «Східного партнерства» з пострадянськими геополітичними проектами.

Для кожної суверенної держави, крім загальних, є специфічні фактори зовнішнього міжнародного середовища, що значно впливають на її політичну систему, внутрішню та зовнішню політику, інші сторони життя. У конспекті розміщений матеріал, характеризуючий зовнішню політику країн пострадянського простору. Крім загальних питань, у посібнику є рекомендована література і контрольні запитання, які можуть бути використані здобувачами вищої освіти при підготовці до занять з навчальної дисципліни **«Зовнішня політика країн пострадянського простору»**.

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ.....	5
СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 1	6
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ	6
Змістовий модуль 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СУЧАСНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ.....	6
Лекція 1. МІЖНАРОДНІ НАСЛІДКИ РОЗПАДУ СРСР І ВИНИКНЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ.	6
Лекція 2. УКРАЇНА У СТРУКТУРАХ СНД.....	20
Змістовий модуль II. ВІДНОСИНИ КРАЇН В РАМКАХ СНД. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО ТА БЕЗПЕКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ	36
Лекція 3. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО ТА БЕЗПЕКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ. ДІЯЛЬНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА СУБРЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ.....	36
Змістовий модуль III. ФОРМУВАННЯ, НОРМАТИВНО-КОНЦЕПТУАЛЬНА БАЗА ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН-УЧАСНИЦЬ СНД	49
Лекція 4. ФОРМУВАННЯ, НОРМАТИВНО-КОНЦЕПТУАЛЬНА БАЗА ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН РФ З КРАЇНАМИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ	49
Лекція 5. ЗАХІДНИЙ, СХІДНИЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РФ. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РФ ЩОДО КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ. РФ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ.	66
Лекція 6. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ.	81
Лекція 7. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА	97
СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 2	111
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН КАВКАЗУ ТА СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	111
Лекція 8. МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНА РОЛЬ ГРУЗІЇ НА ТЕРЕНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ	111
Лекція 9. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ВІРМЕНІЯ	136
Лекція 10. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ АЗЕРБАЙДЖАН.....	143
Лекція 11. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН	156
Лекція 12. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ УЗБЕКІСТАН.....	184
Лекція 13. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ТУРКМЕНІСТАН	192
Лекція 14. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ТАДЖИКИСТАН ТА РЕСПУБЛІКИ КИРГИЗСТАН.....	200
Лекція 15. ПРОБЛЕМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ НА ТЕРЕНАХ СНД	208
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	224

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Розпад Радянського Союзу в 1991 році призвів до кардинальних змін у зовнішній та внутрішній політиці новоутворених держав. Колишні радянські республіки постали перед цілою низкою нових проблем, розв'язання яких вимагало значного реформування та модернізації їх внутрішньо- та зовнішньополітичних ресурсів. Спільність проблем та шляхів розвитку нових держав за винятком країн Прибалтики зумовили «м'які» реінтеграційні процеси на теренах колишнього СРСР та переоформлення минулих союзницьких відносин у Співдружність Незалежних Держав. Попри всю неефективність та «аморфність» даної організації її існування і не тільки дає підстави виокремити країни, що входять у її структури, в один окремий регіон, який характеризується певними спільними ознаками, посідає помітне місце у глобальній міжнародній системі і таким чином зумовлює доцільність висвітлення процесів формування та реалізації зовнішньополітичних курсів всіх без винятку країн СНД в рамках окремого навчального курсу.

Головним завданням зовнішньої політики будь-якої держави є створення максимально сприятливих зовнішньополітичних умов для вирішення завдань та реалізації кінцевої мети своєї внутрішньої політики. Особливості та відмінності в змісті внутрішньої політики держави багато в чому визначають основи їх зовнішньополітичного курсу. Водночас, слід зауважити, що ця залежність далеко не завжди має лінійний характер. На деяких історичних етапах взаємозв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою через різні причини може ставати досить слабким, а інколи і взагалі непомітним.

Співдружність Незалежних Держав, СНД — регіональна міжнародна організація, до якої входить низка пострадянських країн.

Одна з головних цілей СНД - збереження й подальше зміцнення відносин дружби, добросусідства і взаємовигідного співробітництва. При створенні СНД зазначалось, що Співдружність будується на принципах міжнародного права. Членство в СНД є добровільним, і кожен з учасників має право його призупиняти чи припиняти. Органи СНД мають суто консультативні та координуючі функції.

Для кожної суверенної держави, крім загальних, є специфічні фактори зовнішнього міжнародного середовища, що значно впливають на її політичну систему, внутрішню та зовнішню політику, інші сторони життя.

Пострадянський простір — насамперед особлива соціальна і політична реальність, суперечлива цілісність котрої зумовлена і спільністю (часто багатовіковою) попереднього розвитку народів, що її становлять, і особливо спільністю радянського соціалістичного етапу їхньої історії. Радянського Союзу як єдиної держави більше немає. Однак становлення нових держав відбувається протягом років і навіть десятиріч. І доки триватиме цей процес, попри всі зміни, що сталися і ще стануться в його колишніх частинах, спільна історична спадщина, спільність соціально-економічних умов і проблем протягом досить тривалого часу залишатимуться факторами, які серйозно впливатимуть на всі явища і процеси у цій частині світу.

Становлення і розвиток усіх пострадянських нових незалежних держав, незважаючи на певні особливості кожної з них, мали спільні, характерні для всіх молодих держав, риси.

Навчальна дисципліна «Зовнішня політика країн пострадянського простору» посідає важливе місце серед дисциплін, що викладаються у вищих навчальних закладах, які готують спеціалістів з країнознавства та міжнародних відносин.

Дисципліна «Зовнішня політика країн пострадянського простору» є складовою частиною вивчення циклу дисциплін професійної підготовки обов'язкової частини навчального плану.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є сутність і основні етапи розвитку зовнішньої політики країн СНД, її витoki, закономірності та особливості розвитку.

Мета вивчення навчальної дисципліни «Зовнішня політика країн пострадянського простору» є формування у здобувачів вищої освіти уяви про сучасні

пріоритетні напрями зовнішньої політики країн СНД, міжнародні, міжетнічні, міжрелігійні, регіональні проблеми, що існують у відносинах цих держав; вивчення концептуальних засад зовнішньої політики країн СНД, їх зовнішньополітичної діяльності, спрямованої на реалізацію їх національних інтересів у міжнародних відносинах, а також висвітлення основних тенденцій і особливостей взаємодії країн, що входять до Співдружності Незалежних Держав, між собою та з третіми державами, зокрема Україною.

Завдання курсу спрямовані на вивчення основних тенденцій сучасних міжнародних відносин та геополітичних процесів на просторі СНД, особливостей формування та реалізації зовнішньополітичних концепцій країн СНД та покликані сприяти розвитку аналітичного та синтетичного мислення завдяки порівняльному аналізу різних підходів до розробки зовнішньої політики та застосуванні теоретичних знань при розгляді закономірностей реалізації зовнішньополітичних стратегій. В рамках курсу розглядаються основні елементи зовнішньої політики держав, структури міждержавних відносин на пострадянському просторі. Особлива увага приділяється виявленню зв'язку між державотворчими процесами в країнах, що входять до СНД, та реалізацією їх зовнішньополітичних курсів, інтеграційним процесам на пострадянському просторі.

Засвоєння змісту курсу передбачає знання фактологічного матеріалу, концептуальних засад зовнішньої політики країн СНД, принципів та пріоритетів зовнішньополітичних курсів пострадянських республік, проблем їх реалізації, перспектив розвитку двосторонніх відносин цих держав в рамках глобальної міжнародної системи, національних інтересів України у цьому регіоні; уміння аналізувати основні положення концептуальних документів у сфері зовнішньої політики, визначати ефективність механізмів реалізації зовнішньополітичних курсів, прогнозувати наслідки зіткнення національних інтересів різних держав, розуміти взаємозв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою, здійснювати порівняльний аналіз зовнішньополітичної інформації та використовувати її у практичній діяльності, формулювати позицію України з актуальних проблем на пострадянському просторі.

В процесі навчання здобувач вищої освіти має оволодіти навиками критичного аналізу внутрішньополітичних, соціально-економічних процесів на пострадянському просторі; знати основні етапи розвитку зовнішньополітичних доктрин держав СНД, визначати особливості реалізації зовнішньої їх політики; передумови та причини міждержавних, етнічних та релігійних конфліктів.

СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 1

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРИ

Змістовий модуль 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СУЧАСНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Лекція I. МІЖНАРОДНІ НАСЛІДКИ РОЗПАДУ СРСР І ВИНИКНЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ.

[1, с. 3-11; 3, с. 49-50; 5, с. 76-95]

1. Зміни у зовнішній політиці СРСР у другій половині 1980-х років. Процес «перебудови» та політика «нового мислення».
2. Утворення СНД. Біловезька угода. Алма-атинська декларація 1991 р.
3. Статут СНД. Принципи та завдання СНД.
4. Організаційно-правова основа СНД. Інституційно-правова структура СНД.
5. Інститути Співдружності, механізми політичних та зовнішньополітичних консультацій. Міжпарламентська Асамблея.

Зміни у зовнішній політиці СРСР у другій половині 1980-х років. Процес «перебудови» та політика «нового мислення».

Співдружність Незалежних Держав (СНД) як об'єднання держав пострадянського простору виникла після розпаду СРСР відповідно до Мінської угоди, Алма-Атинської декларації та Протоколу до Мінського договору. Під час створення СНД було визначено, що співдружність будується на принципах міжнародного права. Членство в СНД є добровільним, кожен з учасників має право його призупиняти чи припиняти. Органи СНД мають суто консультативні та координуючі функції.

Розвал Радянського Союзу та створення СНД у 1991 р. були тільки початком перебігу складних інтеграційних і дезінтеграційних процесів на теренах СРСР. Зрештою СНД виявилася політично й економічно неспроможною, нестабільною структурою. Неефективність функціонування СНД зумовлена суперечливою природою, закладеною в концепцію її існування. Власне, СНД виникла як механізм вирішення суперечностей, що з'явилися в часи “перебудови” ще у СРСР між союзним центром і периферією, яку утворювали радянські республіки. Боротьба відцентрових тенденцій розвитку привела до утворення нових незалежних держав з власним розумінням національних інтересів, а функції “центру” перехопила одна з новоутворених держав – Російська Федерація (РФ), яка проголосила себе спадкоємицею СРСР.

Створення СНД у цілому можна вважати історично виправданим на етапі становлення нових держав пострадянського простору, але за сучасних умов, коли цей процес фактично закінчився, її існування стає проблематичним. Щоб з'ясувати позитивні і негативні сторони діяльності СНД за останні роки, проаналізуємо функції та цілі, які виправдовували її існування.

Утворився пострадянський простір або пострадянські держави – політологічне кліше для позначення 15 країн, що раніше входили до складу Радянського Союзу як радянські соціалістичні республіки і стали незалежними внаслідок розпаду СРСР: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна.

Пострадянські держави традиційно поділяють на п'ять груп: країни Балтії, Східної Європи, Закавказзя, Середньої Азії і Росія як окреме євразійське утворення. Окреме місце посідають країни Балтії, яким вдалося, на відміну від повністю географічно європейських пострадянських держав, як культурно, так і економічно швидко інтегруватися в ЄС. Більшість пострадянських країн на даний час перебувають під впливом Росії, тому окрему цінність для України, в контексті агресії Росії на Донбасі та окупації Криму, набуває аналіз можливих змін економічної та суспільно-політичної ролі Російської Федерації в еволюції євразійської інтеграції під впливом санкцій США і ЄС.

Зникнення Радянського Союзу з політичної карти світу — одна з найважливіших подій другої половини ХХ ст. Розпад СРСР був зумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Попри формально закріплене Конституцією право союзних республік на державний суверенітет Союз РСР фактично був унітарною державою. Він був створений як високоцентралізована, тоталітарна й авторитарна система, несумісна з засадами демократії, вільного та повного розвитку індивідів і націй.

25 грудня 1991 року о 19-00 по центральному телебаченню СРСР востаннє виступив президент СРСР Михайло Горбачов з повідомленням, що «в силу обставин, що склались з утворенням Співдружності Незалежних Держав я припиняю свою діяльність на посту Президента СРСР». О 19-38 на куполі Кремлівського палацу було спущено прапор Радянського Союзу, який після майже 70-и років припинив своє існування.

Розпад СРСР — процеси системної дезінтеграції, що відбувалися в державі, суспільстві, народному господарстві, соціальній структурі, громадській і політичній сфері Радянського Союзу, що призвели до припинення існування СРСР після 26 грудня 1991 року. Розпад Радянського Союзу в останнє десятиріччя ХХ ст. є завершенням не лише 70-

літньої історії багатонаціональної комуністичної імперії, а й фіналом понад 400-літньої історії поліетнічної Російської імперії. Розпад СРСР не варто зводити лише до кризи соціалістичної системи, не враховуючи спадщини Російської імперії. Він є частиною загального процесу зникнення поліетнічних імперій та їх розщеплення на національні держави, прикладом чого в Європі стали Османська та Габсбурзька імперії в XIX і на початку XX ст., а на неєвропейських територіях — деколонізація. Жовтнева революція та радянська влада всього лише відтягнули розпад Російської імперії на декілька десятиліть. Розпад СРСР привів до незалежності 15 республік СРСР і появи їх на світовій політичній арені як самостійних держав.

Міжнародні наслідки розпаду СРСР та утворення нових незалежних держав

8 грудня 1991 року глави трьох з чотирьох республік, засновників Радянського Союзу, — Білорусі, Росії та України, — зібравшись в Біловезькій пуші, констатували, що СРСР припиняє своє існування, оголосили про неможливість утворення Союзу Суверенних Держав і підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. Підписання угоди викликало негативну реакцію Горбачова, однак після серпневого путчу реальної влади він вже не мав. За словами Бориса Єльцина, Біловезька угода не розпускала СРСР, а лише констатувала його фактичний до того моменту розпад.

Таким чином, **СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД)** — регіональна міждержародна організація, створена відповідно до Мінської угоди від 8 грудня 1991 року Білоруссю, Україною, Росією та Алма-Атинської декларації від 21 грудня 1991 року, яку підписали нові незалежні держави, що утворилися внаслідок розпаду СРСР (крім Грузії, Литви, Латвії, Естонії). Установчі документи визначали СНД як "цивілізований інструмент розлучення" колиш. рад. республік. Альтернативна стратегія розвитку СНД передбачала формування на її основі нового конфедеративного інтеграційного об'єднання на чолі з Росією.

На засіданні глав держав СНД у Мінську 22 січня 1993 Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан підписали Статут СНД. Україна виступила проти надання СНД наднац. повноважень. Вищим органом СНД є Рада глав держав, що збирається двічі на рік. Рада глав урядів координує співробітництво виконавчих гілок влади. Також були створені Ради Міністрів закордонних справ та міністрів оборони. Рішення приймаються за згодою всіх членів. Діють також структури міжгалузевого співробітництва. Функціонує Міжпарламентська асамблея (МПА СНД).

Україна виконує лише ті рішення СНД, які відповідають її нац. інтересам. Україна не підписала Мінську конвенцію про МПА СНД від 26 травня 1995 року. Національно-демократичні сили блокували рішення щодо заміни асоційованого членства України на повне, оскільки з 1996 року рішення цієї структури мали бути імперативними до виконання, а Росія мала найбільшу квоту голосів. У грудні 1998 року Державна дума РФ назвала умовою ратифікації Договору про дружбу співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, (31 травня 1997 року) вступ Верховної Ради України до МПА СНД. Блокада лівими розгляду законів про ратифікацію міжнар. договорів України, розкол національно-демократ. сил напередодні президентських виборів спричинили до прийняття в березні 1999

року рішення про вступ України до МПА СНД. Але після створення в січні 2000 року правочленської більшості у ВР України ситуація змінилася. Внаслідок цього у грудні 2000 року Україна заявила про свою участь у Міжпарламентській асамблеї СНД лише на рівні комітетів і комісій. Починаючи з 2001 року, делегації ВР України відновили взаємодію з усіма структурами МПА.

Досвід міжпарламентського співробітництва в рамках Співдружності засвідчив низьку ефективність правотворчої роботи, яка не має спільно визнаної стратегічної мети, адже СНД на межі 21 ст. перебуває у стані інституційного реформування та перманентної кризи.

Унаслідок цього Росія висунула ідею формування кількох "швидкостей" інтеграції. 1996 було підписано договір про створення російсько-білоруського союзу. У 1997 році Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан створили митний союз. Натомість Україна, Грузія, Азербайджан, Молдова створили неформальне об'єднання ГУАМ. У березні 1998 було прийнято рішення про реформування структур СНД. Співдружність проявила незначну ефективність у вирішенні внутрішньодерж. громадян. конфліктів (Нагірний Карабах, Абхазія, Придністровська Молдов. Республіка). У 2002 році Туркменістан оголосив, що визначив для себе лише статус спостерігача в СНД.

Для всіх нових незалежних держав пострадянського простору, незалежно від їх особливостей і проголошеної орієнтації розвитку, спільним є те, що верхні та вищі ешелони управління в основному займає та сама радянська партійно-комсомольсько-державна бюрократія, котра прийняла зручні для неї ідеологічні кольори. Зрозуміло, до управління частково допущені й нові політико-економічні сили, які часто використовуються для створення привабливого "іміджу" влади, але в цілому не визначають правил бюрократичної гри.

Серед колишніх республік СРСР дещо осторонь перебуває Білорусія, яка намагається поєднати відтворення, збереження або поворсткішення режиму державного управління економікою і зміцнення жорсткого авторитарного політичного режиму з уповільненим освоєнням ринкових відносин.

На пострадянському просторі значно вирізняються специфікою країни Центральної Азії. Їхні політичні системи варіюють від жорсткого авторитаризму до неототалітаризму. В економічних і соціальних системах цих держав помітну роль відіграють напівфеодальні методи, патріархальні форми буття, а також методи капіталізму позаминулого століття.

Країни Балтії, подолавши великі складності перехідного періоду, в цілому здійснили постсоціалістичну трансформацію з меншими втратами для себе, ніж інші пострадянські республіки. Тут відобразилися інші історичні традиції, національний менталітет, рівень національних еліт, розвиненіший громадянський настрій населення, а також швидкий відрив від СРСР і національний консенсус стосовно орієнтації на європейські стандарти громадського життя, відкритість іноземному капіталові тощо. Тобто держави Балтії пройшли шлях становлення і зміцнення незалежної держави успішніше, ніж країни СНД.

Нові пострадянські держави перебувають нині на різних етапах суспільного розвитку. Є значні відмінності у напрямках, темпах, формах реформування, ступені відданості принципам демократизації політичного ладу, ринкової економіки і приватної власності, а також за результатами реформування. ННД демонструють відданість різним формам політичного устрою, соціально-економічним моделям. Вони вірізняються за менталітетом своїх громадян, культурою виробництва тощо.

Нині на пострадянському просторі визначають такі типи суспільного розвитку.

- рух до сучасного соціалізованого капіталізму та інтеграція до того укладу життя, який прийнято називати західною цивілізацією, що найяскравіше демонструють держави Балтії;
- намагання подолати асоціальну постсоціалістичну модель суспільства і перейти до розвитку за зазначеною вище моделлю, що має місце в Україні;

- консервація постсоціалістичного асоціального капіталізму, захист його від загрози революційного перетворення при одночасних малоефективних спробах надати їй життєздатності за допомогою половинчастих реформ — у Росії;
- соціалістичні резервації, що розкладаються, які не здатні вирішити нагальні завдання життєзабезпечення суспільства, але які зберігаються завдяки авторитарним політичним режимам, прикладом чого є Білорусь.

Можливо, саме відмінності у типах суспільного розвитку перешкоджають інтеграції нових незалежних держав. А можливо і те, що кожна з них має своє бачення власних національних інтересів, котрі іноді не збігаються з інтересами інших. Разом із тим прагнення до тієї чи іншої форми інтеграції між пострадянськими республіками відображаються в різних міждержавних організаціях. Найпершою з них є Співдружність Незалежних Держав.

Під час зустрічі у Біловезькій Пущі 8 грудня 1991 р. лідери Роси, України та Білорусі не тільки офіційно заявили про ліквідацію союзної держави, а й підписали Угоду між державами-учасницями про створення Співдружності Незалежних Держав, відкритої для членства всіх інших суб'єктів СРСР. 12—13 грудня 1991 р. за ініціативою Н. Назарбаєва в Ашгабаді провели нараду лідери Казахстану, Узбекистану, Туркменистану, Киргизстану і Таджикистану, які виявили бажання приєднатися до СНД. Потім казахстанський президент надіслав керівникам усіх республік, за винятком прибалтійських, запрошення прибути до Алма-Ати 21 грудня 1991 р. для відповідних перемов. Зустріч закінчилася підписанням низки документів. Насамперед це був протокол до Угоди між державами-учасницями про створення Співдружності Незалежних Держав від 21 грудня 1991 р., а також Алма-Атинська декларація. В результаті до складу нової міжнародно-політичної організації увійшли 11 колишніх союзних республік за винятком країн Балтії та Грузії. Грузія увійшла до складу СНД два роки по тому.

Щоб надати нового імпульсу співробітництву в рамках СНД Україна запропонувала створити зону вільної торгівлі. У жовтні 2011 року у Санкт-Петербурзі було підписано відповідну угоду. Україна домоглася включення до її положень пункту про максимальне обмеження винятків для окремих груп товарів (нафта, газ). Водночас Росія вибудовує Митний союз із Білоруссю та Казахстаном, метою якого було проголошено створення до 2015 спільного ринку товарів, послуг, капіталів, робочої сили з єдиною валютою. Стратегічна конкуренція "двох швидкостей" інтеграційних процесів на пострад. просторі та чіткий вибір України на користь участі в Європейській інтеграції наприкінці 2011 року на двадцятому році існування СНД поставили майбутнє Співдружності під сумнів. Ця міждерж. структура фактично залишалася "президентським клубом" та перебувала в пошуку нової стратегії майбутнього після завершення "пострадянського періоду" новітньої історії.

Внаслідок цих та багатьох інших проблем неминуче породжувалася ціла низка **внутрішніх і зовнішніх чинників, що сприяли розпадові Радянського Союзу. До внутрішніх слід віднести** насамперед однопартійність, яка самим своїм змістом заперечувала можливість існування альтернативних інституцій, поглядів, думок.

Серед економічних чинників віддавалася перевага політичним, командним, а не ринковим методам управління народним господарством. Критичної межі досягли диспропорції економічного розвитку республік, регіонів, областей.

У соціальній сфері посилювався процес відчуження народу від влади та власності. Панівна ідеологія дедалі більше перетворювалася на догму, не відповідала вимогам часу, сучасній ситуації у світі.

Зовнішні чинники:

На міжнародній арені посилювався накал «холодної війни». Захід намагався послабити СРСР, насамперед економічно.

Війна в Афганістані. Втрутившись до справ суверенної держави, розв'язавши на її території справжню бійню, СРСР був підданий широкому міжнародному осудові. Не користувалася ця агресія популярністю й усередині країни.

Корінним чином підривала радянську економіку гонка озброєнь. Намагаючись весь час триматися на висоті становища у цій сфері, СРСР виснажував свою й без того слабку, нестабільну, застійну господарську систему.

Всередині країни діяльно заявляли про себе нові лідери та еліти неросійських республік. Проте політична ситуація в кожній з них складалася по-різному. Найрішучіше були налаштовані народи Балти. Порівняно недавно, не з власної волі опинившись у складі СРСР, вони постійно нагадували про своє непереборне бажання вийти з нього. А Литва загалом стала лідером визвольного руху в Радянському Союзі.

Зростаюча слабкість центру викликала етнічні конфлікти на території СРСР. (Першим виник вірмено-азербайджанський конфлікт, що спалахнув через спірність проблеми Нагірного Карабаху.)

Центральна влада втрачала позицію за позицією. Навесні 1990 р. вибори у республіках Балтії принесли перемогу політичним рухам, які виступали за повний суверенітет поза межами СРСР. Зміцнили свої позиції національно-демократичні сили в парламентах України, Молдови, Білорусі, інших республік. Знаменним стало явище, котре отримало назву «парад суверенітетів». Піонером у ньому стала Литва, Верховна Рада якої 11 березня 1990 р. проголосила відновлення повного державного суверенітету. А потім упродовж 1990 р. майже всі республіки, серед яких однією з перших була РРФСР (12 червня), ухвалили декларації про державний суверенітет.

Такий основоположний документ 16 липня 1990 року прийняла й Верховна Рада Української РСР.

Таким чином, можна визначити загальні особливості стану і розвитку ситуації в конфліктних зонах на пострадянському просторі (за винятком Таджикистану), що склалися на кінець 2000-х років:

1) проголошення на територіях Придністров'я, Нагірного Карабаху, Південної Осетії та Абхазії самостійних державних утворень, які мають свої законодавчі й виконавчі органи влади, збройні сили та інші атрибути державності;

2) жодна з цих самопроголошених держав не одержала визнання з боку інших країн світу (винятком є визнання Нагірнокарабаської Республіки з боку Вірменії);

3) практично в усіх конфліктних зонах здійснюються миротворчі операції (Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я) або розміщені російські військові бази (Вірменія, Таджикистан). Основу миротворчих сил становлять підрозділи російської армії;

4) усі чотири самопроголошені республіки твердо вирішили за жодних умов не повертатися до складу тих колишніх радянських республік, під юрисдикцією яких вони перебували за часів СРСР;

5) у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії проживає велика кількість російських громадян, що дає підставу Росії заявляти про обов'язок захищати своїх співвітчизників;

6) у зонах конфліктів завжди погіршується криміногенна ситуація, яка потім не зникає, а дестабілізує не тільки місцеву ситуацію, адже кримінальні елементи перетинають кордони і чинять свій "промисел" в інших країнах (пограбування, рекет, викрадення людей, наркотрафік, незаконна торгівля зброєю, шахрайства, фінансові афери тощо).

Не можна сказати, що міжнародне співтовариство не звертає уваги на проблеми врегулювання конфліктів, зокрема на пострадянському просторі. Створюються відповідні організації, влаштовуються зустрічі, ведуться довготривалі переговори. Результатом стає припинення збройної боротьби у тому чи іншому регіоні. Проте до остаточного розв'язання проблем ще дуже далеко, а можливість виникнення збройних конфліктів, локальних і регіональних війн зберігається. Це посилює кризовість на пострадянському просторі.

Потрібно підкреслити, що криза пострадянської суспільної системи яскраво виявилася раніше, ніж того можна було очікувати. Попри велику різноманітність оцінок і думок стосовно революційних подій в Україні, Грузії та Киргизстані, не можна не побачити суть цих подій. Вона полягає в активному протесті більшості, принаймні половини населення проти асоціальної системи, що склалася, й олігархічно-бюрократичної верхівки, яка на ній паразитує.

Звичайно, не обійшлося без зовнішнього втручання з боку тих країн, які прагнуть посилити свій вплив на терені колишнього СРСР. Деякі представники пострадянської влади воліють акцентувати увагу виключно на цьому, не бажаючи визнати головну причину подій — соціальні антагонізми, притаманні постсоціалістичній системі.

За умов звуження сфери відповідальності держави економіка розвивається насамперед на користь правлячої бюрократії, фінансових та економічних груп, а не більшості громадян. Вони не надто відчують на собі зростання економічних показників. Деградують системи охорони здоров'я, освіти, підтримки малого підприємництва, допомоги соціально вразливим верствам населення, захисту довкілля і природних ресурсів, розвалюється наука, занепадає культура. Тобто зростання — ще не є розвиток, а підвищення рівня життя ще не веде до автоматичного покращання його якості.

Процес розпаду СРСР збігся із затвердженням концепції "глобалізації", яку розуміють як всесвітнє поширення ліберально-капіталістичної моделі з притаманним їй поєднанням політичних і культурних цінностей. Розглянемо ключові риси глобалізації.

В деяких нових незалежних державах міжнаціональні суперечки, які позначилися раніше, набули характеру збройного протистояння. Це стосується насамперед Придністров'я і Південної Осетії. Конфлікти, замішані на міжнаціональній і релігійній ворожнечі, після розділення союзної армії (весна — літо 1992 р.) і часто неконтрольованого розтягнення зброї, швидко розросталися. Протистояння у Нагірному Карабасі переросло у широкомасштабну війну між Вірменією та Азербайджаном. У Грузії зі зброєю в руках піднялися абхазці. Громадянська війна у Таджикистані за участю афганських моджахедів не тільки стала катастрофою для самої республіки, а перетворилася на реальну загрозу для всього центральноазіатського регіону. В Росії виникла самопроголошена Чеченська Республіка. Внаслідок цього з'явилася лінія протистояння між Грозним і Москвою, що призвело до багаторічної війни. Іншим наслідком було те, що Північна Осетія і новостворена Інгуська Республіка були втягнені у територіальну суперечку, що відбувалося зовсім не у мирних формах. Загалом можна простежити еволюцію цих гострих конфліктних ситуацій, які пройшли через стадії радикального розмежування громадсько-політичних настроїв і сил у колишніх союзних республіках, внутрішніх збройних конфліктів, виникнення нових державних утворень у вигляді так званих невизнаних республік з їхньої наступною боротьбою за міжнародне визнання їхніх прав на самостійне і незалежне існування.

Спроби відвернення краху СРСР :

Горбачов та його найближче оточення вирішили вдатися до найвагомшого аргументу — проведення всенародного референдуму 17 березня 1991 р. Однак підсумки референдуму не зупинили процес розпаду СРСР.

Тоді М. Горбачов зробив інший тактичний крок. 23 квітня 1991 р. він зумів підписати у підмосковній резиденції Ново-Огарьово угоду з керівництвом дев'яти союзних республік — Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України. У цій угоді, відомій як «Заява 9 + 1», декларувалися принципи нового союзного договору. Горбачов прагнув створення Союзу Суверенних Держав (ССД) як федерації

Провал спроби державного перевороту різко прискорив розпад СРСР. М. Горбачов швидко втрачав свій вплив та владу. Скасовується більшість центральних державних органів. Відразу ж після провалу путчу вісім республік заявили про свою незалежність. Зокрема, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України, за яким колишня союзна республіка стала суверенною державою.

8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі в Білорусі лідери Російської Федерації, України та Білорусі Б. Єльцин, Л. Кравчук та С. Шушкевич таємно від Президента М. Горбачова прийняли рішення про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав

Наслідки розпаду СРСР:

Крах комунізму у Східній Європі та дезінтеграція СРСР глобально змінили геополітичну систему світу. Колишня рівновага сил порушилася.

По-перше, зникли глобальна двосистемність (Схід — Захід, комунізм — капіталізм) і відповідно двополюсність у міжнародних відносинах (конфронтація по лініях СРСР — США, Варшавський Договір — НАТО). У «холодній війні» зазнав поразки слабший полюс — Радянський Союз.

По-друге, у світі виникла багатополюсність з очевидною перевагою переможця у «холодній війні» — Сполучених Штатів. Окремі центри геополітичної сили (Китай, Японія, Європейський Союз та інші) вимагають перегляду світо-устрою, що склався після Другої світової війни, обстоюють багатовимірність світового розвитку.

По-третє, розвалилася Ялтинська система перерозподілу Європейського континенту на сфери впливу переможців у Другій світовій війні, система, котра перетворилася на систему протиборства і конфронтації «західної демократії» і «табору соціалізму». Зникнення загрози «експорту революції» кардинально змінило роль НАТО. Адже американцям та їхнім союзникам з Північноатлантичного блоку нікого більше стримувати. Забезпечення стабільності в Європі, врегулювання конфліктів, що виникають на етнічно-національному підґрунті, активна співпраця з ЄС, ОБСЄ, ЗЄС, Радою Європи стали головними напрямками діяльності Північноатлантичного блоку.

По-четверте, зменшилася напруженість міжнародних відносин, остаточно була зламана «залізна завіса», що відокремлювала народи колишньої комуністичної імперії від решти цивілізованого світу.

Культурно-історична функція СНД зумовлена спільним минулим і полягає в підтриманні відчуття солідарності народів пострадянського простору, яке склалося за умов тривалого співжиття в межах Російської імперії та СРСР. Існує також певна гуманітарна єдність країн СНД, зокрема подібні системи освіти, «російськомовність», родинні зв'язки тощо. Загалом ця функція була збережена в існуванні СНД, що значно пом'якшило «шок» у населення пострадянських країн, викликаний розпадом СРСР. Було збережено режим вільного пересування через нові кордони, конвертованість документів про освіту та наукові звання, елементи спільного інформаційного простору тощо.

Міжнародно-правова функція полягає в тому, що утворення СНД сприяло цивілізованому вирішенню проблем, пов'язаних із трансформацією 83 колишніх радянських республік у незалежні країни. Після закінчення цього процесу внаслідок укріплення національних держав, їх виходу на міжнародну арену, укладання двосторонніх міждержавних угод з Російською Федерацією тощо міжнародно-правова функція співдружності втратила сенс.

Економічна функція відобразилася в тому, що під час створення СНД важливо було зберегти раціональні економічні зв'язки, сформовані за умов колишнього єдиного народного господарського комплексу. Існують взаємодоповнюваність та взаємозалежність економічних систем держав — членів СНД, спільні проблеми в реалізації економічних перетворень, які можна вирішувати узгоджено.

Однак сподівання на створення ефективної моделі міждержавних економічних зв'язків так і не справдилися, зону вільної торгівлі не створено, що змусило держави СНД шукати інші варіанти реалізації власних інтересів економічного розвитку.

Військово-політична функція відобразилася в тому, що на початковому етапі існування СНД зберігалися елементи спільного військового командування та воєнної інфраструктури сил стратегічного призначення. Після розбудови національних збройних сил і передання ядерних озброєнь з України, Білорусії та Казахстану в Російську Федерацію ця функція поступово вичерпала себе.

Основними цілями СНД були визначені:

- співробітництво в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших галузях;
  - створення спільного економічного простору;
  - співробітництво в забезпеченні міжнародної безпеки та сприяння процесу роззброєння;
  - мирне вирішення суперечок і конфліктів між державами співдружності;
  - сприяння громадянам держав-членів у вільному спілкуванні, контактах та пересуванню на теренах СНД;
  - забезпечення прав і свобод людини;
  - взаємна правова допомога і співробітництво в інших сферах правових відносин.
- Серед основних причини гальмування розвитку країн СНД можна виокремити:
- складний процес переходу на ринкові засади;
  - переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків на західні країни;
  - відсутність концепцій політичного та економічного розвитку структури СНД;
  - боротьба за лідерство в регіоні;
  - явна й завуальована конкуренція, яка гальмує розвиток окремих країн та нівелює просування на світовий ринок;
  - небажання розвивати спільні інтеграційні проекти, зокрема зони вільної торгівлі;
  - перевага двостороннього співробітництва, розрахованого на коротку й середню перспективу;
  - нерівномірність у відносинах між країнами СНД, а також претензії РФ на політичне, економічне, інформаційне та соціокультурне домінування.

Україна є однією із засновниць СНД і розвиває співробітництво з державами СНД на основі Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав від 08.12.1991 року та Протоколу до цієї Угоди від 21.12.1991 року, який є її невід'ємною частиною з урахуванням застережень, висловлених Верховною Радою України під час ратифікації Угоди і Заяви Верховної Ради України від 20.12.1991 року "З приводу укладення Україною Угоди про Співдружність Незалежних Держав", у якій надано офіційне тлумачення Угоди та застережень.

У Заяві вказано: "У підсумку ратифікована Верховною Радою України Мінська угода із застереженнями для України означає таке:

1. Україна за своїм правовим статусом є і залишається незалежною державою – суб'єктом міжнародного права.
2. Україна заперечує перетворення СНД на державне утворення із своїми органами влади та управління.
3. Україна заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права.
4. Координаційні інститути в межах співдружності не можуть бути владними, їх рішення є рекомендаційними.
5. Здійснюючи зовнішню політику самостійно, Україна вступатиме в консультації з іншими державами співдружності.
6. Кордон між Україною, з одного боку, та Росією і Білорусією – з іншого є державним кордоном України, який є недоторканим.
7. Україна створюватиме власні Збройні Сили на базі розташованих на її території збройних сил СРСР.
8. Україна прагнучиме набути статусу без'ядерної держави через знищення усіх ядерних арсеналів під ефективним міжнародним контролем і на підставі Декларації про державний суверенітет України не входить до військових блоків.
9. Перебування стратегічних збройних сил на території України є тимчасовим. Їх правовий статус і термін перебування на території України має бути визначено законом України і спеціальною міждержавною угодою, укладеною між державами, на території яких розміщена ядерна зброя СРСР.

10. Україна створюватиме власну відкриту економічну систему шляхом запровадження власної грошової одиниці, створення власних банківської та митної систем, розвитку власних систем транспорту і зв'язку, а також участі у регіональних та міжрегіональних ринках.

11. Спори щодо тлумачення і застосування норм Угоди Україна вирішуватиме шляхом переговорів на основі міжнародного права.

12. Україна залишає за собою право не тільки зупиняти, а й припиняти свою участь в Угоді або окремих її статтях.

13. Україна гарантує виконання міжнародних зобов'язань, що впливають для неї з договорів колишнього СРСР, відповідно до свого національного законодавства.

Викладене в п. 1–13 цієї Заяви є офіційним тлумаченням Мінської угоди і обов'язковим для діяльності Президента України, Прем'єр-міністра України та інших структурних ланок виконавчої влади”.

Зазначена позиція була підтверджена у розділі III Основних напрямів зовнішньої політики України, затверджених Постановою Верховної Ради України від 02.07.1993 № 3360-П, де зазначено, що Україна як одна із засновниць СНД розвиває співробітництво з країнами-учасницями СНД відповідно до положень Угоди про Співдружність Незалежних Держав із застереженнями до неї, зробленими Верховною Радою України.

Україна розглядає СНД як міжнародний механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, що доповнює процес формування нових повномасштабних двосторонніх відносин між державами-учасницями і має на меті сприяння вирішенню проблем, які виникли після розпаду СРСР.

22 січня 1993 р. у м. Мінську на засіданні Ради глав держав було затверджено Статут Співдружності. Його підписали глави семи держав СНД: Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Російської Федерації, Таджикистану та Узбекистану.

Україна Статут не підписала. Статтею 7 Статуту встановлено, що держави, які підписали та ратифікували Мінську угоду і Протокол до неї до моменту ухвалення Статуту СНД, є державами-засновницями СНД. Україна брала участь у роботі Ради глав держав, Ради глав урядів, Економічній раді, Раді міністрів закордонних справ та інших статутних і галузевих органах, створених у межах СНД.

Вищим органом СНД є Рада глав держав, в якій обговорюють і вирішують принципові питання, пов'язані з діяльністю держав-членів у сфері їх загальних інтересів. Рада глав держав проводить засідання двічі на рік.

Рада глав урядів СНД координує співробітництво органів виконавчої влади в економічній, соціальній та інших сферах, працює під час засідань, які проводять чотири рази на рік.

Обидві вищезазначені ради ухвалюють рішення за спільною згодою – консенсусом, при цьому будь-яка держава може заявити про свою незацікавленість в обговоренні будь-якого питання.

Економічна рада СНД є основним виконавчим органом, який забезпечує виконання угод, ухвалених у межах СНД, рішень Ради глав держав і Ради глав урядів Співдружності про формування і функціонування зони вільної торгівлі та інші питання соціально-економічного співробітництва.

Виконавчий комітет СНД відповідно до Положення про виконавчий комітет Співдружності Незалежних Держав, затвердженого Радою глав держав 21.06.2000, є постійно діючим виконавчим, адміністративним і координуючим органом СНД. Комітет забезпечує організацію роботи Ради глав держав, Ради глав урядів, Ради міністрів закордонних справ, Економічної ради та інших органів Співдружності.

На підставі згаданих застережень та заяви Верховної Ради України, а також національного законодавства Україна не брала участі у роботі ряду органів співробітництва (Економічному суді, Раді колективної безпеки, Постійній консультативній комісії з миротворчої діяльності при Раді міністрів закордонних справ, міждержавній

телерадіокомпанії “Мир”, Раді зі співробітництва у галузі освіти, Комісії з прав людини у межах Співдружності та ін.).

У роботі Ради міністрів оборони, Ради міністрів внутрішніх справ, Ради командувачів прикордонних військ, міждержавної ради з геодезії, картографії, кадастру і дистанційного зондування Землі, Міжпарламентської асамблеї та Правової консультативної ради Україна брала участь як спостерігач.

Україна не підписала Угоду про статус Економічного суду Співдружності Незалежних Держав від 06.07.1992 і не є членом Економічного суду СНД. Згідно із застереженнями Верховної Ради України, висловленими під час ратифікації Угоди про створення СНД, Україна обмежує свою участь у багатосторонній військовій, зовнішньополітичній, прикордонній співпраці та миротворчій діяльності, вважаючи основним завданням Співдружності *економічне співробітництво*.

У роботі Антитерористичного центру СНД Україна бере участь у межах положень, визначених у підписаних документах у цій сфері, з відповідними застереженнями з боку нашої держави.

Основні інтереси України у співпраці в межах СНД у гуманітарній сфері пов’язані з наявністю численних українських громад у більшості країн-учасниць, проблемою відновлення прав депортованих осіб, національних меншин, насамперед добровільним поверненням в Україну представників українського народу.

Держави – учасниці СНД тісно співпрацюють у галузі міжнародноправової допомоги та співробітництва. Так, 07.10.2002 року Україна на засіданні Ради глав держав-учасниць СНД підписала нову редакцію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах.

Після розпаду СРСР та появи нових незалежних держав виник ряд екологічних проблем, які раніше були внутрішньодержавними, а на сьогодні стали міжнародними і потребують координації зусиль нових незалежних держав. У зв’язку з цим держави СНД уклали низку міжнародних договорів щодо проведення спільних природоохоронних заходів, надання взаємної допомоги з ліквідації наслідків екологічних катастроф та інших надзвичайних ситуацій.

Висновки.

У розвитку СНД можна виокремити два періоди:

Перший період (1991–1993 рр.) — становлення СНД в результаті об’єктивних чинників, що спричинили його появу: наявність єдиного економічного, правового, військово-оборонного простору, загальної монетарної системи, єдиного механізму союзнаї промисловості, єдиного виробничого циклу тощо. З 1994 р. умовно розпочався другий період функціонування СНД. Його характеризує катастрофічний спад виробництва, ліквідація підприємств-гігантів, малих і середніх виробництв, тотальна приватизація, розірвання економічних, політичних та гуманітарних зв’язків.

Неспроможність цивілізованого “розлучення” призвела до глибоких системних внутрішніх криз країн-учасниць. Намагання Росії відіграти стрижневу роль не привело до успіху через застосування застарілих, недієвих механізмів для поєднання різних інтересів учасників об’єднання. Це зумовило виокремлення з нього інших, так званих субрегіональних структур — ГУАМ, 370 ЄврАзЕС, ОДКБ, частково ШОС, які, з одного боку, призводили (на переконання РФ) до послаблення СНД, а з іншого — продемонстрували спроможність країн-учасниць мислити і діяти поза межами простору Співдружності, пристосовуючись до нових викликів і реалій сьогодення (позиція України).

Процесу інтеграції на просторах СНД сприяла б наявність сильного центру-держави, економічна модель якої відповідала б вимогам розвитку сусідніх країн. У СНД немає єдиної мети, завдань, немає справжнього лідера, а також немає стрижня, навколо якого об’єдналися б усі держави. Щоправда, Російська держава посилює намагання стати таким центром, ядром Співдружності, проте часто підмінює поняття спільних інтересів поняттям російських

інтересів. На думку президента Казахстану Н. Назарбаєва, з деяких питань розвитку СНД Росія проводила навіть деструктивну політику, відштовхуючи потенційних союзників. Підбиваючи підсумок шостій річниці СНД, тодішній Президент України Л. Кучма зазначав, що Співдружність, яка уявлялася цивілізаційною інтеграційною структурою на зразок Євросоюзу, не ствердилася. В СНД превалує інший принцип — право сильного.

В сучасних умовах країни ГУАМ активізувалися. Україна, яка відчула себе спроможною бути лідером, намагатиметься взяти на себе відповідальність за стабільність простору. Зауважимо, що нині в Україні є такі важелі й підстави, цього прагне й нове керівництво держави. Отже, ГУАМ у форматі балто-каспійсько-чорноморського об'єднання може бути відроджений на нових умовах як центр, що відповідатиме за стратегічну стабільність, безпеку транзитних шляхів енергоносіїв, розв'язання регіональних криз тощо.

Формування і розвиток зовнішньої політики країн СНД, відносини між ними криють у собі чимало проблем, суперечностей і, хоч як це не парадоксально, аполітичності. Держави колишнього радянського простору, які не пройшли природний самостійний шлях політичного та економічного розвитку, не сформували засади своєї внутрішньої і зовнішньої політики, не встигли виявити основні зовнішньополітичні уподобання й визначити пріоритети, формально проголосили створення СНД. У цьому зв'язку є зрозумілою обережність деяких учасників Співдружності щодо прийняття відповідальних рішень. Країни СНД розглядають це утворення скоріше як клуб за інтересами, ніж ефективний механізм співробітництва. У межах організації прийнято понад тисячу документів, але ефективність від їх запровадження визначити неможливо. Така ситуація ставить під сумнів наявність об'єктивних причин і вимог часу щодо необхідності існування Співдружності. Це підтверджує і поява регіональних і субрегіональних союзів — азіатського, європейського, євразійського, формування таких об'єднань, як ГУАМ, ЄврАзЕС, СЕП, Центральноазіатське економічне співтовариство, Союз Росії і Білорусі тощо.

Імовірно, створення СНД 8 грудня 1991 р. та її розширення в Алма-Аті 21 грудня 1991 р. було зумовлено зародковим станом незалежного державного мислення в республіках колишнього СРСР, невмінням господарювати поза межами союзу, невизначеністю з майбутнім і побоюванням залишитись наодинці зі своїми проблемами.

Водночас СНД як форма міждержавного утворення не може бути стійкою та ефективною, оскільки не забезпечує єдності діяльності членів Співдружності, не створює безпекових гарантій виконання і зближення держав на шляху економічної інтеграції. Отже, Українська держава й надалі досить обережно ставитиметься до різних новоутворень в межах СНД, оскільки в таких інтеграційних об'єднаннях можуть критися як нові можливості для України, так і можливі пастки.

Еліта сформувала криміналізовану бюрократично-олігархічну, авторитарну, соціально-неефективну суспільну систему з вельми обмеженими можливостями перетворення на ту, що відповідає вимогам суспільного прогресу.

Аналіз в цілому схожого, хоча зі значною національною специфікою, досвіду перетворень пострадянських республік показує, що попереду — новий перехідний період, під час якого здійснюватиметься переробка постсоціалістичної системи, що склалася, у суспільну систему, яка реалізуватиме можливості сучасного економічного та соціального прогресу і яка базується на загальнолюдських гуманітарних цінностях.

Також хочеться зазначити, що у **2020 році на пострадянському просторі почалися корінні перетворення, потенціал яких аж ніяк не вичерпаний**. Протести в Білорусі і переворот в Киргизстані, війна в Нагірному Карабасі, зміна президента в Молдові – далеко не повний перелік найбільш резонансних подій нинішнього року в пострадянських державах. Будучи точкою докладання геополітичних зусиль США, ЄС, РФ, Китаю, Туреччини, пострадянські держави входять в нову смугу турбулентності, що посилюється пандемією коронавірусу та економічної кризи. Розглянемо детальніше і дамо свій прогноз зміни політичних балансів в коротко- і середньостроковій перспективі на пострадянському просторі.

Закавказзя

Угода про припинення бойових дій в Нагірному Карабасі, незважаючи на те, що вона зафіксувала фактичну поразку Вірменії в конфлікті і зміцнила позиції Туреччини на Південному Кавказі, в перспективі 5-10 років здатна стати основою для того, щоб розв'язати численні суперечності, що існують в регіоні останні десятиліття, і надати нового імпульсу для його розвитку. На підтвердження цієї тези – два показових факти.

По-перше, в угоді між Єреваном, Баку і Москвою сказано про необхідність вірменської сторони розблокувати азербайджанський анклав Нахічевань. Крім того, йдеться про те, що за погодженням сторін буде забезпечено будівництво нових транспортних комунікацій, що зв'язують Нахічевань і західні райони Азербайджану.

По-друге, після досягнення домовленостей між Єреваном, Баку і Москвою офіційний Тбілісі дав дозвіл на проліт військово-транспортної авіації РФ через територію Грузії для розміщення російського контингенту в Нагірному Карабасі. Для Грузії, чий дипломатичні відносини з РФ розірвані ще з 2008 року, таке рішення є певною мірою знаковим.

Ці події вказують на те, що Закавказзя не втратило можливість вийти з геополітичного глухого кута і поступово трансформуватися в територію, де ліквідуються бар'єри для переміщення людей, товарів, послуг і капіталів. У свою чергу це стане запорукою для економічного зростання республік Південного Кавказу, суверенізації їх політичних систем, а отже зниження військово-політичних і соціальних ризиків.

Центральна Азія

Серед пострадянських республік країни Центральної Азії, які істотно залежать від цін на вуглеводні на світових ринках і грошових переказів трудових мігрантів, є найбільш постраждалими від пандемії коронавіруса і супутньої економічної кризи. Так, "коронакриза" зробила свій внесок в жовтневий державний переворот в Киргизстані, посиливши традиційні кланові і соціальні суперечності в цій республіці.

Економічне послаблення центральноазіатських країн спростить експансію китайського капіталу в цілий ряд галузей їх економік, що в перспективі буде трансформуватися в зростання політичного впливу Пекіна на регіон. Крім того, країни Центральної Азії важливі для Китаю з точки зору реалізації глобального інфраструктурного проекту "Один пояс, Один шлях" ("Новий Шовковий шлях"), що детермінує необхідність для Пекіна активно працювати з колишніми радянськими республіками.

Цікаво буде поглянути на нові підходи адміністрації Джо Байдена (нехай його перемога на виборах неостаточна) до Центральної Азії. Даний регіон перебував на периферії зовнішньої політики Дональда Трампа, розглядаючись в першу чергу крізь призму протистояння США з Китаєм. З одного боку, адміністрація Байдена може відновити існувавший за часів Барака Обами досить високий рівень військово-технічного співробітництва з Узбекистаном і Туркменістаном, що не входять в російські військово-політичних та економічних інтеграційних проектів. З іншого боку, команда демократів, яких представляє Байден, напевно буде більш критична до авторитарних правителів центральноазіатських республік, що буде стримувати взаємодію Вашингтона з ними.

Для Центральної Азії гострим залишається питання поширення ісламістських ідеологій, що, одночасно з високою питомою вагою молоді, яка не має достатніх соціальних перспектив, зв'язує частину ресурсів розвитку республік, які станом на сьогоднішній день додатково підірвані "коронакризою". В таких умовах країни Центральної Азії будуть шукати ресурси ззовні, тим самим додатково зв'язуючи себе зобов'язаннями перед великими регіональними і глобальними гравцями.

Білорусь

За законами жанру, протестна активність, яка не досягає політичних цілей в стислі терміни, йде на спад. Однак це не означає, що Олександр Лукашенко відновив статус-кво, що існував в республіці до серпня 2020 року. В електоральному циклі, який щойно розпочався, Лукашенко неминуче зіткнеться з необхідністю провести масштабну політичну реформу, що включає в себе посилення ролі парламенту, місцевого самоврядування, партійну

структуризацію, дебіюрократизацію. В іншому випадку протиріччя в білоруському суспільстві, чия структура істотно змінилася за останнє десятиліття, досягне критичних позначок, що призведе до масштабного соціального вибуху, подолати який не вийде навіть при наявності потужної зовнішньої підтримки.

Незважаючи на охолодження відносин офіційного Мінська з Брюсселем і Вашингтоном, зрушення в інтеграції з РФ, яку просувають в Кремлі, є малоімовірним сценарієм. У той же час можливий прихід в Білий дім Джо Байдена ймовірно розширить простір для маневру білоруської опозиції, що може змусити Лукашенка більш активно шукати точки дотику з Москвою.

Молдова

Одна з найбільших інтриг найближчого часу - чи відбудуться дострокові парламентські вибори в Молдові після перемоги на виборах президентських прозахідного кандидата Майї Санду. З одного боку, для здобуття повноти влади, Санду, враховуючи обмежені повноваження глави держави, необхідно отримати більшість у парламенті. У той же час висока ймовірність того, що за підсумками дострокових парламентських виборів правляча коаліція буде сформована на основі соціалістів Ігоря Додона (ПСРМ), який в такому випадку стане головним претендентом на крісло прем'єра республіки.

Різких змін у зовнішній і внутрішній політиці Молдови, а також реалізації екстремальних сценаріїв ("розконсервування" конфлікту в Придністров'ї, інкорпорація до складу Румунії) в республіці очікувати в найближчій перспективі явно не доводиться. Однак вичерпання ситуативного консенсусу між Заходом і РФ, завдяки якому півтора роки тому з політичної дошки Молдови вдалося прибрати олігарха Володимира Плахотнюка, чий позиції раніше здавалися непорушними, є факторами невизначеності і зростання соціальних ризиків, які здатні підштовхнути правлячий клас республіки до ведення боротьби неконвенційними способами за доступ до публічних ресурсів.

Питання до самопідготовки:

1. Виділіть причини виникнення СНД?
2. Визначте, які етапи створення СНД можна назвати?
3. Назвіть цілі створення і мету діяльності СНД.
4. Охарактеризуйте сучасний стан відносин Україна – СНД.
5. Розкрийте, якою є структура керівних органів ОДКБ?
6. З'ясуйте, чим на сучасному етапі розвитку є СНД: міжнародною регіональною організацією, конфедерацією чи будь-якою іншою міжнародною освітою? Обґрунтуйте свою думку.
7. Проаналізуйте, які позитивні та негативні сторони у розвитку СНД можна відзначити?
8. Визначте, які варіанти модернізації СНД існують нині?
9. Прокоментуйте, як ви оцінюєте процес реформування СНД?
10. Прокоментуйте, які проблеми постали перед Україною під час розвитку Співдружності Незалежних Держав?
11. Розкрийте сутність міждержавного формування СНД та його особливості.
12. Визначте, які причини, на ваш погляд, гальмують розвиток інтеграційних процесів у межах СНД?
13. Розкрийте поняття "інституалізація", "регіоналізм", "субрегіоналізм". Наведіть приклади і розкрийте їх сутність.
14. Дайте оцінку розвитку двосторонніх відносин з країнами СНД.
15. Визначте, які спільні, а які відмінні фактори визначали політичні зміни у нових незалежних державах?
16. Проаналізуйте, які ННД виявили найбільше демократизму у своєму розвитку?
17. Надайте відповідь, як дає про себе знати спадщина панування комуністичної партії у пострадянській дійсності?
18. Проаналізуйте розвиток економічних процесів на терені колишнього СРСР.

19. Надайте відповідь, як ви оцінюєте стан нових незалежних держав з точки зору соціальних процесів, що відбуваються?
20. Оцініть стан справ у Співдружності Незалежних Держав на сучасному етапі.
21. Надайте відповідь, яка з держав регіону не увійшла до складу Центральноазіатського союзу? Відповідь обґрунтуйте.
22. Визначте, у яких міждержавних організаціях пострадянських республік бере участь Україна?

Завдання для самостійної роботи

23. Зробіть таблицю "Міждержавні організації пострадянських ННД", зазначивши назви, дати створення, учасників і основні домовленості між ними.
24. Простежте тенденції авторитаризму і демократизму в розвиткові нових незалежних держав.
25. Зробіть таблицю "Конфлікти на пострадянському просторі", вказавши місце, час виникнення, сторони, проблеми, які є основою суперечностей.
26. Проаналізуйте проблему ставлення міжнародної спільноти до нових незалежних держав — колишніх республік СРСР.
27. З'ясуйте сучасні позиції невизнаних республік пострадянського простору.
28. Проаналізуйте **корінні перетворення держав пострадянського простору** у теперішній час.

Лекція 2. УКРАЇНА У СТРУКТУРАХ СНД.

[1, с. 12-50; 3, с. 50-55].

1. Історія членства України в співдружності незалежних держав.
2. Розвиток відносин із сусідами – членами Європейського Союзу. Провідні країни світу в зовнішній політиці Української держави.
3. Проекти в межах СНД. Українські ініціативи: ГУАМ.
4. Закон України «Про правонаступництво» від 12 вересня 1991 р., його зміст і значення.
5. Заява глав держав Білорусії, Росії та України від 08.12.1991 р. та «Угода про створення Співдружності незалежних держав».
6. Розбудова суверенної держави України.

Україна в межах СНД надає пріоритет економічному співробітництву. Одним з основних завдань, вирішуваних у межах СНД, є збереження та розвиток тісних економічних зв'язків між державами-учасницями СНД. Економічна взаємодія країн СНД є фундаментом, на якому ґрунтується структура співдружності.

Країни СНД об'єднує тривала структурна політика, запроваджена ще за часів СРСР. Ці країни були пов'язані галузями великої промисловості, військово-промисловим комплексом, сільськогосподарським виробництвом.

Основоположними документами з економічних питань у межах СНД є Договір про створення Економічного союзу, підписаний 24.09.1993 року (Україна Договір не підписала) та Угода про створення зони вільної торгівлі (Україна підписала Угоду 15.04.1999 року, Верховною Радою України ратифікувала її ухваленням закону від 06.10.1999 року). Договором передбачене поетапне формування союзу для інтеграції економіки та створення єдиного митного і валютного простору на базі ринкових відносин. Відповідно до ст. 30 Договору про створення Економічного союзу державі, яка висловить готовність взяти на себе тільки частину зобов'язань, за згодою членів Економічного союзу може бути надано статус асоційованого члена. 15 квітня 1994 року між Україною і державами Економічного союзу підписано Угоду про приєднання України до Економічного союзу на правах асоційованого члена.

Питання про членство України в СНД вперше зазвучало у 2005 року, коли міністр закордонних справ України Б. Тарасюк зазначив, що участь України у СНД має символічне значення, адже існування організації та її подальший розвиток дуже проблематичні. Подібну точку зору висловлювали і представники грузинського, молдовського та азербайджанського урядів. Експрезидент Азербайджану А. Ельчибей заявляв: "...Серйозна помилка була зроблена під час будівництва такого утворення, як СНД. Воно, можливо, могло і встояти, якщо б було задумано як Співдружність націй незалежних держав – я підкреслюю слово "незалежних", в якому права кожної держави – Вірменії, Грузії і Азербайджану – були б захищені. Абхазі в Абхазії використовують російські війська, щоб витіснити грузинське населення. Хіба це співдружність націй? Росія використовує СНД, намагаючись зберегти стару імперію у новій формі і винаходить різні механізми для цього. Лідери СНД не зробили хоча б однієї серйозної спроби залагодити вірмено-азербайджанський конфлікт або будь-який інший конфлікт у межах території пострадянської зони".

Після початку російської агресії 19.03.2014 року РНБО України ініціювала припинення головування України в СНД і вихід України зі Співдружності. У 2015 році Президент України відкликав представника України А. Дроня з виконкому СНД, а Україна вийшла з бази розшуку країн співдружності. При цьому наша країна продовжила вибірково брати участь в його роботі, залишившись лише спостерігачем в організації, а не її повноправним членом.

"Ми вивчаємо питання виходу з СНД, але у нас є кілька десятків угод, які стосуються, наприклад, взаємного визнання дипломів або виплат пенсій. Зараз ми завершуємо роботу, яка дасть змогу нам врегулювати ці угоди", – заявив глава українського МЗС П. Клімкін 10.10.2016 року.

Остаточо припинено участь України у статутних органах СНД у травні 2018 року після затвердження Указом Президента України рішення РНБО України.

Зважаючи на неоднозначність проблеми, для України СНД є майданчиком для відстоювання інтересів держави та її громадян. Зрештою всі гострі питання можна вирішити на двосторонній основі з державами-учасницями, і членство в СНД, де домінує держава-агресор, не є необхідним.

Однією з особливостей інтеграційного процесу на пострадянському просторі є посилення тенденцій до регіональної інтеграції. Зокрема всередині СНД функціонують такі структури:

- Союз Росії та Білорусі;
- Євразійський економічний союз (ЄАЕС, 2015);
- Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ, 2002);
- Організація за демократію і економічний розвиток (ГУАМ, 1997 р. – Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова);
- Шанхайська організація співробітництва (ШОС, 2001 р. за участю Китаю, з 2017 р. – Індії і Пакистану).

Україна зацікавлена у розвитку багатостороннього економічного співробітництва з різними регіональними структурами пострадянського простору, передусім тими, які не суперечать стратегічній меті розвитку держави – європейській інтеграції.

Організація за демократію та економічний розвиток (ГУАМ). Регіональне об'єднання чотирьох держав: Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова. В основу цієї форми співробітництва покладено єдність позицій країн із подібними політичними й економічними зовнішніми орієнтаціями. Організацію створено 10.10.1997 року у Страсбурзі на саміті Ради Європи, під час якого було схвалено Спільне комюніке глав України, Грузії, Азербайджану й Молдови. Організацію за демократію та економічний розвиток створено для протистояння впливу Росії в регіоні, її діяльність підтримали Сполучені Штати Америки.

Утворенню ГУАМ сприяли такі об'єктивні потреби й обставини:

- тотожність поглядів керівництва держав – учасниць ГУАМ на політичні процеси, які відбуваються на пострадянському просторі, глобальному та регіональному рівнях;

- подібність внутрішньополітичної ситуації та близькість рівнів соціально-економічного розвитку країн-учасниць, потреба модернізації суспільства і прагнення до зменшення рівня залежності від Росії;

- взаємне прагнення до пошуку серед держав СНД партнерів і союзників для розвитку прагматичних міждержавних зв'язків, формування альтернативного зовнішньополітичного курсу;

- намагання використовувати переваги власного географічного розташування, зокрема для формування транзитних транспортних та енергетичних маршрутів з Європи в Центральну Азію і Китай;

- потреба в організації взаємодії для розвитку й експлуатації транспортних коридорів, співробітництва щодо забезпечення їх безпеки, зокрема через розвиток військово-політичного партнерства.

У 1999 році організація була перейменована у ГУУАМ через приєднання Республіки Узбекистан, яка вийшла з організації 05.05.2005 року, тому в організації повернулися до початкової назви. Штаб-квартира ГУАМ розташована у Києві.

У нинішньому форматі організація відтворена 23.05.2006 року на Київському саміті ГУАМ, у ході якого глави держав підписали статут організації. Після вдалого відродження організації з новою офіційною назвою “Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ” сусідні країни регіону, зокрема Литва, Польща, Румунія та Болгарія, ініціювали створення “Групи друзів ГУАМ в ЄС”.

Найвищим органом ГУАМ є щорічна зустріч глав держав країн – учасниць ГУАМ. Виконавчим органом ГУАМ є Рада міністрів закордонних справ країн ГУАМ, робочим органом – комітет національних координаторів (по одному від кожної держави – учасниці ГУАМ). Виконання функцій інформаційного центру ГУАМ покладено на Інформаційний офіс ГУАМ у Києві. Координацію співробітництва між країнами ГУАМ на галузевому рівні покладено на вісім робочих груп: з питань енергетики, транспорту, торговельно-економічних питань, питань інформатики і телекомунікацій, культури, науки й освіти, туризму, боротьби з тероризмом, організованою злочинністю і розповсюдженням наркотиків.

Спільні економічні інтереси держав – учасниць ГУАМ зосереджені на питаннях транспортування прикаспійських енергоносіїв і прокладання нових транзитних маршрутів через Кавказький регіон. Ефективним напрямом економічного співтовариства є розвиток інвестиційної діяльності між державами – учасницями ГУАМ, створення спільних підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, у галузі машинобудування, енергетики і транспорту. Іншим важливим напрямом співпраці в межах ГУАМ є проблеми безпеки і стабільності в регіоні. Співпраця делегацій держав – учасниць ГУАМ у межах міжнародних організацій, насамперед ООН та ОБСЄ, реалізовується на постійній основі, що передбачає регулярні консультації з метою обговорення питань, які виникають під час роботи та стосуються інтересів держав – учасниць ГУАМ, і вироблення спільних позицій. Започатковано механізм головування національних делегацій держав – учасниць ГУАМ у межах міжнародної організації. Зміцнення та поглиблення цієї форми співробітництва держав – учасниць ГУАМ допомагає ефективній координації індивідуальних позицій і зусиль країн у складі об'єднання, реалізації їх національних інтересів у діяльності міжнародних організацій.

Стримують розвиток ГУАМ такі фактори:

- перебування країнами-членами ГУАМ на складному етапі внутрішніх соціально-політичних трансформацій, які супроводжуються загостренням багатьох проблем, що загрожують внутрішній стабільності;

- низький рівень соціально-економічного розвитку держав-учасниць, адже за світовими стандартами ГУАМ об'єднує бідні країни з невисоким рівнем людського потенціалу, який у сучасній глобальній економіці є вирішальним чинником конкурентоспроможності та динамічного розвитку.

Успіх інтеграції у межах ГУАМ залежить від правильності і чіткості визначення цілей та завдань довгострокової взаємодії, ключових напрямів співпраці, їх відповідності реальним

можливостям держав-учасниць, ефективності й результативності роботи механізмів реалізації досягнутих домовленостей, сприйняття регіонального об'єднання впливовими державами світу, іншими міжнародними організаціями, рівня деструктивного впливу на інтеграційні процеси з боку Російської Федерації.

Єдиний економічний простір (ЄЕП). 23 лютого 2003 р. президенти України, Росії, Білорусі та Казахстану оголосили про намір сформувати ЄЕП між своїми країнами. У спільній заяві президенти наголосили, що завданнями ЄЕП є узгодження економічної політики та самореалізація незалежної міждержавної Комісії з торгівлі і тарифів. Кінцевою метою діяльності проголошувалося створення організації регіональної інтеграції.

Під час Ялтинського саміту СНД 19.09.2003 року Угоду про формування єдиного економічного простору підписали президенти Білорусі, Казахстану, Росії та України із застереженнями: “Україна братиме участь у формуванні і функціонуванні єдиного економічного простору в межах, що відповідають Конституції України”.

Передбачалося, що основною метою майбутньої інтеграції в межах ЄЕП мало стати досягнення Росією, Білоруссю, Україною і Казахстаном так званих чотирьох свобод: вільного переміщення товарів, вільного переміщення капіталів, вільного переміщення трудових ресурсів і послуг, уніфікації ставок митного тарифу. У разі досягнення цих параметрів могла бути утворена зона вільної торгівлі.

Україна максимальним рівнем інтеграції в межах ЄЕП проголошувала зону вільної торгівлі, однак інші країни, передусім РФ, декларували намір сформувати митний союз, а в подальшій перспективі – економічний та валютний союз.

Створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) стало наступним кроком на шляху євразійської інтеграції. Угода про створення ЄАЕС була підписана 29.05.2014 року в Астані. Це інтеграційне утворення, що включає Митний союз і ЄЕП, почало функціонувати з 01.01.2015 Керівними органами ЄАЕС є Вища євразійська економічна рада, до складу якої входять глави держав-членів, а також Євразійська міжурядова рада, що складається з глав урядів держав-членів.

10 жовтня 2014 р. у Мінську відбулося засідання Ради глав держав СНД, а також засідання Міждержавного комітету ЄАЕС і Вищої євразійської економічної ради на рівні глав держав-членів. Президенти держав – членів Євразійського економічного співробітництва (ЄврАзЕС) підписали договір про припинення з 01.01.2015 року діяльності цієї організації, економічні функції якої було передано ЄАЕС. Договір про створення ЄАЕС було раніше ратифіковано парламентами трьох держав-учасниць (Білорусі, Казахстану, Росії). Було також підписано договір про приєднання до ЄАЕС Вірменії, яка в січні 2015 року стала його членом. У травні 2015 року членства в ЄАЕС набув Киргизстан.

Для України важливими є вироблення критеріїв своєї участі у проектах СНД, отримання гарантій рівних умов співпраці, сприятливих для всіх учасників співтовариства, керування національними інтересами. Принципи ЄЕП не повинні блокувати шлях України до освоєння інших ринків.

Крім пострадянських регіональних організацій, Україна як європейська держава активно співробітничала з регіональними європейськими міжнародними організаціями.

Центральноевропейська ініціатива (ЦЕІ) є однією з найбільших регіональних організацій, що виникла в Центральній та Східній Європі після розпаду комуністичної системи. Її створено за ініціативою Австрії, Італії та підтримано Угорщиною і Югославією на основі договору, підписаного в Будапешті в листопаді 1989 р. із назвою “Квадрагонале”, з метою налагодження багатостороннього співробітництва в політичній та соціально-економічній сферах і забезпечення на цій основі зміцнення стабільності й безпеки в регіоні, проведення необхідної підготовки держав-учасниць відповідно до декларованих напрямів їх зовнішньополітичної діяльності до майбутнього членства в ЄС. Для реалізації цих завдань було вирішено передусім координувати дії у сфері політики, культури, економіки, парламентського співробітництва.

Після вступу до організації нових членів, Чехословаччини (1990) і Польщі (1991), відповідно змінювалася і назва – “Пентагонале” і “Гексагонале”. Назву “Центральноєвропейська ініціатива” об’єднання одержало в 1992 р. після подальшого розширення за рахунок вступу ще трьох держав: Боснії і Герцеговини, Словенії і Хорватії. У 1993 р. до ЦЄІ приєдналися Республіка Македонія, а також Чехія і Словаччина, що утворилися внаслідок розпаду Чехословацької Федеративної Республіки. У 1996 р. організація розширилася за рахунок вступу Албанії, Білорусі, Болгарії, Румунії, України і Молдови. Зараз до її складу входять 18 держав.

Україна почала розвивати контакти із ЦЄІ у 1992 р. завдяки участі в діяльності кількох робочих груп Ініціативи. У березні 1994 р. Україна отримала статус члена Асоційованої ради ЦЄІ, а 31.05.1996 набула статусу повноправного члена. Україна вважає ЦЄІ важливим механізмом інтеграції до європейського економічного та політичного простору, а також зміцнення стабільності в регіоні та подальшого розвитку всебічних відносин між державами – членами Ініціативи. Українська фахівці беруть участь у діяльності експертних мереж у складі ЦЄІ за напрямками транскордонного співробітництва, транспорту, енергетики, науки і технологій. На постійній основі триває активізація участі підприємств та організацій України в реалізації проектів співробітництва в межах Ініціативи.

Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) заснована під час саміту у Стамбулі 25.06.1992 року підписанням підсумкової декларації зустрічі. З 1992 року до 1998 року мала назву “Чорноморське економічне співробітництво”, причому аббревіатура ЧЕС так і закріпилася в засобах масової інформації та офіційних документах. Організація була створена для розвитку тісного економічного співробітництва країн-учасниць, вільного пересування товарів, капіталів, послуг і робочої сили, а також й інтеграції економік цих країн у світову економічну систему. Зараз до її складу входять 12 країн Чорноморського регіону: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина, Україна. Населення країн, що входять до складу ОЧЕС, становить понад 330 млн. Регіон багатий на ресурси, має потужну виробничу базу, кваліфіковану робочу силу. Статус спостерігачів в організації мають Франція, Німеччина, Австрія, Єгипет, Ізраїль, Італія, Польща, Словаччина, Туніс, Білорусь, США, Хорватія, Чехія, а також міжнародні організації (Конференція енергетичної хартії і Чорноморський клуб). Організація Чорноморського економічного співробітництва співпрацює з Євросоюзом та організаціями Балтійського регіону. Штаб-квартира організації розташована у Стамбулі.

Протягом 4–5.06.1998 року під час зустрічі в Ялті глав держав та урядів держав – учасниць ЧЕС підписано Статут ОЧЕС – документ, який перетворив існуючий міжурядовий механізм співробітництва на цілком сформовану регіональну економічну організацію. Ухваленою в ході зустрічі Декларацією зафіксовано, що регіональне співробітництво держави розглядають у контексті світових процесів глобалізації.

Умовно виокремлюють чотири компоненти організаційної структури ОЧЕС:

- 1) урядовий – саміти і сесії Ради міністрів закордонних справ;
- 2) підприємницький – Ділова рада ОЧЕС як орган координації підприємницьких ініціатив;
- 3) фінансовий – Чорноморський банк торгівлі і розвитку;
- 4) академічний – єдина регіональна академічна мережа держав Чорноморського басейну, яку передбачається інтегрувати з аналогічними європейськими мережами.

Оскільки інтеграція України в Європу проголошена головним стратегічним напрямом її зовнішньої політики, розбудова системи чорноморського співробітництва повністю відповідає її національним інтересам і є одним із важливих механізмів приєднання країн Південно-Східної Європи до загальноєвропейської інтеграції. З геополітичної точки зору Чорноморський регіон надзвичайно важливий для України як через економічні інтереси, так і з позицій національної безпеки держави.

Крім цього, перспективними напрямами співпраці з постсоціалістичними східноєвропейськими державами є поглиблення зв'язків з країнами Вишеградської групи та розвиток двостороннього регіонального співробітництва.

Активне співробітництво України з міжнародними організаціями різного рівня сприяє її включенню в міжнародне життя, допомагає усвідомлювати основні тенденції сучасної епохи і відповідно реагувати на зміни. Завдяки участі в роботі різних міжнародних організацій Україна здобуває необхідний досвід міжнародних контактів, встановлює тісні зв'язки з різними країнами і регіонами.

Формування двосторонніх відносин України з державами пострадянського простору

Протягом усіх років незалежності в Україні стримано сприймали процеси євразійської інтеграції. Так, на саміті в Ялті у вересні 2004 р. Україна підписала рамкову угоду про створення СЕП з Білоруссю, Казахстаном та Росією, Верховна Рада України 20.04.2004 року її ратифікувала, але було зроблено застереження, що Україна братиме участь у формуванні і функціонуванні СЕП тільки в межах Конституції України, що не передбачає делегування частки свого суверенітету наднаціональним органам. Це було принциповим розходженням із позицією Росії, яка передбачала створити в межах СЕП митний та економічний союз. Росія пропонувала координувати інтеграційні процеси в СЕП шляхом спільних дій міждержавних і наднаціональних органів з поступовим зростанням ролі останніх. Україна розглядала свою участь в СЕП на рівні зони вільної торгівлі, що не передбачало створення наднаціональних органів і проведення спільної зовнішньоекономічної і митної політики щодо третіх країн, на відміну від вищих ступенів інтеграції, наприклад митного та економічного союзу. Така позиція надавала Україні свободу дій стосовно ЄС.

Україна вважала, що зона вільної торгівлі в межах СЕП не повинна мати якихось товарних вилучень та обмежень. У жовтні 2011 р. в Петербурзі Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан та Україна підписали договір про створення зони вільної торгівлі, згідно з яким підлягали скасуванню митні збори на більшість товарів. Зберігались експортні мита на енергоносії, ввізні мита на цукор тощо. У 2014 р. було підписано угоду про асоціацію між Україною та ЄС, яка передбачає створення зони вільної торгівлі. На думку керівництва РФ, оскільки між країнам-членами ЄАЕС і ЄС аналогічної зони немає, одночасне членство України у двох зонах вільної торгівлі могло б привести до вільного, безмитного реекспорту в Росію та інші держави – члени ЄАЕС через територію України товарів з ЄС, що суперечить законодавству Росії і принциповим положенням ЄАЕС. З огляду на це Росія з 01.01.2016 року зупинила дію угоди про вільну торгівлю між РФ та Україною і заявила про перехід на умови, які діють у торгівлі між Росією та країнами ЄС. На товари, експортовані з України в РФ, було введено імпорتنі мита. Крім того, оскільки Україна приєдналася до економічних санкцій ЄС проти Росії, російська сторона запровадила ембарго на українські продовольчі товари.

Зовнішня політика країн-учасниць ЄАЕС є індивідуальною. Уряди держав – членів ЄАЕС часто висловлюють різні точки зору на події, які відбуваються у світі. Зокрема лідери Білорусі і Казахстану неодноразово зазначали, що метою ЄАЕС є економічна інтеграція, а не політична, як, наприклад, у ЄС. Отже, діяльність ЄАЕС має бути спрямована на розвиток економічної та науково-технічної співпраці. Лідери держав – членів ЄАЕС зацікавлені у функціонуванні цього інтеграційного об'єднання, присутність в якому дає їм певні економічні вигоди, зокрема надає вільний доступ їх товарів до великого російського ринку, можливість отримувати російські енергоносії за пільговими цінами. Привабливою є також наявність у межах ЄАЕС єдиного ринку праці, що дає можливість трудовим мігрантам, громадянам держав – членів ЄАЕС, приїжджати працювати і користуватися соціальними правами країни перебування без будь-яких міграційних обмежень. У межах економічного союзу вільна торгівля між його членами відбувається без будь-яких товарних вилучень, скасовані не тільки мита, а й процедури митного оформлення. Членство в ЄАЕС дає можливість країнам користуватися низькопроцентними кредитами з Антикризисного фонду, брати участь у роботі

Центру високих технологій, який координує інноваційну політику і допомагає фінансуванню інноваційних програм. Участь в ЄАЕС сприяє притоку іноземних інвестицій з третіх країн, оскільки безмитна територія об'єднання з великою кількістю населення є привабливим ринком збуту.

Однак ЄАЕС не спроможний повністю забезпечити економічну і технологічну модернізацію країн-членів (в тому числі РФ), які значною мірою залежать від імпорту новітніх технологій з розвинених країн. Держави – члени ЄАЕС намагаються проводити багатовекторну зовнішню політику, розвиваючи політичні та економічні відносини з країнами Заходу, Китаєм, Туреччиною тощо.

Для України несприятливо, що Росія є центральною інтегруючою частиною ЄАЕС, яка всесторонньо впливає на пострадянські країни.

Оскільки країни ЄАЕС (крім РФ) не скасували режим вільної торгівлі з Україною, торговельно-економічні відносини з ними можуть розвиватися на двосторонній основі зі збереженням формату безмитного режиму. Водночас необхідно шукати механізми співпраці з інтеграційними об'єднаннями на пострадянському просторі. У межах ЄАЕС триває розроблення єдиних технічних, санітарних, фітосанітарних, екологічних стандартів, відбувається уніфікація і гармонізація зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства. Україна в межах асоціації з ЄС гармонізує та уніфікує свої стандарти і законодавство відповідно до стандартів Євросоюзу, які істотно відрізняються від ухвалених в ЄАЕС.

Надалі це може призвести до значних технічних проблем у торговельно-економічному співробітництві України з державами – членами ЄАЕС. На сучасному етапі трансформації в пострадянських країнах в умовах глобалізації світова спільнота переживає сплеск в усіх сферах соціально-економічного життя: динаміці виробництва й зовнішньої торгівлі, рівні благополуччя і зайнятості, на фінансових і валютних ринках. Економічна нестабільність безпосередньо пов'язана з політичною нестабільністю: загостренням міжнародної ситуації, посиленням політичних конфліктів в окремих країнах, як розвинених, так і транзитивних. Важливою особливістю сучасного етапу розвитку є політизація економічного життя, насамперед на міжнародному рівні. Ринки все більше підпорядковані політичним законам на шкоду законам економіки. Політичний фактор чинить вплив на економічну політику, часом підмінюючи ринкову конкуренцію. Зростання протягом кількох десятиріч соціальна нерівність між країнами світу не викликала значної занепокоєності в умовах стійкого й динамічного зростання, але нині це стає джерелом економічної і політичної нестабільності в пострадянських країнах. Нові аспекти й тенденції сучасного етапу трансформації пострадянського простору потребують постійного аналізу й узагальнення для використання в Україні.

З огляду на викладене можна виокремити такі **аспекти**.

1. Аналіз впливу глобальних світових процесів на трансформацію пострадянського простору показав, що глобалізація спричинила підсилення конкуренції та подальший розвиток процесів інтеграції в пострадянських державах, на які активно впливають ключові світові геополітичні та економічні суб'єкти (країни Заходу, Росія і Китай). Це веде до подальшої сегментації пострадянського простору й розходження думок щодо економічних інтересів та цивілізаційного сприйняття майбутнього цих країн, реалізації в них різних модернізаційних моделей.

2. Сучасний етап інтеграції країн пострадянського простору показав необхідність врахування поряд з економічними чинниками розвитку (людських та природних ресурсів, нагромадження та наявності капіталу, розвиненості технологій) ще й позаекономічних: геополітичних, соціальних, культурних, психологічних тощо. Нині концепції інтеграції набувають чіткої соціальнокультурної визначеності. Це виявляється у сумнівах щодо універсальності європоцентричного погляду на світ і визнанні як самоцінності ісламської та індустсько-буддійської цивілізацій, врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів

взагалі. На сьогодні загально визнано неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу, зокрема країни пострадянського простору.

3. У більшості країн на пострадянському просторі фактично відбувається деіндустріалізація. Це характерно для всіх аспектів життя новопроголошених країн: політичного, економічного, соціального, культурного. Участь у різних інтеграційних об'єднаннях не допомогла модернізувати національні економіки через неефективність неоліберальної моделі переходу на ринкові відносини, запропонованої міжнародними фінансовими структурами, збереження радянської системи владної вертикалі диктату і контролю як в окремих державах, так і у міждержавних об'єднаннях СНД, що особливо характерно для країн азійського простору СНД та РФ, різноплановість економічних моделей розвитку окремих країн, різновекторність зовнішньополітичних інтересів, жорстку конкуренцію на світових сировинних ринках. У Російській Федерації, яка позиціонує себе як лідер і ледь не господар пострадянського простору, триває деградація науково-технологічної сфери.

4. Запропонована євразійська концепція інтеграції пострадянського простору на цей час повною мірою не реалізована, зокрема створити військово-політичний та економічний союз нових незалежних держав не вдалося. На пострадянському просторі протягом усіх років домінуючою тенденцією трансформації були дезінтеграційні процеси як на регіональному, так і на субрегіональному рівнях. У відносинах між більшістю нових незалежних держав виникли гострі суперечності, часом у конфліктній формі. Потенціал конфліктогенності у взаєминах виявився дуже високим і продовжує наростати, роблячи військово-політичну інтеграцію мало ймовірною.

Через системну кризу в українсько-російських відносинах поставила на порядок денний необхідно напрацювати нові формати подальшої взаємодії України з країнами СНД. Наявність російської агресії спонукає радикально оптимізувати діяльність України у складі інституцій СНД як організації, що перебуває під повним російським контролем і не виконує покладених завдань. Крім цього, постійний тиск Російської Федерації на своїх союзників призводить до зміни їх позиції в оцінюванні російської агресії проти України. Якщо проти Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 27.03.2014 року про територіальну цілісність України виступили Вірменія та Білорусь, то проти українського проекту резолюції "Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь (Україна)" від 15.11.2016 року проголосували чотири пострадянські країни. Зобов'язання більшості пострадянських держав перед РФ у різних сферах – економічній, військовій, технічній – робить їх залежними і в політичній сфері, позбавляючи самостійності у веденні зовнішньої політики. Таким чином, Україна має переводити відносини із країнами СНД переважно у двосторонній формат, визначаючи пріоритетні і взаємовигідні напрями співпраці.

Основні тенденції в українсько-російських відносинах

Російська Федерація – північно-східний сусід України, пріоритетність та особливості розбудови відносин з яким зумовлені глибокою взаємозалежністю, спричиненою історичними зв'язками, геополітичним розташуванням України, спільністю кордонів, значною кількістю спорідненого населення, економічними проблемами перехідного періоду, розвиненістю наукових, культурних зв'язків та стосунків між людьми.

Очевидно, що розвиток українсько-російських відносин має важливе значення для України, оскільки визначає її фундаментальні, життєво важливі інтереси, пов'язані із сьогоденням і майбутнім країни. Цілковито природно постає питання про необхідність розроблення ефективної зовнішньої політики щодо Російської Федерації, пошук методологічних засад, які дали б змогу окреслити оптимальну модель українсько-російських відносин, що гарантуватиме безпечне існування й розвиток України як незалежної суверенної держави. При цьому слід зважати на те, що головною сутнісною ознакою українсько-російських відносин є їх асиметричність, і Росія переважає Україну за всіма основними параметрами.

Диспаритет відносин між країнами характерний не лише для економічних, а й для зовнішньополітичних інтересів. Якщо для України пріоритетними у відносинах з РФ є економічні інтереси, то Росія у двосторонніх відносинах віддає перевагу геополітичним і геостратегічним інтересам. Така асиметричність виявляється передусім у диспаритеті претензій обох держав на місце і роль у системі міжнародних відносин.

Питання про місце держави в ієрархії міжнародних відносин зумовлено двома чинниками: масштабом її інтересів чи претензій, а також наявністю відповідних ресурсів, внаслідок дії яких поширюється вплив держави на певному просторі: у субрегіоні, регіоні, на континенті, у світі в цілому. Володіння певним простором, реалізація інтересів у цьому просторі, організація політичної влади і втілення політичної волі в деякому просторі є категоріями геополітики.

Таким чином, саме геополітичні інтереси стають визначальними, коли певна країна прагне посісти провідні позиції в ієрархії міжнародних відносин. В Росії геополітичні інтереси завжди були головним імперативом її зовнішньої політики. Українсько-російські відносини виходять далеко за межі двосторонніх міжнародних відносин, а отже, є важливими не тільки для зовнішньої політики України, а й для її подальшої долі. Вплив Росії на Україну, не може вклас-тися у формат зовнішньої політики, оскільки є тотальним і системним. З іншого боку, тенденції, властиві внутрішній політиці та розвитку соціуму в Україні, до певної міри відтворюють Росію в Україні, поновлюють російську генетичну спадщину, яка виявляється в рисах української держави і україньського народу. Таким чином, вплив Росії одночасно є зовнішнім і внутріш-нім чинниками формування та реалізації зовнішньої політики України.

Українсько-російські відносини до 2014 року

Двосторонні відносини України і РФ на початковому ста-ні регулювалися Договором про основи відносин між УРСР і РРФСР від 19.11.1990 року. Поступово договірно-правову базу було розширено, при цьому основну увагу приділено переважно економічним питанням. 31 травня 1997 р. був підписаний широкомасштабний політичний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією (Великий договір), який ратифіковано Законом України від 14.01.1998 № 13/98-ВР. Визначальними документами українсько-російських відносин були:

- Великий договір;
- три угоди щодо Чорноморського флоту від 28.05.1997 року;
- Договір про державний кордон від 02.01.2003 року;
- Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24.12.2003 року.

Розбудовані дипломатичні і консульські представництва в обох державах спиралися на двостороннє визнання України і РФ та встановлені дипломатичні відносини (14.02.1992 року). Генеральні консульства України відкриті в Тюмені, Санкт-Петербурзі, Ростові-на-Дону та Владивостоці. Росія відкрила генеральні консульства у Львові, Донецьку, Харкові, Сімферополі та Одесі.

Отже, між Україною та РФ було укладено низку документів у різних галузях, але більшість з них не була реалізована з огляду на зміни політичних уподобань російської та української сторін. Більше того, становлення двосторонніх відносин відбувалося в умовах відкритого протистояння з життєво важливих для України питань, на прикладом, конфлікту навколо о. Тузла у Керченській протоці восени 2003 р., коли РФ вперше намагалася реалізувати свої територіальні претензії до України. У зовнішньополітичній сфері активами України у відносинах з РФ можна вважати домовленості В. Путіна і В. Ющенка, досягнуті 10–11.01.2006 року в Астані щодо взяття під свій контроль найскладніших питань українсько-російських відносин. Президенти внесли до “дорожньої карти” питання дво-сторонніх взаємин, які потребують першочергового вирішення, серед них такі:

- підписання угоди між Кабінетом Міністрів України та урядом Росії про порядок перетину державного кордону у прикордонних регіонах;

- початок роботи Спільної комісії з демаркації сухопутної ділянки російсько-українського кордону;
- активізація переговорного процесу щодо Керченської протоки і підписання договору про делімітацію кордону в Азовському та Чорному морях;
- укладання двосторонніх угод про реадмісію та спрощений порядок набуття і припинення громадянства;
- вирішення неврегульованих питань перебування Чорноморського флоту на території України.

Однак події другої половини 2008 р. та 2009 р. не дали можливості реалізувати ці домовленості.

На українсько-російські відносини, з точки зору геополітики, значно вплинув російсько-грузинський конфлікт, в якому українська влада (в особі глави держави) де-юре висловила “прогрузинську”, а де-факто – “антиро-сійську” позицію.

Виведення на загальносвітовий рівень (зокрема рівень ООН) питання визнання голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу та реабілітація ОУН – УПА були негативно сприйняті російською стороною, що спричинило загострення проблемних питань соціогуманітарної складової відносин.

Це фактично паралізувало діяльність міждержавних структур і унеможливило підтримання відносин на вищому рівні. Українсько-російські відносини набули ознак комплексної кризи, тобто нових форм протистояння, в якому домінують ідеологічна (політико-пропагандистська), ціннісна (геокультурна, цивілізаційна) та суміжні складові.

Етап двостороннього партнерства 2008–2009 рр. характеризувався посиленням конфліктності і погіршенням атмосфери діалогу. Еліти обох країн виявилися неготовими до процесу кардинального переформатування відносин, переговорний процес ускладнений протистоянням з низкою ключових зовнішньополітичних питань, розбіжністю геополітичних позицій України та РФ і блокуванням повномасштабної роботи міждержавних механізмів. Зросла напруженість у політичній, економічній, гуманітарній та інших сферах відносин. Контакти України із РФ увійшли у “проблемну фазу”. Одним з найважливіших аспектів двосторонніх відносин є питання, пов’язані з постачанням і транзитом природного газу. Протягом останнього періоду схему постачання газу переглядали декілька разів. Безпрецедентна фінансово-економічна криза світового масштабу 2008–2009 рр. не лише значно погіршила стан галузей української промисловості, а й ускладнила переговорні позиції української сторони, яка що поста-ла перед фактом неможливості швидкого погашення заборгованості, що сягнула кількох мільярдів доларів, на чергових “газових переговорах” кінця 2008 – початку 2009 рр., що призвело до загальноєвропейської газової кризи. “Газпром” використав газову кризу як привід для прискорення переходу поста-чання для України виключно російського газу за ціною \$320...360 за 1 тис. м³. Іншою проблемою у двосторонніх відносинах стали торговельні війни, що проявилися в частковій забороні та обмеженні ввезення в Росію українських сирів та м’ясо-молочної продукції, а також запровадженні спеціальні та антидемпінгові розслідування щодо українських товарів, перешкоджання їх вільному переміщенню, встановлення транзитних тарифів і режимів тощо. Разом з цим, протягом останніх років Росія значну увагу приділяла інвестиціям у стратегічні галузі економіки України: кольорову металургію, нафтохімію, телекомунікації, машинобудування, електроенергетику й газо-вий комплекс.

Співробітництво України і РФ спиралося на вагому договірно-правову базу, між країнами було підписано понад 380 двосторонніх документів (у тому числі близько 250 – на міждержавному й міжурядовому рівнях). Найбіль-ша кількість угод (понад 200) укладено в торгово-економічній, військовій і військово-технічній, науково-технічних сферах, інші угоди регулюють кон-такти за політичними, гуманітарними, інформаційними, консульськими та іншими напрямками співробітництва.

Політика Росії стосовно України залишається вираженням внутрішніх процесів розвитку російської держави та російського суспільства. Основний внутрішній інтерес Росії

полягає в необхідності зберегти і закріпити пострадянську авторитарну модель розвитку, яка базується на авторитаризмі персонілізованої влади і патерналізмі суспільства.

У зовнішньополітичному контексті в умовах глобалізації, цивілізаційних розломів та формування багатопольярного світу основним життєво важливим інтересом для Росії є досягнення статусу світової держави, одного з головних центрів глобального впливу. Проте для досягнення цього статусу в Росії не вистачає критичної геополітичної маси, наростити яку вона прагне через приєднання України до так званого російського цивілізаційного простору у формі проектів “русский мир” та ЄС.

Після обрання В. Януковича Президентом України у 2010 р. основними рисами зовнішньої політики України стали позаблоковість, ізоляціонізм, прагматизм та об’єктність. Ці риси були проявами втілення В. Януковичем стратегії подвійної асиметричної інтеграції, яка передбачала рух України од-ночасно у двох протилежних напрямках: інтеграції в європейську спільноту й в Росію. Прикладом такої інтеграційної амбівалентності України може бути намір одночасно вступити в Митний союз із Росією і створити зону вільної торгівлі з ЄС. Намагання реалізувати цю стратегію не лише звело продуктивність таких рухів до нуля, а й певною мірою спровокувало воєнну агресію Росії проти України.

Євромайдан та Революція Гідності унеможливили подальшу реалізацію будь-якого реінтеграційного сценарію. Для Кремля вони стали загрозою повної втрати України, а отже, примарних мрій та надзусиль у побудові нової конструкції російської імперії як світової держави-цивілізації. Оскільки ані політико-дипломатичним шляхом, ані шляхом економічної конкуренції Росія не здатна змінити своє становище в існуючій системі міжнародних відносин, Кремль вирішив зруйнувати цей світовий порядок розв’язанням війни. Реалізовуючи цю мету, Росія грубо порушила Статут ООН і понад триста документів та конвенцій міжнародного права.

Російська воєнна агресія зумовила розвиток нових зовнішньополітичних тенденцій, що безпосередньо впливають на векторність зовнішньої політики України.

По-перше, російська війна нівелювала дію всіх інших глобальних і регіональних впливів на українську зовнішню політику. Її основним змістом стала протидія російській воєнній агресії.

По-друге, будучи буферною зоною і частиною пострадянського простору, Україна перетворилася на центр міжцивілізаційного протистояння та геополітичної конфронтації.

По-третє, під впливом російської війни змінилися геополітичні тренди: припинився український постколоніальний тренд і почався реальний процес виходу України зі сфери впливу Росії.

Під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників змінилися основні риси зовнішньої політики України:

- 1) Україна здебільшого стає суб’єктом, а не об’єктом міжнародної політики;
- 2) Україна відмовилася від позаблокового статусу й шукає союзницьких відносин поза межами членства в НАТО;
- 3) Україна відмовилася від стратегії “балансування” й обрала євроінтеграційний вектор. Водночас російська воєнна агресія остаточно зруйнувала проросійський вектор України. Політика стратегічного партнерства трансформувалася в невизначені відносини, які можна охарактеризувати як стан “ні війни, ні миру”;
- 4) прагматичний підхід у зовнішній політиці був змінений на принцип пріоритетності захисту державного суверенітету і територіальної цілісності держави;
- 5) політика подвійної асиметричної інтеграції була змінена на політику європейської інтеграції.

Змінилися й концептуальні підвалини зовнішньої політики України, насамперед її принципи, зокрема повернення ідеології європеїзації. Одночасно через російську воєнну агресію змінилися завдання української зовнішньої політики, основними з яких стали:

- припинення російської війни і досягнення миру;
- міжнародна легітимізація демократичного політичного режиму в Україні;

- просування економічних інтересів України на європейському та інших світових ринках;
- модернізація країни на базі європейської моделі розвитку;
- входження України в європейський цивілізаційний простір.

Водночас російська воєнна агресія спричинила наслідки, які позначаються на зовнішній політиці України, передусім втрату територіальної цілісності України, відновити яку в середньостроковій перспективі буде складно.

На території Донбасу, не підконтрольній українській владі, утворився анклав з домінуючою радикальною російською ідентичністю та сприйняттям України як ворожої сторони, що провокуватиме стійкі сепаратистські настрої і становитиме постійну реальну загрозу національній безпеці України.

Внаслідок запровадження методів гібридної війни Росія становитиме основну воєнну загрозу для України, що змусить Україну значно збільшити витрати на оборонні потреби та милітаризувати національну економіку, зокрема обмежити програми соціального розвитку.

Таким чином, перемога Революції Гідності 2014 р. дала шанс для подо-лання так званої кризи неспроможності незалежної України й утвердження незворотності вибору, зробленого на Євромайдані на користь євроатлантичних цінностей. Проте за такий стратегічний і цивілізаційний прорив Україна зазнала неспровокованої збройної агресії з боку РФ (всупереч чинним міжнародним договорам і нормам міжнародного права), тимчасової окупації Криму, організованого і збройно підтриманого Кремлем сепаратистського заколоту в Донецькій і Луганській областях.

Постреволюційна українська влада не лише навчалася ефективно протидіяти російській агресії та силовому тиску, а й розпочала і просувала системні реформи, прагнула забезпечити європейський вибір України – передусім розробити оптимальну модель її зовнішньої політики, яка б гарантувала національну безпеку.

Росія агресивно й зухвало порушила суверенітет України та зруйнувала її територіальну цілісність, знехтувала базовими нормами і принципами міжнародного права, вперше з часів “холодної війни” поставила під сумнів архітектуру європейської безпеки і вестфальську модель світового устрою, а проблеми національної безпеки України вийшли за межі її державних кордонів і набули регіонального та глобального вимірів.

Зовнішньополітичні аспекти російської агресії

Початок XXI ст. ознаменувався серйозними зрушеннями у світовій політиці, частину з яких Російська Федерація розцінила як безпекові, економічні і політичні виклики з боку Заходу. Насамперед ідеться про розширення НАТО і ЄС на схід за рахунок держав Східної Європи і країн Балтії. Протягом 2005–2008 рр. Кремль перейшов від “геополітичної паузи” до “геополітичного і гео економічного наступу”. Конфлікт на Кавказі у 2008 р. та агресія проти України, розпочата у 2014 р., стали віхами в боротьбі Росії за пострадянський простір.

Через успіхи у локальних конфліктах РФ прагне підтвердити не лише можливість вирішувати тактичні завдання, а й посягнути на глобальне лідерство на основі “особливої моделі” відносин із навколишнім світом. Офі-ційна Москва в довгостроковій перспективі хоче гарантувати свій вплив завдяки створенню “зони привілейованих інтересів” по периметру власних кордонів і домогтися визнання свого права на втручання у внутрішні справи суверенних держав і силові дії в цій зоні.

Усі вказані обставини, а також концептуально-теоретичні та прикладні підходи Кремля до еволюції євразійського простору і політики Росії на ньому позначилися на специфіці інтеграційних процесів в умовах геополітичних змін і масштабних трансформаційних зрушень кінця XX – початку XXI ст.

Виокремимо **міжнародні аспекти** російсько-українського конфлікту. Від його початку світова спільнота, переважна більшість держав і міжнародних організацій світу були солідарні з Україною, надаючи активну політико-дипломатичну підтримку в питаннях її територіальної цілісності, незалежності та суверенітету, надаючи їй вагому фінансово-економічну, матеріально-технічну допомогу та водночас запроваджуючи стримувальні політичні та економічні санкції проти держави-агресора.

Світова спільнота засудила анексію Криму та подальшу російську агресію проти України. Так, уже 27.03.2014 року Генеральна Асамблея ООН схвалила резолюцію, в якій висловила підтримку “суверенітету, політичної незалежності, єдності та територіальної цілісності України в межах її міжнародновизнаних кордонів”. Резолюцію ООН підтримали 100 держав світу, 58 утрималися, проти голосували 11 держав.

Також на підтримку України виступила “Велика сімка”. Зокрема в заяві від 12.03.2014 року країни G7 закликали РФ “припинити всі зусилля, спрямовані на зміну статусу Криму”. Згодом на Брюссельському саміті (04.06.2014 року) глави держав G7 засудили порушення Росією суверенітету й територіальної цілісності України.

Резолюції із засудженням російської агресії проти України ухвалили Парламентська асамблея ОБСЄ (09.04.2014 року) і Парламентська асамблея НАТО (25.11.2014 року).

Активно підтримали Україну керівні структури ЄС: Європейська Рада, Європарламент, Європейська комісія. Глави держав та урядів країн ЄС неодноразово зверталися до світової спільноти із заявами стосовно підтримки України та забезпечення її суверенітету й територіальної цілісності.

Головним ініціатором та інтегратором міжнародної кампанії з підтримки та захисту України стали США.

Такі політико-дипломатичні дії Заходу створюють негативну атмосферу довкола РФ, чинять політичний і психологічний тиск на кремлівське керівництво. Скоординована позиція країн Заходу, міжнародних структур безумовно має вагомий стримуючий ефект. Виразним і резонансним прикладом солідарного неприйняття політики РФ стосовно України став надзвичайно прохолодний прийом В. Путіна на саміті G20 30.11.2018 в Аргентині.

На цей час не можна говорити про повну ізоляцію Росії на міжнародній арені з огляду на позиції країн-союзників Росії по СНД і ЄС, держав БРІКС (Бразилії, Росії, Індії, Китаю, Південно-Африканської Республіки).

Одночасно з політико-дипломатичною підтримкою України провідні країни Заходу ініціювали багатосторонній переговорний процес із врегулювання російсько-українського конфлікту. Відбулася серія переговорів і зустрічей в різних форматах у Женеві (Україна – ЄС – США – Росія), Нормандії (Україна – Німеччина – Франція – Росія), Мінську (Україна – ОБСЄ – Росія). На цей час намагання знайти політичні шляхи врегулювання конфлікту є безрезультатними, однак світові лідери продовжують діяти наполегливо.

Вагомою відповіддю на виклик з боку РФ є *санкції*, запроваджені країнами Заходу та окремими міжнародними організаціями:

- обмежена чи зупинена участь Росії в деяких міжнародних організаціях – Росія виключена з “Великої вісімки”, заблоковано процес вступу РФ до складу Організації економічного співробітництва та розвитку, Міжнародного енергетичного агентства та ін.;

- запроваджені адресні санкції з боку провідних країн світу (країн ЄС, США, Японії, Канади, Австралії) проти російських державних чиновників, парламентарів, політиків, бізнесменів;

- запроваджені фінансово-економічні обмеження щодо великої групи російських банків і бізнес-структур;

- запроваджено ряд секторальних санкцій (обмеження або припинення співробітництва в нафтогазовій галузі, банківській сфері тощо).

Санкції відчутно впливають на фінансово-економічну та соціальну ситуацію в РФ, помітно її погіршуючи, створюючи “стримуючий” ефект, з яким кремлівське керівництво не може не рахуватися. Оцінюючи ефективність впливу санкцій на РФ, слід мати на увазі принаймні кілька важливих обставин:

- санкції не мають миттєвого кумулятивного ефекту, адже значна їх частина розрахована на коротко- та середньострокову перспективу, що ви-знають лідери країн-ініціаторів запровадження санкцій;

- Росія має потужний запас міцності, насамперед великий потенціал нафтогазової промисловості і значні золотовалютні резерви;

- російське керівництво досить ефективно використовує зовнішні санкції як ідеологічно-пропагандистський інструмент зміцнення правлячого режиму та посилення антизахідних настроїв громадян РФ;

- санкції відчутно негативно виливаються на економіки країн Заходу, пов'язані з російськими ринками збуту та російськими поставками продукції і сировини, насамперед енергоносіїв.

За час російської агресії Україна отримала значну фінансово-економічну, гуманітарну, експертну і консультативну допомогу країн Заходу та міжнародних організацій.

Наймасштабнішою є допомога ЄС, США, міжнародних фінансових структур. Зовнішня фінансово-економічна допомога надзвичайно важлива для України у протистоянні російській агресії, але матиме бажаний ефект лише за умов запровадження в Україні оперативних і продуктивних реформ, вжиття невідкладних і результативних заходів з подолання корупції, оскільки її масштаби фактично зводитимуть нанівець фінансову підтримку ззовні.

Стосовно глобальних викликів та загроз російсько-українського конфлікту зазначимо, що окупація Криму та війна на Сході України змінили безпекову ситуацію на європейському континенті та у світі в цілому, виявили низку критичних проблем:

- глобальна система безпеки (ООН) та європейська (ОБСЄ) виявилися неспроможними адекватно й ефективно відреагувати на агресію РФ. Головний безпековий механізм світового співтовариства – Рада Безпеки ООН – заблоковано Росією, в межах ОБСЄ не вистачає ефективних механізмів врегулювання конфлікту, не дуже помітно вплинули на позицію РФ санкції ПАРС;

- Росія реалізувала модель інспірування сепаратизму та гібридної війни, яка може бути використана й надалі на європейському континенті;

- під загрозою опинилася міжнародна договірно-правова система, адже російська агресія зруйнувала низку дво- та багатосторонніх договорів і угод;

- поставлено під сумнів ефективність міжнародних механізмів запобігання розповсюдженню ядерної зброї, адже Україна, позбавившись третього у світі ядерного арсеналу під міжнародні гарантії (Будапештський меморандум), стала об'єктом агресії з боку держави, яка ці гарантії надала, внаслідок чого створено вкрай небезпечний прецедент “міжнародно-правового нігілізму” з боку ядерної держави;

- посилюється політико-економічна конфронтація по осі “Захід – РФ”, яка визначається безпрецедентною втратою взаємної довіри та може призвести до нової “холодної війни”;

- ЄС і НАТО неадекватно оцінювали процеси, що відбувалися в РФ, і не розробили достатніх превентивних заходів реагування;

- війна на Сході України зі значною ймовірністю може трансформуватися в черговий “заморожений” конфлікт як джерело нестабільності й загрози для Європи і плацдарм для подальшої експансії РФ. Марно сподіватися, що Україна виконає функцію буферної зони або “подушки безпеки” для Європи;

- російсько-український конфлікт загрожує зростанням ймовірності застосування сили у вирішенні спорів між державами;

- агресія Росії проти України стала викликом і загрозою не лише для європейської, а й для світової спільноти, виявила проблеми та суперечності в системах глобальної (ООН) і регіональної (ОБСЄ) безпеки.

Звертаючи увагу, що особливе загострення отримав конфлікт на Сході України, який супроводжується кровопролитними бойовими діями, безпрецедентним погіршенням українсько-російських відносин, падінням товарообігу та невизначеними перспективами соціально-політичної ситуації в регіоні. Намагання досягти порозуміння за посередництва західних партнерів в рамках Нормандського формату поки не дають помітних результатів, Мінський процес не може вийти з глухого кута, зустрічі у Трьохсторонній контактній групі все більше перетворюються у формальний захід, а протилежні позиції сторін протистояння нівелювали можливість знаходження консенсусу між управлінськими колами України і Росії.

В обставинах, що склалися, актуалізується фактор громадської дипломатії, як ресурсу здатного створити альтернативний дискусійний майданчик для пошуку алгоритмів виходу з кризи українсько-російських відносин та балансування взаємовідносин між пострадянськими країнами, що обрали європейський вектор розвитку, з тими, які формують свою політику на інших ідеологічних та інституційних основах.

Саме таке розуміння ситуації лягло в основу створення цільової програми «**Громадська дипломатія у дії: пострадянський простір**», яка спрямована на активізацію використання недержавних інститутів та консолідацію громадських активістів, експертів, журналістів і неупереджених представників політичного істеблішменту. *Мета програми* – розробка спільних проектів здатних посприяти вирішенню вже існуючих проблем, таких як українсько-російський конфлікт та виробити механізми протидії ймовірним загрозам – ескалація нових міжнародних протиріч, поширення сепаратизму на пострадянському просторі, деструктивний вплив пропаганди в інформаційному полі та подальша військова чи політична дестабілізація в регіоні.

Програма «Громадська дипломатія у дії: пострадянський простір» передбачає реалізацію трьох послідовних етапів.

Етап № 1. Створити переговорний майданчик на базі Фонду громадської дипломатії. Долучити до участі у його засіданнях максимальну кількість експертів, журналістів, громадських діячів, волонтерів, незаангажованих представників політичного істеблішменту з пострадянських країн, фахівців з східноєвропейської проблематики із США та країн ЄС. Обміркувати можливі пропозиції та ініціативи отримані в рамках зворотного зв'язку для корекції чи вдосконалення формату роботи переговорного майданчика.

Етап № 2. Організувати системну роботу програми у форматі круглих столів, панельних дискусій та онлайн вебінарів. Налагодити канал комунікації між учасниками переговорного майданчика та органами державної влади.

Етап № 3. У разі достатньої волонтерської підтримки та набуття відповідних партнерських зв'язків матеріалізувати роботу програми у наступні практичні результати:

формування постійно діючого експертного хабу;

узгодження в межах його функціонування спільної позиції щодо українсько-російського конфлікту на рівні громадського сектору, визначення основних проблемних аспектів існуючої кризи та окреслення можливих алгоритмів їх потенційного подолання;

створення повноцінного інформаційного ресурсу з компетентною аналітикою і неупередженим висвітленням реальної соціально-політичної ситуації в регіоні;

вироблення практичних рекомендацій та конструктивних пропозицій для роботи Нормандського формату чи опрацювання можливості моделювання нової дорожньої карти врегулювання конфлікту або максимальної нейтралізації його наслідків для України зокрема, і регіону в цілому;

проведення соціологічних (кількісних) досліджень;

заснування окремого експертного майданчика за участі громадського сектору України, Латвії, Литви, Естонії, Молдови і Грузії з метою обміну здобутим досвідом для сумісного вироблення дієвих механізмів протидії «гібридним» загрозам сучасності та підготовки практичних рекомендацій корисних для органів державної влади. Використання зазначеного формату в рамках поглиблення співпраці з експертним середовищем ЄС спрямовуватиметься на оптимізацію програми «Східного партнерства» та пошуків механізмів її практичної реалізації у нових політичних реаліях регіону.

Геополітичне положення України змушує шукати алгоритми реалізації євроінтеграційних прагнень з урахуванням особливостей світогляду українського населення, сталих економічних зв'язків з пострадянськими країнами та в умовах постійної дії «російського фактора». Навіть у разі «замороження» сьогоденної ситуації на невизначений термін, рано чи пізно, нам доведеться брати ініціативу у власні руки для врегулювання українсько-російського конфлікту на основі власних національних інтересів та формувати цілісне бачення подальшої політики на пострадянському просторі. Без цього, повноцінна

інтеграція в ЄС буде залишатися недосяжною ціллю, а Україні загрожує втрата суб'єктності як у глобальному політичному процесі, так і на регіональному рівні. Там де складно вирішити проблему на офіційному рівні, вступає у дію громадський сектор. Громадська дипломатія має зрушити ситуацію з місця!

Таким чином, тільки активна діяльність на міжнародній арені на основі урахування національних пріоритетів і реальних можливостей Української держави в поєднанні зі зваженою консолідованою та ефективною внутрішньою політикою, прогнозованим прагматичним проєвропейським зовнішньо-політичним курсом може забезпечити позитивний імідж і гідне місце Україні на міжнародній арені.

Росія і надалі прагнучиме зберегти контроль над ключовою зоною євразійського політичного простору. Особлива уразливість України полягала не стільки в тому, на кого з міжнародних акторів (РФ, ЄС чи США) вона орієнтувалася, а насамперед у тактичній і стратегічній невизначеності офіційної позиції та лінії поведінки в суперечливих конфліктогенних ситуаціях у ключових геополітичних зонах. Європейський вибір як наслідок революційних потрясінь 2013–2014 рр. не лише дає можливість ліквідувати загрозову проблему “внутрішнього дисбалансу”, а й кардинально зміцнити міжнародні позиції України.

Український політолог М. Михальченко зазначає, що зовнішньополітичний вибір у новій ситуації переструктуризації пострадянського світу тісно пов'язаний зі світоглядною переорієнтацією більшості українського суспільства на новий тип мислення – цивілізаційний (замість ідеологічного, який домінував у період “холодної війни”).

Якщо керуватися позиціями ідеологічного підходу, ситуація змінилася докорінно: схід, тобто Росія, прагне підкорити Україну, проте цивілізаційний спосіб мислення “працює” не в площині “класовий ворог – світова війна”, а в площині конкуренції ідей, технологій, способів життя, взаємодопомоги, тобто цивілізаційних цінностей – яка країна, об'єднання країн забезпечують вищий рівень життя і соціального захисту. У цьому разі доведеться ламати стереотипи мислення: про ворога і цивілізованого партнера, норми взаємо-відносин між націями у глобалізованому суспільстві, потребу нової “холодної війни” і відродження імперій, нового типу і стилю взаємовідносин між великими, середніми і малими країнами тощо. У перспективі Україні важливо не тільки зробити реальним свій вибір на основі Угоди про асоціацію з ЄС, а й відстояти його успішною інтеграцією до європейської системи економічних, політичних, громадянських цінностей.

Зазначимо, що російсько-українські відносини у 2013–2014 рр. і необґрунтоване збройне втручання Росії у внутрішні справи України вказують на початок завершальної фази великої геополітичної битви за український інтеграційний геополітичний і гео економічний простір. Важливе стратегічне завдання України полягає у виході з найменшими втратами з надзвичайно складної та загрозової ситуації, у якій вона опинилася через відхід від євразійського інтеграційного вектора, внаслідок чого Росія окупувала Крим, дестабілізувала ситуацію на Сході України і розв'язала російсько-українську війну. З огляду на це серйозного переосмислення потребують не лише загальні концептуальні зовнішньополітичні засади Української держави, а й її відносини з Російською Федерацією.

Питання до самопідготовки:

1. Назвіть та охарактеризуйте основні принципи діяльності ГУАМ?
2. Назвіть внутрішні та зовнішні фактори, що стримують розвиток ГУАМ?
3. Визначте, які, на Вашу думку, перспективи розвитку ЄАЕС?
4. Дайте відповідь, у чому, на Вашу думку, полягають причини періодичного погіршення українсько-російських відносин?
5. Окресліть основні риси політики Російської Федерації щодо України.
6. Висловіть свою думку, які, перспективи співпраці України і Росії? Яке місце у зовнішньополітичній діяльності України посідають відносини з Російською Федерацією?
7. Дайте порівняльні характеристики двом векторам української зовнішньої політики.

Змістовий модуль II. ВІДНОСИНИ КРАЇН В РАМКАХ СНД. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО ТА БЕЗПЕКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Лекція 3. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО ТА БЕЗПЕКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ. ДІЯЛЬНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА СУБРЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

[1 с. 29-37, 59-65; 6 с. 49-71]

1. Специфіка економічних систем країн пострадянського простору у 1990-х рр.. Основні проблеми, що залишилися у спадок від СРСР.
2. Проблеми переорієнтації зовнішньоекономічних відносин країн СНД. Економічна інтеграція у межах СНД. Митний та Економічний союз.
3. Створення, напрями діяльності та принципи функціонування ЄврАзЕС. Єдиний економічний простір.
4. Основні проблеми економічного співробітництва держав пострадянського простору. Інтеграційні ініціативи на пострадянському просторі, альтернативні СНД.
5. Передумови становлення системи регіональної безпеки пострадянських країн.
6. Виклики і загрози регіональній безпеці пострадянських держав на сучасному етапі. Особливості створення та структура Організації договору про колективну безпеку. Напрями співробітництва пострадянських держав у рамках Організації договору про колективну безпеку.
7. Проблеми функціонування системи колективної безпеки на пострадянському просторі. Військове та військово-технічне співробітництво нових незалежних держав поза структурами СНД. Діяльність Шанхайської організації співпраці.

Глибокі політичні зміни, що сталися в останні десятиліття (розпад соціалістичної системи й СРСР, створення нових незалежних держав, процеси європейської інтеграції тощо) актуалізували в пострадянських державах проблеми формування легітимної влади, громадянського суспільства, захисту приватної власності, дотримання прав людини. Ці складні й суперечливі процеси супроводжувалися прискоренням глобалізації світового господарства з усіма її наслідками, як позитивними, так і негативними.

Зазначені вище обставини потребували осмислення світового досвіду, а також відповідності моделі розвитку суспільства, що тільки формується, рівню його соціально-економічного розвитку, особливостям культури, способу життя, національним традиціям тощо. Відтак пострадянський простір став своєрідною лабораторією, у якій апробувалися різні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі.

Найважливішим політичним критерієм і результатом трансформаційного процесу має стати якісне перетворення базових інститутів суспільства. До певних просувачь у політичній сфері можна віднести: ухвалення нових конституцій, що проголосили загально визнані демократичні цінності, формування демократичних інститутів, недержавних засобів масової інформації, формально незалежної судової влади та багатопартійної системи.

До соціально-економічних критеріїв можна віднести розвиток приватної форми власності й різноманіття форм власності як основи ринкової економіки, ефективність сформованої моделі економіки, рівень і якість життя населення, місце країни у світовій спільноті й світовому господарстві.

Економічні реформи в пострадянських державах спрямовувалися переважно на швидку трансформацію відносин власності. Та здійснювалося це, на жаль, за рахунок обмеження економічних і політичних прав громадян. В 1990-і роки повсюдно спостерігався спад виробництва, зниження рівня доходів населення. Так, ВВП знизився в середньому на 20-30 %, безробіття з практично нульової позначки зросло до 10–20 %, реальна заробітна платня скоротилася в окремих країнах регіону на 20-60 %. Спостерігалось падіння обсягів

виробництва у всіх секторах економіки, зубожіння більшості населення, майнове розшарування, скорочення тривалості життя громадян. Приватизація не призвела до структурної перебудови економіки й не створила широкого класу власників. Хронічний дефіцит бюджетних засобів в 1990-і роки обмежив можливості для здійснення адекватної соціальної політики.

У підсумку соціальна ціна економічних перетворень виявилася істотно вищою, ніж припускали ініціатори реформ: конституційні права й свободи людини були практично нереалізовані, відчутно скоротилася державна підтримка соціальної сфери, тоді як загальносвітовою тенденцією було розширення соціальних функцій держави. Економічна криза, гострі соціальні конфлікти й політична нестабільність спричинили міжнаціональні конфлікти у Росії, Таджикистані, Киргизстані, Вірменії. Нерозвиненість демократичних традицій, схильність до „сильної руки”, розчарування населення в реформах - ось **характерні ознаки пострадянських суспільств 1990-х років**.

Досвід пострадянської трансформації показав, що, поперше, багато в чому стихійний процес лібералізації викликав серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, соціальну напруженість, падіння життєвого рівня значної частини населення. Пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних ліберальнодемократичних інститутів без врахування регіональної й національної специфіки призвело до спотворення трансформаційних процесів. На думку американського юриста Л. Клейна, беззастережне відкидання в державах, що трансформуються, будь-яких проявів ринкового соціалізму й таке ж беззастережне сповідування класичного лібералізму не сприяли ні зростанню національного доходу, ні прогресу в більшості галузей виробництва та у сфері зайнятості.

По-друге, політична еліта більшості пострадянських держав здійснювала великомасштабну лібералізацію, не маючи чітко збалансованої програми (насамперед, за ресурсами).

По-третє, реформи в суспільствах, що трансформуються, не були підкріплені чітким уявленням про принципи державотворення: процес деінституціоналізації призвів до дискредитації й делегітимації старих державних інститутів, але не сприяв своєчасній легітимації й ефективності нових. Для політичних систем характерні були функціональна слабкість і структурна недовершеність їх інститутів. Брак чітких уявлень про спрямованість розвитку й стихійне впровадження реформ послаблювали державу. Отже, від реформування потерпала сама держава, всі її структури. Тим часом, розбудова держави на нових принципах мала бути одним з основних факторів ефективних економічних і соціально політичних перетворень.

На характер і тривалість трансформаційних процесів вплинули такі фактори, як тривалість „соціалістичної” історії держави. Країни Центральної й Східної Європи, на відміну від пострадянських, мали порівняно нетривалу „соціалістичну” історію - близько сорока років. Більше того, соціалізм не був для них власним продуктом – він привносився ззовні, тому ступінь ментально-психологічної готовності народів Центральної і Східної Європи до зміни суспільної системи був вищим, ніж у пострадянських суспільствах.

Пострадянське суспільство, в якому соціалізм панував понад 70 років і був власним „продуктом”, виявилось психологічно не готовим до трансформації. Отже, держави Центральної і Східної Європи і пострадянські держави мали різні стартові умови. Пострадянський простір як історичне утворення, що склалося в результаті розпаду СРСР, мало свої особливості соціального, політичного, економічного й культурного розвитку. Нові конституції приймалися в різних економічних, соціальних і політичних умовах, а тому дали різні результати. Так, якщо в країнах Центральної і Східної Європи та Балтії спад виробництва за 10 років склав близько 15 %, то в країнах СНД - близько 50 %. У пострадянських державах, на відміну від держав Східної Європи, й досі не відбулося поділу влади, диференціації національної еліти на політичну й економічну, що вплинуло на характер політичних та економічних інститутів, розвиток цивілізованої ринкової економіки.

Але й у межах колишнього СРСР соціально-економічні умови істотно відрізнялися. Приміром, такий фактор, як наявність у Казахстані значних природних ресурсів та їх дефіцит у Киргизстані, не міг не відбитися на життєвому рівні населення цих країн.

Пострадянська трансформація характеризується боротьбою різних соціально-політичних сил за реалізацію сценаріїв, що відповідають їх інтересам, інституціональному розвитку. Шлях до політичної й економічної лібералізації, на думку Ф. Фукуями, не один. Країни, які проходили через процес модернізації недавно, йшли зовсім інакше, ніж їх попередники. Багато держав, особливо в Азії, успішно перейшли до демократії „авторитарним” шляхом. Їх досвід свідчить, зокрема, про те, що успіху вони добивалися аж ніяк не в умовах ліберальної демократії. Значну роль відігравали автократичні режими, що підтримували процес економічного розвитку.

Аналізуючи досвід країн Південно-Східної Азії й Латинської Америки, дослідники оцінюють авторитарні режими як ефективну форму антикризового управління, прихильники теорії „нового авторитаризму” вважають, що сильна авторитарна влада для суспільств, у яких перехід до демократії й ринку здійснюється за ініціативою „згори”, є закономірною необхідністю. Об’єктивне поєднання елементів авторитаризму й демократії здатне реально забезпечити політичну стабільність, громадський порядок і мобілізацію суспільства для досягнення спільної мети. Для здійснення реформ у суспільствах, що трансформуються, необхідна сильна політична влада, у зв’язку з чим виникає проблема розподілу такої влади, необхідності гарантій того, що сильна влада діятиме тільки в інтересах задекларованих реформ. Актуалізуються механізми, спроможні стати противагою авторитаризму влади у випадку її виходу за межі проголошених цілей.

Розглядаючи пострадянські держави як перехідні системи „від тоталітаризму до демократії”, деякі дослідники уточнюють: це перехід „через стадію авторитаризму”. Р. Сакве вважає, що політичні системи пострадянських держав – це „не повномасштабний авторитаризм, а, скоріше, синкретична суміш авторитарних, корпоративістських, ліберальних і демократичних елементів, які можна визначити як авторитарну демократію”. У шкалі автократія/демократія нові незалежні держави були ближче до автократії. Влада розглядала створення авторитарного режиму як необхідний засіб збереження стабільності.

С. Хантінгтон, описуючи „третю хвилю демократизації” в країнах Центральної Азії, відзначав, що цей процес йде переважно згори вниз, а „існуючі міжнародні, соціально-економічні, культурні й, у першу чергу, політичні фактори діють разом, часто суперечливо, або полегшуючи створення демократії, або сприяючи авторитаризму”.

До міжнародних факторів впливу на трансформаційні процеси, характер політичних режимів, що формуються, можна віднести, наприклад, політику іноземних інвесторів. Їх діяльність та діяльність міжнародних фінансових інститутів спрямовувалася переважно на створення сприятливих умов для інвестицій та запобігання певним видам корупції. На загал, міжнародні політичні інститути (ООН, ОБСЄ, Рада Європи та інші), фінансові й економічні структури (МВФ, ЄБРР та інші) серйозно впливали на реформування політикоправових і фінансово-економічних систем пострадянських держав.

Події 1990-х років, що розгорнулися в Центральній Азії, показали, що для країн цього регіону характерні конфлікти, спричинені низьким рівнем життя, нестачею води, землі, придатної для обробітки тощо. У регіоні за цих обставин виникли серйозні ризики й загрози (наприклад, релігійний екстремізм, тероризм, контрабанда наркотиків і зброї). Вони обумовлюються як традиційними факторами (особливості соціально-політичної структури місцевих суспільств, суперництво еліт тощо), так і відносно новими. Всі вони, взяті разом у різних варіаціях, можуть викликати (й викликають) гострі соціально-політичні конфлікти (наприклад, події в Киргизстані й Узбекистані у 2005-2006 роках).

У посттрадиційних суспільствах Центральної Азії, як правило, державне керівництво очолює політичний лідер харизматичного типу, наділений часто необмеженими повноваженнями (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Перевага державно-адміністративних інститутів над суспільством має тут практично абсолютний характер. Для

політичного режиму, наприклад, Узбекистану характерні широкі повноваження президента як глави держави, парламент не має реальних контрольних повноважень, існує цензура ЗМІ, діяльність політичних організацій обмежується. Сукупність міжнародних, політичних, соціально-економічних, культурних факторів розширює можливості для посилення авторитаризму.

Особливістю інституціонального простору пострадянських держав є також нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративнокомандних методів управління, соціальна інертність і слабкість протестного потенціалу громадян, залежність особи від держави. Так, влада Туркменістану намагалася довести наявність „третього шляху” розвитку, а заперечення багатопартійності, вільних виборів і свободи слова пояснювала „особливостями туркменської моделі демократії”.

Центральним питанням політичної трансформації є політикоправовий характер державної влади та її здатність забезпечити стійкість функціонування політичної системи. Реформи в пострадянських державах гальмувалися саме внаслідок нерозв’язаності питання про владу, демократичної за формою й авторитарної по суті (це засвідчують війна в Чечні, події в Узбекистані 2005 року та в Киргизстані у 2002 та 2005-2006 роках).

Факторами, що становлять загрозу для легітимації політичних процесів у пострадянських державах, стала й нерівновага повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади. Неєфективність функціонування гілок влади сприяє посиленню авторитаризму. Управлінська й економічна влада зосереджена переважно в руках виконавчих органів, а повноваження парламенту й судів помітно обмежені. Політична еліта формувалася згори, а нові соціальні й політичні структури були слабкими й не користувалися широкою підтримкою населення. Представники центральних органів влади, в чиїх руках зосереджена більша частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на формування нормативно-правового простору й вибір сценаріїв розвитку суспільства та держави. Відтак, постає проблема вибору моделі реалізації принципу поділу влади, оптимального розмежування повноважень органів законодавчої влади й управління, створення ефективної системи стримувань і противаг. При цьому важливо враховувати в кожному конкретному випадку історичний досвід і традиції країни, внутрішньополітичну ситуацію, рівень політичної культури населення, наявність (чи ненаявність) демократичних інститутів, завдання, які необхідно вирішувати державі на конкретному етапі її розвитку.

Соціальна практика показала, що слабкість політичних партій і громадських організацій державна влада й політична еліта низки держав намагалася компенсувати „впровадженням політичного життя згори”. Слабкість політичних партій виражалася в тому, що їх діяльність обмежувалася лише боротьбою за депутатські мандати. Реалізація короткострокових електоральних проектів покладалася переважно на адміністративний апарат органів виконавчої й представницької влади, а також на державні установи соціальної сфери. Практика свідчить, що використання адміністративного ресурсу породжує приховану форму протесту, що може призвести, як мінімум, до зростання абсентеїзму.

Можливість широкої участі громадян у політичному житті безпосередньо пов’язана, зокрема, з рівнем соціально-економічного й культурного розвитку країни. Ф. Фукуяма підкреслював, що економічна модернізація обумовлює підвищення життєвого й освітнього рівня населення і звільняє людей від того різновиду страху, що викликається існуванням на межі фізичного виживання. Це дозволяє людині розширювати діапазон цілей, актуалізувати ті з них, які залишалися в латентному стані на ранніх етапах економічного розвитку. Однією з таких раніше потенційних спонук є бажання одержати визнання своєї людської гідності, визнання, що досягається шляхом участі в роботі політичної системи. На жаль, і нині громадяни ряду держав не мають у своєму розпорядженні будь-яких істотних економічних і політико-правових ресурсів, які б дозволили їм свідомо й активно брати участь у трансформації суспільства.

В 2003-2006 роках ситуація на пострадянському просторі стала мінятися в бік все більшої затребуваності громадянських і політичних прав і свобод, проведення чесних і

прозорих виборів, реальних зрушень в демократизації суспільства. При цьому відзначається помітне зростання протестного потенціалу. Загалом на пострадянському просторі як політичному утворенні точиться серйозна політична боротьба акторів різного рівня (як ззовні, так і зсередини) за владу і можливість впливати на стратегію розвитку й політику держав.

У пострадянських державах великий вплив на політичні процеси здійснює національна політична еліта, яка в 1990-і роки мала на загальні традиції і ту ж політичну практику, що й радянська. Стратегія єдиного пострадянського простору зберігала політичну еліту, яка сформувалася в країнах СНД. Але за роки політичних і соціально-економічних реформ у більшості держав сформувалося нове покоління еліти, що володіє широким спектром ресурсів для цілком успішної боротьби за владу. Це, у свою чергу, спричинило на тлі соціальних проблем, що загострилися, розкол як усередині еліти, так і в суспільстві в цілому. Не випадково, що таке розмежування призвело до серйозних політичних конфліктів у формі „революції троянд”, „помаранчевої революції” тощо. Прикметна риса цих подій - високий ступінь їх „інтернаціоналізації”, втручання зовнішніх сил – західних, російських, ісламських та інших. Помітне прагнення Росії в країнах, де спостерігається процес зміни політичної еліти, підтримувати еліту стару попри її політичну неспроможність.

Тим часом посилюються „відцентрові” (від Росії) настрої в країнах Балтії, в Грузії, Україні, Молдові, на політику яких стали більше впливати держави Європи, а на політику Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану - ісламські держави. Такі тенденції не могли не вплинути на баланс інтересів у міждержавних відносинах у межах не тільки СНД і центральноазійського регіону, але й на міжнародній арені. Та, незважаючи на те, що вплив міжнародного фактора на якість пострадянського простору досить помітний, вирішально на нього впливали й продовжують впливати внутрішньополітичні процеси.

Механізми взаємовідносин політичних лідерів держав-учасниць СНД

Одним з важливих завдань, які постають перед державами-учасницями СНД, є формування здорової політичної і економічної еліти та лідерів, спроможних забезпечити стабільність, динаміку і стійкий поступ своїх держав як на національному, так і на міжнародному рівнях

Політичні еліти та політичні лідери впливають на всі сфери діяльності не тільки всередині держави, але й на міждержавні відносини. У період трансформацій політичні лідери – глави держав, з огляду на їх посади і владні повноваження, відіграють особливу роль у розвитку держави, оскільки державні та політичні інститути на цьому етапі перебувають лише на стадії формування.

Політичне лідерство – складне і багатогранне явище. Поняття політичного лідерства тісно пов'язане з поняттям політичної еліти. Політичні еліти та лідери відіграють важливу роль у будь-якому суспільстві. Увага до вивчення цих проблем загострилась у зв'язку із загальною політизацією життя, посиленням політичної боротьби, активним розвитком міждержавних відносин.

Серед різних аспектів лідерства політичне лідерство посідає особливе місце, а характерною його ознакою є невід'ємний зв'язок з феноменом влади. Політичне лідерство є особливою формою влади і тому за своєю суттю воно набагато ширше, ніж будь-яка інша форма лідерства. Формалізована влада лідера закріплюється законом. Крім того, лідер повинен мати також соціальну, психологічну та емоційну опору в суспільстві.

На кожному етапі політичне життя суспільства потребує керівників нового типу. У перехідний період проблеми лідерства набувають особливого значення. Сучасна політична наука в Україні по-різному трактує феномен політичного лідерства в умовах перехідного періоду. Загалом науковці виокремлюють три групи політичних лідерів сучасної України: до першої можна віднести політичних діячів, відомих в українському суспільстві, які обіймали чи обіймають високі державні посади; другу утворюють політичні лідери партій і рухів, профспілок, громадсько-політичних об'єднань; третю складають представники регіональних політичних угруповань, а також представники українського бізнесу – "бізнес-еліти".

Формування кожної із згаданих груп лідерів має свою специфіку і залежить від характеру внутрішньодержавних перетворень та політичного розвитку держави. При цьому, держава залишається ключовою ланкою сучасної політичної системи і вирішальною складовою в політичній сфері, оскільки завдяки монополії на владу тільки вона здатна розв'язувати численні політичні й соціально-економічні проблеми, а головними фігурантами у формуванні інститутів громадянського суспільства виступають, природно, представники правлячої еліти та політичні лідери.

Глави держав є легальними лідерами, які приходять до влади на основі дії правових механізмів, тобто обираються на ці посади відповідно до національного законодавства. Вони є верхньою ланкою управління в державі і впливають на всі сфери її розвитку. Ступінь їх впливу на будь-які процеси залежить від конкретних історичних обставин, ефективності державних змін, формування державних та політичних інститутів, активності політичної еліти.

Глава держави впливає також на формування зовнішньої політики та бере активну участь у її реалізації на міжнародному рівні. Умови міжнародного спілкування визначили те, що зовнішні відносини традиційно є сферою виконавчої влади. В силу свого офіційного становища глава держави репрезентує державу на міжнародному рівні без спеціальних повноважень. Свої повноваження він здійснює на основі національного законодавства і норм міжнародного права. Повноваження глави держави у сфері міжнародних відносин визначаються внутрішнім правом і залежать від конституційної системи. Особливо значні повноваження глави держави у президентській республіці.

На сьогодні майже всі держави СНД є республіками з досить сильною президентською владою. (Незважаючи на те, що Молдова проголошена парламентською республікою, а в Україні розпочалась політична реформа, влада президентів у цих державах залишається досить сильною).

Оскільки держава є основним учасником міжнародних відносин, то механізми взаємодії політичних лідерів на рівні глав держав необхідно розглядати в контексті становлення і розвитку міждержавних відносин. Міждержавні відносини країн-учасниць СНД почали формуватися на початку 1990-х років у складних умовах політичних та економічних трансформацій.

Правову основу взаємодії у межах Співдружності закладено Угодою про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 року, Алма-Атинською декларацією і Протоколом до згаданої Угоди від 21 грудня 1991 року. 22 січня 1993 року підписано Статут Співдружності. Ці документи визначили принципи взаємовідносин між новими незалежними державами, сформували умови для вирішення широкого спектра непростих проблем, пов'язаних з розпадом СРСР.

На початковому етапі СНД розглядалась як інструмент "цивілізованого розлучення", що визначалося переважно історичними обставинами розпаду СРСР та утворенням нових суверенних держав. Характерною особливістю цього періоду було те, що внутрішньополітичні процеси і визначення зовнішньополітичних пріоритетів держав Співдружності відбувалося в умовах формування нової еліти і політичних лідерів. На початковому етапі цей процес в цілому носив символічний характер, оскільки на той час вони були переважно вихідцями з радянської номенклатури, які багато в чому успадкували традиції політичної практики попереднього режиму.

Разом з тим, спільною рисою для всіх держав було те, що перше покоління нової еліти та лідерів в державах СНД формувалося, з одного боку, в умовах зміцнення суверенітету нових незалежних держав, створення державних інститутів, визначення стратегії внутрішнього і зовнішнього розвитку, а з іншого – обумовлювалося необхідністю забезпечення сталого економічного розвитку в умовах руйнування існуючих господарських зв'язків.

Позиція України щодо СНД визначена застереженнями, зафіксованими при підписанні Угоди про Співдружність Незалежних Держав, Заявою Верховної Ради України стосовно укладення цієї Угоди та Постановою Верховної Ради України "Про Основні напрями

зовнішньої політики України" від 2 липня 1993 року. Основна спрямованість цих документів полягає в тому, що Україна розглядає СНД як міжнародний правовий механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, який доповнює процес формування двосторонніх відносин між державами-учасницями і має на меті сприяти більш успішному вирішенню проблем, що виникли після розпаду СРСР.

При цьому Україна уникає участі в інституціоналізації форм міждержавного співробітництва в межах об'єднання, котрі можуть перетворити Співдружність в наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру; Україна не визнає СНД як міжнародну організацію.

Така позиція України стосовно Співдружності в тій чи іншій мірі співпала з позиціями деяких інших держав-учасниць СНД, зокрема, Азербайджану, Грузії, Молдови, Узбекистану.

Водночас інша група держав, зокрема, Білорусь, Росія, Казахстан, підтримали ідею поглибленої інтеграції в межах цього об'єднання. Такий підхід певною мірою поділяють і Вірменія, Киргизстан, Таджикистан.

Туркменістан має особливу позицію щодо СНД. Вона полягає в тому, що, відповідно до міжнародних зобов'язань, ця країна не бере участі у військових блоках і союзах, в міждержавних об'єднаннях з регламентуючими функціями, які передбачають колективну відповідальність учасників, а також не розміщує на своїй території бази іноземних держав. Така позиція базується на тому, що Туркменістан має статус постійного нейтралітету, визаного і підтриманого в резолюції Генеральної Асамблеї ООН "Постійний нейтралітет Туркменістану" від 12 грудня 1995 року.

З урахуванням різних підходів держав формувалися правові засади багатостороннього співробітництва і створювалися інституційні механізми взаємодії у рамках Співдружності. Одним з таких механізмів взаємодії є Рада глав держав СНД - вищий орган об'єднання. Засідання цієї Ради проводяться не менше двох разів на рік, але за ініціативою однієї з держав можуть проводитися і позачергові засідання. Практикуються також неформальні саміти, які проходять без офіційного порядку денного і, як правило, без підписання за результатами зустрічі офіційних документів. За 14 років функціонування СНД відбулося 39 самітів, сім з яких - неформальні.

Рада глав держав, як вищий орган Співдружності, обговорює і вирішує будь-які принципові питання багатостороннього співробітництва. На її засіданнях підписуються договори, ухвалюються заяви, звернення, а також протокольні рішення. Рішення Ради з будь-яких питань, за винятком процедурних, ухвалюються консенсусом. Укладення договорів і набуття ними чинності здійснюється згідно з Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 року. В окремих випадках, при необхідності ухвалення рішень між засіданнями, за дорученням Голови Ради глав держав СНД Виконавчий комітет Співдружності організовує підписання документів у робочому порядку.

Згідно з Правилами процедури, головування в Раді глав держав СНД має здійснюватися по чергово на основі принципу ротації терміном не більше одного року. Проте вже традиційним в роботі Ради глав держав СНД стало те, що протягом всього часу функціонування Співдружності головування в Раді здійснюється російською стороною. Виняток був зроблений лише одного разу, коли 29 січня 2003 року на неофіційній зустрічі глав держав СНД у Києві Головою Ради було обрано Президента України Л. Кучму.

З огляду на те, що представники Російської Федерації очолюють також більшість галузевих органів СНД, кількість яких сягає 70, такий підхід загалом відповідає тій політиці, яка проводиться нею в межах Співдружності.

За час існування СНД глави держав підписали значну кількість документів з питань багатостороннього співробітництва, які є правовою базою міждержавних відносин. Економічний напрям багатостороннього співробітництва проголошено пріоритетним, а першочерговим завданням визначено формування державами-учасницями СНД зони вільної торгівлі.

З цією метою 1994 року підписано Угоду про формування зони вільної торгівлі держав-учасниць СНД, а 1999 року - Протокол до неї. Крім того, укладено також значну кількість інших багатосторонніх угод з питань економічного співробітництва. Проте кількість цих документів не відображає фактичний стан міждержавного співробітництва, оскільки низка з них підписана державами із застереженнями або не підписана взагалі, що унеможливує їх ефективну реалізацію.

З огляду на такий стан справ та з метою виконання досягнутих домовленостей 2 квітня 1999 року Рада глав держав ухвалила документ, яким запроваджувався механізм реалізації рішень вищих органів СНД. Проте це також не сприяло поліпшенню взаємодії у рамках об'єднання.

Нинішній стан багатостороннього співробітництва зумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, у тому числі й різними темпами демократичних перетворень, станом політичного і економічного розвитку держав, їх зовнішньополітичними орієнтирами, позиціями щодо Співдружності як структури та її міжнародної правосуб'єктності, підходами до шляхів реалізації пріоритетних напрямів багатостороннього співробітництва.

Ці обставини спонукали до пошуку інших механізмів взаємодії держав у межах СНД. Сформований принцип багатостороннього співробітництва "у форматі зацікавлених держав" мав на меті врахувати різні підходи щодо багатостороннього співробітництва і забезпечити реалізацію їх інтересів, зберігаючи "формат 12". Такий підхід фактично формалізував існуючий стан багатостороннього співробітництва та, водночас, підтвердив неможливість вироблення взаємоприйнятних рішень за участю всіх 12 держав.

Низька ефективність багатостороннього співробітництва у межах Співдружності призвела до утворення низки регіональних об'єднань. Вони створювалися на основі спільних підходів до вирішення питань багатостороннього співробітництва.

Результатом процесу регіоналізації стало те, що з 12 держав Співдружності шість об'єдналися в рамках військово-політичного союзу на основі Договору про колективну безпеку (Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан).

У рамках Євразійського економічного співтовариства працюють Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан (останній приєднався у січні 2006 року). З 2002 року статус спостерігачів у цій організації мають Молдова і Україна, а з 2003 року – Вірменія. Основною метою співтовариства проголошено регіональну інтеграцію шляхом створення єдиного економічного простору на території держав-учасниць.

Центрально-Азіатське співробітництво (ЦАС) об'єднує Казахстан, Киргизію, Росію, Таджикистан, Узбекистан. Діяльність цієї організації спрямована на розвиток політичного, економічного та інших напрямів міждержавного співробітництва. Водночас 5 держав-учасниць СНД, які входять до ЦАС, а також Китай, активно взаємодіють у рамках Шанхайської організації співробітництва. Триває налагодження багатостороннього співробітництва Білорусі, Казахстану, Росії та України у рамках Єдиного економічного простору.

У рамках Союзної держави розбудовують свої відносини Білорусь і Росія.

Провідну роль у всіх цих об'єднаннях (крім ШОС, де активним гравцем, крім Росії, є також Китай) відіграє Росія. Це цілком відповідає концепції зовнішньої політики Росії, пріоритетом якої лишається "забезпечення відповідності багатостороннього і двостороннього співробітництва з державами-учасницями СНД завданням національної безпеки країни".

Інша група держав (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова) об'єдналися в рамках ГУУАМ. Проте 2005 року Узбекистан заявив про вихід з цього об'єднання.

Держави, які входять до цього ГУАМ, стримано ставляться до ідеї поглибленої інтеграції в рамках Співдружності. З огляду на те, що лише ГУАМ є однією з організацій, що існують на просторі СНД, участь в якій не бере Росія, поширеною стала точка зору, що це об'єднання є своєрідною прозахідною альтернативою російському впливу в Співдружності.

Утворення державами-учасницями СНД низки регіональних об'єднань зумовлено, поряд з іншим, станом їх внутрішньополітичного та економічного розвитку, пошуком

політичною елітою та лідерами таких міждержавних механізмів взаємодії, які могли б ефективно забезпечити національні інтереси. Водночас фактичний стан багатостороннього співробітництва в усіх цих об'єднаннях свідчить, що домінуючою у їх діяльності залишається політична складова, хоча майже всі вони задекларували основним пріоритетом вирішення економічних питань.

При цьому склалася ситуація, коли одні й ті ж держави-учасниці СНД беруть участь у різних об'єднаннях і мають на меті вирішувати поставлені завдання за допомогою різних організаційно-правових форм. Зокрема, проголошено про важливість формування зони вільної торгівлі у рамках Співдружності, а згодом, вже в інших форматах, про необхідність створення єдиного економічного простору у рамках ЄврАзЕС та ЄЕП.

Водночас досвід становлення і розвитку багатьох міждержавних об'єднань свідчить, що міжнародна інтеграція передбачає послідовне проходження певних ступенів взаємодії держав - зону вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок; економічний союз; єдиний економічний простір. Кожний з цих ступенів має свої особливості та характеризується відповідними позитивними зрушеннями, в першу чергу, у сфері багатостороннього економічного співробітництва.

У цьому зв'язку необхідно зауважити, що інституційна структура таких об'єднань, як Єдиний економічний простір, на сьогодні ще недостатньо вивчена. Вважається, що ця форма регіональної інтеграції передбачає перетворення зрілого єдиного ринкового механізму в цілісний господарсько-політичний організм, який являтиме собою політичний союз держав.

Аналізуючи існуючі механізми взаємодії держав у рамках Співдружності та її регіональних об'єднань, необхідно констатувати, що вони не враховують об'єктивного стану внутрішньополітичного та економічного розвитку на сучасному етапі. Це ще раз підтверджує тезу про те, що вирішення будь-яких питань щодо налагодження ефективного багатостороннього співробітництва держав залежить не лише від політичної волі сторін.

Практика функціонування СНД підтвердила, що будь-які політичні рішення щодо формування міждержавних механізмів взаємодії мають ухвалюватися на основі об'єктивних чинників. Важливо, на мою думку, враховувати те, що після розпаду СРСР виникли нові держави із своїми економічними комплексами, товарними і фондовими ринками, а тому вважати, що всі господарські відносини, які існували раніше, знову можна відновити при наявності лише політичної волі сторін, і при цьому вони будуть ефективними, означає не враховувати об'єктивні реалії сьогодення.

Світовий досвід свідчить, що для взаємної інтеграції держави, перш за все, повинні мати досить близький рівень чотирьох основних макроекономічних показників: співвідношення дефіциту держбюджету до ВВП, співвідношення зовнішнього боргу до ВВП, рівня інфляції і ставки рефінансування. На сьогодні ці показники держав СНД значно відрізняються, а тому говорити про ефективну їх взаємодію в економічній сфері не доводиться.

Принципи створення і діяльності міждержавної організації, основними завданнями якої задекларовано ефективне економічне співробітництво та подальша інтеграція держав, мають враховувати не тільки політичну волю сторін, але й базуватися на об'єктивних факторах їх політичного і соціально-економічного розвитку.

При цьому необхідно зважати на те, що потреба у розширенні економічного простору виникає тоді, коли на певному етапі вже вичерпано внутрішньодержавні можливості економічного розвитку. Отже, співробітництво у межах будь-якого міждержавного об'єднання може лише надати додатковий імпульс позитивному розвитку держав, але не вирішує внутрішніх проблем становлення їх економік. Підтвердженням цьому може бути тривалий інтеграційний процес європейських держав.

Змістовне багатостороннє співробітництво держав неможливе без розвитку двосторонніх відносин. Проте саме двосторонні відносини не раз ставали нагодою для заяв щодо виходу з СНД. Зокрема, 11 квітня 2006 року на засіданні парламенту Грузії голова парламенту Н. Бурджанадзе заявила про можливість виходу її країни із Співдружності, мотивуючи це економічними обмеженнями та запровадженням візового режиму з боку

російської сторони. Раніше, у грудні 2005 року, під час перебування в Україні президент Грузії М. Саакашвілі заявив, що визнає всю складність проблем, які існують у функціонуванні Співдружності, проте не розглядає можливість виходу з СНД.

Заяви про вихід з СНД лунали і раніше з боку керівництва Грузії, хоча зрозуміло, що вони, швидше за все, були реакцією на загострення двосторонніх грузинсько-російських відносин і, можливо, своєрідним засобом впливу на іншу сторону. Безумовно, що такий стан двосторонніх відносин не може позитивно впливати на розвиток багатостороннього співробітництва у рамках СНД.

Подальший розвиток багатостороннього співробітництва держав у рамках Співдружності та її регіональних об'єднань залежатиме, в першу чергу, від тих процесів, які відбуватимуться в самих державах.

У цьому зв'язку необхідно зауважити, що трансформаційні процеси в державах Співдружності відбуваються складно і суперечливо. Разом з тим, в результаті складних процесів трансформації в державах поступово формується нове покоління еліти та лідерів, які прагнуть формувати нові політичні стратегії, виходячи з тих ресурсів, які є в їх розпорядженні, у тому числі економічних та політико-правових. Цей процес проходить досить складно, оскільки нове покоління політичної еліти і лідерів формується в боротьбі з цінностями, нормами і стратегіями, притаманними попереднім поколінням. Разом з тим, в усіх випадках йдеться про відхід від традиційних підходів та бажання розвивати в сучасних умовах нові напрями зовнішньої політики.

У подальшому політичній еліті та лідерам держав-учасниць СНД належить переглянути свої підходи до механізмів міждержавного співробітництва у межах Співдружності та її регіональних об'єднань з метою винайдення ефективніших, спрямованих на забезпечення національних інтересів.

Досвід багатьох країн свідчить, що зовнішня політика держави матиме успіх лише тоді, коли вона спиратиметься, з одного боку, на національні інтереси, які є об'єднуючим, консолідуючим чинником, а з іншого - є наслідком позитивних внутрішньодержавних політичних та економічних перетворень.

З огляду на це, одним з важливих завдань, які постають перед державами-учасницями СНД, є формування здорової політичної і економічної еліти та лідерів, спроможних забезпечити стабільність, динаміку і стійкий поступ своїх держав як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Динамічні зміни світових тенденцій у сфері безпеки актуалізують питання наукового переосмислення сучасного стану розвитку як міжнародних відносин загалом, так і регіонального співробітництва держав зокрема. Означена проблематика є важливою для осмислення нових тенденцій у розвитку регіонального співробітництва. Загострення геополітичного протистояння у світі загалом та на пострадянському просторі зокрема актуалізувало проблему транскордонної безпеки держав. При цьому слід визнати, що питання транскордонної безпеки залишаються ключовими як для новопосталих незалежних держав на початку 90-х років минулого сторіччя, так і розвинених демократій, серед яких країни цивілізованої Європи, які, здавалося б, є найбільш захищеними у цьому контексті.

Новим трендом у безпековому контексті став міграційний виклик для низки європейських країн, розташованих на міграційних шляхах, що зумовлює повернення європейських держав до необхідності застосування жорстких механізмів регулювання безпекової політики держав Європейського Союзу.

Серед іншого спільна політика безпеки та оборони Європейського Союзу свого часу стала досить вдалим інструментом узгодження дій держав цього інтеграційного утворення на міжнародній арені. До цього слід додати доволі ефективну модель узгодження кроків між політичними елітами країн ЄС у сфері гарантування як національної безпеки окремих держав, так і системи європейської безпеки загалом.

Спроби геополітичного реваншу Росії як на пострадянському просторі, так і євразійському регіоні створили якісно нову ситуацію у Європі та, особливо, в регіоні

Центральної та Східної Європи. На порядку денному реанімуються різні ідеї створення ефективного захисту від російської загрози. Серед них на окрему увагу заслуговує трохи призабута попередніми політиками концепція міжмор'я, яка сьогодні активно відновлюється польськими політичними елітами. Особливої актуальності у цьому контексті набуває таке регіональне утворення як Вишеградська група, яка, будучи своєрідним євроінтеграційним мостом для держав-членів, сьогодні перебирає на себе функції дискусійного майданчика для обговорення, у тім числі й безпекових питань.

Якісні зміни у міжнародній системі призводять не лише до необхідності переосмислення ролі багатосторонніх інструментів співробітництва, якими на сьогоднішній день залишаються міжнародні організації, а й виникає у політичному дискурсі проблема переосмислення ролі безпекових інституцій, як НАТО та інші інститути, питання ефективності, оперативності та дієвості в забезпеченні ефективного гарантування національної безпеки країн-членів.

До успішних форматів оперативного реагування на безпекові загрози держав-членів слід віднести Організацію Північноатлантичного договору, яка доволі ефективно відреагувала на новітні виклики на Варшавському саміті Організації у липні 2016 року, продемонструвавши власні механізми на гібридні загрози та вміння чинити гібридні відповіді. На користь такої ефективності свідчує доволі оперативна реакція щодо активізації Росії на міжнародній арені, та кроки НАТО у відповідь пов'язана з зміцненням східного кордону Альянсу. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує також активізація співробітництва європейських держав на регіональному рівні та пошук власне європейського механізму гарантування безпеки на європейському рівні. Значною мірою це було зумовлено передвиборчими очікуваннями у США, тоді як їхній результат засвідчив збереження в сучасній американській політиці питання гарантування регіональної безпеки та дотримання ustalених норм і принципів міжнародного права.

Окремим аспектом регіонального співробітництва на міжнародній арені нашої держави виступає європейський регіон, особливо Центральна та Східна Європа, які для України завжди відігравали ключову роль. Тривалий досвід ефективної співпраці з європейськими державами та актуалізація євроінтеграційних прагнень України, ставить перед нашою державою низку непростих завдань. Серед іншого трансформація світоглядних орієнтирів та сприйняття безпеки як цілого комплексу компонентів, а не лише трактування її (безпеки) через призму військово-політичного контексту.

Пошук оптимальних форматів співробітництва із залученням нашої держави (Вишеградська група, Веймар) та вибудовування геополітичних конструкцій на кшталт «міжмор'я» чи повернення до концепції «хартленду» є вельми актуальним на сьогодні.

Загрозою такого позиціонування є розпалювання сепаратистських тенденцій у регіоні Східної Європи на кордонах України з Угорщиною, Румунією, а також актуалізація та інтернаціоналізація політики історичної пам'яті з метою наростання деструктивності у потенційному розвитку двостороннього співробітництва України в регіоні.

З огляду на це актуальним видається запуск українських чи україноцентричних проектів інтеграції на регіональному та субрегіональному рівні, як от, «друге дихання» для проекту регіональної співпраці в рамках Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ, Організації Чорноморського економічного співробітництва тощо. Перенесення позитивного досвіду діяльності цих структур регіонального співробітництва та узгодження власних національних інтересів з державами-сусідами та державами-регіональними лідерами є запорукою успіху української дипломатії на міжнародній арені, як врешті й у регіональному вимірі.

Запорукою успіху України на шляху гарантування власної національної безпеки слугуватиме розбудова економічного добробуту та позиціонування себе на міжнародній арені як успішної держави. З огляду на це використання в дипломатичній діяльності 7 чітких механізмів імплементації зовнішньополітичних рішень та пошук точок дотику з європейськими партнерами відкриває можливості України в задіюванні до функціонування

єврорегіонів як механізму інтеграції та як можливості пошуку компромісів у політичних питаннях.

Ідентифікація та дискутування проблем безпеки через призму нового міжнародного порядку відкриває можливості входження нашої держави до інтегрованої та могутньої Європи як економічно, так і політично. Водночас регіональна співпраця з державами ЦСЄ повинна опиратися на розуміння спільних і відмінних тенденцій та специфіки вирішуваних проблем регіональної політики чи то у сфері економіки, чи прав людини, міграції тощо.

Шанхайська організація співробітництва як субрегіональна підсистема міжнародних відносин.

На сучасні міжнародні відносини все більший вплив здійснює процес глобалізації. Одним із його проявів є зменшення ролі держави як суб'єкта міжнародних відносин та посилення процесу інтеграції між державами. Шанхайська організація співробітництва, утворена в 2001 році. Особливістю даного міжнародного утворення є те, що воно поєднує два полюси сили в сучасному світі - Китай та РФ. В той же час, процеси співробітництва, що існують в рамках цієї міжнародної організації, відображають стратегічні інтереси Росії та Китаю в Центральноазіатському регіоні.

Аналізуючи цілі, які були проголошені в Хартії ШОС, дана організація являє собою механізм багатопрофільного співробітництва. Серед цілей ШОС також було проголошено сприяння економічному, культурному та соціальному розвитку країн-членів, забезпечення прав і свобод людини, запобігання виникненню конфліктів, співробітництво з іншими державами та організаціями – тобто ШОС виступає як організація, що має на меті створення механізму співробітництва між державами-учасницями, що матиме позитивний наслідок для їхнього загального розвитку. Найбільш пріоритетними сферами співробітництва в рамках ШОС є безпекова та економічна сфери. Важливим є військове співробітництво між державами ШОС через наявність ряду загроз для їхньої безпеки, що полягають в активізації діяльності сепаратистсько-екстремістських рухів. Зокрема, найбільш загрозливим є уйгурський сепаратистський рух – проблема, яка стоїть одночасно і перед країнами ЦА, і перед КНР, а опосередковано навіть перед РФ. Геополітична ситуація також ускладнюється територіальною близькістю країн ШОС до конфліктогенних зон (Афганістан, Пакистан, Іран, Нагорний Карабах) та присутністю США в ЦА, що намагаються перетворити регіон в зону «керованого конфлікту».

Метою співробітництва у безпековій сфері було визначено боротьбу із «трьома злами» – сепаратизмом, екстремізмом та тероризмом. Для координації діяльності в даній сфері була створена РАТС, що займається питаннями підготовки та проведення спільних навчань, оперативно-пошукових заходів державами-членами ШОС, збором та аналізом інформації з питань боротьби проти тероризму, сепаратизму та екстремізму. Аналізуючи практичну діяльність в сфері безпеки, слід відмітити постійність проведення військових навчань в рамках ШОС. Масштаби деяких з них («Мирна місія-2007» та спільні російсько-китайські навчання в 2005 р.), що характеризувалися залученням значної кількості військової техніки та відпрацюванням протидії не терористам, а потенційній армії противника, дали можливість західним аналітикам спрогнозувати перетворення ШОС на військовий блок. Проте, дана думка на наш погляд не має достатнього підґрунтя, оскільки це була лише «гра м'язами», а реальне створення «Східного НАТО» на базі ШОС найближчим часом не відбудеться через позицію Китаю щодо даного питання, який не вважає безпекову сферу найбільш пріоритетним напрямком співробітництва ШОС та відкидає можливість перетворення ШОС у суто військову структуру.

Нагальною в даному напрямку є також проблема сусідства з Афганістаном, який виступає джерелом нестабільності в регіоні. Хоча на саммітах ШОС досить часто дискутувалася дана проблема, проте, до жодних дій не було реалізовано.

Аналізуючи співробітництво в безпековій сфері, то можна визначити, що воно є не досить ефективним, що пов'язано із прагненнями кожного із членів ШОС задовольнити власні інтереси.

Економічна сфера співробітництва ШОС поступово набирає оберти.

З метою впорядкування діяльності в даному напрямку були визначені *три фази розвитку економічного співробітництва*:

1. створення сприятливих умов для торгівлі;
2. посилення розвитку;
3. реалізація проектів довгострокового розвитку.

Серед документів, що регулюють діяльність в даній сфері, слід виділити Програму багатостороннього торгово-економічного співробітництва та План заходів по реалізації Програми багатостороннього торговоекономічного співробітництва. Питання економічного розвитку вирішуються на щорічних засіданнях Ради глав держав, а також на зустрічах прем'єрів. Розглядаючи практичну діяльність в даному напрямку можна виділити наступні дії: інвестиції РФ та КНР в проекти освоєння ресурсів ЦА; спільне будівництво ТЕС та АЕС в Китаї; будівництво транспортної інфраструктури («пілотні проекти»).

Важливим для даної сфери є *енергетичний напрям співробітництва*. В даному ракурсі перспективним є проект створення енергетичного клубу на базі ШОС, який би об'єднав виробників та споживачів енергоносіїв. Проте, як для даного проекту, так і економічної сфери загалом, наявні певні проблеми, що полягають у різниці потужностей економік учасників організації та неспівпадіння інтересів, які переслідує кожна країна ШОС.

Лідерські позиції в ШОС займають дві держави – Росія та Китай. Кожна з цих країн переслідує свої власні інтереси. Зацікавленість РФ в ШОС полягає в можливості за допомогою даної організації встановити свій вплив над країнами ЦА, що входили в минулому до складу СРСР. Пріоритетним для Росії є військова сфера співробітництва, оскільки дана країна зацікавлена в розвитку ШОС в даному напрямку з метою протидії проникненню США в регіон ЦА. В економічній сфері інтереси Росії полягають в тому, щоб створити на базі ШОС організації країн транспортерів енергоносіїв.

Китай зацікавлений, навпаки, більше в економічній сфері співробітництва, оскільки прагне отримати доступ до енергоносіїв країн ЦА та Росії. Китай здійснює інвестиції в економічні проекти, що реалізуються в ЦА. Важливим є прагнення Китаю створити зону вільної торгівлі між країнами ШОС.

Суперечності між цими державами значно впливають на динаміку співробітництва в рамках ШОС. Прагнення КНР створити зону вільної торгівлі натикаються на побоювання РФ в китайській експансії. У сфері військового співробітництва Китай помітно демонструє свою незначну зацікавленість в даному напрямку, і в той же час РФ виступає «локомотивом» щодо розвитку безпекового співробітництва.

Питання до самопідготовки:

1. Визначте специфіку економічних систем країн пострадянського простору у 1990-х рр.. Основні проблеми, що залишилися у спадок від СРСР.

2. Охарактеризуйте проблеми переорієнтації зовнішньоекономічних відносин країн СНД. Економічна інтеграція у межах СНД. Митний та Економічний союз.

3. Визначте передумови створення, напрями діяльності та принципи функціонування ЄврАзЕС. Єдиний економічний простір.

4. Проаналізуйте основні проблеми економічного співробітництва держав пострадянського простору. Інтеграційні ініціативи на пострадянському просторі, альтернативні СНД.

5. Охарактеризуйте передумови становлення системи регіональної безпеки пострадянських країн.

Змістовий модуль III. ФОРМУВАННЯ, НОРМАТИВНО-КОНЦЕПТУАЛЬНА БАЗА ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН-УЧАСНИЦЬ СНД

Лекція 4. ФОРМУВАННЯ, НОРМАТИВНО-КОНЦЕПТУАЛЬНА БАЗА ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН РФ З КРАЇНАМИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

[1, с. 66-73; 3, с. 55-59, с. 62-68, с. 71-72; с. 68-72, 6, с. 75-99].

1. Основні тенденції сучасного становища Російської Федерації. Її політичні демографічні, економічні характеристики. Основні тенденції внутрішньополітичного розвитку Росії в 90-ті рр. ХХ — на початку ХХІ ст. Осіння риза 1993 р. Зміни в державному устрої РФ.

2. І Чеченська війна та ХасавЮртівські угоди 1996 р. Серпнева криза 1998 р. ІІ Чеченська війна. Прихід до влади В. Путіна.

3. Визначення критеріїв періодизації ЗП Росії. Зовнішньополітичні інтереси та орієнтація державної еліти; особливості зовнішньополітичної культури російської еліти на початковому етапі та подальша еволюція.

4. Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 р. від 12 травня 2009 р. Концепція зовнішньої політики Російської Федерації від 12 лютого 2013 р.

Російська Федерація - найбільша за територією держава планети, що займає понад половину Європи (східна частина) і Північний Схід Азії, посідає сьоме місце у світі за кількістю населення, є однією з найбагатших за природними ресурсами і володіє ядерним арсеналом, який можна протиставити американському. Росія є державою-спадкоємицею зниклої на початку 1990-х років наддержави - Радянського Союзу, що постала на території колишньої Російської імперії в 1917-1922 рр. РФ межує з 14 державами: Норвегією, Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Білоруссю, Польщею, Україною - на заході, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, Китаєм (КНР), Монголією, Кореєю (КНДР) - на півдні. Береги Росії омиваються з півночі Північним Льодовитим океаном, із заходу - Балтійським морем, з півдня - Чорним, Азовським і Каспійським морями, зі сходу - Тихим океаном, Беринговим, Охотським і Японським морями.

Росія володіє найбільшими у світі розвіданими запасами природного газу й сьомими за величиною розвіданими запасами нафти. Великі родовища вугілля є в Республіці Комі, у Східному Сибіру й на Далекому Сході. Багата також на залізну руду, боксити, нікель, олово, золото, алмази, платину, свинець, цинк. Більшість із цих ресурсів міститься в Сибіру, де великі відстані, малочисельне населення, суворий клімат і багаторічна мерзлота створюють значні труднощі для економічно ефективного видобутку й транспортування сировини до місць переробки й споживання.

У цілому Росія володіє величезним сировинним потенціалом і значними людськими ресурсами (населення країни - близько 142 млн осіб). У національному складі населення переважають росіяни (80 %), татари й українці становлять відповідно 4 % складає і 3 % населення Російської Федерації, інші етноси - 13 %. Більшість віруючого населення РФ сповідує християнство (православ'я).

Російська Федерація виникла як східнослов'янська держава. Формування її нинішньої території розпочалося в період феодальної роздробленості Київської Русі у ХІІ-ХІІІ ст. Відомо, що від 60-70-х рр. ХІІ ст. об'єднати навколо себе землі роз'єднаної на землі та уділи Київської держави намагалися "мати міст руських" Київ - на південному заході, і Владимир-на-Клязьмі - на північному сході. Вивищення Владимиро-Суздальської землі над іншими північно-східними землями Русі історики пов'язують з діяльністю Андрія Боголюбського - сина Великого київського князя і засновника Москви Юрія Долгорукого. Один з найвідоміших офіційних істориків царської Росії В. Ключевський писав, зокрема, що великорос уперше

вийшов на арену історії в особі Андрія Боголюбського. Тобто сталося це у XII ст., а отже, як княжий Київ, так і держава Русь IX-XI ст., що їх і донині більшість російських істориків вважають своїми, аж ніяк не могли стати результатом творчості російського народу, якого на той час ще не існувало.

На підтвердження цієї тези варто навести й маловідомі широкому загалу міркування російського історика К. Кавеліна з праці "Мысли и заметки о русской истории". Хоча вона вийшла друком ще 1866 р., офіційні історики Російської імперії та СРСР фактично ігнорували її. На думку відомого російського історика М. Покровського, це пояснюється невідповідністю думок К. Кавеліна офіційній імперській історичній концепції, згідно з якою історія Київської Русі вважається першим етапом російської історії. Пишучи про етногенез росіян, К. Кавелін стверджував: "...Мы прожили не тысячу лет, а гораздо меньше. Раскроем первую нашу летопись, которая писалась во всяком случае не позже XI в. Составитель ее знает малороссиян и перечисляет разные отрасли этой ветви русского племени; называет северо-западные отрасли того же племени; кривичей (белоруссов)..., но замечательно, что великоруссов он вовсе не знает. Там, где теперь живут великоруссы, обитают по летописи, финские племена... Мы имеем все основания предполагать, что великоруссы образовались в особую ветвь не ранее XI века... Спрашивается, что же такое великоруссы?.. Восточная отрасль русского племени образовалась частью из переселенцев из Малороссии и северо-западного края на финской земле, частью из обруселых финнов... Обрусевшие финские племена внесли новую кровь, новые физиологические элементы в младшую ветвь русского племени..."

Таким чином, відлік власне російської історії, слід вести не від початку формування держави Русь із центром у Києві у IX ст., як це й донині роблять автори підручників з російської історії, а, принаймні, з часу посилення в 1154-1157 рр. політичної ролі Суздальського князівства, заснованого в першій половині XII ст. київським князем Юрієм Долгоруким. Визначальну роль у перетворенні північно-східних земель Руської держави на ядро нового могутнього державного утворення, за яким тільки у XVIII ст. остаточно закріпилася назва Росія, відіграло Московське князівство, що виокремилася як удільне з Великого князівства Владимирського в 1276 р. і поступово перебрало на себе роль збирача земель Північно-Східної Русі.

Велике Московське князівство займало зручне центральне положення щодо інших північно-східних земель Київської держави, а річкові й суходільні шляхи, що проходили його територією, надавали Москві значення важливого вузла торговельних та інших зв'язків між землями Русі. Прикрите з північного заходу від Литви Тверським князівством, а зі сходу й південного сходу від Золотої Орди Суздальсько-Нижегородською, Муромською та Рязанською землями, Московське князівство меншою мірою зазнавало руйнівних монголо-татарських нападів. Це дозволяло його правителям збирати й накопичувати сили, поступово створювати перевагу в матеріальних та людських ресурсах, закріпити за Москвою роль політичного центру формування централізованої Московської держави і вести боротьбу з Великим князівством Литовським і Руським та Польським королівствами за політичну спадщину Київської Русі.

Після звільнення від монголо-татарського іґа в кінці XV ст. Московське князівство (з 1547 р. - царство) почало проводити активну зовнішню політику. Захопивши і підпорядкувавши собі сусідні руські князівства, воно розширювало свої володіння за рахунок східних і південних неслов'янських теренів - Казанського, Астраханського, Сибірського ханств, Поволжя, відвойовуючи їх у ханів Золотої Орди. Темпи експансії були стрімкими. Якщо Іван III успадкував у 1462 р. близько 430 тис. кв. км підвладної території, то Іван IV у 1533 р. отримав від свого батька, князя Василя III (1505- 1533), владу над територією в 2,8 млн кв. км, а на кінець XVI ст. у межах Московського царства перебувало вже 5,4 млн кв. км. У середині XVII ст. поновилося московська експансія в західному напрямку - до України, Східної Білорусі, Балтії.

Суттєві зміни в усіх галузях і сферах соціально-економічного, політичного й міжнародного життя Московського царства, що поступово накопичувалися й визрівали

протягом XVII ст., сприяли в першій чверті наступного століття якісному стрибку, - відстала напівазійська середньовічна Московія перетворилася на впливову європейську Російську імперію, яка вже через століття виступила з претензіями на військово-політичне домінування в цілій Євразії. У державному устрої остаточно завершився перехід від станово-представницької до абсолютної (самодержавної) монархії, з нетривалими періодами політики "просвіченого абсолютизму" 60-х - початку 70-х рр. XVIII ст. і початку XIX ст. за правління відповідно Катерини II та її онука Олександра I.

Складність і виняткова суперечливість розвитку Російської імперії у XVIII - середині XIX ст. зумовили непослідовність і кінцеву приреченість абсолютної більшості реформ, здійснених російськими царями Петром I та його наступниками. Від початку вони несли в собі консервативні риси, які в ході подальшого розвитку держави виступали щораз сильніше і, замість того щоб забезпечити ліквідацію відсталості, зберігали її. Унаслідок петровських реформ Російська імперія швидко наздогнала ті європейські держави, де зберігалася панування феодально-кріпосницьких відносин (Австрійська й Оттоманська імперії, Річ Посполита, Іспанія, дрібні німецькі країни), але не змогла ліквідувати відставання від держав, які стали на капіталістичний шлях розвитку (США, Велика Британія, Франція, Нідерланди).

Цьому також сприяв експансіоністський зовнішньополітичний курс, що привів Росію не до стабільності, національної консолідації і побудови громадянського суспільства, а до екстенсивного розвитку, відставання від Західної Європи, імперських амбіцій. Найважливішим аспектом російського експансіонізму було те, що на облаштування нових територій не залишалося ні часу, ні сил. Усі природні й людські ресурси йшли на утримання завойованого та здійснення нових завоювань. Як наслідок - у часи Російської імперії всі колонізовані цією державою народи, у тому числі й власне російський, не пройшли у своєму розвитку тих етапів економічного, соціально-політичного розвитку, що їх пройшли західні країни, не оволоділи правовими інститутами, не сформували високої масової побутової культури та необхідних інфраструктур громадянського суспільства. У царській Росії більшість народів, що її складали, так і не набули своєї ідентичності.

Сучасні дослідники вважають, що головними причинами краху, що його двічі упродовж XX ст. зазнавала Російська держава, стали насильство і надекспансіонізм. 1917 р. Російська імперія розпалася на тлі поразок у Першій світовій війні, СРСР, що також був політичним об'єднанням імперського типу, розвалився в 1991 р., уже в мирний час, після поразки в "холодній" війні.

Російська Федерація у світовій геополітичній системі

Попри те, що розпад СРСР став, на думку другого президента Росії В. Путіна, "найбільшою геополітичною катастрофою XX ст.", геополітичний статус Російської Федерації забезпечує її присутність у колі впливових акторів світової політики і підживлює її прагнення повернути статус великої держави, що зазвичай визначається комплексом факторів, найважливішими з-поміж яких вважаються чисельність населення і розміри території, природні ресурси, економічні можливості, військова могутність, внутрішньополітична стабільність і рівень компетентності керівників держави.

Чи всім перерахованим критеріям відповідає Російська Федерація? Адже її попередниця - Радянська держава, на відміну від США - справжньої наддержави, - була односторонньою наддержавою, що свою економічну слабкість компенсувала політичною дисциплінованістю, військовою силою і значними природними ресурсами. Чи може Росія конкурувати на світовій арені на рівні з іншими великими державами?

Попри територіальні втрати, що їх зазнала пострадянська Росія внаслідок розпаду СРСР, вона залишається водночас європейською, азійською та азійсько-тихоокеанською державою, континентальною та океанічною. У Європі Росія стала країною, що за своїм впливом і вагою зрівнялася з Великобританією і Францією. У Східній Азії, вона посідає (передусім у військово-політичному відношенні) місце, еквівалентне тому, що й Китай. Як друга країна у світі за ядерним потенціалом Росія здатна, у разі необхідності, кинути виклик будь-якій державі, адже тільки РФ у військово-політичному плані може протистояти США.

Росія має особливе, унікальне положення в геополітичній структурі сучасного світу. Вона розкинулася на величезних просторах, що утворюють своєрідний становий хребет, що з'єднує Європу і Азію в єдиний континент. Як і сто років тому, інтереси Росії скрізь: в Європі, на Близькому та Середньому Сході, у Центральній Азії, Азійсько-Тихоокеанському регіоні і на теренах СНД. Із цим не погоджується більшість керівників західних країн, адже вони переконані, що розпад СРСР і закінчення "холодної війни", відповідають їх корінним життєвим інтересам. Тому вони будуть протидіяти будь-яким спробам Росії повернути собі статус наддержави, й передовсім у тому, що стосується намагання Росії консолідувати пострадянський простір в економічному, політичному та військовому сенсі.

Сучасна Росія за своєю політичною значущістю і впливом на події у світі, у тому числі як постійний член Ради Безпеки ООН, безперечно, залишається однією з великих держав. Не випадково Захід, визнаючи політичну вагу і потенційну економічну могутність Росії, запросив її до участі у групі восьми провідних країн світу. Поряд з геополітичним положенням і наявністю ядерних озброєнь до основних відзнак, які дозволяють вважати Росію великою державою, належать її потенційні можливості у сфері демографії, ресурсного забезпечення, високого науково-технічного потенціалу тощо.

Природно, що Захід у цілому і США зокрема зацікавлені в подальшому ослабленні Росії. Водночас Захід не може не усвідомлювати того, що Росія самим своїм існуванням забезпечує відповідний баланс сил, відіграючи позитивну геополітичну роль на світовій арені. Збереження цієї ролі Росії є одним з головних засобів застереження сповзання Європи, а також світу в цілому, до геополітичного хаосу.

Росія сама має визначити власне місце і роль у світовій політиці, усвідомити свої національні інтереси у зовнішньополітичному вимірі. Найбільший інтерес Росії на глобальному рівні полягає в її активній і повноправній участі в побудові такої системи міжнародних відносин, у якій їй належала б роль, відповідна її політичному, економічному й інтелектуальному потенціалу, військово-політичним й зовнішньоекономічним можливостям та потребам.

На початку 1990-х рр. у багатьох складалося враження, що Росія поступово увіллється до світу демократичних держав, розпрощавшись зі своїм імперським минулим, проте з обранням у 2000 р. президентом В. Путіна, Росія, схоже, повернула до методів і цілей часів царської імперії. Цьому, зокрема, сприяла й поява низки розбіжностей між Росією і США на межі століть. Це і розширення НАТО, і ситуація на Балканах, і протиракетна оборона, і відносини з Іраном, і права людини всередині Росії. Яскравим свідченням зростання сили Росії та її позиціонування як одного із центрів впливу стали слова керівника Пентагону Р. Гейтса про те, що нинішня політика Росії зумовлена "прагненням гегемонії у власному "близькому зарубіжжі"", і Заходу, що перебуває в енергозалежності від Росії, доведеться рахуватися з її інтересами.

Актуальність висловленого Р. Гейтсом стала очевидною після війни на Кавказі в серпні 2008 р., коли Росія фактично розчленувала територію Грузії, визнавши незалежність Південної Осетії та Абхазії. Фактична анексія частини грузинської території через створення та підтримку маріонеткових режимів засвідчує відродження в Росії доктрини "права сили" під час вирішення міжнародних проблем. Прийняте російським керівництвом рішення про визнання незалежності Південної Осетії й Абхазії несе загрозу миру та стабільності в Чорноморсько-Каспійському регіоні й на європейському просторі, підриває існуючий міжнародний порядок, порушує цілісність принципів, закріплених у статуті ООН та інших міжнародно-правових документах.

Реакцію Заходу на дії Росії в Грузії можна порівняти зі ставленням провідних держав Європи до Мюнхенських угод 1938 р., що започаткували процес розчленування Чехословаччини. Урівноважити цю політику покликаний запропонований адміністрацією Президента США Б. Обами курс на "перезавантаження" відносин з Росією.

I Чеченська війна та ХасавЮртовські угоди 1996 р. Серпнева криза 1998 р. II Чеченська війна. Прихід до влади В. Путіна.

Кількість загиблих тільки серед мирних жителів склала 70 — 80 тисяч людей і військовослужбовців федеральних військ — 6 — 7 тисяч осіб

Перша чеченська війна почалася 22 роки тому, 11 грудня 1994 року. З виходом указу президента Росії «Про заходи щодо забезпечення законності, правопорядку і громадської безпеки на території Чеченської Республіки» сили російської регулярної армії увійшли на територію Чечні.

Громадське публікує хроніку подій, що передували початку війни, і описаний перебіг бойових дій аж до «новорічного» штурму Грозного 31 грудня 1994 року.

Перша чеченська війна тривала з грудня 1994 року по серпень 1996 року. За даними МВС Росії, в 1994 — 1995 роках в Чечні загинули в цілому близько 26 тисяч осіб, зокрема 2 тисячі осіб — російські військовослужбовці, 10 — 15 тисяч — бойовики, а решта втрат — мирні жителі. За оцінками генерала О. Лебеда, кількість загиблих тільки серед мирних жителів склала 70 — 80 тисяч людей і військовослужбовців федеральних військ — 6 — 7 тисяч осіб.

Вихід Чечні з-під контролю Москви

Рубіж 1980 — 1990-х рр. на пострадянському просторі відзначився «парадом суверенітетів» — радянські республіки різного рівня (як РСР, так і АРСР) одна за одною ухвалювали декларації про державний суверенітет. Декларацію про державний суверенітет РРФСР, перший республіканський з'їзд народних депутатів ухвалив 12 червня 1990 року, а 6 серпня Борис Єльцин сказав в Уфі свою відому фразу: «Беріть суверенітету стільки, скільки можете проковтнути».

В 1990 році, 23 — 25 листопада в Грозному відбувся Чеченський національний з'їзд, який обрав Виконавчий комітет (згодом перетворений в Виконавчий комітет Загальнонаціонального конгресу чеченського народу (ЗКЧН)). Його головою став генерал-майор Джохар Дудаєв. З'їзд ухвалив декларацію про утворення Чеченської Республіки Нохчі-Чо. За кілька днів, 27 листопада 1990 року, Верховною Радою республіки була ухвалена Декларація про державний суверенітет. Пізніше, в липні 1991 другий з'їзд ЗКЧН заявив про вихід Чеченської Республіки Нохчі-Чо зі складу СРСР і РРФСР.

Під час серпневого путчу 1991 року Чечено-Інгушський республіканський комітет КПРС, Верховна Рада і уряд Чечено-Інгушської АРСР підтримали ГКЧП. У свою чергу, ЗКЧН, який перебував в опозиції, виступив проти ГКЧП, зажадав відставки уряду і виходу зі складу СРСР і РРФСР. Врешті-решт, в республіці стався політичний розкол між прихильниками ЗКЧН (Джохара Дудаєва) і Верховної Ради (Завгаєва).

Обраний президент Чечні Джохар Дудаєв, 1 листопада 1991 року, видав указ «Про оголошення суверенітету Чеченської Республіки». У відповідь на це, Єльцин 8 листопада 1991 року підписав указ про введення в Чечено-Інгушетії надзвичайного стану, проте практичні заходи з його реалізації провалилися — два літака зі спецназом, які приземлилися на аеродромі в Ханкалі були заблоковані прихильниками незалежності. А вже 10 листопада 1991 року, виконком ЗКЧН закликав розірвати відносини з Росією.

3 листопада 1991 року на території ЧР, прихильниками Дудаєва почалося захоплення військових містечок, озброєння і майна Збройних сил і внутрішніх військ. Вже 27 листопада 1991 року Д. Дудаєв видав указ про націоналізацію озброєння і техніки військових частин, які перебувають на території республіки. До 8 червня 1992 року всі федеральні війська покинули територію Чечні, залишивши велику кількість техніки, озброєння і боєприпасів.

Восени 1992 року ситуація в регіоні знову різко загострилася, цього разу — у зв'язку з осетино-інгушським конфліктом в Пригородному районі. Джохар Дудаєв оголосив про нейтралітет Чечні, але під час загострення конфлікту, російські війська увійшли на адміністративний кордон Чечні. Дудаєв вводить надзвичайний стан 10 листопада 1992 року, починається створення мобілізаційної системи і сил самооборони ЧР.

Спроба штурму Грозного силами тимчасової ради

У лютому 1993 загострилися розбіжності між парламентом Чечні і Джохаром Дудаєвим. Виявлені розбіжності призвели, врешті, до розгону парламенту і консолідації опозиційних політичних діячів Чечні навколо Умара Автурханова, який став головою

Тимчасової ради Чеченської Республіки. Протиріччя між структурами Дудаєва і Автурханова переросли в штурм Грозного чеченською опозицією.

На світанку 26 листопада 1994 року, в Грозний увійшли крупні сили супротивників Дудаєва. Танки без особливих проблем дійшли до центру міста, де незабаром були розстріляні з гранатометів. Багато танкістів загинули, десятки потрапили в полон. З'ясувалося, що всі вони — російські військовослужбовці, завербовані Федеральною службою контррозвідки.

Після невдалого штурму, Рада безпеки РФ ухвалила рішення про військову операцію проти Чечні. Єльцин висунув ультиматум: або в Чечні припиняється кровопролиття, або Росія буде змушена «піти на крайні заходи».

Підготовка до війни

Активні бойові дії на території Чечні велися з кінця вересня 1994 року. Зокрема, силами опозиції здійснювалися точкові бомбардування військових об'єктів на території республіки. Збройні формування, що протистояли Дудаєву, мали ударні вертольоти Мі-24 і штурмовики Су-24, в яких не було розпізнавальних знаків. За деякими даними, базою для розгортання авіації став Моздок. Однак, прес-служба міністерства оборони, Генеральний штаб, штаб Північно-Кавказького військового округу, командування ВПС і командування Армійської авіації сухопутних військ категорично заперечували приналежність вертольотів і штурмовиків, які бомбили Чечню, до російської армії.

30 листопада 1994 року президентом Росії Борисом Єльциним був підписаний секретний указ №2137с «Про заходи з відновлення конституційної законності і правопорядку на території Чеченської Республіки», який передбачав «роззброєння і ліквідацію збройних формувань на території Чеченської Республіки».

Згідно з текстом указу, з 1 грудня пропонувалося, зокрема, «здійснити заходи щодо відновлення конституційної законності і правопорядку в Чеченській Республіці», почати роззброєння і ліквідацію збройних формувань, організувати переговори щодо врегулювання збройного конфлікту на території Чеченської Республіки мирними засобами.

30 листопада 1994 р. Грачов заявив, що «почалася операція з примусового переміщення в центральні регіони Росії офіцерів російської армії, які воюють проти Дудаєва на боці опозиції». Того ж дня у телефонній розмові міністра оборони РФ з Дудаєвим була досягнута домовленість про «недоторканність російських громадян, захоплених в Чечні».

8 грудня 1994 року відбулося закрите засідання Державної думи РФ щодо чеченських подій. На засіданні ухвалили постанову «Про ситуацію в ЧР і заходи щодо її політичного врегулювання», згідно з яким діяльність виконавчої влади з вирішення конфлікту визнана незадовільною. Група депутатів направила Єльцину телеграму, в якій попередила його про відповідальність за кровопролиття в Чечні і зажадала публічного роз'яснення своєї позиції.

9 грудня 1994 року президент РФ видав указ №2166 «Про заходи щодо припинення діяльності незаконних збройних формувань на території ЧР і в зоні осетино-інгушського конфлікту». Цим указом президент доручив уряду Росії «використовувати всі наявні в держави кошти для забезпечення державної безпеки, законності, прав і свобод громадян, охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю, роззброєння всіх незаконних збройних формувань».

Того ж дня уряд РФ прийняв постанову №1360 «Про забезпечення державної безпеки і територіальної цілісності РФ, законності, прав і свобод громадян, роззброєння незаконних збройних формувань на території ЧР та прилеглих до неї регіонів Північного Кавказу», яким на ряд міністерств і відомств покладалися обов'язки по введенню і підтриманню на території Чечні особливого режиму, подібного до надзвичайного, без формального оголошення надзвичайного або воєнного стану.

Ухвалені 9 грудня документи передбачали використання військ МО і МВС, зосередження яких відбувалося на адміністративних кордонах Чечні. Тим часом, 12 грудня під Владикавказом повинні були початися переговори російської та чеченської сторін.

Початок повноцінної воєнної кампанії

11 грудня 1994 Борис Єльцин підписав указ №2169 «Про заходи щодо забезпечення

законності, правопорядку і громадської діяльності на території Чеченської Республіки», який скасовував указ №2137с. Того ж дня президент виступив зі зверненням до громадян Росії, в якому, зокрема, заявив: «Наша мета полягає в тому, щоб знайти політичне вирішення проблем одного з суб'єктів Російської Федерації — Чеченської Республіки — захистити її громадян від збройного екстремізму».

В день підписання указу частина військ МО і ВВ МВС РФ увійшла на територію Чечні. Війська просувалися трьома колонами з трьох напрямків: Моздокського (з півночі, через райони Чечні, контрольовані антидудаєвською опозицією), Владикавказького (із заходу, з Північної Осетії через Інгушетію) і Кізлярського (зі сходу, з території Дагестану).

Війська, що рухалися з півночі, безперешкодно пройшли по території Чечні до населених пунктів, розташованих приблизно в 10 км на північ від Грозного, де вперше зіткнулися з озброєним опором. Тут, біля селища Долинське 12 грудня російські війська були обстріляні з установки «Град» загоном польового командира Вахи Арсанова. В результаті обстрілу було вбито 6 і поранено 12 російських військовослужбовців, спалено понад 10 одиниць бронетехніки. Вогнем у відповідь «Град» був знищений.

На лінії Долинське — станиця Першотравнева російські війська зупинилися і встановили укріплення. Почалися взаємні обстріли. Протягом грудня 1994 року в результаті обстрілу російськими військами населених пунктів серед мирних жителів з'явилися численні жертви.

Інша колона російських військ, що рухалася з Дагестану, 11 грудня була зупинена ще до перетину кордону з Чечнею, в Хасавюртовському районі, де проживають переважно чеченці-аккінці. Натовпи місцевих жителів блокували колони військ, при цьому окремі групи військовослужбовців були захоплені в полон і потім переправлені в Грозний.

Колона російських військ, що рухалася із заходу через Інгушетію, була блокована місцевими жителями і обстріляна біля села Варсуки (Інгушетія). Були пошкоджені три БТРи і чотири автомашини. В результаті обстрілу з'явилися перші жертви серед мирного населення. З вертольотів було обстріляно інгушське село Газі-Юрт. Застосувавши силу, російські війська пройшли через територію Інгушетії. 12 грудня ця колона федеральних військ була обстріляна з боку станиці Ассиновської в Чечні. Серед російських військовослужбовців були вбиті і поранені, у відповідь по станиці також був відкритий вогонь, який призвів і до загибелі місцевих жителів.

Поблизу села Новий Шарой натовп мешканців прилеглих сіл блокував дорогу. Подальше просування російських військ призвело б до необхідності стріляти у неозброєних людей, а потім — до сутичок з організованим в кожному з сіл загоном ополчення. Ці загони мали на озброєнні автомати, кулемети і гранатомети. У районі, розташованому на південь від села Бамут, базувалися регулярні збройні формування ЧРІ, що мали важке озброєння.

Врешті на заході Чечні федеральні сили закріпилися уздовж лінії умовного кордону Чеченської Республіки перед селами Самашки — Давиденко — Новий Шарой — Ачхой-Мартан — Бамут.

15 грудня 1994 р на тлі перших невдач в Чечні, міністр оборони РФ Грачов відсторонив від управління військами групу старших офіцерів, які відмовилися вводити війська до Чечні і висловили бажання «перед початком великої військової операції, здатної спричинити великі жертви серед мирного населення», отримати письмовий наказ Верховного головнокомандувача. Керівництво операцією було покладено на командувача СКВО генерал-полковника А. Мітюхіна.

16 грудня 1994 року Рада федерації прийняла постанову, в якій запропонувала президенту РФ негайно припинити бойові дії і висунення військ і вступити в переговори. Цього ж дня, голова уряду Росії В. С. Черномірдин заявив про готовність особисто зустрітися з Джохаром Дудаєвим, за умови роззброєння його формувань.

17 грудня 1994 року Єльцин відправив Д. Дудаєву телеграму, в якій останньому наказувалося з'явитися в Моздок до повноважного представника президента РФ в Чечні, міністра у справах національностей та регіональної політики Н. Д. Егорова і директора ФСБ

С. В. Степашина і підписати документ про здачу зброї і припинення вогню. У тексті телеграми, зокрема, дослівно значилося: «Пропоную без зволікання Вам зустрітися з моїми повноважними представниками Єгоровим і Степашиним в Моздоку». Одночасно президент РФ видав указ №2200 «Про відновлення федеральних територіальних органів виконавчої влади на території Чеченської Республіки».

Облога і штурм Грозного

Починаючи з 18 грудня по Грозному багаторазово завдавали ракетно-бомбових ударів. Бомби і ракети падали переважно на квартали, де розташовувалися житлові будинки, було відомо, що там не розміщувалися військові об'єкти. В результаті цього з'явилися численні жертви серед мирного населення. Незважаючи на заяву президента Росії від 27 грудня про припинення бомбардувань міста, авіація продовжувала завдавати ударів по Грозному.

У другій половині грудня російські федеральні війська наступали на Грозний з півночі і заходу, залишивши практично не перекритими південно-західний, південний і південно-східний напрямки. Решта відкритих коридорів, що зв'язували Грозний і численні села Чечні з зовнішнім світом, дозволяли мирному населенню виїхати із зони обстрілу, бомбардувань і боїв.

У ніч на 23 грудня федеральні війська зробили спробу відрізати Грозний від Аргуна і закріпилися в районі аеропорту в Ханкалі, на південний схід від Грозного.

26 грудня почалися бомбардування населених пунктів в сільській місцевості: тільки в наступні три дні ударів завдали по близько 40 селах.

26 грудня було вдруге оголошено про створення уряду національного відродження ЧР на чолі з С. Хаджієвим і готовності нового уряду обговорити питання створення конфедерації з Росією і вступити з нею в переговори, не висуваючи вимоги про виведення військ.

Того ж дня на засіданні Ради безпеки Росії було ухвалено рішення про введення військ до Грозного. До цього конкретних планів взяття столиці Чечні не розробляли.

27 грудня Борис Єльцин виступив по телебаченню зі зверненням до громадян Росії, в якому пояснив необхідність силового рішення чеченської проблеми. Він заявив, що Н. Д. Єгорову, А. В. Квашніну і С. В. Степашину доручено ведення переговорів з чеченською стороною. 28 грудня Сергій Степашин уточнив, що мова йде не про переговори, а про пред'явлення ультиматуму.

31 грудня 1994 року почався штурм Грозного частинами російської армії. Планувалося чотирма угрупованнями завдати «потужних концентричних ударів» і з'єднатися в центрі міста. З цілої низки причин війська відразу ж зазнали великих втрат. Наступали з північно-західного напрямку під командуванням генерала К. Б. Пуліковського 131-я (Майкопська) окрема мотострілецька бригада і 81-й (Самарський) механізований полк були практично повністю розгромлені. Понад 100 військовослужбовців потрапили в полон.

Як заявили депутати Державної думи РФ Л. А. Пономарьов, Г. П. Якунін і В. Л. Шейніс «в Грозному і його околицях розв'язана великомасштабна військова акція. 31 грудня після запеклих бомбардувань і артобстрілу в місто було введено близько 250 одиниць бронетехніки. Десятки з них прорвалися в центр міста. Захисниками Грозного бронетанкові колони були розсічені на частини і сплановано знищувалися. Їхні екіпажі перебиті, взяті в полон або розсіяні містом. Війська, які увійшли в місто, зазнали нищівної поразки».

Керівник прес-служби уряду Росії визнав, що російська армія під час новорічного наступу на Грозний зазнала втрат в живій силі і техніці.

2 січня 1995 року прес-служба російського уряду повідомила, що центр чеченської столиці «повністю контролюється федеральними військами», «президентський палац блокований».

Війна в Чечні тривала до 31 серпня 1996 року. Вона супроводжувалася терористичними актами за межами Чечні (Будьоновськ, Кізляр). Фактичним підсумком кампанії стало підписання 31 серпня 1996 року Хасав'юртівських угод. Угода була підписана секретарем Ради безпеки РФ Олександром Лебедєм та начальником штабу чеченських бійців Асланом Масхадовим. За підсумками Хасав'юртівських угод, були ухвалені рішення про «відкладений

статус» (питання про статус Чечні мало бути вирішене до 31 грудня 2001 р.). Чечня де-факто стала незалежною державою.

Хасавюртовські угоди 1996 року, завершили Першу чеченську війну, викликали безліч суперечок у суспільстві. Одні люди говорили, що це поступки тероризму, інші називали їх тимчасовим компромісом, у якого не могло бути альтернативи. Давайте розберемося, що ж являли собою Хасавюртовські угоди, що вони передбачали і яке значення мали для майбутнього Росії.

За офіційними оцінками російського керівництва, положення економіки Росії в 1997 році покращився, про що свідчили більшість макроекономічних показників. У 1997 році вперше за роки реформ ВВП не скоротився, а виріс на 0,4 %. Інфляція зменшилася до 12,5 % за рік проти 80 % в 1996-м і 150 % в 1995 р. Стали порівняно стійкими, хоча і високими за світовими мірками, ціни. Стабілізувалася російська валюта, підтвердженням чого було рішення керівництва країни провести з 1 січня 1998 р. деномінацію рубля в співвідношенні 1000: 1.

Насправді стабілізація економіки країни виявилася нестійкою, оскільки була досягнута на основі, яка не могла забезпечити її подальше зростання. Головною причиною поліпшення ситуації стала тимчасова фінансова стабілізація, досягнута за допомогою жорсткої соціальної політики, збільшення іноземних позик, штучного завищення курсу рубля. Але в результаті урядових "ігор в піраміду" з ДКО стрімко зростав внутрішній державний борг. Посилювався тиск на економіку країни зовнішніх боргів. Витрати з обслуговування боргу в 1996 р склали 13% всіх федеральних витрат, в 1997-м-24, в 1998 р – 30 %.

Навесні 1998 р. уряд В. С. Черномірдіна було відправлено у відставку за глибокі провали в економічній діяльності і серйозні проблеми у фінансовій сфері. Новий уряд на чолі з С. В. Кирієнко виробило антикризову (стабілізаційну) програму розвитку економіки, покликану запобігти фінансовому краху. Вона ґрунтувалася на посиленні методів поповнення держбюджету - збільшення збору податків, посилення контролю за здійсненням експортно-імпортних операцій, підвищення тарифів на транспортні перевезення і т. п. Для виходу зі складної фінансової ситуації уряд вважав за необхідне отримати нову позику в МВФ і початок з ним переговори. Однак антикризова програма не отримала підтримки ні в парламенті, ні в російських промисловців і фінансових олігархів, а уряд не зумів знайти інших способів, щоб запобігти обвалу бюджету Росії.

17 серпня 1998 Центральний банк РФ оголосив про девальвацію рубля (верхня межа "валютного коридору" було піднято до 9,5 руб. За 1 дол. США) і про "заморожування" боргових зобов'язань держави (про введення мораторію на виплати по ГКО і оголошенні дефолту за зовнішніми боргами).

Події швидко вийшли з-під контролю влади. Нові кордони "валютного коридору" виявилися штучно заниженими, долар "вирвався" з них, стався різкий стрибок його ціни і знецінення рубля. Впали всі валютні ринки. Переважна більшість російських приватних банків припинили операції і оголосили про неможливість повернення вкладів громадянам. Відбулося неконтрольоване зростання цін на всі товари в кілька разів. Завмерла діяльність комерційних фірм. Глибокий шок вразив промисловість. Іноземні інвестори терміново покидали Росію.

Девальвація рубля викликала масове руйнування всіх категорій населення - працівників найманої праці, російських підприємців різного рівня і навіть олігархів, які втратили не тільки фінанси і матеріальні цінності, а й політичний вплив. Став руйнуватися формувався середній клас, серед представників якого з'явилася масове безробіття. Знову різко впав життєвий рівень в країні. Середньомісячний дохід росіян скоротилася з 162 до 46 дол., відповідно зменшилася їхня купівельна спроможність. Багато хто сприйняв події як свідчення повного краху ідеї економічного лібералізму, що лежала в основі російських реформ.

Новий уряд на чолі з Е. М. Примаковим восени 1998 р зуміло припинити стрімке падіння курсу рубля, не допустивши його повного обвалу, і вирішило важливе соціальне завдання - заспокоїло розбурхану, що втратила орієнтири країну. Почалися тривалі переговори уряду з "Лондонським клубом", основних зовнішніх кредиторів Росії про можливість

реструктуризації її гігантського зовнішнього боргу. Завдяки надзвичайним зусиллям уряду краху російської економіки вдалося уникнути. Але все її основні показники за 1998 р значно погіршилися в порівнянні з попереднім роком: ВВП скоротився на 4,6 %, обсяг промислового виробництва - на 5,2 % і т. д.

Перші роки після серпня 1998, на думку експертів, виявилися втраченими для реформи і для економіки. Уряд Е. М. Примакова, як і два наступних кабінету на чолі з С. В. Степашиним і В. В. Путіним, не змогли запропонувати стратегічну програму розвитку країни. Їх політика була інерційною, а економіка розвивалася в природному режимі виживання, експлуатуючи в основному природні багатства, жила тим, "що Бог послав".

Зазнавши поразки у Першій Чеченській війні, 31 серпня 1996 року у Хасав'юрті Росія була змушена укласти мирну угоду, за якою російські війська були виведені з Чеченської Республіки Ічкерії, а положення про міждержавні стосунки між Чеченською республікою та Російською Федерацією відкладались до 2001 року. Багато впливових політичних і військових кіл Росії вважали, такий стан речей ганебним і дотримувались думки, що приклад Чечні можуть наслідувати інші національні автономії в складі РФ. Проте "партія війни" не була домінуючою в оточенні президента Єльцина і лише після дефолту 1998 року, коли економіка Росії зазнала краху, а уряд після численних реорганізацій очолив Володимир Путін, ідея швидкої переможної війни, яка консолідує суспільство і вирішить проблему сепаратизму, була схвалена.

Приводом до неї стало вторгнення незаконних чеченських формувань «Ісламської миротворчої бригади» Шаміля Басаєва в Дагестан в середині серпня 1999 року. Після місяця боїв чеченські війська були змушені відійти назад, натомість в середині вересня кілька російських міст постраждали від терористичних актів, коли в результаті вибухів загинуло понад 300 чоловік у містах Буйнакськ, Москва і Волгоград. Поклавши відповідальність за них на північно-кавказькі терористичні групи і звинувативши владу Чечні у неспроможності контролювати ситуацію в республіці, 18 вересня російські війська заблокували весь кордон з Чечнею, а 23 вересня Борис Єльцин підписав указ про створення спеціального військового угруповування для проведення контр-терористичної операції.

Цього ж дня російські війська почали масоване бомбардування Грозного та його околиць, а **30 вересня** 1999 року — увійшли на територію Чечні. Використовуючи артилерію та авіацію, росіяни до 16 жовтня зайняли третину республіки, а до грудня контролювали всю її рівнинну частину. Облога столиці Грозного почалася 26 грудня і тривала до 6 лютого 2000 року; штурм міста коштував життя близько 2,5 тисячам російським військовим. Втрати цивільного населення були жахливими — кілька десятків тисяч чоловік, а саме місто було практично повністю зруйноване.

З весни 2000 року центр опору російським військам перемістився в гори, де розгорнулись активні партизанські дії. У боротьбі за контроль над Чечнею Кремль зробив ставку не лише на грубу військову силу, але й на переманювання на свій бік видатних постатей сепаратистів. Після того як президент Ічкерії Аслан Масхадов в березні 2000 року був фактично усунутий від влади і очолив чеченський збройний опір, на чолі промосковської адміністрації Чечні став головний муфті Ічкерії Ахмат Кадиров, який ще влітку 1999 року намагався усунути Масхадова від влади, а з початком російського вторгнення разом із польовими командирами братами Ямадаєвими перейшов на бік федеральних військ.

До кінця 2004 року, після знищення Масхадова і більшості польових командирів активність партизанського протистояння в Чечні пішла на спад і 16 квітня 2009 року Друга Чеченська війна вважається завершеною. За час її найактивнішої фази в 1999-2002 роках загинуло понад 6 тисяч російських і 16 тисяч чеченських військових і понад 125 тисяч мирних жителів. Аслан Маскхов був убитий в 2005 році спецпризначенцями ФСБ; він на рік пережив Ахмата Кадирова, загиблого у 2004 році в результаті теракту через сім місяців після обрання президентом Чечні. Його син, Рамзан, став президентом Чечні в 2007 році після інтриг і усунення від влади Алу Алханова.

Концептуальні засади зовнішньої політики і політики безпеки Російської

Федерації

12 липня 2008 р. президент Росії Д. Медведєв своїм указом затвердив Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації, яка є модернізованим варіантом попередньої редакції Концепції 2000 р. Згідно з документом, зовнішня політика Російської Федерації являє собою систему поглядів на зміст і основні напрямки зовнішньополітичної діяльності Росії.

В Концепції зазначено, що головні зусилля Росії на міжнародній арені будуть спрямовані на досягнення таких основних цілей: забезпечення надійної безпеки країни, збереження і зміцнення її суверенітету і територіальної цілісності, авторитетних позицій у світовому співтоваристві, що відповідають інтересам Російської Федерації як великої держави й одного з впливових центрів сучасного світу і які необхідні для зростання її політичного, економічного, інтелектуального й духовного потенціалу; вплив на загальносвітові процеси задля формування стабільного, справедливого і демократичного світового порядку, заснованого на загальновизнаних нормах міжнародного права, включно із завданнями і принципами Статуту ООН, на рівноправних і партнерських відносинах між державами; створення сприятливих зовнішніх умов для поступального розвитку Росії, розвитку її економіки, підвищення рівня життя населення, успішного проведення демократичних перетворень, зміцнення основ конституційного ладу, дотримання прав і свобод людини; формування поясу добросусідства по периметру російських кордонів, сприяння ліквідації наявних і недопущення виникнення потенційних осередків напруженості і конфліктів у прилеглих до Російської Федерації регіонах; пошук злагоди і спільних інтересів із зарубіжними країнами і міждержавними об'єднаннями у процесі вирішення завдань, зумовлених національними пріоритетами Росії, будівництво на цій основі системи партнерських і союзницьких відносин, що поліпшують умови і параметри міжнародної взаємодії; сприяння позитивному сприйняттю Російської Федерації у світі, популяризації російської мови і культури народів Росії в іноземних державах.

У Концепції зазначено, що з'явилися нові виклики і загрози національним інтересам Росії. Зокрема, ідеться про посилення тенденції до створення однополярної структури світу за економічного і силового домінування США; під час вирішення принципових питань міжнародної безпеки ставка робиться на західні інститути і форуми обмеженого складу, на ослаблення ролі Ради Безпеки ООН. Стратегія однобічних дій може дестабілізувати міжнародну обстановку, спровокувати напруженість і гонку озброєнь, збільшити міждержавні суперечності, національну й релігійну ворожнечу. Використання силових методів в обхід діючих міжнародно-правових механізмів, - зазначено в документі, - неспроможне усунути глибинні соціально-економічні, міжетнічні та інші суперечності, що лежать в основі конфліктів, і лише підриває основи правопорядку.

Наголос в Концепції зроблено на тому, що Росія домагається формування багатополлярної системи міжнародних відносин, яка реально відбиває багатогранність сучасного світу з розмаїттям його інтересів. Інтереси Росії безпосередньо пов'язані і з іншими тенденціями, серед яких: розвиток регіональної і субрегіональної інтеграції в Європі, Азійсько-Тихоокеанському регіоні, Африці і Латинській Америці; військово-політичне суперництво регіональних держав, зростання сепаратизму, етнопатрістичного та релігійного екстремізму. Інтеграційні процеси, зокрема в Євроатлантичному регіоні, згідно з Концепцією, найчастіше мають вибірково-обмежувальний характер. Спроби принизити роль суверенної держави як основного елемента міжнародних відносин створюють загрозу довільного втручання у внутрішні справи.

Росія, оцінюючи роль НАТО, виходить з важливості поступального розвитку взаємодії у форматі Ради Росія-НАТО на користь забезпечення передбачуваності та стабільності в Євроатлантичному регіоні, максимального використання потенціалу політичного діалогу та практичної співпраці у вирішенні питань, що стосуються реагування на загальні загрози, - тероризм, поширення зброї масового знищення, регіональні кризи, наркоторгівля, природні та техногенні катастрофи. Водночас у документі зазначено, що Росія будуватиме відносини з НАТО з урахуванням готовності альянсу до рівноправного партнерства, неухильного

дотримання принципів і норм міжнародного права, виконання всіма його членами взятого на себе в рамках Ради Росія-НАТО зобов'язання не забезпечувати свою безпеку за рахунок безпеки Російської Федерації, а також зобов'язань щодо військової стриманості.

У Концепції наголошується, що Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО, зокрема до планів прийому в члени альянсу України та Грузії, а також наближення військової інфраструктури НАТО до російських кордонів у цілому, позаяк це порушує принцип рівної безпеки, зумовлює появу нових розмежувальних ліній у Європі і суперечить завданням підвищення ефективності спільної роботи з пошуку відповідей на реальні виклики сучасності.

Згідно з Концепцією зовнішньої політики Росії, Москва планує "вести справу до завершення міжнародно-правового оформлення державного кордону Російської Федерації, а також кордонів морських просторів". У документі йдеться також про плани Російської Федерації щодо збільшення обсягів видобутку корисних копалин за рахунок розширення кордонів свого континентального шельфу. Росія претендує на значну частину дна Північного Льодовитого океану і намагатиметься відстояти свої претензії.

У відносинах із країнами СНД Росія планує дотримуватися ринкових принципів. Питання створення Союзної держави з Білоруссю Концепція пропонує вирішувати шляхом створення єдиного економічного простору.

Своєрідним продовженням Концепції зовнішньої політики РФ є ухвалена 10 січня 2000 р. Концепція національної безпеки Російської Федерації, яка майже відтворила конфронтаційну модель геостратегічного мислення, позаяк головною метою зовнішньої політики Росії визначено поширення і поглиблення російських впливів в інших країнах, насамперед у "близькому зарубіжжі" та прилеглих до Росії регіонах - Європі, Близькому Сході, Кавказі й Центральній Азії, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

З огляду на це можна констатувати, що Росія прагне до відродження статусу великої держави переважно за рахунок застосування жорстко-силової політики, що історично їй було притаманне як централізованій державі. При цьому політика інших країн світу в Концепції національної безпеки однозначно трактується як активізація зусиль ряду держав з метою послабити позиції Росії та ігнорувати її інтереси у вирішенні важливих міжнародних питань. Якщо в Концепції національної безпеки 1997 р. домінувало визначення Росії як "великої регіональної держави", оновлена Концепція визначає Росію як "впливовий центр багатополярного світу". Отже, Росія прагне взяти на себе значно більший тягар відповідальності за події в світі, аніж раніше, зокрема й "за дотримання прав і свобод людини" (звісно, у розумінні цього поняття російською владною верхівкою).

Істотному переосмисленню було піддане сучасне геополітичне середовище безпеки. У редакції 1997 р. йшлося про становлення багатополярного світу, натомість в оновленій - головною проблемою сучасності визначена боротьба двох тенденцій світового розвитку - прагнення до створення "багатополюсного" світу, з одного боку, і планетарної гегемонії США - з другого. Політику країн Заходу, уперше з часу розпаду СРСР, названо "потенційною загрозою російській безпеці". У Концепції відроджено й таке знайоме з радянських часів словосполучення як "деякі країни", що створюють загрозу для Росії, за яким цілком виразно проглядаються США та інші держави НАТО. Увесь текст нової редакції Концепції пронизаний ідеєю протистояння Росії будь-яким формам зовнішнього тиску. Утім, як і раніше, російська політика не виключає співробітництва й інтеграції у світову політичну, економічну та фінансову системи.

Докорінному переглядові піддано всі фрагменти Концепції, пов'язані з воєнною проблематикою. Росія формує свої підходи до воєнної політики, виходячи з того, що воєнно-силові аспекти в міжнародних відносинах продовжують відігравати важливу роль. Усюди в документі термін "оборонна політика" замінено на "воєнна". Тим самим, з одного боку, зроблено спробу усунути розбіжність між Концепцією і багатьма документами військового будівництва, а з іншого - це є свідченням того, що Росія відмовилась від "оборонної" (пасивної) спрямованості військових зусиль держави. Якщо в Концепції 1997 р. домінували

"внутрішні загрози" і декларувалася практична відсутність загрози зовнішньої агресії проти Росії в майбутньому, а звідси робився висновок про "обтяжливність" військової організації для держави, то нині заявлено, що "зростають рівень і масштаби загроз у військовій сфері".

Як і раніше, головним чинником забезпечення воєнної безпеки є ядерне стримування. Застосування ядерної зброї, згідно з новим документом, стверджується як правомірне і необхідне "у випадку відбиття збройної агресії, якщо всі інші заходи вирішення кризової ситуації вичерпані або виявилися неефективними". У редакції Концепції 1997 р. використання ядерної зброї передбачалося лише у випадку, якщо "виникає загроза існуванню Російської Федерації як суверенної держави". Очевидно, що "ядерний поріг" у новому документі значно знижено - він дозволяє застосовувати ядерну зброю у неядерних збройних конфліктах. Для виконання цих завдань Росія планує створити ядерні сили, які дадуть змогу гарантовано завдавати шкоди будь-якій державі - агресору або коаліції держав.

По суті, Російська Федерація ухвалила документ, що передбачає застосування ядерної зброї - першою. Такий підхід суперечить вимогам резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 38/75, яка засудила розробку та висунення державами доктрин і концепцій, що передбачають застосування ядерної зброї першими. У зв'язку із цим виникає реальна загроза, що за умов створення Союзу Росії та Білорусі з його спільною політикою безпеки, значно підвищується ймовірність повернення ядерної зброї на територію Білорусі. Не виключені спроби повернути ядерну зброю і на кораблі Чорноморського флоту Росії, що дислокується в українському Криму.

Специфічним є питання застосування тактичної ядерної зброї. Якщо рішення про застосування стратегічної ядерної зброї приймається на найвищому політичному рівні, то рішення про застосування тактичної ядерної зброї належить до компетенції військового командування. Це може з часом змусити НАТО відмовитися від обіцянки не розміщувати ядерну інфраструктуру на території нових членів альянсу.

Докорінних змін зазнало положення Концепції про застосування військової сили всередині країни. Стара Концепція де-юре "не дозволяла" залучати військові підрозділи для протидії внутрішнім загрозам. Нинішній документ, затверджений в умовах ведення Другої чеченської війни, повністю змінив акценти. Ним допускається застосування військової сили всередині країни "у суворій відповідності з Конституцією Російської Федерації та федеральними законами у разі виникнення загрози життю громадян, територіальній цілісності країни, а також силовій зміні конституційного устрою".

Про нарощування військової складової в зовнішній політиці Росії свідчить і твердження щодо необхідності військової присутності в деяких стратегічно важливих регіонах світу та розміщення там обмежених військових контингентів (військових баз, сил ВМФ) для реагування на кризові ситуації на початковому етапі.

Прикметно, що в оновленій редакції Концепції пріоритет формально віддається внутрішньополітичним та економічним інтересам Росії, але зі специфічним "силовим присмаком". Новим елементом стало включення до складу пріоритетів питання щодо захисту особи, суспільства і держави від тероризму. Відповідно до цього змінилася й ієрархія загроз і пріоритетів національної безпеки. Зокрема, сепаратизм як наслідок економічних труднощів, криміналізація суспільства, зростання організованої злочинності перемістилися на перше місце, випередивши загрози, що є наслідком соціальних та економічних проблем і негараздів.

У редакції Концепції 2000 р. визначені й завдання інформаційної безпеки. На відміну від старої редакції російської Концепції, уперше йдеться про "інформаційні війни" та "протидію загрозі розв'язування протиборства в інформаційній сфері", що, безумовно, є актуальним у зв'язку з підвищенням ролі і значення інформаційного забезпечення внутрішньої та зовнішньої політики держави, у тому числі й під час розблокування конфліктних ситуацій. Йдеться в документі й про "духовне оновлення суспільства", передумовою якого є "збереження ролі російської мови як фактора духовного єднання народів багатонаціональної Росії та мови міждержавного спілкування народів країн-учасниць СНД". У зв'язку з цим значно зросла увага російської влади до питань, пов'язаних із функціонуванням російської мови та задоволенням

культурних потреб російськомовного населення в державах СНД.

У цілому Концепція національної безпеки Російської Федерації визначає пріоритети в проведенні оборонної політики країни, у ній міститься стратегічна оцінка сучасної міжнародної ситуації, перераховуються зовнішні загрози для Росії, до яких належать зміцнення військово-політичних блоків і союзів, розширення НАТО на Схід, можливість появи біля російських кордонів іноземних військових баз та великих військових контингентів, і визначаються засоби їх попередження.

Військова доктрина РФ від 21 квітня 2000 р., що є логічним продовженням Концепції національної безпеки, визначає засади забезпечення воєнної безпеки. Її слід розглядати як політичну декларацію і нормативний обов'язковий документ, оскільки в ній зосереджені офіційні установки на військово-політичні, військово-економічні та військово-стратегічні основи забезпечення безпеки держави. У доктрині однозначно підкреслено, що одним з головних пріоритетів у забезпеченні воєнної безпеки Росії є розвиток усебічного співробітництва і партнерства з країнами Співдружності Незалежних Держав, у тому числі й у сфері безпеки і колективної оборони. Найважливішими, з погляду військової безпеки Росії, доктрина визначає Казахстан, Білорусь та Україну.

Таким чином, аналіз концептуальних документів РФ засвідчує, що головним стратегічним завданням зовнішньої політики Росії є набуття нею статусу впливового центру сили в багатополюсному світі. Пріоритетним напрямом у реалізації стратегії визначено регіон СНД.

Зовнішня політика Російської Федерації в контексті її геополітичної стратегії

Про те, що саме простір країн СНД є пріоритетним у зовнішній політиці РФ свідчить не лише указ Президента Росії Б. Єльцина від 14 вересня 1995 р., у якому увесь пострадянський простір проголошується "насамперед зоною інтересів Росії", але й підтверджує надзвичайна активність у цьому напрямку російської дипломатії доби президента В. Путіна (2000-2008). Головне своє завдання РФ вбачає у тому, щоб зробити проросійськи зорієнтованими країни СНД, глави яких в період президентства Б. Єльцина (1991-1999 рр.) намагалися суперечити Москві в інтеграційних питаннях. Насамперед, ідеться про Азербайджан, Грузію, Молдову та Україну, тобто про країни, що об'єдналися свого часу в ГУАМ.

Після подій 11 вересня 2001 р., коли США активізували дипломатичну діяльність на теренах СНД, а в Центральній Азії з'явилися американські війська і військові бази, Росія опинилася перед новим геополітичним викликом. А з початком іракської кампанії США відкрито продемонстрували свій намір включити до зони своєї відповідальності економічно й стратегічно важливий чорноморсько-каспійський регіон.

Відбулися на пострадянському просторі й інші значні геополітичні зміни: розширення весною 2004 р. НАТО на Схід і його наближення до західних кордонів Росії; будівництво основного експортного трубопроводу (Актау-Баку-Тбілісі-Джейхан), формування євразійського транспортного коридору (ТЯАСБСА), що забезпечують відповідно експорт азербайджанської і казахстанської нафти та сполучення басейну Каспійського моря із Чорноморсько-Середземноморським регіоном в обхід Росії; запрошення до виконання програми ЄС "Східне партнерство" України, Білорусі, Молдови, Азербайджану, Вірменії та Грузії, що передбачає особливі відносини з ними. Захід зацікавлений у просуванні фінансованих ним енергетичних проектів, а відтак - і у вирішенні застарілих конфліктів на пострадянському просторі, що їх Росія виявилася не лише нездатною врегулювати, а воліла б зберігати якомога довше в "замороженому" стані.

Геополітичні зміни першого десятиліття XXI ст. змусили Росію вибудовувати нову модель відносин із країнами СНД. Знаковими подіями в цьому контексті стали: спроба Росії зміцнити своє військово-морське угруповання на Каспії; активізація переговорів з розподілу дна Каспійського моря; поглиблення економічного співробітництва в межах Єдиного економічного простору у складі Росії, України, Білорусі і Казахстану. Підписані важливі угоди про довгостроковий експорт енергоносіїв і співробітництво у сфері безпеки з Туркменистаном і Узбекистаном, повернено російський контроль над постачанням енергоресурсів і

електроенергії до Грузії та Вірменії.

Вагомі кроки зроблено у військовій та безпековій сфері: ідеться насамперед про трансформацію Договору про колективну безпеку (ДКБ) в Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) на саміті країн-учасниць у Душанбе 27 квітня 2003 р.; збереження російського контролю над такими об'єктами воєнної інфраструктури як космодром Байконур у Казахстані, радіолокаційна станція в Га-балі (Азербайджан), звідки здійснюється супутникове спостереження за регіоном Близького і Середнього Сходу, станція космічного спостереження на Памірі ("Вікно"), що дає можливість контролювати майже весь повітряний простір Сходу і Південного Сходу Азії. Уперше з часу розпаду СРСР Росія відкрила нову військову базу в Киргизстані, а також реорганізувала у військову базу дислоковану в Таджикистані 201-му російську мотострілецьку дивізію.

Символічним вододілом, який ознаменував настання нового етапу російської політики щодо країн СНД, стала Помаранчева революція в Україні. Якщо до 2004 р. періодичні торговельні війни залагоджувалися методами безкраваткової дипломатії, то після РФ перейшла до повномасштабної переоцінки ролі економічних зв'язків із країнами СНД. По-перше, було вирішено взяти максимально можливий прибуток з експорту енергоносіїв, виходячи з чого розпочато значне, іноді багаторазове, підвищення цін на газ, зняття раніше встановлених пільг щодо експорту нафти. По-друге, прийнято політичне рішення перетворити торговельні відносини з "нелояльними" країнами СНД на інструмент постійного тиску на них. До операцій із цього "пакета" належать датовані 2006 р. заборони на ввезення м'ясо-молочної продукції з України, а також імпорту вин і коньяків з Молдови та Грузії. Політичне підґрунтя таких вибіркових заборон помітне неозброєним оком.

Новим елементом політичного курсу РФ стала відкрита підтримка маріонеткових сепаратистських режимів в Абхазії та Південній Осетії. Якщо раніше офіційна РФ твердо дотримувалася принципів територіальної цілісності пострадянських держав, то нині російський політикум пожинає плоди невваженого рішення західних країн надати статус незалежної держави Косово - колишній сербській автономії. Косовським прецедентом Росія скористалася для аналогічного вирішення заморожених конфліктів у СНД. Приводом для цього стала військова операція з "наведення конституційного ладу" в бунтівному Цхінвальському регіоні, званому у світі як Південна Осетія, розпочата офіційним Тбілісі в ніч на 8 серпня 2008 р. У відповідь на це війська Російської Федерації розпочали контр-операцію з "примушування Грузії до миру" під приводом захисту співвітчизників - військових російського миротворчого батальйону, дислокованого з 1992 р. в зоні грузинсько-осетинського конфлікту, а також осетинців, що отримали російське громадянство (їхня чисельність, за неофіційними даними, складає понад 90 % населення Цхінвальського регіону). На прикладі Південної Осетії офіційний Кремль вивчав реакцію світової спільноти на спроби Росії повернути свій колишній вплив у світі, відродження якого розпочато з невеликої переможної війни в маленькій Грузії.

Ще одним елементом політики РФ у СНД є недопущення подальшого розширення НАТО в цьому регіоні. Тут ми не спостерігаємо чогось принципово нового - РФ і раніше виступала проти прийняття постсоціалістичних країн до альянсу. Проте сьогодні ми бачимо нові нюанси - РФ натякає НАТО на можливість перегляду своїх планів щодо роботи у форматі "27". Окремі російські аналітики, які промовляють уголос те, про що думають у Кремлі, натякають на існування певної "червоної лінії", перетин якої альянсом негативно сприймуть у Москві.

Задля зміцнення позицій на пострадянському просторі Росія за президентства В. Путіна висунула низку інтеграційних проєктів. Так, у жовтні 2000 р. було укладено Договір про створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕс), а в 2003 р. створено Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). 19 вересня 2003 р. В. Путін підписав від імені Російської Федерації угоду про формування Єдиного економічного простору з Білоруссю, Казахстаном і Україною. 28 січня 2003 р. укладено угоду про російсько-український державний кордон, а 24 грудня 2003 р. - договір про співробітництво РФ з

Україною у використанні Азовського моря і Керченської протоки.

Адміністрація В. Путіна здійснила активну політику, спрямовану на стабілізацію становища на південних кордонах Росії. Важливим у цьому сенсі стало підписання Договору про добросусідство, партнерство і співробітництво з КНР від 16 липня 2001 р., у якому зафіксовано відмову сторін від територіальних претензій одна до одної. Для створення смуги добросусідства на південних кордонах Росія взяла участь у заснуванні в червні 2001 р. Шанхайської організації співробітництва (ШОС).

Щодо сучасного стану російсько-американських відносин, зазначимо, що російській владі вдалося попередити кризу в російсько-американських відносинах, пов'язану з грудневим (2001 р.) рішенням США про вихід з Договору по ПРО 1972 р., і укласти у 2002 р. новий договір, що передбачає значне скорочення ядерних потенціалів обох держав. 8 квітня 2010 р. президенти Росії і США підписали Договір про скорочення наступальних озброєнь (СНО-2). Договір обмежує загальну кількість розгорнутих ядерних боєзарядів 1550 одиницями для обох сторін. Згідно з документом, країнам забороняється розгортати стратегічну ядерну зброю за межами своєї території, а також уведено деякі інші обмеження.

Правову основу відносин Росії з Європейським Союзом складає Угода про партнерство і співробітництво, яка вступила в силу 1 грудня 1997 р. на термін 10 років зі щорічним автоматичним продовженням дії з 2007 р., якщо жодна зі сторін не вирішить вийти з угоди. У травні 2008 р. ЄС узгодив мандат на початок переговорів щодо підписання нової Угоди з Росією, яка б замінила чинну Угоду про партнерство і співробітництво. Рішенням Європейської Ради від 1 вересня 2008 р. роботу з розробки нової Угоди було призупинено після російсько-грузинського збройного конфлікту, але вже

5 листопада 2008 р. Європейська Комісія в документі "Комунікація Комісії до Європейської Ради щодо відносин з Росією" визначила, що переговори слід продовжити, і 2 грудня 2008 р. переговори поновилися. Євросоюз очікує, що нова Угода запровадить всеохоплююче рамкове співробітництво й матиме обов'язкову юридичну силу. Після укладання цієї Угоди ЄС та Росія мають намір створити зону вільної торгівлі.

Чинна Угода про партнерство і співробітництво РФ і ЄС заснована на таких принципах і цілях: сприяння миру і безпеці у світі, підтримка економічних норм і політичних та економічних свобод. Положення Угоди стосуються широкого спектру питань, у тому числі політичного діалогу, торгівлі товарами і послугами, бізнесу та інвестицій, співробітництва в галузі енергетики тощо.

Важливим для розуміння сучасної зовнішньої політики Росії є саміт "групи восьми", що відбувся в липні 2006 р. у Санкт-Петербурзі. Через участь у "групі восьми" РФ прагне реалізувати свою концепцію "багатополярного світу", побудовану на ідеї визнання за кожним із сильних права на "суверенну демократію", тобто права розбудовувати країну на розсуд правлячої верхівки, без надання особливої уваги прописаним у численних міжнародних документах стандартам гарантій прав людини, плюралістичної демократії і верховенства права. Також робота саміту мала засвідчити повернення Росії статусу наддержави, хоча б в одній галузі - енергетичній. Результати зустрічі "восьми" в Санкт-Петербурзі засвідчили, що, по-перше, лідери західних країн продовжуватимуть, де це можливо, втягувати Росію у спільне поле відповідальності та прийняття рішень, по-друге, на тлі посилення глобальних і регіональних викликів, політика стосовно Кремля буде ситуативною і змінюватиметься залежно від кон'юнктури. Такою самою, кон'юнктурною і непостійною, буде і російська політика у відносинах із Заходом та його основними гравцями.

Яскравим підтвердженням цього стала політика Заходу щодо Росії після її військового втручання в грузинсько-південно-осетинський конфлікт у серпні 2008 р. У перші три тижні після конфлікту в Грузії Захід прагнув покарати Москву за непропорційне використання сили проти Грузії, у тому числі й тим, щоби відтягнути початок переговорів про укладення нової угоди ЄС-Росія. Але у вересні 2008 р., з початком світової фінансової кризи, політика щодо Росії змінилася на 180 градусів, позаяк міркування зі сфери "realpolitik" регулярно підштовхують Захід зайняти максимально толерантну позицію до політики російського

керівництва.

Саме Санкт-Петербурзький саміт 2006 р. продемонстрував наміри Російської Федерації реалізувати дві стратегії на міжнародній арені: використання енергетичного важеля для досягнення власних цілей; розробка та втілення асиметричних дій для становлення себе як лідера регіонального та глобального рівня.

Перша із зазначених стратегій уже набула закінчених обрисів і вже навіть можна говорити про її наслідки. Використовуючи енергетичний важіль у взаєминах із країнами пострадянського простору, Росія демонструє намір залишити нові незалежні держави у сфері свого геополітичного впливу. Застосовуючи асиметричні дії задля повернення собі статусу регіонального і глобального лідера, Росія просуває власні інтереси і водночас відповідає такими діями на політику проникнення країн Заходу до Східної Європи, Азії та на Близький Схід. Ці дії, що спричиняють зміну усталених форм організації міжнародної системи безпеки, створених західними демократіями самостійно чи разом з Радянським Союзом, у своїй більшості мають негативний характер. Прагнення Росії повернути собі позиції наддержави, що їх мав СРСР, здебільшого не знаходять розуміння з боку світової спільноти, оскільки офіційна Москва нерідко вдається до апробованих у недалекому минулому інструментів - тиску і шантажу. Коли вони не спрацьовують, з'являються проекти на кшталт оприлюдненої в липні 2008 р. пропозиції Росії щодо створення нової архітектури безпеки від Ванкувера до Владивостока, що вписується в послідовну позицію Росії, яка має на меті вирішення трьох завдань: уникнути маргіналізації Росії в європейських безпекових питаннях, зменшити роль США у Європі і послабити НАТО. Усі ці завдання присутні в новій редакції концепції зовнішньої політики, яку президент Росії Д. Медведєв затвердив у липні 2008 р. А це також передбачає зменшення ролі ОБСЄ і підпорядкування НАТО вищому органу, щоб збільшити роль та вплив Росії в питаннях європейської безпеки. Утім, нову архітектуру безпеки, яка зменшує роль НАТО, ЄС та ОБСЄ, навряд чи підтримає більшість європейських країн.

Незважаючи на це, Москва не полишає наміру зруйнувати єдність євроатлантичного простору. У цьому контексті слід розглядати і широко анонсоване президентом Д. Медведєвим прагнення Росії придбати у Франції вертольотоносці, здатні суттєво підвищити міць морально застарілого російського флоту. Аналітики вважають, що підготовка Росії до купівлі французьких вертольотоносців "Містраль" - елемент масштабної гри, спрямованої на внесення розколу до лав НАТО і ЄС. По-перше, фактично за 1,4 млрд євро Росія планує купити у Франції лояльність щодо північного і південного газових потоків, у втіленні яких Москва вкрай зацікавлена. При цьому проект "Північний потік" конкурує з альтернативним проектом постачання каспійського газу в Європу "Набукко", який підтримує зацікавлений у диверсифікації поставок Європейський Союз.

Щодо НАТО, то можлива купівля Росією "Містралів" спровокувала внутрішню дискусію в самому альянсі на базисну для НАТО тему безпеки. Сама дискусія показала, що, коли справа торкається інтересів великих держав, думку середніх і малих не враховують. Зокрема, Польща і три держави Балтії вважають, що продавати Росії наступальне озброєння, яке потенційно може бути використане проти нинішніх або потенційних членів альянсу, означає послабити власну безпеку. Адже вже саме тільки будівництво газопроводу "Північний потік" дає Росії підстави й обґрунтування збільшити свою військову присутність у Балтійському морі. Як зазначають балтійські експерти, "у майбутньому проти країн Балтії не потрібно буде організовувати морської блокади, тому що газопровід і його охорона створили б у Балтійському морі, так чи інакше, de facto перманентну розділювальну лінію. Балтія залишиться в газопровідному мішку від Петербурга до Калінінграда. Час на реагування у разі можливої воєнної агресії скоротиться в кілька разів. Буде невідомо, здійснюють військові кораблі Росії в цьому регіоні звичайне патрулювання чи готуються до чогось зовсім іншого".

Щодо керівництва НАТО, то воно готове продавати зброю Росії, оскільки життєво важливий тиловий маршрут в Афганістан, де сьогодні воює альянс, пролягає територією Росії та її союзників із Центральної Азії. Зважаючи на сподівання Заходу, і передусім США, що Москва допоможе зупинити іранську програму щодо створення ядерної зброї і доведе до кінця

переговори зі скорочення стратегічних озброєнь, заперечувати проти продажу зброї Росії провідні члени альянсу не будуть.

Таким чином, угодою про закупівлю вертольотоносців Росії вдалося показати брак рівної відповідальності в рамках НАТО і єдиного розуміння оптимальної безпеки за головним принципом: "один за всіх і всі за одного". Розхитування базових підвалин НАТО Росії сьогодні на руку. Адже потрібно просувати плани щодо створення нової системи безпеки, в основі яких, за версією росіян, має бути договір про європейську безпеку. Мета вже запропонованого проекту - "створити в галузі військово-політичної безпеки Євро-Атлантики єдиний, неподільний простір". Також згадується вимога "не зміцнювати власної безпеки за рахунок безпеки інших". Але ці умови дуже розмиті і де-факто це тільки спровокує попит на силу. Як наслідок - договір про європейську безпеку, якби раптом був прийнятий у російській версії, мав би достатньо підстав для переформатування всього європростору з прицілом на створення регіональної біполярної системи з претензією на поділ на зони впливу. Не дивно, що до цієї ініціативи Москви і в США, і в НАТО поставилися прохолодно, оскільки свідомі того, що майбутній договір про європейську безпеку є ще однією ланкою на шляху реалізації стратегічної мети зовнішньої політики Росії - повернення статусу наддержави. Про це, крім усього іншого, свідчать: силові дії на пострадянському просторі на прикладі Грузії; наділення президента РФ повноваженнями застосовувати російські війська за кордоном без попереднього дозволу парламенту; ухвалення воєнної доктрини, у якій блок НАТО оголошується загрозою; зниження порогу для нанесення випереджувальних ядерних ударів; декларація про силовий захист співвітчизників за кордоном.

У ширшому євразійському контурі Росія прагне виробити масштабну стратегію забезпечення своїх інтересів на двох основних елементах: протидія потенційним суперникам і створення геополітичних альянсів (ситуативних або постійних) для протистояння можливим викликам безпеки. З огляду на імпульсивний характер політики щодо Китаю, це призвело до висунення концепції "стратегічного трикутника" у складі РФ-КНР-Індія. Зміна офіційної позиції Москви стосовно Південної Азії та АТР стала наслідком дії двох чинників: усвідомлення неможливості реалізувати західний вектор у межах, які б задовольнили Росію, і опрацювання концепції стримування "китайської загрози" шляхом максимального зближення зовнішньополітичних курсів двох країн.

Ключовим і необхідним моментом, який сьогодні вкрай необхідний для російського керівництва, є створення позитивного іміджу політично стабільної країни зі швидкими темпами економічного зростання, успішною та активною зовнішньою політикою.

Питання для самопідготовки:

1. Охарактеризуйте історичні передумови геополітики сучасної Російської Федерації.
2. З'ясуйте геостратегічний статус Росії та її геополітичний потенціал.
3. Проаналізуйте, як сировинний потенціал Росії впливає на формування геополітичної стратегії та зовнішньополітичного курсу держави?
4. Спрогнозуйте геополітичне майбутнє Російської Федерації.
5. Дайте власну оцінку I Чеченська війна та II Чеченська війни.
6. Проаналізуйте ХасавЮртівську угоду 1996 р.
7. Визначте причина Серпневої кризи 1998 р.

Лекція 5. ЗАХІДНИЙ, СХІДНИЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РФ. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РФ ЩОДО КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ. РФ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ.

[1, с. 66-73; 3, с. 55-59, с. 62-68, с. 71-72; 5, с. 68-72; 6, с. 99-113].

1. Ідеологічне оформлення зовнішньої політики: прозахідний курс та причини його кризи. Посилення «державницьких» тенденцій в II пол. 90-х рр. XX ст. розповсюдження євразійських ідей та геополітичних концепцій.

2. Доктрина «суверенної демократії» та проблема перезавантаження відносин з Заходом.

3. Регіони в ЗП Росії. Теоретичні підходи до проблеми зовнішньої діяльності регіонів. Перспективи участі російських регіонів в діяльності європейських та азійських організацій.

4. Росія та країни пострадянського простору. СНД як пріоритетний напрям ЗП Росії: геополітичні, економічні, військові та культурні інтереси Росії. Забезпечення безпеки в межах СНД. Ключові напрями двосторонніх відносин Росії з країнами пострадянського простору. Проблеми та перспективи російсько-українських відносин. Роль Росії в придністровській кризі. Російсько-молдовські відносини. Відносини Росії з країнами Закавказзя. Каспійський енергетичний вузол та інтереси Росії.

5. Відносини Росії з країнами Середньої Азії. Казахсько-російські відносини, роль енергоносіїв в них. Відносини з Туркменістаном: проблеми та перспективи.

6. Основні тенденції відносин Росії та європейських країн і організацій. Участь в ОБСЄ, Ради Європи. Членство в субрегіональних організаціях як засіб інтеграції в європейський простір. Росія та Європейський Союз: основні проблеми, області співробітництва.

7. Розширення на схід та реакція Росії. Російсько-американські відносини, роль НАТО в них. Проблема розширення НАТО на схід та інтереси РФ. Основні етапи співробітництва. Участь в Антитерористичній коаліції. Погіршення відносин з країнами Заходу в умовах посилення авторитарних процесів в сучасній Росії.

8. Азійський напрям ЗП РФ. Геополітичне положення Росії як євразійської держави.

Зміна політичної обстановки у світі пов'язана із процесом докорінного переоблаштування всієї системи міжнародних відносин і зачіпає основи системи глобальної безпеки, що сформувалася наприкінці ХХ ст. Цей процес характеризується, з одного боку, поглибленням міжнародної інтеграції, формуванням глобального економічного, екологічного й інформаційного просторів, а з іншого – загостренням суперництва світових і регіональних економічних і воєнно-політичних гравців за розширення своїх сфер впливу, в тому числі й на пострадянському просторі. Склалася така своєрідна система координат, у якій світовим лідерам доводиться брати до уваги, що нічого не вирішується наперед і може трапитися все, що завгодно.

Концепція багатополюсного світу є офіційною зовнішньополітичною доктриною Російської Федерації. У ній наголошується, що «стан і перспективи розвитку сучасної воєнно-політичної обстановки визначаються протиборством двох тенденцій: з одного боку, до затвердження однополюсного світу, заснованого на домінуванні однієї наддержави, військово-силовому вирішенні ключових проблем світової політики, з іншого – до формування багатополюсного світу, заснованого на рівноправ'ї народів, врахуванні та забезпеченні балансу національних інтересів держав, реалізації основоположних норм міжнародного права. У формуванні багатополюсного світу Росія зацікавлена і повинна всіляко сприяти посиленню цієї тенденції». З метою протидії тенденції до формування однополюсного світу Росія і Китай прийняли спільну декларацію про багатополюсний світ, ідеї якої розділяють також Індія, Іран, країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Упродовж останніх років у керівництва Російської Федерації відбулося переосмислення реальних можливостей російського геополітичного впливу. Також очевидно, що Росія сама має визначити своє місце і роль у світовій політиці, усвідомити свої національні інтереси у зовнішньополітичному вимірі. Експерти поділяють ці інтереси на три основні категорії.

Найбільший інтерес РФ на глобальному рівні полягає в її **активній і повноправній** участі в побудові такої системи міжнародних відносин, у якій їй відводилося б місце, що відповідає найбільшою мірою її політичному, економічному й інтелектуальному потенціалу, воєннополітичним і зовнішньоекономічним можливостям і потребам. Визначальними тут є відносини Росії і Сполучених Штатів Америки, Росії, Європейського Союзу і

Північноатлантичного альянсу. При зваженому реалістичному підході до регулювання міжнародних відносин рівноправне, партнерське співробітництво може стати становим хребтом спільної глобальної безпеки. Об'єднати зусилля РФ і США, також як Росії та європейських і євроатлантичних структур можуть: мирне освоєння космосу, захист навколишнього середовища, нерозповсюдження ракетно-ядерної зброї, контроль за поширенням звичайних озброєнь, спільна боротьба з тероризмом і кримінальними структурами, розповсюдженням наркотиків тощо.

Інтереси Росії на регіональному рівні сконцентровані на забезпеченні стабільного та безпечного міжнародного оточення, а також на просуванні та зміцненні її військово-політичних і економічних позицій на світовій арені на основі використання механізмів регіонального співробітництва. Ідеться насамперед про відносини Росії з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, зокрема з наймогутнішою в геополітичному та військовому відношенні країною у цьому регіоні – Китаєм.

Національні інтереси Росії на пострадянському просторі полягають у налагодженні всесторонніх взаємовигідних зв'язків із країнами СНД та участі в розвитку інтеграційних процесів між ними на взаємній основі. Нині об'єднати учасників СНД могла б якась загальна для всіх зовнішня або внутрішня загроза, або ідея, близька всім без винятку учасникам об'єднання. Ще одна обов'язкова умова – реальний центр тяжіння. Цим центром може стати динамічна, процвітаюча держава – регіональний лідер, економічна модель розвитку якого здається сусідам привабливою, і вони природно починають до нього тяжіти.

У межах пострадянського простору РФ намагається зберегти свій вплив на політичну ситуацію у країнах-сусідах. Найпоширенішими способами є економічний тиск (торговельні війни з Україною та Молдовою), підтримка рухів, орієнтованих на інтеграцію з Росією, спекуляція на темі захисту прав російських меншин (сприяння конфліктам у Південній Осетії та Абхазії в Грузії, «підігріванні» придністровської проблеми), підтримка авторитарних режимів, що опираються демократичним перетворенням, а також пропаганда проти «спільного ворога» слов'янсько-православного світу, уособлюваного воєнно-політичним Аналітична доповідь 5 блоком НАТО. Ефективність цих методів різниться в кожному окремому випадку, хоча загалом вони доводять свою неспроможність забезпечити ефективний політичний контроль над колишніми територіями СРСР.

Пріоритети зовнішньої політики Російської Федерації після президентських виборів 2012 р. Не чекаючи оприлюднення нової Концепції зовнішньої політики Росії, президент Володимир Путін виклав власну нову програму її зовнішньої політики в одному з перших своїх указів, які були ним підписані в день інавгурації. Це фактично означає, що указ «Про заходи з реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації» є підготовленим заздалегідь і має принципове значення.

Експерти вважають, що повернення Володимира Путіна до Кремля не приведе до кардинальної зміни зовнішньополітичного курсу Росії. Відомо, що зовнішньополітичні кроки президента Дмитра Медведєва здійснювалися з урахуванням позиції Путіна. Це була зовнішня політика не стільки Медведєва, скільки «тандему». Цілком зрозуміло, що Путін як складник «тандему», брав участь у цьому процесі, причому, можливо, відігравав вирішальну роль. Разом з тим слід очікувати зміни стилю, тому що Путін – інша людина; він вважає, що для того, щоб бути почутим, треба поводитися певним чином. Тобто риторика може стати жорсткішою. Про це він говорив час від часу, коли був прем'єрміністром. Але по суті будь-яких кардинальних змін чекати не доводиться, тому що Путін, як свідчать його заяви, його програмна передвиборна стаття із зовнішньої політики, вважає світ надто небезпечним і непередбачуваним. Міжнародне середовище є неконтрольованим і некерованим, а значить, будь-яка дія може викликати майже будь-який ефект, цілком непередбачуваний. Тому реальна зовнішня політика Путіна буде досить обережною. Вона визначатиметься головним принципом: не провокувати опонента і не ризикувати у власних діях. І перші зовнішньополітичні кроки та візити знову обраного глави Російської Федерації підтверджують прогнози експертів щодо головних трендів зовнішньої політики Володимира Путіна.

Володимир Путін вперше отримав перемогу в умовах політичного протистояння, і цей факт матиме суттєві наслідки для російської політики. Світ і Росія, в якій він утретє став президентом, радикально змінилися порівняно з тим часом, коли його обрали вперше. І хоча російський опозиційний рух продемонстрував індиферентність опозиції до зовнішньополітичної проблематики, реакція основних зовнішніх партнерів на дії акторів російського політичного процесу вже позначилася. Надалі в умовах наростання внутрішньополітичного протистояння зовнішній тиск, спрямований на підтримку тих або інших політичних сил у Росії, посилюватиметься. Тому вибір російським керівництвом зовнішньополітичних кроків значно більшою мірою, ніж на початку минулого десятиліття, визначатиметься (або обмежуватиметься) внутрішньополітичними обставинами.

В указі «Про заходи з реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації» підтверджена не лише послідовність зовнішньої політики, а й визначені ті зміни, котрі прогнозували чимало експертів та оглядачів.

Путін задекларував намір «розширювати внесок Російської Федерації в миротворчі операції ООН», що можна вважати виразною заявкою на розширення географії посередництва Росії та пов'язаної з ним військової присутності.

Довідково. У Міністерстві оборони РФ відповідно до завдань, нещодавно поставлених президентом Володимиром Путіним, розробляється новий план застосування Збройних сил поза межами Росії. Одна з країн, де можливі дії російських військ за кордоном, – Сирія. Деталі цього плану опрацьовуються з об'єднаним штабом Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), а також регіональної антитерористичної структури Шанхайської організації співробітництва (ШОС).

На підтвердження цього генеральний секретар ОДКБ Микола Бордюжа заявив про можливість участі миротворчих сил ОДКБ у вирішенні кризи в Сирії. Про інтенсивну підготовку російських військ до подібних дій свідчать спеціальні програми підготовки повітрянодесантних військ, спецназу ГРУ і легких з'єднань Сухопутних військ і морської піхоти ВМФ Росії.

Для участі російських військ у діях поза межами країни, у тому числі в Сирії, потрібні політичне рішення керівництва Росії та відповідна резолюція Організації Об'єднаних Націй. Однак російські війська вже відпрацьовують навчальні миротворчі завдання як у складі можливих багатонаціональних сил, так і самостійно.

Країни СНД залишаються одним із головних пріоритетів зовнішньої політики Кремля. Справа зовсім не в ностальгії за Радянським Союзом, а в економічних інтересах. Тому Путін бачить сенс у «різноплановій співпраці держав – учасників СНД» у будь-яких сферах, крім політичної, висуваючи як головне завдання Росії щодо СНД – реалізацію Договору про зону вільної торгівлі від 18 жовтня 2011 р. Це означає, що СНД більше не має політичних перспектив, залишаючись, у ліпшому разі, клубом за економічними інтересами. Сільськогосподарська й особливо промислова продукція, вироблена в Україні, Білорусі, Молдові, у країнах Закавказзя та Середньої Азії зазвичай «не дотягує» до європейських і світових стандартів, тому основним ринком її збуту ще довго буде Росія. Туди ж прагне потрапити основний потік трудових мігрантів із цих країн. Регулювання та унормування цього потоку – одне з непростих завдань нового президента РФ.

В. Путін підтверджує стратегічний курс Росії на «євразійську інтеграцію в рамках Митного союзу і Єдиного економічного простору Російської Федерації, Республіки Білорусь і Республіки Казахстан і створення до 1 січня 2015 р. Євразійського економічного союзу (ЄАС)» і супроводжує цей формат вимогою «зміцнення» ОДКБ і посилення «зовнішньополітичної координації» її членів, що звучить як вимога воєнно-політичного союзу для ЄАС.

Тобто не викликає сумніву й те, що Росія президента В. Путіна одночасно підсилюватиме свою воєнно-політичну присутність у СНД, особливо у країнах Середньої Азії, активно використовуючи свої можливості у воєнно-політичних інститутах, таких як ОДКБ і ШОС.

Довідково. Створення Митного союзу і формування Єдиного економічного простору у складі Росії, Білорусі та Казахстану все частіше розглядається як проект, який має шанси на успіх. По-перше, світова економічна криза помітно знизилла дієздатність головних світових гравців на пострадянському просторі. По-друге, як можна припустити, російсько-американське «перезавантаження» включало не афішоване сторонами розуміння, що активність США в питаннях, пов'язаних із політичним та економічним розвитком країн СНД, буде меншою, ніж при президенті Дж. Буші. Не визнаючи за Росією права на зону привілейованих інтересів, Сполучені Штати при Бараку Обамі, мабуть, не вважали за можливе занадто рішуче перешкоджати зміцненню російських позицій на пострадянському просторі. По-третє, програма Європейського Союзу «Східне партнерство» так і не стала ефективним інструментом впливу на пострадянському просторі.

Окремо означеними В. Путіним як пункти зовнішньополітичного порядку денного РФ є питання статусу Придністров'я та Нагірного Карабаху, а також соціально-економічний розвиток Абхазії та Південної Осетії.

Новітні утворення на просторі СНД – як визнані (Абхазія та Південна Осетія), так і невизнані, але які чекають на визначення свого статусу – підкреслено заявлені окремим і важливим напрямом зовнішньої політики Росії.

Путін поєднує в основі підходів до придністровського врегулювання «особливий статус Придністров'я» і територіальну цілісність Молдови з її суверенітетом і нейтральним статусом. Це означає, що із втратою суверенітету й нейтралітету Молдовою Росія автоматично знімає із себе підтримку її територіальної цілісності. Це означає, що об'єднання Молдови з Румунією і вступ її до НАТО зумовлює незалежність Придністров'я як наслідок його «особливого статусу».

В останній зі своїх передвиборних статей, присвячених зовнішній політиці – «Росія і світ, що змінюється», В. Путін демонструє свою підтримку тих версій антикризових реформ та інституційної трансформації ЄС, що відстоюють Берлін і Париж. Їх реалізація допоможе закріпити німецько-французьке домінування в єдиній Європі. Припускається, що саме така трансформація надасть сприятливого впливу на відносини Росії та ЄС. Водночас Путін продовжує ставити цільові рамки відносинам Росії з Європейським Союзом, які самим ЄС уже були багато разів знехтувані: відміна віз при короткострокових Аналітична доповідь 9 взаємних поїздках, рівноправ'я в новій базовій угоді та енергетичному партнерстві з метою створення єдиного енергетичного комплексу Європи. Це означає, що нерівного торгу з ЄС заради міфічних вигод з боку Росії більше не буде. Наразі постає питання: чи готовий Євросоюз до розуміння цих обставин?

Визначальним чинником трансформації світової системи міжнародних відносин стає боротьба за глобальне лідерство між Сполученими Штатами і Китаєм. Центр тяжіння світової індустріальної та фінансової активності зрушується з Євро-Атлантики до Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР). АТР залишається цілком стабільною і порівняно економічно благополучною частиною світу, присутність у якій для Москви є найважливішою умовою успішного розвитку у ХХІ ст. Тому В. Путін підпорядковує політику Росії в АТР «прискореному соціально-економічному розвитку регіонів Східного Сибіру і Далекого Сходу» Росії.

На думку експертів, однією з головних зовнішньополітичних проб лем для Володимира Путіна стануть відносини з Китаєм. У цьому контексті слід розглядати зусилля РФ щодо підвищення впливу Євразійського союзу як майданчика для розширення російських ринків⁹. Росії щодо Китаю потрібна дуже тонка і обережна дипломатія. Головною метою зовнішньої політики КНР як в Азії, так і в Африці є забезпечення китайської економіки необхідними ресурсами.

Головним вектором азіатської політики Росії найближчими роками буде зовсім не Близький Схід, а Китай, Індія, Південна Корея, інші країни АТР. Саме їм потрібні російська нафта і газ, а Росії – їх якісні й дешеві товари. До того ж Індія і Китай є найбільшими імпортерами російської зброї.

Наприкінці листопада 2011 р. тодішній президент Росії Д. Медведєв заявив про провал переговорів із США з питання спільної системи протиракетної оборони в Європі, одночасно оголосивши у відповідь про російські заходи військового характеру. У зовнішньополітичних орієнтирах В. Путіна заявлена робота, що пов'язана з договором про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь. На думку експертів, будь-яка детальна розмова стосовно системи ПРО почнеться не раніше лютого 2013 р., після інавгурації новообраного президента США.

Путін, як це зазначалося в його передвиборній програмі, остаточно поховав ідею «перезавантаження» відносин зі США, що так і не стало реальністю, нагадавши про невтручання у внутрішні справи, повагу до національних інтересів, неприпустимість «односторонніх екстериторіальних санкцій США проти російських юридичних і фізичних осіб», про неприйнятність для Росії нинішнього формату ПРО США.

Описані вище варіанти можливих дій Росії на міжнародній арені в період третього президентства Володимира Путіна виходять із припущення щодо відносно інерційного характеру трансформації світового порядку та зорієнтовані на помірну течію міжнародних процесів. Безперечно, що у випадку виникнення надзвичайних світових подій, на кшталт ескалації валютних воєн, серії дефолтів національних держав за суверенними борговими зобов'язаннями, нарешті, переростання напруженості на Близькому і Середньому Сході у великомасштабний військовий конфлікт, Росія буде вимушена переглянути власні зовнішньополітичні пріоритети.

Інтеграційна політика РФ на пострадянському просторі

Після президентських виборів у РФ обговорення зовнішньополітичної стратегії В. Путіна посіло одне з чільних місць у світовому інформаційному просторі. Перші зовнішньополітичні кроки нового президента після інавгурації підтвердили актуальність аналізу ситуації.

Безумовним пріоритетом було названо зміцнення позицій Росії у світі через нову інтеграцію євразійського простору. Саме поглиблення інтеграційних процесів на пострадянському просторі визначено основним завданням сучасної зовнішньої політики Росії та механізмом вирішення економічних проблем. Варто зазначити, що за президентства Д. Медведєва оцінки впливу Росії на пострадянському просторі є доволі суперечливими. З одного боку, продовжилася фрагментація пострадянських теренів; тривало зменшення політичного впливу Росії на сусідні країни та політику третіх сторін – США, Китаю, Євросоюзу, Ірану щодо держав пострадянського простору. Критично зменшилася роль існуючих інституцій, передусім СНД, їх відповідність політичним і міжнародним реаліям. Під час російсько-грузинського конфлікту була порушена недоторканість територіальної цілісності країн пострадянського простору.

З іншого боку, внаслідок зазначених подій та міжнародної кон'юнктури сформувалися умови для активізації реінтеграційної політики РФ. Так, російсько-грузинський конфлікт 2008 р. засвідчив ситуативне домінування РФ на пострадянському просторі, дозволив РФ заявити про наявність власних привілейованих інтересів у даному регіоні. Унаслідок проголошеного російсько-американського «перезавантаження» на невизначений термін відкладено питання євроатлантичної інтеграції України та Грузії, фактично припинив діяльність ГУАМ (єдине альтернативне інтеграційне утворення на пострадянському просторі). Світова фінансова криза та інституційні проблеми Євросоюзу істотно послабили можливості ЄС щодо підвищення ефективності політики сусідства та, зокрема, програми «Східного партнерства».

Реалізація російського проекту реінтеграції пострадянського простору передбачає кілька вимірів.

Внутрішній вимір спрямований на вирішення питань внутрішньої цілісності та стабільного розвитку всередині самої Росії. Зокрема, це такі питання:

- створення єдиного ринку місткістю близько 200 млн осіб;
- збереження та поповнення власної ресурсної бази РФ у спосіб отримання доступу до ресурсів інших держав;

- мінімізація взаємної конкуренції країн-учасниць об'єднання на світових ринках;
- доступ РФ до робочої сили та інтелектуальних ресурсів країн СНД;
- доступ РФ до системоутворювальних активів у галузях, що становлять стратегічний інтерес (ВПК, атомна енергетика, авіаційна і космічна промисловість тощо);
- стимулювання розвитку прикордонних територій РФ з метою утримання та протидії сепаратистським тенденціям в окремих регіонах (Калінінградська обл., Сибір, Башкирія, Татарстан, Далекий Схід);
- підвищення транзитного потенціалу РФ;
- підвищення безпеки кордонів РФ, передусім у регіоні Центральної Азії.

Міжнародний (регіональний) вимір спрямований на зміцнення РФ як самостійного центру впливу, що проводить суверенну міжнародну політику. Непевні результати «перезавантаження» із США, прохолодна реакція світової спільноти на проект нової архітектури європейської безпеки у вигляді Договору про європейську безпеку (ДЄБ) змусили Росію шукати для себе нові можливості на міжнародній арені.

Курс на реінтеграцію пострадянського простору зосереджує зусилля і ресурси РФ на просуванні інтересів у даному регіоні та одночасно готує основу для закріплення позицій Росії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (що також визначено одним із головних пріоритетів російської зовнішньої політики). При цьому РФ розглядає АТР як новий і перспективний центр світової економіки та політики.

Глобальний вимір полягає у тому, що, на думку експертів, уже у середньостроковій перспективі вдала політика регіонального лідерства РФ на пострадянському просторі може принести вагомий результат у вигляді формування інтегрованого не лише економічного, а й політичного союзу. Таке нове об'єднання цілком здатне претендувати на роль потужного полюса світової політики та економіки, важливої частини єдиного простору від Євро-Атлантики або Великої Європи до Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Проект Євразійського союзу. Ідея створення Євразійського союзу (ЄАС) є спробою сформулювати більш привабливу інтеграційну форму (особливо якщо зважити на модель Європейського Союзу та його базових цінностей свободи, демократії та ринкових засад). Вочевидь, ця теза розрахована передусім на країни, так чи інакше задіяні в європейських проектах, у першу чергу в межах «Східного партнерства». Разом з тим нинішня жорстка позиція Москви щодо неприйнятності для РФ поєднання Україною співробітництва з Митним союзом та укладанням ЗВТ з ЄС свідчить про певну антагоністичну конкурентність російського євразійського проекту відносно Європейського Союзу.

Крім того, існує низка моментів, без прояснення яких концепція ЄАС залишатиметься нечітким декларативним проектом, орієнтованим на «внутрішнього споживача».

1. Проект Євразійського союзу потребує довготермінової стратегії, а також розробки базових засад організації та розвитку інтеграційного об'єднання (проекти установчих документів, набір інституційних механізмів тощо).

2. Принциповим залишається питання вибору інтеграційної моделі майбутнього об'єднання: європейської (за прикладом ЄС) чи азіатської (АТЕС). Європейська модель, що передбачає уніфікацію норм і стандартів, не відповідатиме особливостям євразійського простору (насамперед у плані ціннісних орієнтирів та свобод), тоді як азіатська концепція «відкритого регіоналізму» фактично нівелює геополітичне значення об'єднання.

3. Бачення перспектив Євразійського союзу як одного з провідних центрів глобального світу виходить з передумови подальшого зростання привабливості економічної інтеграції на пострадянському просторі. Проте нинішні економічні показники ефективності існуючих об'єднань (СНД, МС) є доволі суперечливими, а російський економічний ресурс поки демонструє тенденцію до скорочення.

4. Істотна різниця між економічними потенціалами Росії та інших країн пострадянського простору зумовлює різницю в інтересах сторін щодо розвитку даного інтеграційного проекту. Якщо основний інтерес РФ у даному випадку можна визначити як гео економічний (формування життєвого простору для збереження статусу великої держави,

стійкого економічного розвитку тощо), то для інших держав основним інтеграційним мотивом є отримання певних економічних переваг (ціни на енергоносії, доступ на ринки тощо). Таким чином, залишається відкритим питання фінансового донорства євразійського інтеграційного проекту і готовності РФ до цієї ролі.

5. Нез'ясованість питання політичної організації Євразійського союзу породжує природну реакцію потенційних учасників ЄАС щодо недопущення політичного домінування Росії та небажання національних еліт поступатися суверенітетом наднаціональним органам із очікуваним домінуванням у них РФ.

Довідково. 19 березня 2012 року в Москві відбувся саміт ЄврАзЕС, де очікувалося прийняття рішення про перетворення співтовариства на Євразійський економічний союз. За даними ЗМІ, цього не сталося через жорстку позицію президента Білорусі О. Лукашенка, який не погодився з назвою «Євразійський економічний союз» (ЄАЕС), наполягаючи на Євразійському єдиному економічному просторі. Різниця є принциповою, адже створення Союзу означає надання більших повноважень наднаціональним органам, що сприймається як загроза суверенітету. Так, російський варіант проекту містив положення про право Євразійського економічного союзу укладати з третіми країнами договори, що оформлюються рішенням Вищої євразійської економічної ради (до якої входять президенти). Білоруська сторона наполягала на дотриманні внутрішньодержавних процедур перед схваленням договорів вищим органом організації, тим самим зберігаючи можливість блокування рішення на національному рівні. («Коммерсантъ», 20.03.2012, № 48 (4833)).

Зовнішні чинники. Суттєвий вплив на реінтеграційні процеси на євразійському просторі матимуть США, насамперед у контексті запланованого завершення військової присутності в Афганістані у 2014 р.

Підвищена увага американської адміністрації до регіону Центральної Азії з початку 2000-х років була пов'язана з необхідністю забезпечення військової операції в Афганістані. Нині акцент робиться на необхідності протидії викликам і загрозам глобальної безпеки, що виходять із регіону, а саме:

- зростання нестабільності в Пакистані;
- посилення ймовірності індо-пакистанського конфлікту (ситуація ускладнюється наявністю ядерних арсеналів), що може поставити під загрозу американські бази в Пакистані;
- напруженість у відносинах Індії та Китаю;
- активність ісламістських рухів; наркотрафік тощо.

Визнаючи достатній потенціал впливу РФ у регіоні, США не посилюватимуть конфронтаційні настрої, схилившись до рекомендацій сприяти розвитку таких структур безпеки в Центральній Азії та Каспійському регіоні, що сприйматимуться Росією як такі, що відповідають її інтересам.

Зараз зусилля американської дипломатії зосереджуються на активізації двостороннього співробітництва із центрально-азіатськими країнами. Сполученими Штатами в регіоні створюється додаткова інфраструктура (як приклади можна навести будівництво масштабного військового тренувального центру «Каратаг» у Таджикистані, куди планується переведення частини американського контингенту з Афганістану; переговори щодо продовження роботи Центру транзитних перевезень «Манас» у Киргизстані після 2014 р.; неофіційні переговори із президентом Таджикистану Е. Рахмоном щодо відкриття бази, аналогічної «Манасу»).

Таким чином, США загалом зацікавлені у підтримці стабільності нинішніх режимів у державах Центральної Азії (ЦА), а додаткова присутність Росії у регіоні, спрямована на створення стабільного простору, для США набагато привабливіша, ніж розпад Таджикистану, Узбекистану або виникнення фактично некерованої ситуації. На думку американських експертів, адміністрації США не слід робити завчасних висновків щодо інтеграційних планів РФ до їх конкретизації, особливо зважаючи на співвідношення економічних і політичних цілей, а також ступінь свободи, яку Москва надасть своїм сусідам при прийнятті рішення щодо членства.

Певним прихованим мотивом задекларованих інтеграційних устремлінь РФ на пострадянському просторі можна вважати прагнення Росії обмежити дедалі зростаючий вплив Китаю в регіоні Центральної Азії (вже зараз КНР має більший обсяг зовнішньої торгівлі з Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном, ніж Росія¹⁴, а ШОС став реальною платформою для регіональної інтеграції під проводом КНР).

Варто зазначити, що це відповідає інтересам США, де знову активізувалося обговорення щодо необхідності обмеження доступу Китаю до ресурсів Центральної Азії та Сибіру, передусім у спосіб зближення Росії із західним співтовариством (таку тезу обстоюють, наприклад, З. Бжезінський та Е. Люттвак). Отже, невдовзі можна очікувати нового раунду політичних переговорів щодо розподілу сфер інтересів у ЦА.

Політика КНР у регіоні ЦА зумовлена пріоритетами внутрішнього розвитку – необхідністю підтримувати внутрішньополітичну стабільність (зокрема, ситуація довкола Сіньцзянь–Уйгурського автономного району), забезпечення стійкого економічного зростання завдяки розширенню виробництва та експорту товарів, а також імпорту вуглеводневої сировини та мінеральних ресурсів. Якщо у першій половині 2000-х років активізація Пекіна в регіоні ЦА була пов'язана із американською військовою присутністю та відповідним нарощуванням китайської економічної присутності, то друга половина 2000-х років позначилася входженням китайського капіталу у провідні сектори національних економік країн ЦА та енергетичною «прив'язкою» регіону до економіки КНР.

Нині потужна присутність Китаю та китайського капіталу у зовнішньоторговельному балансі та стратегічних галузях економік країн регіону ЦА, а також наявність транспортно-комунікаційної інфраструктури, що пов'язує регіон із КНР, створили ситуацію, за якої китайський чинник набуває провідного значення для всього регіону, вже нині становлячи пряму конкуренцію російському впливу.

Вартим уваги є планомірне нарощування впливу Туреччини на країни Південного Кавказу і Центральної Азії. Крім активного просування масштабних енерготранспортних проектів (нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан, із приєднанням у 2006 р. Казахстану; проект Транскаспійського газопроводу), Туреччина активно використовує у регіональній політиці тезу про спільність тюркського світу (використовуючи можливості таких організацій, як Тюркська рада, Агентство з тюркського співробітництва та розвитку (ТІКА), культурної організації ТЮРКСОЙ та ін.).

Поряд із цим особливістю ситуації в регіоні ЦА є активна діяльність одразу кількох регіональних організацій, які доповнюють конкуренцію між окремими державами за вплив у регіоні (наприклад, ОДКБ, ЄврАзЕС, ШОС та ін.), а також розвиток проектів субрегіональної інтеграції, зокрема під проводом Казахстану (ідея Центральноазіатського союзу як субрегіонального альянсу з функціями міждержавного об'єднання).

Таким чином, затягування Росією реалізації євразійського інтеграційного проекту може спричинити втрату нею позицій лідера на євразійському просторі.

Ініціатива РФ щодо створення Євразійського Союзу

Ідея створення Євразійського союзу має певну історію.

По-перше, автором ідеї ЄАС є президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв. У 1994 р. у залі Вченої ради Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Н. Назарбаєв виступив з яскравою промовою про подальшу долю країн Співдружності і запропонував перспективу – формування Євразійського союзу, що повинен об'єднати пострадянські держави в ім'я гідного майбутнього. Завдяки інтеграційним ініціативам останнього часу, а саме створенню Митного союзу і швидкому запуску Єдиного економічного простору, пропозиція Назарбаєва стала більш ніж актуальною. Тобто услід за МС і СЕП Росія, Білорусь і Казахстан об'єднуються в Євразійський економічний союз, який ця «трійка» домовилася створити ще взимку минулого року.

По-друге, аналіз матеріалів свідчить, що під час формування ідеї ЄАС була використана концепція професора Дипломатичної академії МЗС Росії, доктора політичних наук І. Панаріна (розміщена на його персональній Інтернет-сторінці 27 травня 2009 р.).

Основні тези концепції І. Панаріна полягають у такому.

1. «Євразійський союз – добровільне міждержавне інтеграційне об'єднання країн Європи та Азії, що будують взаємовідносини на базі принципів діалогу та співпраці цивілізацій.

У Євразійському союзі повинен бути створений єдиний внутрішній ринок, зняті обмеження на вільне переміщення товарів, капіталів, робочої сили між країнами, утворена єдина валютна система (на основі російського рубля) з єдиною керівною державною грошово-кредитною установою).

2. У Євразійського союзу може бути дві столиці (північна – СанктПетербург, південна – Алмати).

Концепція враховувала, що «висунення власного геополітичного проекту вимагає одночасного створення потужних інформаційно-аналітичних та інформаційно-пропагандистських структур. Ідеться про комплексне інформаційно-аналітичне й ідеолого-проектне супроводження процесу формування Євразійського союзу. Для цього передбачається створення спеціального інформаційно-аналітичного механізму, який зможе виконувати організаційно-управлінські та інформаційно-аналітичні функції з формування нової політичної еліти Євразії, при плануванні ініціатив у Євразії, а також координувати їх здійснення. Можна було б умовно назвати його Євразійське бюро. Одна з головних функцій цього бюро – встановлення конструктивних комунікацій з глобальними керуючими суб'єктами світової політики та відстоювання своїх національних інтересів, а також ведення стратегічного інформаційного протиборства».

Концепція передбачала наступні етапи створення Євразійського союзу.

1. Створення до 1 січня 2010 р. Координаційної інтеграційної групи зацікавлених держав СНД, що розробляє основні законопроекти про створення Євразійського союзу.

2. Об'єднання трьох держав (Росія, Білорусь, Казахстан) у міждержавне інтеграційне об'єднання Євразійський союз із 1 січня 2012 р.

3. Вхідження в Євразійський союз Вірменії, Киргизстану, Таджикистану та Узбекистану (до 30 грудня 2012 р.).

4. Приєднання до Євразійського союзу України, Молдови й Туркменистану (до 30 грудня 2014 р.). Поява третього центру Євразійського союзу – Києва.

5. Приєднання до Євразійського союзу Грузії, Азербайджану, Монголії (до 30 грудня 2016 р.).

6. Приєднання до Євразійського союзу низки інших держав (до 30 грудня 2020 р.). Потенційне виникнення четвертого центру Євразійського союзу – Белграда.

По-третє, план створення Євразійського союзу тодішній прем'єр-міністр Російської Федерації озвучив у липні 2011 р. в Москві під час Ділового форуму Митного союзу між Росією, Білоруссю і Казахстаном.

Стаття прем'єр-міністра Російської Федерації В. Путіна: «Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня», опублікована 3 жовтня 2011 р. у газеті «Известия», в концентрованій формі відображає ідею створення Євразійського союзу як принципово нового наднаціонального об'єднання на базі Митного союзу (МС) та Єдиного економічного простору (ЄЕП) із подальшим переходом до «більш тісної координації економічної та валютної політики».

Викладений у статті Путіна план цілком зрозумілий. Завданнямаксимум: створення Євразійського союзу – «могутнього наднаціонального об'єднання», яке «змогло б стати одним із полюсів сучасного світу». І завдання-мінімум: ЄАС має послужити «свого роду центром подальших інтеграційних процесів»: «Ми вітаємо приєднання до нього інших партнерів, і передусім країн Співдружності. При цьому не збираємося будь-кого квапити або підштовхувати».

Очікувано позитивною була реакція з боку білоруського президента. 17 жовтня 2011 р. О. Лукашенко опублікував у російській газеті «Известия» статтю «О судьбах нашей интеграции», яка стала відповіддю на статтю В. Путіна про інтеграцію на пострадянському

просторі в межах Євразійського союзу. Керівник Білорусі підтримав ідеї, запропоновані прем'єр-міністром Росії.

Підтримку ініціатива В. Путіна отримала і з боку президента Казахстану Н. Назарбаєва, зокрема у його статті «Евразийский союз: от идеи к истории будущего», надрукованій у російській газеті «Известия» 25 жовтня 2011 р.

Як вважають деякі російські експерти, при всій дипломатичній завуальованості формулювань, ініціатива В. Путіна – це російська відповідь на план The New Silk Road, що активно просуває США і, так би мовити, – це план м'якого повернення Росії до Центральної Азії.

Українські дослідники зазначають, що запропонований Євразійський інтеграційний проект урахував прорахунки попередніх багатосторонніх інститутів пострадянського простору, їх низьку ефективність, необов'язковість виконання прийнятих рішень і зобов'язань. Характерною ознакою нового проекту є чітко сформульоване бачення мети, а також напрацьована за понад два роки існування Митного союзу нормативна база для широкоформатної економічної інтеграції.

Загалом, оцінки експертів щодо спрямованості ініціативи В. Путіна умовно можна звести до «геополітичного» («геоекономічного») і суто «політичного» характеру.

Оцінки та висловлювання за «геополітичною» («геоекономічною») ознакою зводяться до такого:

- пропозиція В. Путіна – це спроба відродження СРСР і створення навколо Росії «подушки безпеки»;

- намагання Путіна стати «об'єднувачем земель радянських» може наштовхнутися на нерозуміння керівництва сусідів по СНД, а також змінити баланс сил усередині країни. Передбачається, що у потенційних членів Євразійського союзу гарантоване домінування Росії беззаперечно викличе невдоволення. Якщо щодо ЄС говорити про домінування однієї з держав недоречно, то щодо Євразійського союзу і масштаби ринків, і масштаби ВВП Росії та будь-якого іншого потенційного учасника не порівнювані;

- плани Путіна можуть наштовхнутися на жорсткий супротив деяких із потенційних партнерів Євразійського союзу через те, що вони більш орієнтовані на встановлення тісніших зв'язків із Європою;

- головною потенційною вигодою від Євразійського союзу для сусідів Росії, передусім для центральноазійських країн, є можливість використовувати военний потенціал РФ для подолання загроз внутрішньої нестабільності й недопущення повторення «арабської весни»;

- йдеться, скоріш, не про відновлення радянської імперії, а про пошук відповіді на китайську конкуренцію не лише у Центральній Азії, а й у ШОС. Таким чином, ініціатива В. Путіна розглядається в цілому як новий геополітичний проект, а отже, аналізуються його життєздатність і перспективи створення. Оцінки та висловлювання за «політичною» ознакою зводяться до такого:

- В. Путін окреслив свій майбутній президентський курс, і це його довгострокова стратегія;

- враховуючи менталітет росіян, ідея Євразійського союзу є спробою перенести увагу з проблем внутрішньої політики, передусім соціального характеру, що безумовно турбують і розпорюють виборців, на проблеми зовнішньої політики, які зазвичай об'єднують росіян;

- в окремих оцінках наголошується, що попередньо положення, запропоновані у статті Путіна, не обговорювалися з Білоруссю, Казахстаном чи будь-якою потенційною країною-учасницею, а просто проголошувалися від їх імені;

- деякі аналітики вважають, що запропонований проект є виключно політичним, життєспроможність та економічна ефективність його є малоймовірними;

- на пострадянському просторі існує набір корумпованих автократій з різними економіками – як за ступенем ринковості, так і за загальним рівнем економічного розвитку. Таким чином, і політична, і економічна основа в гіпотетичного Євразійського союзу слабка. При цьому жоден з автократичних режимів не є ефективним авторитаризмом, таким як Китай,

а неефективні авторитаризми не можуть бути підсумовані в суперфективний інтеграційний простір.

З точки зору «політичного» характеру Євразійський проект виконував роль програми наступного президента Росії.

У проросійських виданнях домінувала думка про те, що РФ пропонує саме те, що може зруйнувати світове панування Заходу – «модель потужного наднаціонального об'єднання, яке здатне стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому грати роль ефективною «зв'язки» між Європою і динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном.

Слова Путіна про конкурентоспроможність ЄАС «в індустріальній і технологічній гонці, у змаганні за залучення інвесторів, за створення нових робочих місць», про здатність цього об'єднання «поряд з іншими ключовими гравцями і регіональними структурами – такими як ЄС, США, Китай, АТЕС – забезпечувати стійкість глобального розвитку» – тривожний сигнал для західних політиків.

Також робилися висновки про те, що:

1) Росія хоче будувати відносини з ЄС із позиції лідера пострадянського євразійського блоку, збільшуючи завдяки цьому засоби для досягнення поставленої мети при веденні переговорів;

2) Росія бажає зав'язати контакти країн блоку з Європою на структури Євразійського союзу, а фактично на Москву, і перешкодити здійсненню їх безпосередньо на рівні конкретних держав;

3) Росія намагається довести, що країни ЄАС могли б мати більш ефективний доступ до європейських технологій та ринків (у т. ч. ринків енергоносіїв) саме завдяки Євразійському союзу.

Серед *західних експертів* і ЗМІ превалує думка про те, що ідея Путіна спрямована на створення організації на зразок СРСР, яка має на меті протистояти впливу США, ЄС та країн Азії. Вони приділили увагу аналізу реальності запропонованої концепції з огляду на сприйняття її країнами, які мають увійти в це об'єднання.

Західні експерти наголошують на тому, що без України цей союз не відбудеться, і як аргумент неучасті України в цьому об'єднанні наводять думку про те, що Президент В. Янукович демонструє вірність прозахідному курсу», «у той час як Росія, Білорусь і Казахстан уже створили економічний альянс, а Киргизстан і Таджикистан планують до них приєднатися» (Associated Press, 4 жовтня 2011 р.). Додатковим чинником, що підтверджує сказане, називалося невдоволення українського Президента тиском, що чиниться на нього російською стороною з приводу приєднання Києва до Митного союзу. Робиться висновок, що прозахідним курсом, якого неухильно дотримується Україна, Президент В. Янукович «розвіює російські надії» на тіснішу інтеграцію на пострадянському просторі.

Аналізуючи перспективи вступу Білорусі в Євразійський союз, журнал Forbes (6.10.2011 року) назвав цю країну потенційно найслабкішим партнером. Життєздатність влади О. Лукашенка, на думку автора, сьогодні безпосередньо залежить від обмежень в економіці та ступеня її підконтрольності. Тому білоруський президент не зацікавлений у суттєвій відкритості свого внутрішнього ринку.

Як доказ була наведена ситуація, що виникла в червні 2011 р. Керуючись національними інтересами, О. Лукашенко своїм рішенням ввів обмеження на імпорт нафтопродуктів і продуктів харчування. Москва розцінила цей крок як грубе порушення принципів Митного союзу, згідно з яким такі рішення повинні ухвалюватися на наднаціональному рівні. Захід визнав виниклу суперечку свідченням загальної неспроможності Митного союзу.

На фоні загалом негативної оцінки запропонованого Путіним проекту журнал Forbes (6.10.2011 року) одним із «позитивних» наслідків створення Євразійського союзу назвав те, що розширення економічної відкритості, про яку йдеться в концепції Путіна, неминуче призведе до ослаблення «гіперцентралізованої» політичної системи.

Щодо зацікавленості в участі у Євразійському союзі Казахстану, західні експерти наголошували на тому, що президент країни Нурсултан Назарбаєв є «давнім і перевіреним» прихильником більш тісної співпраці між країнами колишнього СРСР. Водночас The Telegraph (5.10.2011 року) посилався на висловлювання представників казахстанського уряду, що побажали залишитися невідомими, про суттєві розбіжності між Москвою і Астаною.

Найбільші скептики чергової пострадянської інтеграції, спираючись на висловлювання представників бізнесу та населення в Білорусі та Казахстані про те, що нове об'єднання поки що нічого, крім проб лем, їм не принесло, прогнозують велике білоруськоказахстанське «гальмування» у створенні чергового союзу. Тиск із Москви буде досить сильним, вважають у Мінську, адже не дарма свій перший візит президент Росії В. Путін здійснив до Мінська, а потім до Казахстану. Тому євразійська інтеграція залишається для нього пріоритетом.

Висновки:

1. Росія продовжуватиме шукати своє нове місце у світі – у глобальній політичній та економічній системі. Це відбуватиметься виключно на основі просування національних інтересів. Росія президента В. Путіна відстоюватиме свої інтереси, хоча й не доводячи відносини до відкритої конфронтації. Статтею «Росія і світ, що змінюється», передвиборчою програмою, указом «Про заходи з реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації» Путін підтверджує свою репутацію політика–державника. При цьому акцент традиційно робиться на відстоюванні статусу Росії як глобального гравця з незалежною зовнішньою політикою: «Росію сприймають з повагою, зважають на неї тільки тоді, коли вона є сильною і твердо стоїть на ногах».

У майбутньому, особливо в умовах нарощування внутрішньополітичного протистояння, зовнішній тиск, спрямований на підтримку тих або інших сил у Росії, посилюватиметься. Тому вибір російським керівництвом зовнішньополітичних кроків значно більшою мірою, ніж на початку минулого десятиліття, визначатиметься (або обмежуватиметься) внутрішньополітичними спроможностями.

2. В. Путін робитиме основний наголос на зовнішню політику. На В. Путіна чекає дуже непросте завдання – зберегти, де можна, старих друзів, а там, де їх уже немає, вибудувати відносини з новими лідерами, з якими раніше ніколи не доводилося мати справи. В. Путіну добре відомо, що на Сході дуже багато залежить від особистих якостей політика, його харизми, якої Путіну не позичати. Тому, при збереженні високого рівня стосунків на Заході, насамперед із ЄС, Росія намагатиметься освоювати східний геополітичний простір.

3. Росія намагається запропонувати іншим пострадянським республікам новий об'єднувальний проект, але при цьому не займається створенням і відновленням відповідних механізмів. Країнам СНД збудувати повноцінні партнерські відносини з російським керівництвом в умовах, що склалися, буде важко. Політика Росії на пострадянському просторі й далі продовжуватиме конкуренцію за «сфери впливу» з ЄС, США і Китаєм.

Ідея Євразійського союзу зайвий раз підтвердила дзеркальність ініціатив Кремля відносно Європейської політики сусідства ЄС і бажання скласти конкуренцію європейській інтеграції. Саме ступінь несумісності запропонованих Москвою проектів з подальшим зближенням країн «Східного партнерства» (і передусім України) з ЄС відображає основні протиріччя, пов'язані з перспективами поглиблення економічної інтеграції в Євразії.

4. Дуже складною для В. Путіна буде нормалізація російськоукраїнських відносин, що загострилися виключно на економічній основі. Але в Росії є важелі політичного й економічного тиску на сусідів, і вони, швидше за все, будуть використані повною мірою.

Створює ться враження, що в Москві передусім прагнуть використати слабкість позицій України за договором 2009 р. для вирішення завдань, пов'язаних з долею газотранспортної системи, а також для залучення Києва до такої схеми партнерських відносин, що запобігає остаточній переорієнтації України на Європейський Союз. Якщо всерйоз розглядати ідею Великої Європи «від Лісабона до Владивостока», то в такій геополітичній грі у Києва могла б бути скромна, але самостійна роль. Росії слід було б визнати це, і навіть

допомогти Україні відіграти конструктивну роль сполучної ланки між Європейським і Євразійським союзами.

5. Інтеграційний проект щодо пострадянського простору визнається керівництвом РФ як ключове завдання зовнішньої політики та один з основних чинників подолання негативних тенденцій задля стабільного внутрішнього розвитку, вважається запорукою зростання міжнародного значення Росії у глобальних процесах.

Визначальним чинником інтеграції на пострадянському просторі залишається економічний потенціал РФ, який може забезпечити учасникам об'єднання вигідні умови доступу до енергоносіїв, вхід на місткий внутрішній споживчий та трудовий ринки, інвестиційні можливості тощо. Якщо основною метою російської інтеграційної політики є формування життєвого простору для функціонування і розвитку Росії як світової держави, для країн-партнерів основним інтеграційним мотивом залишається отримання економічних преференцій.

Одночасно Росія прагне гарантії збереження свого впливу, насамперед у вигляді контролю над стратегічними інфраструктурними об'єктами країн-партнерів та передачі частини державних функцій і повноважень наднаціональним органам інтеграційного об'єднання.

У майбутньому слід очікувати від РФ більш жорсткого контролю за виконанням домовленостей та ув'язування надання економічних преференцій країнам-партнерам із конкретними політичними зобов'язаннями.

6. Наявні економічні та політичні ресурси РФ недостатні для безумовної орієнтації на Росію основних зовнішньополітичних та економічних інтересів держав пострадянського простору. Проект Євразійського союзу, незважаючи на заявлені геополітичні цілі, поки не має чітко розробленої стратегії свого втілення й розвитку. Насамперед це стосується економічного складника, який нині виглядає лише ланкою зростаючого товарообігу між Європою та Азією в межах ресурсноекспортної моделі. Зважаючи на посилення ролі Китаю, ЄС і Туреччини, Росія більше не є безальтернативним стратегічним партнером для більшості країн євразійського простору, а отже, оптимальною стратегією для Росії стає вибудова багаторівневої системи взаємодії, яка б максимально використовувала можливості економічного співробітництва³⁹. Основною умовою успішності такої стратегії є несуперечливість зобов'язань учасників різних інтеграційних проектів, вироблення принципів включення до складу об'єднання нових членів на умовах асоціації або ж часткового прийняття її договірно-правової бази.

7. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі є проявом загальносвітової тенденції щодо зростання кількості регіональних інтеграційних об'єднань і торгових союзів. Україні важливо повноцінно включитися в дані процеси, запропонувавши власне бачення розвитку взаємовідносин і новою політичною реальністю: функціонуванням Митного союзу, створенням Єдиного економічного простору, формуванням Євразійського союзу. Водночас Україні необхідно забезпечити незмінність курсу на інтеграцію до ЄС.

Нинішній рівень технологічного розвитку більшості країн пострадянського простору не дозволяє розглядати інтеграцію з ними як чинник модернізації економіки України. Проте системна концепція взаємодії з інтеграційними об'єднаннями євразійського простору дозволить мінімізувати втрати від невходження України до даних утворень. Це стосується подолання конкуренції на зовнішніх ринках (продукція металургійної галузі, машино- і приладобудування, АПК, авіа- та ракетобудування), захисту конкурентноспроможних секторів економіки України, перешкоджання перетіканню трудових ресурсів тощо.

Розробка Україною концепції взаємодії між членами інтеграційних утворень, що вже існують та створюються на пострадянському просторі – з одного боку, та Європейським Союзом і асоційованими до нього країнами – з іншого, дозволила б нам набути нової якості – ініціатора форматів, а не споживача запропонованих проектів. Унікальність України в даному випадку полягає в тому, що багато із цих питань уже були пророблені нами за час підготовки Угоди про асоціацію з ЄС.

8. У концепції В. Путіна щодо створення Євразійського союзу запропоновано і включено ідеї, що були озвучені та обговорювалися раніше як експертами, так і політиками, насамперед на теренах СНД.

Аналіз ініціативи В. Путіна дає підстави стверджувати, що його пропозиція щодо створення Євразійського союзу є черговим і послідовним кроком у процесі реалізації особистої (як політичного діяча) стратегічної мети – відновлення статусу Росії як світового лідера сучасності. Причому підписання угоди про зону вільної торгівлі країнами – членами СНД можна вважати додатковим позитивом і успіхом

В. Путіна як «об'єднувача» пострадянського простору. Свідченням продовження обраного зовнішньополітичного курсу В. Путіна є підписання 7 травня 2012 року указу «Про заходи щодо реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації».

Публікація концепції В. Путіна щодо створення Євразійського союзу співпала з активною фазою реалізації Росією намірів щодо вступу до кінця 2012 р. до СОТ і ймовірно покликана була зробити Захід більш лояльним щодо вступу РФ до цієї організації.

Україні необхідно розглядати таку ініціативу лише за умов ретельного аналізу можливих ризиків і наслідків для країни, а також (у найближчій стратегічній перспективі) як ще одну можливість для реалізації національних інтересів на Сході.

9. Приєднання України до Митного і Євразійського економічного союзів містить такі ризики:

- збереження у структурі українського експорту переважної частки продукції з низьким рівнем переробки;

- посилення орієнтації українського споживача на російського постачальника;

- ускладнення позицій України у СОТ унаслідок застосування державами-членами СОТ захисних заходів у двосторонній торгівлі з Україною;

- ослаблення правових позицій суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України внаслідок того, що суперечки у випадку їх виникнення, розв'язуватимуть не у Стокгольмському арбітражі, а в економічному суді СНД чи ЄврАзЕС;

- ускладнення процесу ратифікації країнами ЄС Угоди про асоціацію Україна – ЄС.

10. Після приходу у 2012 р. до влади на новий строк В. Путіна політика Росії щодо Центральноазійського регіону стає більш активною.

Проект Євразійського союзу передбачає активізацію інтеграційних процесів як на теренах СНД, так і безпосередньо у Центральній Азії.

Це пояснюється небажанням РФ стати «однією з багатьох» держав регіону, прив'язкою до енергетичних ресурсів регіону, необхідністю забезпечувати безпеку спільних із ЦА кордонів і попереджати розповсюдження загроз.

Росія докладає зусиль для недопущення переорієнтації країн регіону на виключне співробітництво з Китаєм, однак розробленої відповідної офіційної політики не існує. Характерною особливістю економічних відносин РФ із регіоном є їх нерівномірність і переважання в торговельних відносинах енергетичного складника.

11. Російська Федерація зацікавлена у стабільності на своїх південних кордонах, у становленні та зміцненні держав Закавказзя, політично й економічно орієнтованих на неї.

Виходячи з власних національних інтересів Росія прагне запобігти формуванню коаліцій антиросійської спрямованості в Кавказькому регіоні, протидіє посиленню військового і політичного впливу інших країн у Закавказзі.

Показовим щодо особливостей нових відносин на пострадянському просторі є той факт, що з питань визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії жоден із союзників і партнерів Росії по ОДКБ, ЄврАзЕС і ШОС не зайняв чіткої позиції та не надав публічної морально-політичної підтримки її діям.

Питання до самопідготовки:

1. Розкрийте поняття “українсько-російські відносини як домінанта зовнішньополітичного спрямування”.

2. Назвіть основні чинники і поясніть причини необхідності поглибленого українсько-російського співробітництва.
3. Виокремте проблемні питання взаємин України і Російської Федерації. Які їхні витoki та шляхи розв'язання?
4. Висловіть свої міркування щодо перспектив співпраці України і Росії.
5. Висловіть думку, у чому полягають причини періодичного погіршення українсько-російських відносин?
6. Надайте оцінку перспективам участі російських регіонів в діяльності європейських та азійських організацій.
7. Охарактеризуйте зв'язок Росії та країн пострадянського простору. СНД як пріоритетний напрям ЗП Росії: геополітичні, економічні, військові та культурні інтереси Росії. Забезпечення безпеки в межах СНД.
8. Визначте ключові напрями двосторонніх відносин Росії з країнами пострадянського простору. Проблеми та перспективи російсько-українських відносин. Роль Росії в придністровській кризі. Російсько-молдовські відносини.
9. Охарактеризуйте відносини Росії з країнами Закавказзя. Каспійський енергетичний вузол та інтереси Росії.
10. Охарактеризуйте відносини Росії з країнами Середньої Азії. Казахсько-російські відносини, роль енергоносіїв в них. Відносини з Туркменістаном: проблеми та перспективи.
11. Визначте основні тенденції відносин Росії та європейських країн і організацій. Участь в ОБСЄ, Ради Європи. Членство в субрегіональних організаціях як засіб інтеграції в європейський простір. Росія та Європейський Союз: основні проблеми, області співробітництва.

Лекція 6. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ.

[1 с. 127-129; 5, с.72-74, 74-78].

1. Основні тенденції сучасного становища Білорусі. Її політичні, демографічні, економічні характеристики.
2. Встановлення незалежності Республіки Білорусь. Прихід до влади О. Лукашенка.
3. Особливості внутрішньополітичного та економічного розвитку Білорусі на початку ХХІ ст.
4. Основні напрями ЗП Республіки Білорусь. Особливе партнерство у відносинах Росії та Білорусі. Утворення Союзної держави та особливості економічних стосунків. Відносини з країнами пострадянського простору.
5. ЗП Білорусі по відношенню до країн Заходу. Курс на лавіювання між Росією та Заходом.
6. Участь Білорусі в регіональних міжнародних організаціях.
7. Білорусько-українські відносини.

Республіка Білорусь розташована у східній частині Європи. Вона межує з Литвою і Латвією на півночі, з Україною на півдні, з Російською Федерацією на сході та з Польщею на заході. Країна має стратегічне положення для сполучення заходу і сходу, півночі і півдня, адже відстань від Мінська до Варшави становить 500 км, до Москви - 700 км, до Берліна - 1060 км, до Відня - 1300 км. Територіально Білорусь поділена на шість областей із центрами в Мінську, Бресті, Вітебську, Гомелі, Гродно і Могилеві.

Державність і сучасні кордони Білорусі сформувалися у ХХ ст. під впливом трьох знакових історичних подій: краху Російської імперії (1917), утворення Радянського Союзу (1922) та його розпаду (1991). Розуміння Білорусі як геополітичної реальності формувалося з урахуванням історичного досвіду нації. Підставою для першої білоруської геополітичної концепції стала ідея відродження державних традицій Великого князівства Литовського -

середньовічного державного утворення, до складу якого входили білоруські етнічні землі. Уже наприкінці 1915 р., після захоплення Вільнюса німецькою армією, білоруські діячі ініціювали створення Ради Конфедерації Великого князівства Литовського у складі представників демократичних течій білоруського, польського, литовського та єврейського національних рухів у Білорусі та Литві. Метою організації було відродження Великого князівства Литовського як багатонаціональної держави. Однак загострення міжнаціональних відносин (особливо польсько-литовських) призвело до занепаду Ради в 1916 р. Білоруси найдовше зберігали прихильність геополітичній концепції, розробленій вільнюськими земляками.

Після революції в Росії (лютий 1917 р.) політичним центром Білорусі став Мінськ. У березні 1917 р. на з'їзді білоруських партій та організацій було створено Білоруський Національний Комітет під керівництвом Романа Скірмунта. Метою Комітету було досягнення автономії Білорусі в межах федеративної демократичної Російської держави. Однак ані Тимчасовий уряд, ані потім більшовики не визнали за білорусами права на самовизначення у формі автономії.

Перші спроби білоруської геополітичної думки були ще не цілком самостійними. На захід від російсько-німецького фронту білоруси шукали допомоги з боку більш організованих і впливових національних рухів. Зі східного напрямку вони сподівалися на підтримки нової влади Росії. Ці перші спроби засвідчили прагнення білорусів зламати традицію, за якою білоруські землі були лише об'єктом російської геополітики.

Народження самостійної білоруської політики пов'язане з проголошенням на етнічних білоруських землях незалежної Білоруської Народної Республіки (БНР) 25 березня 1918 р. Кордони республіки були окреслені на підставі мапи поширення білоруської мови, автором якої був відомий лінгвіст і етнограф Є. Карський. Вони охоплювали Могильовську, Вітебську, Мінську та Гродненську губернії, значну частину Віденської та Смоленської, а також деякі частини Брянської та Чернігівської. На момент проголошення БНР Віденська та Гродненська губернії і частина Мінської були окуповані німецькими військами, на решті територій господарювали більшовики. Ані перші, ані другі не визнали білоруського уряду. Однак незалежність республіки була задекларована і головним завданням її уряду стало здобуття міжнародного визнання.

Уряд БНР виступив з ідеєю створення конфедерації Білорусі, Польщі, України та балтійських країн. Такий союз, на думку білоруських політиків, міг би забезпечити корисну для всіх економічну інтеграцію, а у військово-політичному вимірі відіграти роль противаги для імперських амбіцій Росії та Німеччини. Водночас білоруси намагалися розіграти "німецьку карту", переконуючи німецьких політиків у тому, що самостійна Білорусь разом з балтійськими країнами може стати союзником Німеччини і слугувати противагою для радянської Росії і відродженої Польщі. Певного успіху в цій справі вдалося досягти. Було утворено білоруські дипломатичні представництва в Німеччині, Литві, Латвії, Естонії, Чехословаччині, Болгарії, Фінляндії та деяких інших країнах. Проте широкого міжнародного визнання БНР не відбулося.

Улітку 1918 р. в білоруській пресі вперше з'явилась концепція Білорусі як геополітичного й культурного "моста" між слов'янськими і неслов'янськими народами Європи. Озброєні цією ідеєю, білоруські політики розпочали в Києві переговори з делегацією Росії. Однак дуже швидко вони зрозуміли, що йдеться не про "міст", а про "аванпост" світової пролетарської революції. Невдача переговорів сприяла переорієнтації білоруської політики на захід. Почав домінувати "польський напрям". Перші контакти з польською владою принесли надії на успіх. У 1919 р. польський керівник Юзеф Пілсудський прихильно поставився до концепції створення литовсько-білоруської держави як стратегічного "буфера", покликаною прикрити Польщу зі сходу. При цьому почала відроджуватись ідея "Речі Посполитої обох народів" як федеративної або конфедеративної держави. Проте, у міру успіхів у польсько-радянській війні (1919-1920) прихильність Ю. Пілсудського поступово перетворилася на відкриту демагогію. Остання спроба порозуміння відбулася за ініціативи білорусів навесні 1920 р. Вони запропонували, аби Польща на переговорах з більшовиками намагалася утримати

кордони 1772 р., а також щоб відроджена Польща стала федеративною державою, у якій Білорусь отримала б автономію в культурній та господарській сферах. Відповіддю на ці пропозиції стало мовчання польської сторони, позаяк у польських керівних колах перемогла доктрина національних демократів, які пропонували захоплення Польщею на сході тих земель, які поляки зможуть асимілювати. Таким чином, федеративна концепція поступилася місцем інкорпораційній.

Позиції білоруського уряду були послаблені ще й тим, що ідея незалежної держави не знайшла масової підтримки серед народу. Рівень національно-державної свідомості білоруських селян, які становили переважну частку населення, був дуже низький.

Тим часом "білоруську карту" вже розігрували більшовики. 1 січня 1919 р. вони проголосили Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку (БСРР), що була позбавлена будь-якої самостійності. Вона була покликана грати роль "буфера", який дозволить уникати безпосереднього зіткнення Росії з Польщею. Війна між ними таки почалась, і Білорусь перетворилася на головну арену боротьби.

До участі в радянсько-польських переговорах у Ризі (вересень-жовтень 1920 р.) білоруську делегацію не допустили. Ризький мир 1921 р. було укладено за рахунок білоруських земель. Унаслідок радянсько-польського порозуміння Могильовська, Смоленська і Вітебська губернії залишилися у складі радянської Росії (вони були включені до її складу ще в лютому 1919 р.), а Гродненська, частина Віденської і Мінської відійшли до Польщі. Територія радянської Білорусі обмежилася шістьма повітами Мінської губернії. Результати угоди в Ризі були сприйняті білорусами з обуренням і розпачем.

На початку 1920-х років у віденському білоруському середовищі активно обговорювались політичні та геополітичні перспективи Білорусі. Виразно переважали дві концепції. Одна ґрунтувалася на погляді, що Білорусь є "мостом" між Заходом і Сходом; друга пов'язувала майбутнє тільки із Західною Європою. Однак досить швидко орієнтації білоруських політиків зазнали змін. Більшовики доволі успішно розіграли "білоруську карту". Для зміцнення своєї влади вони вдалися в 1922-1923 рр. до політики "білорусизації", що стимулювало розвиток білоруської культури. Було оголошено амністію для колишніх діячів БНР. До 1926 р. радянська Росія повернула Білорусі Могильовську і Вітебську губернії. Польські політики не здійснювали спроб подібної "білорусизації", навпаки, на землях Західної Білорусі провадилася політика національної асиміляції. Унаслідок цього "білоруська ідея" змінила орієнтацію із "західної" на "східну". Радянська Білорусь стала центром залучення білорусів до Росії. Конференція діячів білоруської еміграції в Берліні (1925) визнала Мінськ єдиним культурним і політичним центром Білорусі. Лише незначна частина білоруських активістів розгадала справжні наміри Москви і не визнала цього рішення. Таким чином, Білорусь знову ставала "заручницею" російської геополітики, тільки вже не царської, а більшовицької. Для Росії білоруська земля була тим стратегічним простором, який закривав напрямок на Москву. Для Польщі територія Західної Білорусі перетворилася на частину "санітарного кордону" з радянською Росією.

Така ситуація тривала до кінця міжвоєнного періоду. У вересні 1939 р., після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, Червона Армія перейшла східний кордон Польщі. Сталін і Гітлер здійснили поділ Польської держави. Більшовики переможно завершили розігрування "білоруської карти". У жовтні 1939 р., згідно з рішенням Кремля, Вільно (Вільнюс) і Віденське воеводство були передані Литві, а південна частина Берестейського - Україні. 1940 р. Москва без згоди уряду радянської Білорусі передала Литві частину північної білоруської території.

22 червня 1941 р. Німеччина розпочала військові дії проти СРСР. Через два місяці вся територія Білорусі опинилася під німецькою окупацією. Перед війною гітлерівська пропаганда допускала можливість утворення незалежних держав на теренах, що будуть визволені з-під сталінського панування. Але в 1941 р. справа незалежної Білорусі вже не стояла на порядку денному політики Берліна. Територію Білорусі було поділено, а її назва збереглась лише в Білоруському Генеральному Окрузі (Generalbezirk Wiesrutenien) із центром

у Мінську. Більшу частину білоруських земель було включено до військового округу групи армій "Центр", частину південних, північно-західних і західних земель приєднали до Райхскомісаріату "Україна", Генерального Округу "Литва" і Східної Пруссії.

Попри виразний зміст гітлерівської політики, серед частини білоруських емігрантів продовжувала жити надія на утворення за допомогою німців незалежної Білорусі. Гауляйтер Білорусі Вільгельм Кубе підтримував ці надії. Він призначав білорусів на посади в адміністрації, дозволив діяльність білоруських культурних і добродійних організацій, поширив їхню діяльність на Генеральний Комісаріат тощо. Метою такої продуманої тактики було стримування партизанського руху. Багато білоруських політиків це розуміли. Вони створювали антифашистські (водночас і антикомуністичні) організації, зокрема, Партію білоруських націоналів, Білоруський національний фронт тощо. Білоруси підтримували контакт із польською Армією Крайовою, яка підпорядковувалась емігрантському урядові в Лондоні, і прагнули через її посередництво налагодити зв'язок з урядами Франції та Великої Британії.

Тільки наприкінці 1943 р., коли настав злам у ході війни, німецька влада дозволила утворення Білоруської Центральної Ради як білоруського уряду. 27 червня 1944 р. за мовчазної згоди окупаційної влади в Мінську відбувся Всебілоруський конгрес, який прийняв ухвалу про відокремлення Білорусі від ССРСР і незаконність усіх рішень радянських урядів у справах Білорусі. Політичних наслідків це однак не мало, бо через кілька днів до Мінська увійшла Червона Армія. Більшовики використали постанови конгресу для боротьби з так званним "білоруським націоналізмом".

У повоєнний період унаслідок браку державного суверенітету Білорусі накинута така система, де політична залежність посилювалась повною економічною залежністю: наприкінці 1980-х років за допомогою внутрішніх ресурсів Білорусь могла забезпечити виробництво лише 4 % національної продукції. Нічого не змінив формальний вступ Білорусі до ООН (1945), оскільки всі рішення слід було узгоджувати з делегацією ССРСР. Участь представників Білорусі в роботі ООН не впливала на те, щоб світ трактував їх як представників суверенної держави.

Господарська і правова політика Москви, активні ідеологічні впливи на суспільство призвели до того, що більшість білоруського народу майже цілком втратила національно-державну свідомість. Комуністичне керівництво Білорусі віддано служило Москві. Ного діяльність спричинила активну участь білорусів у злочинній війні в Афганістані (1979-1089), приховування трагедії на Чорнобильській атомній електростанції (1986). Останні компартійні лідери Слюньков, Сакалов, Малафеев увійшли в історію як рішучі противники національно-державного відродження Білорусі. У геополітичному вимірі упродовж чотирьох післявоєнних десятиріч Білорусь відіграла в ССРСР ту саму роль, яку ще раніше визначив їй уряд царської Росії: вона залишалась аванпостом для планів експансії в Європу (аванпостом "другої лінії" після Польщі та НДР). Крім того, Білорусь стала "ядерним рубежем": у 1991 р. на її території перебувало 19 баз ракет і стратегічних бомбардувальників.

Ситуація в Білорусі почала змінюватись під час розпаду ССРСР. 27 липня 1990 р. Верховна Рада БРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет. Це був доволі формальний акт, значення якого комуністична влада старанно применшувала. Спроба комуністичного путчу в Москві (серпень 1991 р.) прискорила крах Радянського Союзу. 27 серпня 1991 р. Верховна рада БРСР проголосувала за надання Декларації статусу конституційного закону. 19 вересня 1991 р. білоруська держава отримала назву Республіка Білорусь.

Відродженню в Білорусі незалежності сприяла тимчасова заборона діяльності Компартії Білорусії, керівництво якої підтримало спробу путчу, а також обрання Станіслава Шушкевича головою Верховної Ради й активна діяльність у парламенті фракції Білоруського народного фронту на чолі із Зеноном Лозняком. Комуністична більшість парламенту не змогла перешкодити активності прибічників незалежності. Це випадково голова білоруського парламенту С. Шушкевич ініціював зустріч керівників Білорусі, Росії та України у Віскулях,

де було схвалено історичне рішення про ліквідацію СРСР 8 грудня 1991 р. Водночас було підписано протокол про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

У 1992 рік Республіка Білорусь вступала як країна, що розпочала розвал Радянського Союзу, декларуючи готовність до усунення ядерної зброї зі своєї території та проголошуючи нейтралітет головною засадою своєї зовнішньої політики. Усе це сприяло зміцненню міжнародної позиції республіки. 1992 рік став роком міжнародного визнання Білорусі, вона отримала статус асоційованого члена Ради Європи. Одним з найактивніших партнерів Білорусі була Польща, а контакти з Росією послабилися.

Активна міжнародна діяльність білоруського уряду, пожвавлення суспільно-політичної та наукової думки призвели до формування кількох геополітичних концепцій. Переважала тоді концепція, сформульована Є. Шушкевичем: Білорусь є "мостом" (або одним з "мостів") між Західною і Східною Європою. Білоруська земля, яка впродовж віків була ареною конфронтації між Заходом і Сходом, повинна стати нарешті тим тереном, де Захід і Схід зустрінуться як добрі сусіди. На підставі цієї концепції формувалася білоруська зовнішня політика. Білоруський народний фронт пропонував інший підхід. З. Позняк пов'язував майбутнє Білорусі з виходом із СНД і початком створення Спільноти Країн Балтійсько-Чорноморського регіону. Він негативно оцінював концепцію "мосту": "Білорусь це Європа і "моста" або "кона на переправі" їй міняти не треба. Це є зневагою для нас, і ні до чого доброго не допровадить". Керівник БНФ передбачав, що "білоруський міст" досить швидко перетвориться на аванпост нової російської геополітики. Представники білоруської соціал-демократії виступили з ідеєю нейтралітету або політики рівноваги між Росією, Польщею та Україною. Комуністи, які зберегли міцні позиції в системі державної влади і серед директорів великих підприємств, висловились за тісний зв'язок з Росією.

Після кривавих московських подій жовтня 1993 р., коли конфронтація парламенту Росії з Б. Єльциним закінчилась перемогою президента, геополітична ситуація Білорусі погіршилась. У білоруській політиці зміцнилися проросійські позиції. Це було також наслідком кількаразового підвищення російською стороною цін на газ і нафту. Проросійські позиції частини білоруської влади представляв прем'єр уряду В'ячеслав Кебіч, який поступово концентрував у своїх руках реальну політичну владу і монополізував сферу білорусько-російських контактів. У другій половині 1993 р. він розпочав виразну боротьбу проти політичної лінії Є. Шушкевича. В. Кебіч стверджував, що вихід Білорусі з кризи можливий тільки на шляху зміцнення господарських і політичних взаємин з Росією. Він допускав навіть можливість відмови від частини суверенітету. Восени 1993 р. В. Кебіч виступив з пропозицією про приєднання Білорусі до Договору про колективну безпеку країн СНД, що суперечило Декларації про незалежність. Є. Шушкевич заперечив проти цього. Верховна Рада однак підтримала прем'єра, і Білорусь підписала угоду.

Зростання проросійських тенденцій у білоруській політиці не знайшло опору в суспільстві. Як і в 1917-1921 рр., білоруський народ не виявив волі та рішучості в захисті своєї незалежності. На застереження інтелігенції офіційні засоби масової інформації відповіли звинуваченнями в "націоналістичній русофобії" і посиленням пропаганди, яка доводила, що тільки Росія здатна врятувати Білорусь від повного економічного краху. Конфронтація між В. Кебічем і Є. Шушкевичем закінчилась у січні 1994 р., коли Верховна Рада усунула останнього з посади голови.

Весна і літо 1994 р. пройшли для Білорусі під знаком президентських виборів. Серед шести кандидатів у президенти тільки три (Є. Шушкевич, З. Позняк і В. Кебіч) мали цілісні програми розвитку країни. Поважне місце в них належало геополітичним аспектам. Є. Шушкевич і далі підтримував ідею "білоруського мосту" між Заходом і Сходом. З. Позняк залишився прибічником Спільноти Держав Балтійсько-Чорноморського регіону, який поступово буде інтегруватися в об'єднану Європу. В. Кебіч активно розігрував "російську карту". Однак у грі за майбутнє Білорусі голова уряду раптом зустрів гідного конкурента. Ним став депутат Верховної Ради, голова так званої "антикорупційної комісії" О. Лукашенко. У травні 1994 р. він виступив у Державній Думі Росії, обіцяючи у випадку своєї перемоги на

президентських виборах проводити рішучу політику інтеграції з Росією. Лукашенко поступово здобував імідж "борця з корупцією", захисника "простих людей". Він безупинно критикував корупцію в урядових сферах, засуджував "націоналістів" (С. Шушкевича і З. Позняка), які нібито "знищили" ССРСР і господарські зв'язки Білорусі з Росією. О. Лукашенко прийшов до влади на хвилі демагогії та популізму. Таким чином, переміг кандидат, який 27 серпня 1991 р. був серед тих (небагатьох) депутатів Верховної Ради Білоруської РСР, які голосували проти незалежності країни.

Через декілька днів після перемоги у виступі на урочистостях, присвячених незалежності Білорусі, президент рішуче оголосив, що "головним напрямком закордонної політики Білорусі залишиться російський напрям". Свій перший офіційний візит О. Лукашенко здійснив до Москви. Однією з головних тем засобів масової інформації стала тема СНД як фундаменту відродження Радянського Союзу. О. Лукашенко почав поширювати ідею об'єднання "братніх слов'янських народів", яку в минулі століття часто використовували царські уряди для московської експансії в українські, білоруські землі й на Балкани. Це було не випадково: президент Білорусі став виразником відродження імперських амбіцій нової Росії.

Президент О. Лукашенко цілковито підпорядкував Росії білоруську економічну політику, у 1995 р. Білорусь і Російська Федерація утворили єдиний митний простір. Відповідно до російських інтересів, у травні 1995 р. білоруському суспільству було накинута референдум у справі білоруської мови, культури та історії, а також економічної інтеграції з Росією. Агресивна пропаганда разом із забороною незалежних видавництв принесли очікувані наслідки: зміну державних символів і фактичну ліквідацію статусу державної білоруської мови.

У квітні 1996 р. в Москві було підписано угоду про Співдружність Росії та Білорусі. У листопаді 1996 р. Росія ще раз рішуче підтримала О. Лукашенка під час референдуму, який було проведено з порушенням Конституції та законів Білорусі. Унаслідок референдуму президент розпустив парламент і створив двопалатні Національні збори, які повинні були приховати факт встановлення в Білорусі режиму особистої влади президента.

Неприємною несподіванкою для О. Лукашенка стало гостре засудження референдуму та його результатів на конференції ОБСЄ, що відбулась у Лісабоні (грудень 1996 р.). Навіть підтримка, надана російською стороною, не стримала Раду Європи від виключення Білорусі з асоційованих членів цієї організації. У лютому 1997 р. Рада міністрів Європейського Союзу заявила про нелегітимність конституційного референдуму 1996 р. і припинила надання Білорусі всіх видів спеціальної допомоги за винятком гуманітарної. І нарешті, Національним Зборам Білорусі було відмовлено у представництві в Парламентській асамблеї ОБСЄ.

Улітку 1998 р., після того як уряд Білорусі зажадав, щоб іноземні представництва звільнили свої резиденції в дипломатичному містечку Дрозди задля проведення там капітального ремонту, вибухнув міжнародний скандал. США, Великобританія, Франція, Німеччина, Греція, Італія і Японія відкликали своїх послів з Мінська на знак протесту проти порушення Віденської конвенції. Після цього інциденту в'язки Білорусі з країнами Заходу фактично припинилися.

Попри переобрання 19 грудня 2010 р. О. Лукашенка президентом Білорусі на четвертий термін, Захід фактично досі не визнає його легітимності. Натомість президент Білорусі вміло експлуатує ідею створення Союзної Держави Білорусі і Росії для підтримання економічної стабільності в країні і отримання від Росії гарантій міжнародної безпеки. Ногою мета - стати самодостатнім керівником незалежного державного утворення, навіть без достатніх національних атрибутів. Незалежність Білорусі тримається на інституті президентства. Союз із Росією гарантує опору економіці Білорусі, а отже, існуючому політичному режимові.

Білорусь, з одного боку, є чітко вираженим об'єктом геоеконо-мічного впливу, до того ж специфічно одновекторного - фактично, лише Росії. Але, з другого боку, зовнішньополітична активність на пострадянських теренах дозволила Білорусі стати суб'єктом геополітики в межах СНД та впливати на геополітичну атмосферу ширшого європейського

виміру. Що стосується теренів СНД, Білорусь є учасником усіх інтеграційних проектів, ініційованих офіційною Москвою: разом з Росією, Казахстаном, Таджикистаном і Киргизстаном вона входить до Євразійського економічного союзу (ЄврАзЕС); є учасником Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), до якої входять вищезазначені країни і Вірменія; разом з РФ і Казахстаном Білорусь є учасником Митного союзу в рамках Єдиного економічного простору (СЕР).

Утім, аналіз динаміки білорусько-російських відносин засвідчує їх стагнацію, що підтвердила не лише енергоресурсна криза, яка мала місце у двосторонніх взаєминах на рубежі 2006-2007 рр. і у 2010 р., але й різне бачення сторонами перспектив Союзної держави Білорусі і Росії. Дії офіційного Мінська у відповідь на намір Кремля значно збільшити ціну на імпортований з Росії природний газ (призупинка постачання російської нафти до Європи нафтопроводами "Дружба-1" і "Дружба-2") продемонстрували наявність серйозних економічних і політичних суперечностей у взаєминах двох держав.

Білоруська сторона, на думку російських аналітиків, не надто поспішає створювати спільний ринок у межах Союзної держави, гальмуючи проведення економічних реформ, які б наблизили планову економіку Білорусі до ринкової моделі, в рамках якої розвивається російська економіка. Мінськ цілком свідомо перешкоджає створенню транснаціональних фінансово-промислових груп, валютній інтеграції з Росією, у якій президент О. Лукашенко вбачає загрозу незалежності Білорусі. Питання запровадження на території двох держав єдиної валюти (російського рубля), попри рішення про її введення у 2005 р., сьогодні білоруська сторона навіть не розглядає. Не надто поспішає офіційний Мінськ гармонізувати з російським національне валютне і фінансове законодавство. До того ж, білоруські й російські товаровиробники дедалі частіше конкурують між собою у сфері експортних операцій на ринку Євросоюзу.

Нафтогазовий конфлікт із Росією засвідчив неефективність і збитковість білоруської моделі економіки, її залежність від зовнішніх джерел постачання енергоносіїв, продемонстрував дотаційний характер білоруської економіки. Російські аналітики вважають, що постачаючи природний газ і нафту в Білорусь за пільговими цінами, Москва до 2007 р. дотувала Мінськ (якщо брати до уваги західноєвропейські ціни на енергоносії) на суму, еквівалентну 10 млрд дол щорічно, що майже дорівнює прибутковій частині річного державного бюджету Білорусі (у 2007 р. непрямі дотації РФ в економіку Білорусі, зі слів російського прем'єра В. Путіна, склали 5,8 млрд дол.). Також білоруська сторона активно реалізувала свою продукцію на російському ринку, не сплачуючи при цьому ввізного мита (третина білоруського експорту припадає на Росію і майже 50 % - на країни ЄС). До 2007 р. промисловість Білорусі працювала переважно на дешевому російському газі (майже 95 % великих і середніх підприємств), використовуючи пільгову російську нафту і дешеві російську й українську електроенергію. Крім того, енергоємна продукція білоруського машинобудівного комплексу експортувалась переважно до Росії та України.

Нафтогазовий конфлікт та інші торговельні війни (цукрова, тютюнова, кондитерська, пивна) з Росією змусили білоруське керівництво звернути свої погляди в бік Азербайджану, Венесуели та Ірану, які мають стати альтернативою Росії в постачанні нафти, ухвалити рішення про будівництво власної атомної електростанції і сподіватися на значне збільшення тарифів на транзит російських енергоресурсів білоруською територією.

Головною перешкодою на шляху створення Союзної держави Білорусі й Росії, як вважає російська сторона, є прагнення білоруського керівництва зберегти суверенітет і незалежність своєї держави, що ніяк не корелюється з намірами Росії інкорпорувати Білорусь до свого складу. Не відповідає російським геополітичним інтересам і головний зовнішньополітичний принцип Білорусі - ба-гатовекторність, особливо у світлі заяв О. Лукашенка про те, що велика активність на російському зовнішньополітичному напрямі, завдала вагомих збитків відносинам Білорусі із західним світом.

Не в змозі відновити режим забезпечення господарських потреб республіки дешевими російськими енергоносіями, керівництво Білорусі має намір компенсувати їх виставленням

рахунків Російській Федерації за охорону білоруськими прикордонниками "союзного" кордону, утримання так званого регіонального військового угруповання і базування на території Білорусі двох російських військових об'єктів. Росія вважає таку постановку питання неправомірною, оскільки на утримання так званого регіонального військового угруповання, тобто збройних сил Білорусі, з російського бюджету щороку виділяється 295 млн російських рублів, 125 млн з яких надходить безпосередньо міністерству оборони Білорусі. Ще 135 млн російських рублів РФ виділяє, за даними російських джерел, для підготовки білоруських військовослужбовців, на заходи з боротьби з тероризмом, охорону білоруських залізниць, воєнно-технічні програми. На облаштування білоруської ділянки кордону Союзної держави у 2002-2006 рр. Росія витратила близько 1 млрд рублів.

Російські військові об'єкти на території Білорусі - радіолокаційна станція (РЛС) "Волга", системи попередження про ракетний напад в Ганцевичах під Барановичами і центр управління підводними човнами "Антей" у Вілейці функціонують у рамках російсько-білоруської угоди від 1995 р., термін дії якої закінчується у 2020 р. Цю угоду укладено в обмін на списання білоруського боргу за поставлений з РФ природний газ на суму 1 млрд дол. (так званий "нульовий варіант"). Певною компенсацією за несплату податків і орендних платежів є безкоштовне надання РФ білоруським збройним силам своїх полігонів, відповідної техніки та бойових комплексів для навчань. Однак усі ці російські "компенсації" - ніщо у порівнянні з 21-25 млрд дол., що їх мала б витратити Росія для створення подібних об'єктів на власній території.

Росія зацікавлена у використанні військової і прикордонної інфраструктури Білорусі навіть за умови гіпотетичної зміни її зовнішньополітичної орієнтації. Втрата стратегічних військових об'єктів у Білорусі здатна завдати національній безпеці Росії збитків, що їх можна порівняти з тими, яких вона зазнала на початку 1990-х рр. у Латвії, коли змушена була ліквідувати РЛС в Скрунді вартістю близько 2 млрд дол. Без союзу з Мінськом РФ автоматично втратить стратегічно важливий форпост на західному напрямку, кордони НАТО наблизяться до Смоленська, Пскова і Санкт-Петербурга, а доля Калінінградського анклавна стане ще більш невизначеною.

Важлива Білорусь для Росії також і економічно. І не лише тому, що товарообіг між двома країнами перевищив 20 млрд дол. (за цим показником Білорусь поступається лише Німеччині, Нідерландам, Італії, КНР і Україні), але й через те, що білоруський ВПК фактично складає єдине ціле з російським і є частиною машинобудівного комплексу, сформованого ще в СРСР. У співпраці зі 120 білоруськими виробничими підприємствами і конструкторськими бюро російський оборонний комплекс виробляє понад 1,6 тис. видів продукції спеціального призначення. Крім того, понад 8 тис. білоруських і російських підприємств пов'язані між собою взаємними поставками, а майже 70 % зовнішньоторговельних операцій Росії з країнами ЄС здійснюється через білоруський транспортний коридор (підприємства концерну "Белнафтохім" щорічно перекачують до Європи 85 млн т нафти, а РАО "Газпром" транспортує через Білорусь близько 30 % експортованого газу). Щоправда, значною є й залежність білоруської економіки від постачання російських енергоносіїв: зі споживаних щороку Білоруссю близько 21 млрд куб. м газу і 19 млн т нафти, лише 13-15 % становлять власні ресурси. Видобування нафти (близько 1,8 млн т) покриває потреби країни на 20 %.

Зовні може здатися, що Білорусь - єдиний надійний плацдарм Росії у Східній Європі, країна, у якій Москва має всеосяжний вплив на економіку і політику. Це лише почасти так. Перебуваючи при владі з 1994 р., О. Лукашенко жорстко контролює ситуацію у своїй країні. Коли ж відносини з Росією погіршуються, він віртуозно демонструє готовність до стратегічного переорієнтування. У минулому так бувало не раз, і завжди така гра приносила свої плоди. Вона посилювала позиції Мінська на переговорах із Москвою і давала можливість домагатися від росіян поступок: чергових фінансових дотацій і знижку в ціні на постачання енергоносіїв. Це у свою чергу дозволяло білоруському президентові розвивати економіку Білорусі і зміцнювати в країні свою особисту владу.

У результаті цього економічна ситуація в Білорусі багато років залишалася стабільною, що в очах багатьох мешканців країн пострадянського простору створювало особливу привабливість режимові. Платою за цю політику стали майже некапіталізована економіка, неконкурентоспроможна продукція, а також посилення економічної, енергетичної та політичної залежності Білорусі від Росії. Але в умовах, коли Москва демонструє готовність жорстко відстоювати свої позиції на пострадянському просторі, розглядаючи країни з колишнього СРСР як зону історичного впливу Росії, Мінськ не може не тривожити дедалі більша залежність від свого партнера по Союзній державі.

Щодо відносин Білорусі з іншими сусідніми державами, їх розвиток є неоднорідним. Взаємини з Україною, що регулюються Договором про дружбу, добросусідство та співробітництво від 17 липня 1995 р. та українсько-білоруським договором про державний кордон від 12 травня 1997 р., є доволі динамічними і характеризують невинним зростанням товарообігу між державами. Взаємини Білорусі з іншими сусідніми державами - Литвою, Латвією та Польщею, залишаються доволі суперечливими, однак це не стосується їх економічної складової. Так, наприклад, товарообіг Білорусі з Литвою становить 700 млн дол. на рік, що свідчить про зацікавленість Литви в розширенні економічних зв'язків з Білоруссю, адже велика частка доходної частини її бюджету формується за рахунок транзиту вантажів. Білоруські вантажі, зокрема, становлять 20 % усіх вантажів, що їх перевозить Литовська залізниця і 25 % вантажів, що відправляються Білоруссю через Клайпедський морський порт у Литві.

Взаємини Білорусі й Латвії, попри те, що територія останньої є важливим транзитним коридором для транспортування білоруської продукції до Європи, розвиваються, з погляду офіційного Мінська, "не так динамічно через жорстку орієнтацію Латвії на Європейський Союз і майже цілковите виконання нею його вимог". Білорусько-польські відносини до 2010 р. були досить напруженими і супроводжувались взаємними висилками дипломатів, критикою режиму О. Лукашенка польською стороною, утисками в Білорусі Союзу поляків Білорусі тощо. Незважаючи на це, товарообіг між двома державами постійно зростає.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що білоруська влада виявилась здатною оптимально використовувати переваги геополітичного становища своєї країни і робити несподівано сильні ходи в пошуках союзників, а також опиратися зовнішньому тиску. Президент Білорусі досить уміло використовує суперечності між впливовими на міжнародній арені державами (такими як США, КНР, Росія тощо), здобуваючи для своєї держави політичні та економічні дивіденди. Показовою в цьому сенсі є нормалізація співпраці Білорусі з ЄС та МВФ у 2008-2010 рр., що збіглося з припиненням постачання російських енергоносіїв до Білорусі за пільговими цінами. У результаті поновлення відносин з Брюсселем Білорусь отримала запрошення до участі у виконанні програми ЄС "Східне партнерство", а співпраця з МВФ дозволила отримати кредити на суму 1,5 млрд. дол.

Однак спостерігаючи за неадекватною реакцією чинної білоруської влади на протести опозиції щодо результатів президентських виборів 19 грудня 2010 р., більшість аналітиків схильна вважати, що репресивні заходи О. Лукашенка стосовно опозиції означають повернення Білорусі на російські геополітичні рейки після нетривалого потепління відносин із Заходом.

Білоруський дослідник В. Улаховіч у монографії "Формування основ зовнішньої політики Республіки Білорусь" запропонував наступну періодизацію білоруської зовнішньої політики: 1991–1994 рр. (період міжнародного визнання), 1994–2000 рр. (період розвитку зовнішньої політики на основі принципів суверенності і багатовекторності), 2001–2005 рр. (період завершення формування елементів, що утворюють основи зовнішньої політики).

Таким чином, питання про суверенітет Білорусі, яке неодноразово піднімалося представниками різних кіл та громадських об'єднань, було вирішено 27 липня 1990 р, коли Верховна Рада урочисто прийняла Декларацію про державний суверенітет Білоруської РСР. У ст. 1 зазначалось, що Білорусь – "суверенна держава, що затвердилася на основі здійснення білоруського нацією її невід'ємного права на самовизначення, державності білоруської мови,

верховенства народу у визначенні своєї долі”. Після проголошення незалежності в 1991 р. почався новий період зовнішньополітичної діяльності Білорусі. Міжнародну політику країни умовно можна розділити на два етапи в залежності від типу політичного режиму: – перший охоплює 1990–1994 рр., коли в країні існувала парламентська республіка; – другий період почався в липні 1994 р. з обрання першим президентом Республіки Білорусь О. Лукашенко.

Перший період. Відповідно до Декларації про державний суверенітет, актами про ліквідацію СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав Верховна Рада і уряд Республіки Білорусь заявила про будівництво незалежної держави та проведення самостійної внутрішньої і зовнішньої політики. Прийнята в 1994 р. Конституція Республіки Білорусь закріпила зобов’язання держави виходити у своїй зовнішній політиці із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, які були оголошені пріоритетними над національним законодавством. Конституційну силу придбали положення про перетворення Білорусі в без’ядерну зону і нейтральну державу.

З останніх чисел грудня 1991 р. почався процес міжнародного визнання Республіки Білорусь. Першими державами світу, що визнали незалежність Білорусі і встановили з нею дипломатичні відносини, були Україна і США. Протягом 1992 р. відбулося повне міжнародне визнання Республіки Білорусь. Республіка Білорусь значно розширила свою участь у міжнародних універсальних і регіональних організаціях – вступила в МВФ і групу Світового банку, Міжнародної організації цивільної авіації, відновила активну членство у ВООЗ, отримала статус спостерігача у СОТ. У вересні 1992 р. Республіка Білорусь першою з країн СНД, за винятком Росії, відкрила в Мінську Представництво ООН / ПРООН. Вона є членом 12 спеціалізованих установ ООН. Білорусь в 1992 р. була прийнята в ОБСЄ та Раду Північноатлантичного співробітництва, отримала статус спеціально запрошеної країни в Раді Європи, а в 1993 р. подала заявку на прийом в цю організацію. У 1995 р. країна уклала Договір про партнерство і співпрацю і Тимчасову угоду з питань торгівлі з Європейським союзом, приєдналася до Програми НАТО “Партнерство заради миру”, в 1996 р. вступила в Центральноевропейську ініціативу.

На початку 1990–х рр. пріоритетними напрямками зовнішньої політики Білорусі були: зміцнення реального суверенітету та незалежності, співпраця з державами СНД в “організації” пострадянського простору, налагодження добросусідських відносин з сусідніми країнами, перетворення Білорусі в без’ядерну і нейтральну державу, “повернення до Європи” і розвиток зв’язків з державами Заходу, міжнародна допомога в ліквідації результатів чорнобильської катастрофи.

До середини 90–х рр. за всіма цими напрямками були досягнуті помітні результати. Особливо слід відзначити внесок Білорусі у зміцнення міжнародної безпеки в області ядерного роззброєння та контролю над озброєннями. Кроки, які здійснила держава можна звести до:

- скорочення армії з 160 тис. до 80 тис. осіб;
- за Договором про обмеження збройних сил і озброєнь в Європі (приєдналася в 1992 р.) були значно скорочені кількість танків, літаків, гармат та іншої військової техніки;
- у 1992 р. за кордони республіки було виведено тактичну ядерну зброю;
- у 1996 р. з країни було виведено стратегічну ядерну зброю і вона де-факто стала без’ядерною державою.

Послідовна політика Білорусі в області ядерного роззброєння отримала високе міжнародне визнання. У 1990 р. Білорусь висунула ініціативу про створення в Центральній і Східній Європі без’ядерної зони, але за винятком Росії і Україні інші зацікавлені країни (Польща, держави Балтії тощо) не підтримали білоруську ініціативу, не бажаючи тим самим закривати для себе двері в НАТО.

Розвивалися двосторонні відносини Республіки Білорусь з сусідніми країнами та великими державами. Незважаючи на те що білоруські землі виявилися в результаті неодноразових розділів періоду 1918–1945 рр. у складі сусідніх держав, уряд Республіки Білорусь заявив про відсутність територіальних претензій до них. З Росією, Україною,

Польщею, Латвією та Литвою підписані політичні договори і договори про державний кордон, які закріплюють територіальний статус—кво.

Разом з тим у цей період існував неоднозначне розуміння представника країни на міжнародній арені, оскільки був ускладнений розподіл представницьких функцій між С. Шушкевичем і В. Кебічем.

Важливою подією в житті країни стало прийняття Конституції Республіки Білорусь (15 березня 1994 р.). Згідно з Основним законом у Білорусі створювалася посада Президента Республіки Білорусь, який у якості Глави держави і виконавчої влади відігравав провідну роль у розробці та реалізації основних напрямів зовнішньополітичного курсу, був гарантом реалізації зовнішньополітичних рішень. Одним з аргументів на користь введення поста президента було прагнення консолідувати систему прийняття рішень у політичній сфері, послабити “суперництво” між законодавчою і виконавчою гілками влади.

Другий період. Після обрання в липні 1994 р. президентом країни А. Лукашенка почався новий етап в історії суверенної Білорусі та її зовнішньої політики. Концептуальне і доктринальне оформлення зовнішньої політики отримало подальший розвиток. В якості основи зовнішньополітичного курсу став виразніше декларуватися принцип багатовекторної збалансованої політики.

У 1995 р. А. Г. Лукашенко сформулював наступні *зовнішньополітичні пріоритети Білорусі*: зміцнення суверенітету країни, посилення багатостороннього та двостороннього співробітництва з державами СНД при поглибленні відносин з Росією, розвиток відносин з країнами Заходу, в тому числі Центральної та Східної Європи, створення сприятливих умов для співробітництва з міжнародними організаціями.

Принцип багатовекторності білоруської зовнішньої політики вперше був офіційно озвучений у виступі А. Г. Лукашенка на перших Всебілоруських зборах (1996 р.), де зазначив: “З урахуванням нашого геополітичного становища єдино ефективною може бути тільки багатовекторна, збалансована зовнішня політика. Вона передбачає в першу чергу підтримка добрих відносин з сусідніми державами”.

На міжнародній арені до Білорусі у 1994 р. приглядалися багато країн і досить високо оцінювали її потенціал. Першою публічною появою на міжнародній арені став Саміт ОБСЄ. У 1995 р. травневий референдум щодо об’єднання з Росією, статус російської мови, жорсткі висловлювання по відношенню до внутрішньої опозиції США та Європа трактували як кроки назад від світових стандартів демократії. Згодом висловлювання А. Г. Лукашенка змусили Європу і США задуматися про те, що перед ними важко передбачений лідер авторитарного типу. Інтерес до Білорусі до кінця року почав різко падати. На Білорусь дивилися як на явного союзника Росії, з яким навряд чи варто було вести серйозну розмову. США, Європейський Союз і ОБСЄ почали висловлювати жорстку антибілоруську риторику і оголосили про низку практичних кроків, суттю яких була ізоляція, яка означала втрату шансу стати повноправним членом європейської спільноти.

З весни 1997 р. Білорусь зробила спроби налагодження взаємовигідної співпраці з низкою країн Південно—Східної Азії. У 1998 р. були досягнуті зрушення на арабському напрямку, за яким Білорусь прагнула знайти нові джерела необхідних інвестицій і ринки збуту своєї продукції. З осені 2000 р. налагоджуються взаємовигідні зв’язки з державами Латинської Америки. В якості опори Білорусі в цьому географічно віддаленому регіоні була обрана Куба. Проте в подальші роки найбільший прогрес був досягнутий в білорусько—венесуельських відносинах.

Однак головним вектором зовнішньої політики стала Росія. В кінці 90—х рр. превалювання східного вектора на шкоду західному виявилось настільки сильним, що білоруський президент проголосив курс на багатовекторну зовнішню політику. У 1999 р. була також висунута концепція створення “поясу добросусідства” навколо Білорусі. Однак поліпшити відносини з Польщею та країнами Балтії, як і нормалізувати відносини з державами Євросоюзу, з США і Заходом у цілому не вдалося.

На початку 2000-х рр. зовнішня політика Республіки Білорусь знов піддалася коригуванню. Нові корективи стали своєрідною реакцією на запропонований новим керівництвом Росії курс на “прагматизм” у двосторонніх відносинах. Насамперед знизився оптимізм щодо інтеграції з Росією. У 2002 р. Президент Російської Федерації В. Путін висловив бажання переглянути умови співпраці з Білоруссю. Апогеєм реалізації нових підходів російського керівництва до двосторонніх відносин став газовий конфлікт (лютий 2004 р.). Диверсифікація поставок енергоресурсів і ринків для збуту товарів стала найважливішим уточненням і розвитком принципу багатовекторності, внесла новий зміст в її реалізацію. Ще одним напрямком диверсифікації стало прагнення поліпшити відносини з країнами ЄС, насамперед з Німеччиною.

Зовнішньоекономічні питання стали основними в Законі Республіки Білорусь “Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Республіки Білорусь” (2005 р.). Відповідно до закону, зовнішньополітичні цілі повинні бути відповідні потенціалу держави, яка активно прагне до формування добросусідських відносин з суміжними державами та інтеграції у світове суспільство. Ще одним основоположним документом, в якому була зроблена спроба дати відповіді на існуючі внутрішні та зовнішні виклики, стала Концепція національної безпеки Республіки Білорусь від 2010 р. У Концепції національної безпеки підкреслюється необхідність проведення країною послідовної та збалансованої багатовекторної зовнішньої політики в якості заходів щодо захисту від зовнішніх загроз національній безпеці. У даному документі Республіка Білорусь розглядається як європейська держава, що не відноситься до якого-небудь світовому центру сили. У концепції також вказується на те, що багатовекторна зовнішня політика Білорусі ґрунтується на всебічному співробітництві з Росією, державами пострадянського простору, а також західними країнами, зокрема з ЄС. Більш того, в ранг пріоритетних ставляться також відносини з країнами Азії, Африки та Латинської Америки, а саме перш за все з Китаєм, Індією, В’єтнамом, Венесуелою і Бразилією.

Незважаючи на коливання у визначенні геополітичних пріоритетів, не ставиться під сумнів необхідність політичного та економічного зміцнення незалежності Білорусі, проведення багатовекторної зовнішньої політики, пріоритетність економічної дипломатії. Розширення співробітництва з країнами-членами ЄС викликає “упор на прагматизм у відносинах” з боку Росії. Інтеграційні ініціативи з Росією посилюють критику білоруського керівництва з боку Заходу.

У 2019 р. попри зміну політичних еліт в Україні з Білоруссю вдалося зберегти гарні контакти на вищому рівні, а також системну роботу на рівні МЗС. Уже традиційно головною подією року стало проведення Форуму регіонів України та РБ, який стає майданчиком для офіційних перемовин та укладення бізнес-контрактів. Торгова кооперація залишилась пріоритетною зоною співпраці.

2015-2019

За п’ять років зовнішня політика України відносно Білорусі пройшла значну еволюцію, спричинену російської агресією. Оскільки РБ знаходиться в сильній орбіті впливу Росії у політичному, безпековому та економічному плані, Київ мав вибудувувати особливий підхід. Білорусь була і залишається стратегічно важливим партнером України в економічній та паливно-енергетичній сферах. Стабільний персональний контакт між Президентами України та Білорусі дозволяв підтримувати атмосферу довіри, попри не завжди дружній публічний дискурс. Тому і не дивно, що зазвичай політичний інтерес серед політиків в Україні до Білорусі у більшості випадків провокувався здебільшого негативним контекстом, аніж позитивними практиками співпраці.

Попри сильну залученість Білорусі в російські інтеграційні проєкти, офіційний Мінськ декларує підтримку територіальної цілісності та суверенітету України. З 2014 р. Мінськ став майданчиком для проведення перемовин у форматі Тристоронньої контактної групи України, Росії та ОБСЄ.

В економічній царині двостороння кооперація характеризується активними міжгалузевими контактами, переходом на середньострокові проекти та дорожні карти, поступовим збільшенням товарообігу. Водночас не вдається повністю вирішити питання торгових обмежень для стратегічних груп експорту з України, які переважно спровоковані деструктивною політикою Росії через економічні інструменти Євразійського Економічного Союзу.

Республіка Білорусь в політиці України. Пріоритетного значення Україна надає розвиткові двосторонніх відносин з країнами-сусідами. Відносини між Україною і Білоруссю зумовлюються спорідненістю культур, відсутністю територіальних претензій, спільним кордоном, тісними економічними зв'язками. Дипломатичні відносини між країнами були встановлені 27 грудня 1991 р., призначено послів, які обмінялися вірчими грамотами, відкриті посольства. Двосторонні відносини певний час регулювалися Договором про дружбу і співробітництво від 29 грудня 1990 р. і 50 іншими документами. 17 липня 1995 р. під час візиту Президента України в Білорусь був підписаний новий базовий договір на заміну попереднього. Верховна Рада Білорусі ратифікувала документ 25 квітня 1996 р. У 2005 р. договірно-правова база українсько-білоруських відносин становила вже понад 230 угод і домовленостей. Серед них найважливіші угоди з питань торгово-економічного співробітництва, співпраці в галузях зв'язку та транспортного сполучення, військово-технічної співпраці і консульської взаємодії, яка включає врегулювання безвізового в'їзду громадян і перетину кордону. Певний інтерес являє і платіжна угода між національними банками України і Білорусі, завдяки якій можна було паралельно проводити розрахунки в безготівкових білоруських рублях та тодішніх українських карбованцях і вільно конвертованій валюті.

Із середини 90-х років в українсько-білоруських відносинах простежуються ускладнення, пов'язані не лише з економічною кризою, що охопила всі пострадянські країни, а й сталою орієнтацією білоруського керівництва на Москву. Республіка Білорусь приєдналася до Митного союзу з Російською Федерацією та Казахстаном (1995 р.), де були інші вимоги щодо торгівлі і тарифної політики. Проросійська політика Білорусі призвела до втрати українських позицій на білоруському ринку: тільки у період з 1992 по 1994 рр. частка України в товарообороті Білорусі зменшилася з 21,5 % до 11,3 %. У 1994 р. торговельно-економічне співробітництво двох сусідніх держав послабло через недопостачання білоруській стороні цукру й олії, а українській від Білорусі — нафтопродуктів, мінеральних добрив, скла і тракторів. Зростання обсягів торгівлі між країнами спостерігається з 1995 р. Якщо у 1997 р. товарооборот з Білоруссю перевищив 1,4 млрд дол., то у 2008 р. — 4,9 млрд. Сальдо для України склалося негативне, що пояснюється значним збільшенням імпорту білоруських товарів хімічної, сільськогосподарської, будівельної промисловості, машинобудування тощо. Україна закуповує в Білорусі кормозбиральні комбайни, вироблені промисловим об'єднанням "Гомельсьільмаш", продукцію хімічної промисловості тощо, а постачає їй цукор та інші сільськогосподарські продукти. Спільна Міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва почала працювати з 10 квітня 1996 р.

За обсягом співпраці Україна посідала друге (після Росії) місце в зовнішньоторговому обігу Білорусі. Україна для Білорусі є надійним інвестором: за її участі в Білорусі діє низка підприємств: обсяг інвестицій становив 500 тис. дол., а в Україні функціонують близько 40 білоруських підприємств (інвестиції становлять 17,6 млн дол.). Серед спільних українсько-білоруських підприємств можна назвати Київський завод "Арсенал" і Мінський завод годинників "Луч", які виробляють годинники з комплектуючих деталей білоруського заводу. Широкі можливості двостороннього співробітництва вимальовувались у напрямі виробничої кооперації. Одним із напрямів двосторонньої співпраці є взаємна участь у єврорегіонах, як транскордонному об'єднанні Єврорегіон "Буг", діяльність якого спирається на угоду про співробітництво прикордонних областей.

Важливість українсько-білоруського співробітництва простежується у зв'язку зі спільними проблемами, пов'язаними з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. У ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС країни співпрацювали за програмами уряду Японії

“Сакасава—Чорнобиль” та “АЙФІКА”. За Угодою про співпрацю між міністерствами охорони здоров’я обох країн українські фахівці надають білоруській стороні допомогу в дезактивації забруднених територій, сприяють в організації оздоровлення дітей у Криму, а постраждали від наслідків аварії українські громадяни проходять реабілітацію в онкогематологічному центрі Білорусі. Над питаннями проблем українського та білоруського Полісся, наслідків аварії на ЧАЕС і низки інших співпрацюють учені національних академій наук України та Білорусі. Глобальний характер Чорнобильської катастрофи вимагає від держав постійної уваги й координації зусиль щодо мінімізації її наслідків, розширення міжнародного співробітництва у цій сфері, організації обміну інформацією стосовно всіх аспектів спільних дій. Особливо нагально це питання постало у зв’язку з вимогою до України деяких білоруських політиків відшкодувати збитки наслідків аварії.

16 грудня 1994 р. уряди двох країн підписали довгострокову Угоду про військово-технічне співробітництво, де визначені умови для збереження та розвитку кооперативних зв’язків, спільного виробництва, взаємних поставок військової продукції, надання відповідних послуг, спільних науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт в інтересах оборони і безпеки двох країн. У жовтні 1994 р. президент Білорусі О. Лукашенко відвідав Київ з приводу 50-річчя визволення України від фашистських загарбників. У липні 1995 р. в Мінську з офіційним візитом перебував Президент України Л. Кучма. Під час перебування в Україні урядової білоруської делегації (грудень 1995 р.) були підписані міжурядові угоди про сприяння та взаємний захист інвестицій, про гарантії прав громадян у галузі пенсійного забезпечення, про організацію спільного контролю в пунктах пропуску на українсько-білоруському державному кордоні, про співробітництво у сфері молодіжної політики, а також домовленості про співробітництво з питань захисту навколишнього середовища, про взаємні поставки озброєння, військово-технічне співробітництво та ін. Влітку 1996 р. проблеми регіонального співробітництва у межах програми Єврорегіон “Буг” обговорювалися на зустрічі президентів України, Білорусі і Польщі. У цьому зв’язку нагадаємо, що повноцінній участі Білорусі в міждержавних формуваннях за участі країн Центрально-Східної Європи часто перешкоджає Росія, яка намагається утворити двосторонні схеми співробітництва на зразок єврорегіонів з Республікою Білорусь.

На початку нового тисячоліття українсько-білоруські відносини дещо активізувалися. На зустрічі урядових делегацій 16 травня 2002 р. у Мінську сторони висловилися за дотримання балансових інтересів як на державному, так і на підприємницькому рівнях. Можливими сферами співробітництва були названі поставка олії з України в Білорусь, а також об’єднання зусиль у будівництві та експлуатації транспортної магістралі Білорусі “Північ—Південь” для сприяння в поставках українських і білоруських товарів. У Мінську досягли домовленості про мінімізацію на першому етапі вилучень із двосторонньої Угоди про вільну торгівлю, щоб потім взагалі її відмінити. У сфері валютного регулювання передбачено проведення взаємної конвертації білоруського рубля та української гривні. По завершенні переговорів було підписано Угоду між урядами Республіки Білорусь та України про співпрацю у сфері атестації наукових і науковопедагогічних кадрів найвищої кваліфікації та Угоду про співпрацю між Міністерством статистики й аналізу Республіки Білорусь і Державним комітетом статистики України.

Негативним чинником, що впливає на двосторонні зв’язки, є незадовільний стан законодавчої бази торговельно-економічного співробітництва, що зумовлено приєднанням Республіки Білорусь до Митного союзу між Росією, Казахстаном і Киргизією (6 січня 1995 р.), створенням Співтовариства Білорусі і Росії (8 грудня 1996 р.), пізніше перетвореного на Союз двох держав (1999 р.), орієнтацією Білорусі на Росію. Приєднання Білорусі до Митного союзу спричинило необхідність перегляду ситуації, що склалася із формуванням режиму вільної торгівлі між Україною і Білоруссю. У п’яту річницю підписання Договору про створення Союзної держави Росії і Білорусі (8 грудня 2004 р.) російська сторона повідомила, що цим документом було визначено створення єдиного економічного і гуманітарного простору, перехід на використання спільної валюти, проведення узгодженої зовнішньої та оборонної

політики. З 1 січня 2006 р. Уряди передбачали ввести на території Білорусі спільну валюту — російський рубль як єдиний законний платіжний засіб, але обережне ставлення до таких кардинальних питань глави Білоруської держави загальмувало згаданий процес. Посилне союзу двох держав і обсяг співпраці, що постійно зростає (2004 р. Становив майже 16 млрд дол).

Водночас Білорусь дотримується виваженої позиції щодо зовнішньополітичних ініціатив України: досить стримано поставилася до ядерних вимог держави, намагалася уникнути оцінок зазіхань Росії на територіальну цілісність України у 1993 і 1995 рр. Не сприяє поліпшенню двосторонніх відносин і стійка конфронтація Білорусі з провідними країнами Заходу та міжнародними політичними структурами, що приводить до певної ізоляції держави у світовому спілкуванні. Водночас було б не об'єктивним не згадати про дипломатичні спроби України залучити білоруську сторону до активної співпраці. Під час Будапештського саміту ОБСЄ (5 грудня 1994 р.) відбулася тристороння зустріч України, Білорусі і Польщі. Географічним сусідам, передусім Білорусі, пропонувалося поглибити стосунки у площині зміцнення регіональної і європейської безпеки, надати допомогу у просуванні Білорусі до співпраці з НАТО в рамках “Партнерства заради миру”, проведенні економічних реформ тощо. Однак ці кроки виявилися запізнілими і недостатньо наполегливими й не привели до позитивного результату. У тристоронній зустрічі з Республікою Польща у січні 1995 р. (Краків) білоруській стороні пропонувалося використати геополітичне положення трьох держав для розвитку торгівлі, економічної взаємодії, створення транснаціональних структур, які сприяли б спілкуванню Сходу із Заходом, а Півночі з Центральноєвропейським регіоном. (Україна має вихід до Чорного моря, а це означає і на Близький Схід, а Польща — на Балтійський регіон, західні країни). На жаль, ідея щодо вісі стабільності від Чорного моря до Балтії не знайшла підтримки з боку білоруського керівництва.

Слід зауважити, що в білоруській економіці на початку тисячоліття спостерігалася відчутне зростання, що значною мірою було зумовлено низькими цінами на енергоносії, які забезпечує Росія. Зросла частка білоруського експорту в Європу. Президент Білорусі О. Лукашенко не допустив приватизації, розорення лівової частки республіканських заводів і фабрик, повернув економіку республіки до планового господарювання. Завдяки гнучкій політиці для економіки Білорусі створено такий режим сприяння (з пільгами, кредитами тощо), за яким вона щорічно нарощує свій ВВП. Експорт Білорусі до РФ у 2008 р. Склав 36,5 %, до Нідерландів — 17,8 %, а до Великої Британії — 6,3 %. Відроджуються білоруські підприємства. Автомобілебудівники вийшли на світові ринки збуту готової продукції: 300 нових моделей вантажівок МАЗ із сертифікатом Euro-2 і Euro-3 експортуються до розвинених країн; БелАЗ випускає продукцію з американськими двигунами “Каммінз” і експортує її до багатьох країн світу. Високими оцінками відзначено білоруські автобуси, телевізори “Витязь”, які виготовляє єдиний завод в СНД з повним технологічним циклом; продукція хімічної промисловості тощо.

Між Україною і Білоруссю розвивається співробітництво у рамках міжнародних організацій, зокрема ООН і ОБСЄ. Сторони узгоджували ініціативи щодо вироблення механізму міжнародної підтримки ринкових реформ у країнах з перехідною економікою, перегляду шкали внесків до бюджету ООН, реформування Ради Безпеки та системи ООН, а також залучення світового співтовариства до розв'язання проблем мінімізації наслідків Чорнобильської аварії, що для обох країн лишається найважливішим. Існували й певні можливості співпрацювати в рамках просування до євроструктур. ЄС визначив Білорусі, як Україні й Молдові, своєрідний статус країни-сусіда. У заяві ЄС від 15 квітня 2003 р., розповсюдженій в Мінську, йшлося про те, що розвиток активної співпраці між Білоруссю і Європейським Союзом залежатиме від ефективного здійснення Білоруссю подальших демократичних реформ, а також її бажання поважати свої міжнародні зобов'язання й дотримуватися європейських стандартів демократії і прав людини.

Обидві країни мають широкі можливості для збереження і розвитку зв'язків між народногосподарськими комплексами в межах Програми українсько-білоруського

економічного співробітництва до 2008 р., підписаної президентами 12 грудня 1998 р. Представники ділових кіл прикордонних областей на початку 2002 р. (Гомель) обговорили питання подолання кризового стану в економічному співробітництві України і Білорусі; домовилися об'єднати зусилля із спільного використання та охорони транскордонних вод, військово-технічному співробітництві тощо. 21–22 квітня 2002 р. у столиці Білорусі були проведені Дні Києва, під час яких урочистою подією стало відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку.

Водночас відносини України з Республікою Білорусь розвиваються нерівномірно і складаються ситуативно: їхню суть і характер визначає процес просування Білорусі до створення союзної держави з РФ. Свого часу білоруські лідери зазначали, що Україна свідомо чи ні втратила можливість впливу на Білорусь, хоча мала для цього всі можливості. Тодішній керівник Білорусі С. Шушкевич зауважував, що Україна з проголошенням незалежності шукала союзників по всьому світу, у тому числі в Канаді, США, чомусь не бачачи свого сусіда — Білорусі. Це виявилось як у затягуванні відкриття українського дипломатичного представництва в республіці, так і в уповільненні процесу формування договірно-нормативної бази співробітництва. Така позиція України, фактично, штовхнула Білорусь в обійми Росії.

На початку нового тисячоліття білоруський уряд вжив низку заходів із захисту власного виробника, впровадив обмеження на імпорتنу продукцію, що негативно позначилося на двосторонній торгівлі (обмежено ввіз пива українського виробництва). На дев'ятому засіданні Міжурядової українсько-білоруської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва (жовтень 2003 р.) сторони домовились підписати Протокол до міжурядової Угоди про вільну торгівлю від 17 грудня 1992 р. про поетапну (або повну) відміну вилучень із режиму вільної торгівлі; підписали план заходів на 2004 р. з реалізації Міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва між Україною та Республікою Білорусь на 1999–2008 рр., а також щодо збільшення обсягів транзиту білоруських вантажів територією України. Домовились поглибити співробітництво у межах виробничої кооперації, розширити міжрегіональну співпрацю, зокрема щодо залучення до неї не лише прикордонних областей обох країн, а й інших регіонів. З 2005 р. з білоруською стороною обговорювалося питання укладення угоди про реадмісію стосовно нелегальних мігрантів, підписання якої у тристоронньому форматі із залученням Росії відбулося 2007 р. Сторонами також досягнуто значного прогресу в переговорному процесі щодо спрощення порядку перетину українсько-білоруського державного кордону на ділянці Славутич—ЧАЕС—Славутич; автомагістралі, яка проходить через територію Республіки Білорусь, працівниками, транспортними засобами та вантажами підприємств ЧАЕС; зони відчуження; а також іноземними спеціалістами, залученими до реалізації міжнародних проектів, пов'язаних із закриттям ЧАЕС. Сторони домовилися створити спільну українсько-білоруську Робочу групу для остаточного узгодження позицій і вироблення взаємоприйняттого варіанта вирішення зазначеної проблеми. Україна послідовно виступає за активне політичне та економічне співробітництво з Республікою Білорусь. Українська держава сприяє також виходу Білорусі з міжнародної ізоляції, формуючи відповідну думку в ООН, ОБСЄ, інших організаціях. Разом із представниками Польщі й Литви Україна ініціювала в Раді Європи заяву постійних представників щодо необхідності підтримувати контакти і політичний діалог із владними установами республіки, що сприятиме виконанню програм співробітництва з Білоруссю.

Отже, за час свого становлення зовнішньої політики Білорусь домоглась загального міжнародного визнання, довела здатність до існування в співтоваристві держав, врегулювала відносини з сусідніми країнами, сприяла своєю політикою в області ядерного роззброєння зміцненню світової стратегічної стабільності. Разом з тим більше десятиліття накопичувалися труднощі і проблеми, викликані суб'єктивними причинами, а незбалансованість східного і західного векторів білоруської зовнішньої політики істотно впливає на державність країни та її міжнародні позиції.

Питання для самопідготовки:

1. З'ясуйте місце Республіки Білорусь у системі геополітичних відносин.
2. Охарактеризуйте зовнішню політику Білорусі доби Президента О. Лукашенка.

Лекція 7. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА

[1 с. 74-80; 5, с. 119-129].

1. Основні тенденції сучасного становища Молдови. Її політичні, демографічні, економічні характеристики. Державний лад та політика. Політичні партії та організації.
2. Основні тенденції економічного розвитку в роки незалежності. Зовнішньоекономічні зв'язки.
3. Придністровська проблема. Загострення конфлікту. Перші спроби врегулювання. Сучасний стан врегулювання.
4. Основні тенденції ЗП Молдови на сучасному етапі. Пріоритети зовнішньої політики Молдови на сучасному етапі. Відносини з країнами пострадянського простору. Молдовсько-російські відносини.
5. Курс на євроатлантичну інтеграцію. "Особливі" відносини з Румунією.
6. Назвіть особливості українсько-білоруських відносин.

Молдова - країна, розташована у Південно-Східній Європі. На півночі, півдні і сході межує з Україною, на заході - з Румунією. Молдова, більша частина якої розташована між річками Дністер і Прут, має родючі ґрунти, придатні для сільського господарства і виноградарства. У Молдові, де проживають здебільшого православні народи, між мешканцями обох берегів Дністра немає ні етнічних, ні релігійних протиріч. У складі населення країни, що становить понад 4,5 млн осіб, переважають молдовани (65 %), а найчисельнішими національними меншинами є українська (14 %), російська (13 %) і гагаузька (3,5 %).

Сучасна Молдова охоплює більшу частину території, що має історичну назву Бессарабія, та землі на лівому березі Дністра, на яких у 1924 р. було утворено Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку (АМСРР) у складі УРСР. Загалом територія сучасної Молдови становить менше половини її історичної території. Упродовж багатьох століть Молдова потерпала від численних війн, головною причиною яких було її важливе розташування - на історичному шляху між Європою та Азією. Римляни, гуни, татари, турки, угорці, німці та ін. народи проходили через цю землю, як через "ворота" між Карпатами і Чорним морем.

Починаючи з X ст., землі історичної Молдови перебували під впливом Київської Русі, на межі XII-XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства, після столітнього панування татар (середина XIII - перша половина XIV ст.) молдовські землі захопили угорці, але в 1359 р. в результаті повстання на чолі з Богданом було створено самостійне Молдавське князівство, що об'єднувало східну частину сучасної Румунії - Мунтенію та історико-географічні землі - Бессарабію і Буковину. Державу очолював господар, що правив за допомогою ради феодалів (бояр). На думку дослідників, тоді ж, у XIV ст., сформувалась молдавська народність, оскільки перша згадка про молдаван, як етнічну групу, датується 1391 р. Найбільшого розквіту середньовічне Молдавське князівство досягло за правління Стефана III (1457-1504).

Від початку XVI ст. Молдавське князівство опинилося під протекторатом Туреччини. У 1711 р. під час Прутського походу московського царя Петра I проти Туреччини Молдова попросила Росію взяти її під свій протекторат, однак невдалий похід Петра I не дав змоги здійснити цей задум. У результаті - Оттоманська Порта посилила свій протекторат над Молдовою.

У 1774 р. унаслідок Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією і Туреччиною Росія отримала право виступати на захист населення Молдавії і Валахії. За

Ясським мирним договором Росії і Туреччини 1791 р. кордони Росії впритул наблизились до території Молдови. У 1812 р., згідно з Бухарестським мирним договором між Росією й Туреччиною, Бессарабію було включено до складу Росії.

Після падіння монархії в Росії в лютому 1917 р. національний рух у Молдові очолила Молдавська національна партія. На скликаному за її ініціативою Військово-молдавському з'їзді у жовтні 1917 р. було утворено Сфатул церій (Крайову раду), що увійшла в тісні контакти з лідерами Української Центральної Ради, Румчероду та командуванням Румунського фронту (а через нього - з державами Антанти). 2 грудня 1917 р. Сфатул церій оголосила Бессарабію Молдавською Народною Республікою (МНР) та утворила виконавчий орган - Раду Генеральних Директорів.

Від самого початку свого існування територія МНР стала об'єктом військового протиборства Фронтвідділу Румчероду, підтриманого радянсько-більшовицькою Росією, та румунських військ. Скориставшись німецько-австрійською окупацією України, Північної Бессарабії та лівобережної Молдови, Сфатул церій, за сприяння країн Антанти, 9 квітня 1918 р. ухвалила рішення про "умовне", а в грудні 1918 р. - про "безумовне" приєднання Бессарабії разом з Північною Буковиною (населеною здебільшого українцями) і Трансильванією (де переважали угорці) до складу Румунії. Лівобережна Молдова в кінці 1918 - 1919 рр. почергово перебувала під управлінням Української Директорії, військ Антанти, денікінців, Червоної Армії. У лютому 1920 р. тут остаточно встановилася радянська влада. Спочатку ця територія входила до складу Одеської і Подільської губерній, а 12 жовтня 1924 р. на ній було утворено АМСРР у складі Української РСР (столицею було м. Балта, потім - Тирасполь).

29 червня 1940 р., за умовами таємних додатків до радянсько-німецького договору від 23 серпня 1939 р., Бессарабія була анексована СРСР. Аккерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти Бессарабії, населені переважно українцями, увійшли до складу Української РСР, решта - до складу створеної на базі АМСРР Молдавської РСР.

Під час Другої світової війни територія Молдавської РСР перебувала в зоні окупації румунських військ, а в 1944 р. знову повернулася до складу СРСР. Під впливом політики перебудови в СРСР у Молдові в другій половині 1980-х рр. розпочалося національно-державне відродження. Наприкінці 1980-х років політична ситуація в Молдавській РСР стала вкрай напруженою. Першим кроком до дестабілізації ситуації в Молдові послужило створення в липні 1988 р. Народного фронту Молдови, що фактично став виразником антирадянських ідей та прорумунських настроїв. Саме під впливом цих настроїв Верховна Рада Молдавської РСР у червні 1990 р. прийняла постанову про засудження і скасування дії "пакту Молотова-Ріббентопа", зокрема, його таємної статті, що передбачала передачу Радянському Союзу території між Дністром і Прутом (тобто Бессарабії), окупованої Румунією в 1918 р. Унаслідок цієї передачі, як відомо, у серпні 1940 р. була утворена Молдавська РСР. Таким чином, рішення депутатів означало, що вони скасовують акт передачі Радянському Союзу, тобто де-юре повертають її до складу Румунії і тим самим ліквідують Молдавську РСР. Отже, законодавці Молдови своїми руками ліквідували власну державу. Перетворитись на румунську провінцію Молдавській РСР завадило існування СРСР.

"Великого об'єднання" № 2 (перше датується 1918 р.) у "Великій Румунії" не сталося, зате сталося інше. У серпні та вересні 1990 р. були утворені, відповідно, Гагаузія і Придністровська Молдавська республіка (ПМР), що виникли як протест проти намірів об'єднання Молдови з Румунією. 27 серпня 1991 р. Молдова проголосила незалежність, яку того самого дня визнала Румунія. Проте існування ПМР і Гагаузи утримало політичне керівництво Молдови від спроб об'єднання з Румунією.

Придністровська проблема та спроби її урегулювання

Уже в перші роки незалежності Молдова зіштовхнулася з низкою проблем, найгострішою з-поміж яких є конфлікт у Придністров'ї. До кризи призвели три основні фактори. Перший - гострі етнічні та політичні розбіжності між Молдовою західного берега Дністра та Придністров'ям. Другим фактором нестабільності стало те, що в умовах політичного плюралізму останніх років радянського періоду історії Молдови з'явився і набув

великої популярності Народний фронт Молдови (НФМ), а з ним зросли настрої самовизначення серед більшості населення республіки. Ключові фігури політичної та інтелектуальної еліти НФМ стали відкрито говорити про об'єднання з Румунією. І хоча як невідворотність, так і політична підтримка такого кроку з боку населення були надто перебільшені, протистояння "румунізації" стало бойовим кличем місцевої влади у Придністров'ї, що намагалася зберегти як вплив на місцеві події, так і місце у світі "під рукою Москви". З часом Дністер дедалі більше ставав розподільчою лінією між східним берегом, що бачив своє майбутнє, пов'язаним з Москвою, та західним, що вірив у майбутнє незалежної Молдови.

Третім фактором нестабільності на Лівобережжі Дністра стала російська військова присутність, уособлена залишками 14-ї армії, що називаються російським миротворчим контингентом, розташованим у Придністров'ї. Очолювана свого часу генералом О. Лебедем, 14-та армія до 1991 р. формувалася як доволі скромна радянська військова одиниця, не набагато серйозніша, ніж мобілізаційна база другого ешелону, призначена для підтримки гіпотетичних військових операцій країн-членів Варшавського договору на Балканах і проти Туреччини. Але те, що можна оцінювати як скромну силу в контексті військового балансу НАТО - Варшавський договір, стало вирішальною військовою присутністю в контексті Молдови. Адаже молдавська армія невелика. Фактично основний тягар військової боротьби в 1992 р., особливо під час гострого збройного протистояння 19 червня - 3 липня 1992 р., винесли на собі поліція та внутрішні війська Молдови.

Насильство в Придністров'ї вибухнуло в перші місяці 1992 р. і тривало до середини липня. 14-та армія ще до його початку постачала зброю придністровцям, але відкрито стала на їх бік у травні 1992 р. після відвідин цього регіону віце-президентом Російської Федерації генералом О. Руцьким, який висловив свою підтримку незалежності Придністров'я. Усього за час збройних зіткнень у березні-червні 1992 р. загинуло 425 осіб. 21 липня 1992 р. в Москві Президенти Росії і Молдови Б. Єльцин і М. Снегур підписали угоду про припинення вогню, яка привела до припинення насильства.

Відтоді затрачено значні зусилля з урегулювання цього конфлікту. 8 травня 1997 р. уряд Молдови та представники Придністров'я за посередництва України, Росії та місії ОБСЄ в Молдові підписали Меморандум про взаєморозуміння, що встановив базові принципи врегулювання конфлікту. Однак до остаточного його врегулювання було ще далеко, оскільки Придністров'я наполягало на отриманні такої автономії у складі Молдови, яка нічим не відрізняється від повного суверенітету, включаючи демаркацію кордонів та самостійне членство в СНД.

Україна як посередник у вирішенні конфлікту займало активну позицію: у липні 1999 р. другий президент України Л. Кучма запропонував "План поетапного надання статусу" Придністров'ю, а

2005 р. третій президент України В. Ющенко висунув нові ініціативи щодо врегулювання придністровського конфлікту. Детальний український план придністровського врегулювання, ухвалений парламентом Молдови в червні 2005 р., встановив, на думку тогочасного президента країни В. Вороніна, "механізм демократизації регіону та подальшої реінтеграції Молдови". План передбачав, по-перше, ухвалення парламентом Молдови закону про статус Придністровського регіону, по-друге, проведення під мандатом ОБСЄ за участю міжнародних спостерігачів виборів до парламенту Придністров'я і, по-третє, якщо вибори буде визнано демократичними, новообрані депутати парламенту Придністров'я візьмуть участь у доопрацюванні закону про статус Придністровського регіону.

У червні 2005 р. парламент Молдови прийняв Декларацію щодо Плану України з урегулювання придністровської проблеми, а також Звернення про критерії демократизації Придністровського регіону. Зокрема у Декларації, головними критеріями демократизації молдавська сторона назвала ліквідацію місцевого МДБ (міністерства держбезпеки ПМР, забезпечення доступу парламентських партій Молдови у Придністровський регіон, реформування судової влади, усунення перешкод у роботі вільних ЗМІ і звільнення

політв'язнів. У Зверненні висловлено вимогу до РФ "вивести війська й озброєння до кінця 2005 року й ліквідувати миротворчу присутність РФ у Зоні безпеки (з обох боків Дністра) до кінця 2006 року", натомість замінити миротворчу місію РФ на "інституцію військових і цивільних спостерігачів під мандатом ОБСЄ".

2006 р. посередницькі зусилля України фактично були зруйновані неконструктивною позицією керівництва Придністровської республіки, яке за потурання офіційного Кремля у вересні 2006 р. провело референдум щодо незалежності Придністров'я з його подальшою інтеграцією до складу Російської Федерації, а 10 грудня

2006 р. - вибори президента республіки. Перемогу на виборах уже вчетверте здобув лідер сепаратистів Ігор Смирнов.

Після цього ініціативу в придністровському питанні спробувала перебрати на себе Росія. Певного прориву в урегулюванні придністровської проблеми аналітики очікували від зустрічі президента Молдови та лідера Придністров'я в Бендерах у 2008 р., проведеної за посередництва Росії через сім років після їхнього останнього спілкування. Зустріч В. Вороніна та І. Смирнова в Бендерах продемонструвала, що Москва не збирається використовувати косовський прецедент щодо придністровського конфлікту. Радше навпаки: саме на прикладі Придністров'я вона, судячи з усього, має намір продемонструвати західним колегам, як дипломатичним чином, не порушуючи нічиєї територіальної цілісності, можна вирішити проблему сепаратистського краю - причому краю з не менш чіткими атрибутами державності, ніж були в Косова на час визнання його незалежності. Водночас Європейський Союз і Сполучені Штати не менш зацікавлені в такій "демонстрації", хоча й з цілком інших міркувань, а саме: за допомогою придністровського врегулювання на основі збереження єдиної Молдови Вашингтон і Брюссель могли б засвідчити для всіх супротивників незалежності Косова, що незалежність колишньої сербської провінції не є прецедентом.

Інша справа, наскільки готові в цих столицях вплинути на перебіг політичних переговорів щодо статусу Придністров'я. Слабке місце Євросоюзу, наприклад, полягає в особливій позиції, яку сповідають у питанні придністровського врегулювання окремі його члени, насамперед Румунія. Неважко зауважити, що румунське керівництво на чолі з президентом Т. Бесеску не збирається зменшувати оберти, публічно розповідаючи про те, як воз'єднаються Молдова з Румунією в процесі євроінтеграції. Швидше воно нарощує їх за рахунок заяв із приводу належності "українського Півдня" (хоча, звичайно, можна припустити, що румунський президент дозволив собі такі ремарки, щоб "обеззброїти" тих своїх опонентів, які подекуди дорікали Т. Бесеску за надто виражену ним підтримку Україні в її євроатлантичних прагненнях - і це, мовляв, попри низку невирішених питань із Києвом). Отже, ситуація нині складається таким чином, що якщо вже Євросоюз і хоче внести свій зроби у придністровське врегулювання, то його сприяння в підписанні Румунією базового договору з Молдовою було б доречним.

Однак є підстави думати, що Євросоюз допоки дуже комфортно почувається, впливаючи на врегулювання конфлікту за допомогою своєї прикордонної місії (ЕйВАМ). І якщо Брюссель все-таки проявить ініціативу на етапі об'єднання двох берегів Дністра, то вона, найімовірніше, стосуватиметься економічного виміру. Не просто так міністр реінтеграції Молдови у 2008 р. анонсував вигоду, яку в майбутньому матимуть змогу одержати придністровські виробники у вигляді певних преференцій на ринку ЄС: митні послаблення нібито можуть торкнутися 12 тисяч найменувань товарів із Молдови.

Для Сполучених Штатів у питанні Молдови важливими є три аспекти. По-перше, Вашингтон хоче переконатися в тому, що ця країна є незалежною державою, і до неї ставляться саме як до незалежної держави. По-друге, у Молдові має бути прозора та ефективна влада. По-третє, США є учасником переговорного процесу 5+2, що, з погляду американської адміністрації, і допоможе вирішити придністровське питання.

Крім зовнішніх чинників, активізації у напрямку придністровського урегулювання сприяє і перманентна внутрішньополітична криза в Молдові, причиною якої стала неспроможність парламенту у 2009-2010 рр. обрати президента країни.

Геополітичне середовище і зовнішня політика республіки Молдова

Серед країн СНД геополітичне становище Молдови є чи не найскладнішим як у результаті підвищеного інтересу до неї з боку Румунії, України та Росії, так і у зв'язку зі складною внутрішньополітичною та економічною ситуацією, вийти з якої власними силами Молдова неспроможна. Наближення ЄС і НАТО до кордонів Молдови створило принципово нову геополітичну ситуацію, що вимагає від молдовського керівництва рішучих кроків у проведенні економічних реформ, які мають стати запорукою майбутньої євроінтеграції Молдови. Одним із центральних завдань стало підключення країни до важливих європейських комунікацій, зокрема транспортних коридорів. Важливим кроком у цьому напрямку є відкриття у березні 2009 року в приднаунайському селі Джурджулешть портового терміналу, що засвідчило перетворення Молдови на морську державу.

Пріоритетними завданнями своєї зовнішньої політики Молдова визначила розвиток відносин взаємовигідного співробітництва з країнами-сусідами (Україною і Румунією), поглиблення регіональних інтеграційних процесів, інтеграцію до Європейського Союзу, знаходження балансу у взаєминах з Росією і США, вихід на якісно новий рівень двостороннього співробітництва з країнами Азії, Африки і Близького Сходу, вигідну для себе діяльність у міжнародних організаціях. У реалізації цих завдань зроблено розрахунок на допомогу впливових представників молдавської діаспори, яка є досить чисельною в Ізраїлі, Німеччині, Франції, Канаді, США, Португалії, Болгарії та Греції.

Згідно з конституцією 1994 р., Республіка Молдова є нейтральною державою. Цей статус не дозволяє їй мати на своїй території військові бази інших країн. Молдова є членом ряду авторитетних міжнародних організацій: ООН (з 2 березня 1992), Ради Європи (з липня 1995), СОТ (з 2001). У липні 1998 р. Молдова підписала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом. Вона є учасником програми НАТО "Партнерство заради миру".

Найважливішими партнерами Молдови на міжнародній арені є Румунія, Україна та Росія. Вхід Румунії до складу НАТО створило ситуацію, коли Північноатлантичний альянс став безпосереднім сусідом Молдови на її західному кордоні. Ця обставина, а також зближення позицій Росії та членів НАТО з питань спільної боротьби зі світовим тероризмом після трагічних подій 11 вересня

2001 р. у США, спонукали керівництво Молдови зайняти лояльні -шу позицію до НАТО і шукати вигоди від змін, що відбулися в міжнародній політиці. Молдова поставила перед НАТО питання про те, щоб прирівняти сепаратизм Придністровського регіону до тероризму та залучити Північноатлантичний альянс до врегулювання придністровської проблеми. На розвитку відносин Молдови з Румунією негативно позначається затягування з румунського боку ратифікації базового політичного Договору про привілейоване партнерство між двома державами, парафорованого у квітні 2000 р., та виношування окремими політичними силами цієї країни планів щодо приєднання Молдови до Румунії на підставі спільності мови, культури та історичного минулого.

Українсько-молдовські взаємини ґрунтуються на низці міждержавних договорів, головними з яких є базовий Договір про дружбу і співробітництво Молдови й України від 23 жовтня 1992 р., Договір про взаємне визнання кордонів 1994 р., що трансформувався в Договір про державний кордон та Додатковий протокол до нього про передачу у власність Україні ділянки автодороги Одеса-Рені в районі населеного пункту Паланка, підписаний у серпні 1999 р. Передавши Україні восьмикілометрову ділянку автодороги Одеса- Рені Молдова натомість отримала від України ділянку землі на березі Дунаю в районі с. Джурджулешть, що дало змогу їй стати де-факто морською державою та побудувати на березі Дунаю свій нафтотермінал.

Молдовсько-російські відносини до 2001 р. регулювалися Договором про принципи міждержавних відносин РРФСР та Молдавської РСР від 22 вересня 1990 р. та Додатковим протоколом до нього від 10 лютого 1995 р. Щоправда Москва не ратифікувала ні договір, ні додатковий протокол, а Молдова ратифікувала лише базовий договір. 2001 р. у ході візиту

Президента Молдови В. Вороніна до Москви було підписано базовий політичний молдавсько-російський договір, що відповідає інтересам обох країн.

РФ вкрай зацікавлена в поживленні економічного співробітництва з РМ, адже частка Росії в зовнішній торгівлі Молдови становить близько 40 % (62 % в експорті і 29 % в імпорті). Зацікавленість Росії в розвитку двосторонніх відносин зумовлена наявністю в Молдові розвинутого агропромислового комплексу та галузей легкої, електронної та радіотехнічної промисловості, а також можливістю виходу через територію Молдови на ринки західних та балканських країн. Молдова зацікавлена у ввозі з Росії енергоносіїв, ділової деревини, автомобілів, целюлозно-паперової продукції, будівельної техніки. Вона також намагається зберегти і розширити російський ринок для своєї агропродукції.

Росія могла б активніше сприяти врегулюванню придністровської проблеми, проте заважають імперські традиції і амбіції, наслідком чого є небажання прискорити виведення майна та озброєння колишньої 14-ї армії з території Придністров'я, попри рішення щодо цього питання, прийняте на Стамбульському саміті ОБСЄ в листопаді 1999 р. У 2003 р. офіційний Кремль запропонував для врегулювання придністровської проблеми так званий "план Д. Козака", що передбачав створення федеративної держави Молдови, складова якої - Придністров'я - отримувала право в будь-який час вийти з федерації і набути незалежного статусу. Передбачав це план і 20-річну пролонгацію перебування в Придністров'ї 14-ї російської армії. Утім, Молдова відмовилася його парафувати, наслідком чого стало значне скорочення обсягів зовнішньої торгівлі між країнами, що завдало відчутного удару по економіці Молдови.

Після провалу російського "плану Д. Козака" зі створення спільної держави Молдови і Придністров'я в 2003 р. інтеграція до ЄС і європеїзація країни стали головною стратегічною метою уряду Молдови. Євроінтеграційний курс проводиться Молдовою послідовніше, ніж іншими країнами СНД, і користується підтримкою переважної більшості населення країни. Про те, що інтеграція до ЄС стала головним пріоритетом провладного "Альянсу за євроінтеграцію Молдови", свідчить зміна геополітичних орієнтирів РМ, а саме: перебудова відносин нової влади Молдови з Румунією та Росією. Зокрема, демократично-ліберальне керівництво країни повністю змінило акценти у діалозі з Румунією: запровадило кардинально інший підхід до процесу видачі румунських паспортів населенню Молдови і відійшло від вимог обов'язкового підписання з Румунією базового політичного договору та договору про державний кордон, які за президентства В. Вороніна вважалися "ключовими" документами для встановлення відносин привілейованого партнерства. Це не могло сподобатися Росії, яка завжди вважала Молдову зоною виключно свого впливу та інтересів. Це більше загострило ситуацію в.о. президента Молдови М. Гімпу. Спочатку він відмовився брати участь у Параді Перемоги в Москві 9 травня 2010 р., потім оголосив 28 червня Днем радянської окупації Молдови. У відповідь на це Росія запровадила обмеження на імпорт молдовської виноробної продукції, що стало своєрідним покаранням за спробу молдовського керівництва здійснювати незалежну від Москви зовнішню політику і політику національної пам'яті.

Щодо політичної ситуації в республіці Молдова після завершення політичної кризи

Політична криза в Республіці Молдова, яка виникла після створення коаліції між проросійською Партією соціалістів (ПСРМ), яка підтримує Президента Молдови І. Додона, та прозахідним блоком АСУМ (складається з двох партій - "Дія і солідарність" (PAS) і "Платформа Гідність і Правда" (DA)) завершилася 14 червня 2019 р. після оголошення про відставку Уряду Демократичної партії Молдови (ДПМ) на чолі з Павлом Філіпом.

Створена 8 червня коаліція обрала спікером Парламенту представницю соціалістів Зінаїду Гречану. Прем'єр-міністром стала лідер партії "Дія і солідарність" Майя Санду, віцепрем'єр-міністром та міністром внутрішніх справ - лідер партії "Платформа Гідність і Правда" Андрій Нестасе.

ДПМ, очолювана олігархом В. Плахотнюком, яка була правлячою до цього часу, негативно сприйняла створення нової коаліції і за допомогою підконтрольного Конституційного Суду (КС) намагалася вирішити ситуацію на свою користь. КС визнав

незаконним формування коаліції, тимчасово відсторонивши Президента Молдови Ігоря Додона з посади. Повноваження Президента були передані колишньому Прем'єр-міністра П. Філіпу (до 8 червня знаходився в статусі виконуючого обов'язки), який став одночасно і тимчасово виконуючим обов'язки Президента. П. Філіп відповідно дозволу Конституційного Суду розпустив парламент і призначив дострокові вибори на 6 вересня 2019 р.

В країні створився режим двовладдя, низка урядових будівель була заблокована прихильниками ДПМ, а керівництво поліції відмовилось підкорятися новому Уряду.

Проте, Демократична партія втратила підтримку зовнішніх акторів - США, ЄС та Російської Федерації, що й дозволило розв'язати кризу на користь коаліції.

Після оголошення про намір Демократичної партії поступитися владою стало відомо, що лідер ДПМ В. Плахотнюк тимчасово залишив Молдову. 24 червня він проголосив про намір залишити посаду керівника партії.

Причини політичної кризи та поразки Демократичної партії

Причинами поразки Демократичної партії стала непопулярність цієї політичної сили і особисто В. Плахотнюка, а саме:

- високий рівень корумпованості правлячої верхівки і фактична концентрація влади в руках близького оточення В. Плахотнюка, високий рівень неформальних зв'язків високопосадовців (кумівство). Фактично В. Плахотнюк через підконтрольних йому людей контролював Парламент, Уряд, а також судову гілку влади. Яскравим прикладом може служити скасування судом в червні 2018 р. результатів виборів мера Кишинєва, на яких переміг лідер партії "Платформа Гідність і Правда" А. Нестасє, що викликало негативну реакцію як всередині країни, так і ззовні;

- політика демократів була орієнтована на те, щоб позиціонувати себе в якості єдиної проєвропейської сили і залучитися підтримкою ЄС і перш за все, США. З цієї точки зору перемога на президентських виборах 2016 р. І. Додона, який уособлював проросійський вектор, виглядала для Демпартії як більш прийнятний варіант, ніж перемога проєвропейської М. Санду. Фактично І. Додон був обраний за підтримки демократів, що ще більш налаштувало проти В. Плахотнюка про-європейський електорат;

- оточення В. Плахотнюка, зокрема колишнього спікера Парламенту Адріана Канду, вважають причетним до справи виведення з банків Молдова суми в еквіваленті 1 млрд долл. США.

***Довідково:** В 2014 році, коли стало відомо про виведення за межі країни 1 млрд доларів США через три молдавських банки: Unibank, Banca sociala і Banca de economii, що становило 12-15 % ВВП країни. Організатором афери став бізнесмен Ілан Шор, але причетними до справи стали і інші політики, зокрема, экс-прем'єр та голова Ліберально-демократичної партії Влад Філат. Банківська афера підірвала авторитет про-європейських партій і викликала хвилю акцій протесту.*

Склад, характер та перші кроки коаліційного уряду

Більшість посад в новому Уряді отримали представники блоку ACUM. Проте, соціалісти отримали важливі посади віце-прем'єр-міністра та міністра оборони.

Віце-прем'єром з питань реінтеграції призначений Васіле Шова, який до цього обіймав посаду радника Президента Молдови з питань реінтеграції та має значний дипломатичний досвід. У 2002-2009 роках він обіймав посаду міністра з питань реінтеграції, був головним переговорником у врегулюванні Придністровського конфлікту. В. Шова вважається причетним до підготовки так званого "Великого пакету для Молдови", що містить у собі пропозиції щодо придністровського врегулювання, основою яких є скликання конференції провідних зовнішніх гравців по молдовській проблематиці. Важливим є те, що у "Великому пакеті" зазначається: "Молдавський проєкт може служити основою вибудовування поетапного мирного процесу з врегулювання конфліктної ситуації на території України".

Міністром зовнішніх справ та європейської інтеграції (МІДЕІ) Молдови по квоті ACUM призначений Ніколає Попєску, який тривалий час працювала в європейських аналітичних центрах і має зв'язки в європейському політичному та експертному середовищі.

У 2010 і 2012-2013 роках був радником з питань зовнішньої політики і європейської інтеграції Прем'єр-міністра Володимира Філата, згодом - Прем'єр-міністра Юріє Лянке.

Міністром оборони по квоті Партії соціалістів призначений офіційно безпартійний Павел Вуйку, який має досвід роботи в поліції.

Судячи з перших дій Уряду, найбільш гострі питання, які можуть викликати розбіжності та конфлікти - такі як зовнішньополітичний вибір, придністровське врегулювання, мовне питання винесені поза порядок денний. Основним завданням Уряд вважає проведення "деолігархізації", складовою якої є звільнення державного апарату від прихильників В. Плахотнюка та подолання корупції.

15 червня Конституційний Суд Молдови скасував свої рішення від 7—9 червня, які заклали правову основу для двовладдя та кризи і підтвердив, таким чином легітимність обраного спікера Парламенту й сформованого уряду. Згодом подали у відставку всі судді КС.

Для зачистки апарату міністерств від прихильників Демпартії пропонується змінити порядок призначення на посади державних секретарів міністерств.

Одним з напрямів реформ є також повернення Служби інформації та безпеки (СІБ) Молдови під контроль Президента.

М. Санду наголосила про наміри створити структуру по боротьбі з корупцією та Антикорупційного Суду за досвідом України.

Важливим моментом стало повернення політичних вигнанців, які були змушені залишити країну через конфлікт з В. Плахотнюком. Серед перших повернувся проросійський політик-популіст Ренато Усатий.

Позиція зовнішніх акторів після завершення політичної кризи в Республіці Молдова

Розв'язання політичної кризи в Республіці Молдова та усунення від влади ДПМ на чолі з В. Плахотнюком стало результатом консенсусу між США, ЄС та Російською Федерацією. Про це неодноразово заявляли як представники ЄС, так і представники Російської Федерації.

Офіційні особи Республіки Молдова, у свою чергу, наголосили на проведенні "врівноваженої зовнішньої політики". Президент РМ І. Додон закликав тимчасово "оголосити мораторій на ідеологічні та геополітичні розбіжності". Раніш із подібним закликом звернувся лідер партії "Платформа Гідність та Правда" Андрій Нестасе.

Таким чином керівники партій, які входять до коаліції, намагатимуться уникнути питань, які можуть призвести до розколу та чергової політичної кризи.

Позиція зовнішніх гравців залишається поки що виваженою і такою, що не здатна провокувати розкол.

Позиція Сполучених Штатів Америки. Саме позиція Надзвичайного і Повноважного Посла США в Республіці Молдова Дерека Хогана стала вирішальним чинником, який призвів до поразки Демпартії у протистоянні із коаліцією. За підсумками візиту 17-19 червня до Вашингтону керівник МЗССІ Н. Попеску повідомив, що США вітають мирний перехід влади в Молдові, повністю підтримують нове керівництво країни і готові надавати йому підтримку. Міністр також звернувся до влади США з проханням продовжити програму виділення Молдові допомоги в рамках корпорації «Виклики тисячоліття» та Агентства США з міжнародного розвитку. Раніш взаємодію було заморожено через те, що Молдова «не відповідала критерію боротьби з корупцією».

Н. Попеску також пообіцяв, що найближчим часом розпочнеться будівництво нової будівлі Посольства США на місці колишнього Республіканського стадіону в Кишиневі.

Позиція Європейського Союзу. 20 червня відбулося засідання Європейської ради, яка підтримала "мирну передачу влади в Республіці Молдова" і звернулася до Європейської комісії з проханням "розробити пакет конкретних заходів підтримки Молдови, заснованих на реалізації нею Угоди про асоціацію".

Керівництво Європейського Союзу менше, ніж США, було зацікавлене в тому, аби в Молдові зберігся режим з антиросійською позицією. Спрацювала і певна втомленість від Молдови та нездатності її верхівки здолати корупцію і створити ефективну систему влади.

Проте, ЄС наразі знаходиться у процесі формування виконавчих органів після виборів Європарламенту і, швидше за все, буде продовжувати спостерігати за ситуацією в Молдові, звертаючи в увагу в основному на дотримання прав людини та боротьбу з корупцією. Тим більш, що І. Додон на даному етапі відмовився від планів скасування Угоди про Асоціацію з ЄС і говорить лише про необхідність розвивати рівноправні торговельно-економічні відносини і з Росією і з ЄС.

Для політики РМ по відношенню до ЄС одним з важливих завдань є відновлення фінансової допомоги з боку Європейського Союзу. Макрофінансова допомога Молдові у розмірі 100 мільйонів євро була припинена у 2018 р. "через порушення принципів правової держави і демократії" в країні. Комісар ЄС з питань розширення і політики добросусідства Йоханнес Хан 19 червня на прес-конференції в Кишиневі наголосив, що для відновлення фінансування Молдова повинна виконати ряд умов. Серед них реформа судової системи і впровадження заходів по боротьбі з корупцією, а також розслідування виведення з молдавських банків в офшори у 2014 р. суми, еквівалентної 1 млрд дол США.

Позиція Російської Федерації. Офіційні особи РФ відверто привітали створення коаліції та Уряду в Молдові. Зокрема, про це заявив Президент РФ Володимир Путін, відзначивши, що «влада в Молдові, так само, як почасти й на Україні, була в повному і прямому сенсі цього слова узурпована олігархічними структурами, олігархами, які підім'яли під себе всі державні структури, все абсолютно: і правоохоронну сферу, і парламент, і все, що завгодно».

Російський віце-прем'єр Дмитрій Козак заявив про єдину позицію США, ЄС та Росії "у питанні підтримки демократичного процесу" в Молдові. "Це яскравий приклад того, що стосовно базових цінностей у нас більше спільного, ніж розбіжностей" - наголосив він.

Під час чергової зустрічі з Послом Російської Федерації в Молдові Олегом Васнецовим І. Додон висловив подяку президенту РФ Володимиру Путіну, віце-прем'єру Дмитрію Козаку і російському МЗС за визнання нової легітимної влади в країні і підтримку зусиль Кишинева по збереженню стабільності.

Одним з гострих питань російсько-молдавських відносин наразі є постачання російського газу Республіці Молдова. У 2020 р. завершується термін дії контракту на постачання та транзит газу в Молдові, так само, як і дія україно-російського контракту на транзит газу.

Позиція Румунії. На позицію Бухареста по відношенню до Молдови певним чином впливає розклад політичних сил в самій Румунії, зокрема, протистояння між правлячою коаліцією Соціал-демократичної партії (ПСД) та Альянсу лібералів і демократів, з одного боку, і Президента Румунії Клауса Іоханніса, з іншого.

Наприклад, міністр закордонних справ Румунії Теодор Мелешкану спочатку заявив, що він не бачить нічого страшного у проведенні виборів 6 вересня (тобто, так як визначив П. Філіп) нема. Згодом його позиція була спростована МЗС Румунії. Крім того, депутат Європарламенту від Румунії (член ПСД), глава делегації по Молдові Анді Крістя в інтерв'ю Еугора Лібера наголосив: "Йдеться про спроби Москви після десятирічного перебування на лаві запасних знову перехопити стратегічну ініціативу і повернути Молдову в орбіту своїх геополітичних інтересів. Ця перспектива не може не турбувати".

В цілому румунська еліта визнала новий Уряд і налаштована на конструктивну співпрацю з ним. Прем'єр-міністр Румунії Віоріка Денчіле запросила Майю Санду відвідати Бухарест. У вітальному посланні Глава румунського уряду наголосила, що дуже важливо, щоб новий уряд Республіки Молдова продовжував дотримуватися своєї позиції щодо врегулювання придністровського конфлікту, зберігаючи територіальну цілісність і суверенітет Республіки Молдова в межах її міжнародно визнаних кордонів і не впливаючи негативно на її про-європейський курс.

Позиція України. Під час кризи Україна зайняла стриману позицію, не підтримавши відверто жодної з сторін, що пов'язане із побоюваннями щодо можливості нав'язати Молдові модель врегулювання за російським сценарієм. Подібна модель згодом може бути

застосованою і у врегулюванні конфлікту на Донбасі. У заяві МЗС України 9 червня відзначалося, що "Наразі важливим для країни та безпекової ситуації в регіоні є недопущення зовнішнього втручання, спрямованого на реалізацію російського сценарію федералізації країни".

Спецпредставник України з питань придністровського врегулювання Віктор Крижанівський 12 червня здійснив робочу поїздку до Республіки Молдова, де провів зустрічі з усіма молдовськими очільниками як з одного, так і з іншого боку. Проте, деякі молдавські засоби масової інформації використали факт зустрічі В. Крижанівського з экс-прем'єр-міністром П. Філіпом для дискредитації позиції України, надавши недостовірну інформацію, що представник України зустрівся лише з представниками ДПМ. Викривленню позиції України сприяло і те, що В. Крижанівський провів зустріч з П. Філіпом в офіційній обстановці, що було представлено як підтримка Україною колишньої влади.

14 червня Міністр закордонних справ України Павло Клімкін провів в Одесі зустріч з Міністром закордонних справ Румунії Теодором Мелешкану, під час якої обговорювалася також і ситуація в Молдові. Керівник зовнішньополітичного відомства України підтвердив попередню позицію, відзначивши, що «дуже важливо, щоб Росії не вдалося застосувати Молдову як полігон для відпрацювання рішень зменшення суб'єктності Молдови, того, щоб збільшити зовнішній вплив, провести довгострокову російську тактику».

Нове керівництво Молдови критично сприйняло стриману позицію України. Проте, в україно-молдовських відносинах завжди був присутній певний елемент взаємної недовіри. До того ж, нестійкість правлячої коаліції робить її ненадійним партнером на сучасному етапі. Майбутні дострокові парламентські вибори, які швидше за все, відбудуться у період від одного року до півтора, можуть призвести до переформатування виконавчої влади і змін у зовнішній політиці країни.

В той же час, молдовські очільники неодноразово наголошували на неприпустимості федералізації Республіки Молдова. Президент Молдови І. Додон заявив, що "не може бути Плану Козак-2 або Козак-3 для врегулювання придністровського конфлікту, придністровську проблему можна вирішити тільки при наявності внутрішнього і зовнішнього консенсусу".

Так само заперечила можливість сценарію федералізації і Прем'єр-міністр Майя Санду. Вона також підкреслила, що хоча віце-прем'єр з реінтеграції В. Шова був висунутий в Уряд соціалістами, голосування у виконавчій владі є загальним, і якщо цей віце-прем'єр висуне ідеї федералізації, вони не будуть підтримані.

Вплив України на процеси що відбуваються в Молдові ускладнюється відсутністю посла України у Молдові. Іван Гнатишин залишив посаду Надзвичайного та Повноважного посла в Республіці Молдова у квітні поточного року і з того часу вона залишається вакантною.

Українсько-молдовські відносини. Нагадаємо, що до 1940 р. частина сучасної Молдови (лівобережжя Дністра) входила до складу України як автономна республіка, а інша частина — до Румунії. 28 червня 1940 р. СРСР повернув Бессарабію і 2 серпня 1940 р. утворено Молдавську РСР, що перебувала до 1991 р. у складі Союзу РСР.

Декларація про незалежність Республіки Молдова була проголошена парламентом країни 27 серпня 1991 р. Україна і Молдова встановили дипломатичні відносини 10 березня 1992 р. Посольство України в Республіці Молдова (березень 1993 р.) та Посольство Республіки Молдова в Україні (липень 1993 р.) розпочали свою роботу, що сприяло налагодженню тісних контактів, розвитку добросусідських відносин, партнерства та взаємодопомоги. Базовий Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво, підписаний президентами 23 жовтня 1992 р., був ратифікований Верховною Радою України 1 листопада 1996 р. і парламентом Молдови 3 грудня 1996 р. Причиною зволікання з визнанням документа виявилось нерозв'язане територіальне питання між країнами (відрізок кордону, який молдовська сторона вважала спірним).

Співпраця України й Молдови охоплює низку питань загальноєвропейського спрямування, а саме: запровадження спільного прикордонного та митного контролю із створенням необхідної інфраструктури, процес демаркації українсько-молдовського

державного кордону, двостороннє співробітництво тощо. Ці та інші питання обговорюються в рамках тристоронніх консультацій з питань прикордонного та митного співробітництва: Україна—Європейський Союз—Республіка Молдова. На чергових консультаціях, що відбулися 15 жовтня 2004 р. в Брюсселі, до обговорюваних питань додалася проблема, що склалася внаслідок припинення пропуску Молдовою з 20 серпня 2004 р. вантажів та товарів до України через територію Придністров'я. Одним із важливих питань було надання ЄС фінансової та технічної допомоги для потреб завершення демаркації українсько-молдовського кордону та облаштування інфраструктури для здійснення спільного прикордонного й митного контролю.

Україна і Молдова є сталими партнерами і мають досить розгалужені двосторонні зв'язки. Це зумовлено багатьма чинниками, зокрема спільним кордоном, взаємозалежністю економік, наявністю значної кількості українців у Молдові — понад 600 тис. осіб і понад 250 тис. молдован в Україні, які проживають в Одеській, Закарпатській і Чернівецькій областях тощо.

Двостороння співпраця спирається на розгалужену договірно-правову базу відносин. Тільки в березні 1993 р. у Кишиневі були підписані 24 міждержавні угоди з питань торгово-економічного та науково-технічного співробітництва. Низку документів з питань двостороннього співробітництва було підписано під час візиту до Києва у грудні 1993 р. президента Республіки Молдова М. Снегура. У 1994 р. були створені українсько-молдовські спільні комісії з торгово-економічного співробітництва, на які покладено врегулювання майнових та прикордонних питань, поліпшення співпраці. Під час зустрічі голів двох урядів у серпні 1995 р. в Кишиневі було досягнуто порозуміння з пріоритетних питань широкомасштабного економічного співробітництва.

Серед 16 підписаних документів більшість торкалася питань запровадження вільної торгівлі, взаємного захисту інвестицій, запобігання подвійному оподаткуванню, створення фінансово-промислових груп, спільних підприємств і фірм, відкриття філіалів банків України і Молдови тощо. Багато питань дипломатичної сфери — про дипломатичні представництва, співпрацю в галузі інформації між зовнішньополітичними відомствами обох країн, про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах — були врегульовані внаслідок досягнення порозуміння з молдовською стороною на початку 1995 р. під час візиту до Молдови міністра закордонних справ України. Збільшуються обсяги торгівлі з Молдовою: якщо у 1995 р. експорт в країну становив 144,8, а імпорт — 45,1 млн дол, то в 2008 р., відповідно 1,1 млрд і 169,5 млн дол.

Молдова вирішує політичні та економічні завдання, які за своєю проблемністю схожі з українськими. Так, у країні відбувається подолання економічної кризи, боротьба з інфляцією, молдовський лей (грошова одиниця) став конвертованим і стабільним. Міжнародні фінансові структури надають Молдові фінансову та технічну допомогу. Значні преференції в економічній співпраці Молдови надала сусідня Румунія. З цією країною жваво розвивається торговельний обмін, який щорічно зростає майже удвічі.

Придністровська проблема є складовою питання цілісності країни. Нагадаємо, що на території Молдови виникли Гагаузька Республіка (19 серпня 1990 р.) та Придністровська Молдовська Республіка — ПМР (2 вересня 1990 р.). Новоутворені формування ведуть наполегливу боротьбу за свою автономію. Конституція держави, яка набула чинності 27 серпня 1994 р., проголосила Молдову суверенною, єдиною та неподільною державою. Водночас населеним пунктам Лівобережжя Дністра і півдня країни може бути надано особливий статус автономії, форми та умови якої визначаються окремими законами. Таким чином, створено конституційні основи для політичного врегулювання конфліктів, пов'язаних із виникненням на території Молдови самопроголошених Гагаузької Республіки та ПМР. Ці територіальні автономії мають право на самовизначення у разі зміни державного статусу Молдови, наприклад приєднання її до Румунії.

Серед інших проблем, які можуть спричинити нестабільність у регіоні, — отримання подвійного громадянства (в цьому процесі активну роль відіграють Румунія та Росія).

Складність виникла у зв'язку з тим, що Росія свого часу ініціювала введення спрощеної процедури набуття громадянства мешканцями ПМР.

1 листопада 2002 р. парламент Молдови прийняв поправки до Конституції, якими також передбачається можливість отримання подвійного громадянства, у тому числі і румунського. Значне зростання кількості фактично іноземних громадян також є загрозою стабільності і цілісності країни.

Після громадянської війни початку 90-х років Молдови з Придністровською Республікою, у результаті якої загинули десятки мирних жителів, Україна долучилася до миротворчого процесу в цьому регіоні, намагаючись захистити права українського населення. Незважаючи на привабливість миротворчої функції у придністровському врегулюванні, українська сторона з певною обережністю ставиться до спроб втягнути Україну у конфлікт як лобіста інтересів однієї зі сторін. Водночас українська держава відповідно до своїх зобов'язань за нормами міжнародного права зайняла принципову позицію безумовного поважання територіальної цілісності й суверенітету Республіки Молдова. Позиція України полягає в тому, що політичне врегулювання конфлікту має передбачити надання Придністров'ю адміністративно-територіальної автономії у складі РМ. А населенню Придністров'я має бути гарантована можливість вирішення своєї долі шляхом демократичного волевиявлення в разі зміни міжнародно-правового статусу Республіки Молдова.

У пошуках шляхів придністровського врегулювання Молдова вдалася до розширеної міжнародної допомоги, залучивши поза Україною спостерігачів з ОБСЄ і Росії (*Придністров'я і Молдова 1997 р. офіційно звернулися до України з проханням про розташування на своїй території українських миротворчих сил*). Одним із перших документів з врегулювання придністровської проблеми став "Меморандум про основи нормалізації відносин між Республікою Молдова і Придністров'ям", підписаний 8 травня 1997 р. президентом Молдови і главою адміністрації Придністров'я. Під Меморандумом як посередники в переговорному процесі поставили свої підписи президенти України і Росії, а також чинний голова ОБСЄ. 3–4 липня 1997 р. (м. Ізмаїл) президенти України, Румунії і Молдови домовилися про тристороннє співробітництво у політичній, торговельно-економічній та гуманітарній сферах, що становлять взаємний інтерес і потребують спільного вирішення. Зокрема, підписано Заяву про співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю, Протокол про співпрацю між урядами та ін. Українська сторона підтримала проект про створення вільної економічної зони в районі Рені—Джурджулешти—Галац та про формування єврорегіонів "Нижній Дунай" і "Верхній Прут". Саме в цих проектах окреслився обраний країнами шлях на інтеграцію в європейські структури та зміцнення політичного й економічного співробітництва з Європейським Союзом. Планам не судилося реалізуватися, погіршилася ситуація і навколо придністровського конфлікту, який зайшов у глухий кут. Особливе занепокоєння у цьому зв'язку викликали проблеми виведення колишньої 14-ї армії Росії транзитом через Україну.

Про можливі варіанти розблокування переговорного процесу йшлося і під час українсько-російських консультацій у квітні 2002 р. в Києві; черговим кроком на шляху переговорного процесу стала київська п'ятистороння зустріч 2–3 липня 2002 р., де ОБСЄ, Росія та Україна, як і в попередні роки, були присутніми лише як гаранти й посередники. Завдання створеної під час зустрічі у Києві Постійної політичної наради — підготовка безпосередніх заходів щодо врегулювання проблеми.

Приводом для періодичного дистанціювання у молдовсько-українських відносинах є значні розбіжності в економічній сфері та підходах до врегулювання придністровського конфлікту. Причини ж лежать набагато глибше — в намаганні Молдови відігравати роль лідера в регіоні. В особі України молдовське керівництво бачить не тільки економічного конкурента, а й певну перешкоду у просуванні молдовських інтересів за межі регіону, у тому числі й в СНД. На тлі загострення політичних суперечностей на початку тисячоліття погіршилися відносини і в галузі торгівлі: Україна ввела обмеження на ввезення м'яса і цукру з Молдови. У відповідь Молдова також вжила низку заходів проти українських виробників. У молдовських ЗМІ час від часу розгортається антиукраїнська кампанія: зокрема наголошується

на розбіжностях між Кишиневом і Києвом з питань реалізації Євро-Азійського нафтотранспортного коридору. Молдовська сторона заявляє, що Україна фактично витіснила Молдову з ЄАНТК, побудувавши нафтопровід Одеса—Броди. Йдеться про бажання молдовської адміністрації завантажити нафтою Джурджулештський термінал.

Придністровське керівництво налагоджує різнорівневі контакти з Україною. У вересні 2002 р. широке коло представників обох сторін (президент ПМР, дипломатичні представники України, українські бізнесмени) обговорили можливості розвитку економічного співробітництва ПМР і України. Інтенсифікувалися парламентські контакти між Верховною Радою України та парламентом ПМР. Український парламент створив Комісію з урегулювання відносин між Придністров'ям і Молдовою. Придністровська сторона виступила з ініціативою створення в Тирасполі Представництва Верховної Ради України. Нестабільність ситуації навколо Придністров'я штучно створює офіційний Кишинів, який реалізує політику економічної реінтеграції дефакто відокремленого Придністров'я. Молдовські лідери стверджують, що Придністров'я загрожує не лише економіці Молдови, а й безпеці всього регіону. США, вітаючи боротьбу з тероризмом і підтримуючи молдовські власті, веде власну гру з посиленням свого впливу в регіоні. Європейський Союз, який заінтересований у безпеці й стабільності навколо своїх кордонів, також уважно спостерігає за цими подіями. Україна запропонувала конкретний механізм розблокування складного питання.

Водночас молдовська сторона ініціювала встановити на українсько-молдовському кордоні міжнародний моніторинг, розпочавши роботу місії ОБСЄ із штаб-квартирою в Одесі.

Наприкінці квітня 2004 р. посередникам від Росії, України та ОБСЄ вдалося розблокувати переговорний процес і 14–15 грудня 2004 р. у Відні відбулася спеціальна зустріч із придністровського врегулювання. Президент РМ В. Воронін офіційно запропонував ЄС стати постійним учасником процесу придністровського врегулювання. Невдовзі в м. Одесі було відкрито представництво Європейського Союзу. Черговим відлунням кризи стало припинення роботи шкіл Придністров'я у вересні 2005 р., в яких викладання здійснюється молдовською мовою з використанням латинської графіки. Українське зовнішньополітичне відомство виступило із заявою, що Україна глибоко стурбована подальшим загостренням ситуації навколо придністровського врегулювання, спрямованим на припинення функціонування в Придністров'ї шкіл з молдовською мовою і вважає неприпустимим політизацію питання, яке торкається дітей, особливо дітей-сиріт. Україна як посередник у переговорному процесі закликала тираспольську адміністрацію вжити заходів щодо відновлення функціонування шкіл з викладанням молдовською мовою.

Отже, Україна обстоює неподільність кордонів, установлених після Другої світової війни. Водночас вона не може лишатися осторонь випадків недотримання міждержавних угод щодо захисту прав української етнічної меншини в Республіці Молдова.

Населення Придністров'я, яке переважно складається з українців, постійно висловлює занепокоєння ситуацією, яка може скластися в країні.

Висновки: Ситуація в Республіці Молдова, незважаючи на завершення політичної кризи і усунення від влади Демократичної партії Молдови, залишається невизначеною. Те, що правляча коаліція створена політичними силами з різними ідейно-програмними принципами, ставить під питання її тривалість та ефективність. Поки що це швидше об'єднання "проти" (проти представників минулого режиму), ніж об'єднання "за". Серед зовнішніх гравців - США, ЄС та Росії, є певний консенсус стосовно ситуації в Молдові. Проте невідомо чи є зазначений консенсус ситуативним чи постійним. Особливо важливим для України залишається питання - чи досягнутий аналогічний компроміс також з питання придністровського врегулювання.

Судячи з усього, в межах коаліції розподілені і відповідні напрями, за які відповідає та чи інша політична сила. Зокрема, І. Додон відповідає за контакти з Росією, в той час як М. Санду та міністр закордонних справ Н. Попеску - за контакти із Заходом.

Звертають на себе увагу результати голосування в Парламентській Асамблеї Ради Європи за резолюцію щодо повернення Росії до роботи в ПАРЄ. Представник соціалістів Влад Батринча та лідер партії "Платформа Гідність і Правда" А. Нестасе підтримали документ, в

той час, як представник партії "Дія і справедливість" Михайл Попшой голосував проти. Позицію А. Нестасе в його партії пояснюють необхідністю вибудовувати відносини з Європейською народною партією, яка підтримала коаліцію під час кризи та налагодження відносин з ЄС.

Питання федералізації Молдови, або будь-якої іншої моделі врегулювання придністровського конфлікту з широкими правами для Придністров'я найближчим часом навряд чи буде знаходитися в порядку денному коаліції та Уряду. Проте, подібна пауза не означає, що загроза взагалі знята. Відповідно для України залишається гострим питання протидії спробам нав'язати Молдові вигідну Росії модель врегулювання.

Водночас формування нового Уряду Молдови відкриває перед Україною можливості запропонувати молдовській стороні ряд ініціатив, спрямованих на покращення двосторонніх відносин.

Україна може надати допомогу Молдові у забезпеченні поставок газу. Оператор газотранспортної системи "Укртрансгаз" вже запропонував молдовській стороні використовувати українську газотранспортну систему (ГТС) для прокачування європейського газу, а також закачати до підземних сховищ (ПСГ) України необхідний запас газу для того, щоб гарантувати постачання у разі труднощів з новим контрактом "Молдовагазу" і російського "Газпрому" з 2020 року.

Звертають на себе увагу і намагання Уряду Молдови зменшити залежність від на постачання електроенергії з Придністров'я (Молдавська ДРЕС) і забезпечити потреби за рахунок поставок електроенергії з України.

Слід зазначити і наявність певних проблем, серед яких найбільш гострою тривалий час залишалось питання будівництва Україною нових гідроелектростанцій у верхів'ях річки Дністер. У квітні 2019 р. було повідомлено про рішення «Укргідроенерго» припинити проектування каскаду нових гідроелектростанцій у верхів'ях Дністра до проведення стратегічної екологічної оцінки проекту. Для молдовської сторони це питання є вкрай можливим, оскільки місцеві екологи вважають, що будівництво нових ГЕС призведе до обміління Дністра і створить загрозу водопостачанню низки міст Молдови, включаючи столицю - м. Кишинів.

Наразі ж слід очікувати на паузу в україно-молдовських відносинах, яка виникне поточного року внаслідок парламентських виборів в Україні та формування нового складу Кабінету Міністрів України. В цьому контексті виглядає також невизначеним майбутнє Міжпарламентської Асамблеї Республіка Молдова-Україна-Грузія. Проте Україні потрібно бути готовим до відновлення повноцінного діалогу з керівництвом Молдови.

З метою розвитку україно-молдовських відносин рекомендується: Міністерству закордонних справ України:

- запропонувати найближчим часом Президенту України кандидатуру Надзвичайного та Повноважного Посла України в Республіці Молдова;
- розглянути питання щодо організації візиту до України Прем'єр-міністра України Майї Санду;
- підготувати пропозиції майбутньому складу Верховної Ради України щодо активізації роботи Міжпарламентської Асамблеї Республіка Молдова-Україна-Грузія, зокрема, у координації зусиль та обміні досвідом у сфері імплементації до національного законодавства положень Угоди про Асоціацію з ЄС.

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України:

- підготувати пропозиції щодо забезпечення поставок електроенергії до Республіки Молдова;
- продовжити переговори з молдавською стороною щодо надання допомоги у забезпеченні поставок газу у разі виникнення проблем з новим контрактом "Молдовагазу" і російського "Газпрому", розглянути можливість участі молдавського представника у переговорах с російським "Газпромом" щодо умов транзиту російського газу.

Міністерству інфраструктури України:

- активізувати переговори з молдовською стороною щодо будівництва мосту Ямпіль – Косоуци.

Міністерству регіонального розвитку, будівництва та житловокомунального господарства України:

- посилити взаємодію з Республікою Молдова в рамках Стратегії ЄС для Дунайського регіону, приділивши увагу підготовці спільних проектів у галузях інфраструктури, екології, культури та міжлюдських стосунків;

Державній Прикордонній службі України:

- продовжити роботу щодо створення спільних україно-молдовських прикордонно-митних постів;

- вжити заходів щодо завершення демаркації україно-молдовського кордону.

Національному агентству по боротьбі з корупцією:

- підготувати пропозиції щодо співробітництва з Урядом Республіки Молдова у сфері боротьби з корупцією.

Питання до самопідготовки:

1. Охарактеризуйте передумови виникнення та шляхи вирішення придністровської проблеми.

2. З'ясуйте місце Республіки Молдова у системі геополітичних відносин.

3. Визначте основні засади геополітики і основні напрями зовнішньої політики Молдови?

4. Охарактеризуйте політичну ситуацію в республіки Молдова після завершення політичної кризи.

5. Поясніть труднощі в українсько-молдовських відносинах.

СЕМЕСТРОВИЙ МОДУЛЬ 2

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН КАВКАЗУ ТА СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Лекція 8. МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНА РОЛЬ ГРУЗІЇ НА ТЕРЕНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

[1 с. 11-115; 5, с. 78-82; 6, с. 119-152].

1. Основні тенденції сучасного становища Грузії. Його політичні, демографічні, економічні характеристики. Державний лад та політика. Політичні партії та організації.

2. Проголошення незалежності Грузії. 3. Гамсахурдія. Громадянська війна в грудні 1991 — січні 1992 р.

3. Південно-осетинська (1990 — 1992 рр.) та абхазька (1992 — 1995 рр.) кризи. Прихід до влади Е. Шеварднадзе.

4. Парламентські вибори 1999 р. Президентські вибори 2000 р. соціально-економічні та політичні проблеми. Проблема Аджарії.

5. “Революція троянд” (листопад 2003 р.). Прихід до влади М. Саакашвілі. Парламентські вибори березня 2004 р.

6. Повернення Аджарії під влади Тбілісі. Загострення відносин з Абхазією та Південною Осетією. Прихід до влади Г. Маргвелашвілі (2013 р.).

7. Основні напрями ЗП Грузії на сучасному етапі. Відносини з США. Курс на вступ до НАТО та ЄС.

8. Посилення конфронтаційних тенденцій у відносинах з Росією. Абхазька та південно-осетинська проблеми в російсько-грузинських відносинах. Енергетичний фактор двосторонніх відносин. Проблема російських військових баз на території Грузії.

9. Відносини з сусідніми державами. Участь в транскаспійських газо- та нафтотранспортних проектах. Відносини з Туреччиною та Іраном.

10. Стратегічне партнерство з Україною. Участь в ГУАМ та альтернатива СНД. Грузія — ОБСЄ.

Республіка Грузія - країна Закавказзя, що має вихід до Світового океану через Чорне море. Довжина морського узбережжя - 310 км. Загальна довжина сухопутних кордонів 1461 км. Найдовший кордон має на півночі з Росією - 723 км, на сході межує з Азербайджаном (322 км), на півдні з Вірменією (164 км) і Туреччиною (252 км). Понад 2/3 території Грузії займають гори. У складі населення країни, що становить близько 4,5 мли осіб, переважають грузини (понад 70 %), а найчисельнішими національними меншинами є вірменська (8,1 %), російська (6,3 %), азербайджанська (5,7 %), осетинська (3 % >) та абхазька (1,8 % >). Інші етноси становлять 5 % населення республіки. Більшість віруючого населення Грузії - християни грузинської та російської православних церков і вірменської апостольської церкви.

У надрах Грузії є марганець, кольорові метали, кам'яне вугілля, нафта, золото, будівельні матеріали. Річки багаті на гідроенергію, а родючі ґрунти і клімат сприятливі для ведення сільського господарства. Грузія володіє також унікальними рекреаційними ресурсами (курорти Боржомі, Гагри, Піцунда, Цхалтубо тощо) і пам'ятками природи.

У другій половині 1980-х рр. у республіці розпочався процес національно-державного відродження, що стрімко прискорився після того, як 9 квітня 1989 р. масова демонстрація в Тбілісі була розстріляна радянськими військами. У жовтні 1990 р. в Грузії відбулися перші в СРСР вільні парламентські вибори на багатопартійній основі, на яких перемогу здобула коаліція «Круглий стіл» на чолі з колишнім дисидентом З. Гамсахурдіа, який був обраний головою Верховної Ради Грузинської РСР. З. Гамсахурдіа взяв курс на створення унітарної грузинської держави, що викликало спротив абхазької і південноосетинської автономій.

У березні 1991 р. було проведено всегрузинський референдум, 93 % учасників якого висловилися за відновлення державної незалежності Грузії. У річницю розстрілу демонстрації в Тбілісі 9 квітня 1991 р. Верховна Рада Грузинської РСР ухвалила Акт про відновлення державної незалежності Грузії, визнавши дійсними Акт про незалежність Грузії 1918 р. і Конституцію Грузії 1921 р. Наприкінці квітня 1991 р. Верховна рада Грузії прийняла нову конституцію держави, а 26 травня 1991 р. на перших вільних президентських виборах переконливу перемогу здобув З. Гамсахурдіа, отримавши майже 87 % голосів виборців.

У грудні 1991 — січні 1992 р. внаслідок збройного конфлікту в Тбілісі стався державний переворот. Загони опозиції на чолі з Джабою Іоселіані і Тенгізом Кітовані, по суті, привели до влади колишнього очільника грузинської компартії і міністра закордонних справ СРСР доби перебудови Едуарда Шеварднадзе, який у березні 1992 р. обійняв посаду голови Державної ради Грузії, а в жовтні 1992 р. був обраний головою парламенту республіки.

Законно обраний президент З. Гамсахурдіа залишив столицю і весною 1992 р. повернувся на батьківщину в Мінгрелію (Східна Грузія), звідки почав партизанську війну проти уряду Е. Шеварднадзе. Мінгрельські підрозділи З. Гамсахурдіа використали частину території східної Абхазії як головну базу в протистоянні з урядовими військами, провокуючи їх вторгнення у східну Абхазію. А це у свою чергу могло викликати нове громадянське протистояння, у якому абхазький уряд виступив би проти центрального уряду в Тбілісі. Восени 1993 р. З. Гамсахурдіа здійснив ще одну спробу повернути владу, але в січні 1994 р. його було убито за нез'ясованих обставин.

За складної внутрішньої ситуації режим Е. Шеварднадзе потребував підтримки ззовні. У жовтні 1993 р. Грузія подала заяву на вступ до СНД, а 1 березня 1994 р. парламент республіки незначною більшістю голосів ратифікував відповідні угоди. Вступ Грузії до СНД посприяв припиненню грузинсько-абхазького протистояння. У травні 1994 р. за посередництва ООН і Росії сторони уклали угоду про припинення вогню і створення 24-кілометрової зони безпеки, до якої введено миротворчі контингенти ООН і Російської Федерації. У 1995 р. укладено грузинсько-російську угоду «Про правовий статус російських баз в Грузії», згідно з якою Москва зобов'язувалась надавати Тбілісі додаткову військову

допомогу. Усе це зміцнило позиції режиму Е. Шеварднадзе. У 1995 р. парламент країни ухвалив конституцію, у якій поновлено посаду президента. 5 листопада 1995 р. президентом Грузії обрано Е. Шеварднадзе.

Грузія не багата на ресурси, але має значний транспортний і транзитний потенціал. Уже під час вірменсько-азербайджанського протистояння в Нагірному Карабасі вона як нейтральна сторона конфлікту стала головним транспортним партнером і для Вірменії, і для Азербайджану. Чорноморські порти й автошляхи Грузії, а також залізнична магістраль до Туреччини, стали важливими термінальними пунктами кавказької ділянки так званого західно-східного транспортного коридору. Водночас серйозним транспортним ускладненням для самої Грузії залишаються її комунікації в північному напрямі, заблоковані бунтівною Абхазією.

Ставши важливим транзитером каспійської нафти, що транспортується трубопроводом Баку - Джейхан, Грузія неминуче ставала конкурентом Росії, що прагнула не допустити виникнення маршрутів транспортування нафти з Каспію в обхід її території. Попри те, що 1995 р. Міжнародний нафтовий консорціум прийняв компромісне рішення про транзит азербайджанської нафти ще й у напрямку російського порту Новоросійськ, офіційний Кремль це не цілком вдовольнило. Як і те, що 1997 р. Грузія вступила до ГУАМ - об'єднання пострадянських республік, створеного для розвитку широкого транспортного коридору між Сходом і Заходом, яке Кремль одразу ж кваліфікував як антиросійське.

Поступово в грузинсько-російських відносинах нагромадилась низка інших проблем. Головною з них стало потурання Росії сепаратистським режимам у Сухумі й Цхінвалі. У зв'язку із цим, починаючи з 1996 р., центральною темою грузинсько-російської дискусії стало питання перебування російських військових баз на території Грузії. Попри те, що за угодою 1995 р. Росія отримала 25-літнє право володіння базами, парламент Грузії не ратифікував цієї угоди, що дозволило офіційному Тбілісі вимагати виведення російських баз з грузинської території. У листопаді 1999 р. на саміті ОБСЄ в Стамбулі Росія і Грузія підписали угоду про поступове скорочення російської військової присутності в Грузії, однак Москва не поспішала її виконувати, що сприяло поглибленню напруженості у двосторонніх взаєминах і розширенню співпраці Грузії з НАТО.

На тому самому стамбульському саміті 1999 р. між Грузією і чотирма державами - Азербайджаном, Казахстаном, Туркменистаном і Туреччиною - було підписано угоду про будівництво так званого Основного експортного нафтопроводу Баку - Тбілісі - Джейхан і транскаспійського газопроводу - проєктів, що підривають монопольні позиції російського нафтопроводу Баку - Новоросійськ у регіоні. Ці угоди, а також грузинсько-російські протиріччя щодо Чечні, що призвели до введення офіційною Москвою 5 грудня 2000 р. візового режиму для громадян Грузії, у зв'язку з "небезпекою проникнення з грузинської території чеченських терористів", ще більше ускладнили двосторонні відносини.

Президент Е. Шеварднадзе (1995-2003) намагався утримати баланс між США та Росією, однак у відносинах з останньою наростала напруженість через війну в Чечні та ситуацію в Абхазії. Попри те, що основним джерелом нестабільності в Грузії є військові бази Росії, розташовані в Батумі, Ахалкалакі і Гудауті (там розміщений російський контингент Колективних сил СНД з підтримки миру в зоні грузинсько-абхазького конфлікту), російська влада від початку 2000-х рр. звинувачувала грузинське керівництво в тому, що воно прикриває чеченських "сепаратистів" і загрожувала нанести удар по "базах терористів" у Панкській ущелині Грузії. У відповідь на це Е. Шеварднадзе звернувся до США з проханням розширити надання військової та економічної допомоги, підписав угоду про стратегічне партнерство з НАТО і оголосив про бажання Грузії стати членом НАТО і ЄС. У 2002 р. США направили сотні своїх військовослужбовців для надання допомоги грузинській армії в "анти-терористичних операціях" у Панкисі.

Зовнішньополітичний курс президента М. Саакашвілі (із січня 2004) майже по суті, не зазнав змін, оскільки головна стратегічна мета Грузії - інтеграція до європейської та євроатлантичної спільноти - залишається пріоритетною. Найважливішим партнером Грузії на

терені СНД М. Саакашвілі проголосив Україну. Грузинсько-російські відносини після приходу до влади М. Саакашвілі ще більше загострилися навіть попри підписання високопоставленими представниками двох країн 30 травня 2005 р. заяви про початок виведення російських військових баз із Грузії. Погодившись на виведення своїх баз в Батумі і Ахалкалакі у трирічний термін, Росія застерігала Грузію, що вивід її військових сприятиме, мовляв, ескалації етнічних конфліктів у Грузії, як це мало місце в 2005 р. в Самцхе-Джавахеті після виведення 62-ї російської військової бази з Ахалкалакі (тоді, як відомо, спільними зусиллями грузинської і вірменської сторін ескалацію напруженості було зупинено). Нагадування офіційним Кремлем цього епізоду засвідчує побоювання Росії втратити контроль над Грузією зокрема і над державами Закавказзя в цілому, оскільки постачання свого єдиного боєдатного об'єкту на Південному Кавказі - 102-ї бази, дислокованої у вірменському місті Гюмрі, здійснюється росіянами через грузинську територію. Виведення російських військових баз із Грузії не вигідне Кремлю, оскільки порушує єдину систему протиповітряної оборони (ППО) на південному напрямку, оскільки дислоковані в кавказькому регіоні пункти управління російської системи ППО ще з часів СРСР розташовані на території Грузії.

Підписана Тбілісі та Москвою угода передбачає виведення військових баз Росії і штабу Групи російських військ у Закавказзі, розташованого в Тбілісі, до 2009 р. Представники грузинської сторони назвали цей документ "новим етапом у відносинах Москви та Тбілісі" і зазначили, що "Грузія чекала цього дня більш як двісті років". Але експерти вважають, що після виведення баз російська військова присутність у Грузії не тільки не скоротиться, але й набуде легітимного характеру.

Нагадаємо, що Грузія домагається виведення російських баз зі своєї території вже давно. Ще 1999 р. на стамбульському саміті ОБСЄ за договором про звичайні збройні сили в Європі Росія взяла на себе зобов'язання до 1 липня 2001 р. розформувати і вивести з території Грузії свої військові бази з Вазіані та Гудауті й узгодити з Грузією терміни й умови функціонування військових баз в Ахалкалакі та Батумі. Однак зобов'язання щодо закриття бази в Гудауті було виконане Росією лише частково (за даними Міністерства оборони Грузії, 300 російських військових продовжують перебувати там донині), а переговори з питань функціонування і виведення двох баз, що залишилися, тривали понад п'ять років. Москва всіма способами намагалася відкласти виведення військ і стверджувала, що зробити це в терміни, на яких наполягав Тбілісі, просто неможливо. Тому підписання двосторонньої Сочинської угоди 31 березня 2005 р. було сприйнято в Грузії з оптимізмом.

Президент країни М. Саакашвілі назвав цей документ "історично важливим", оскільки він "уперше розписує конкретний графік виведення техніки й озброєнь, графік виведення і закриття баз". Грузія в процесі переговорів наполягала, щоб обидві бази були закриті до 2008 р., коли в країні пройдуть парламентські та президентські вибори. Однак Росії вдалося продовжити перебування своїх військових на базі в Батумі ще на один рік.

Однак найбільше занепокоєння у військових експертів викликає інша поступка - разом із Сочинською угодою було підписано "Угоду про організацію транзиту російських військових вантажів і персоналу через територію Грузії". Згідно з нею, Росія протягом наступних п'яти років "здійснюватиме через територію Грузії транзит персоналу і військових вантажів" (зброї, військової техніки та боєприпасів) для "забезпечення діяльності російської військової бази № 102 у Гюмрі" (Вірменія). Інакше кажучи, Грузія стає країною, через яку Росія цілком легально поставлятиме зброю і переправлятиме війська на територію Вірменії - своєї союзниці по ОДКБ. А це може завадити як зміцненню добросусідських відносин Грузії з Азербайджаном, який в умовах невирішеної територіальної суперечки з Вірменією не хотів би зміцнення російської військової бази на її території, так і взаєминам Грузії з НАТО, адже не слід забувати, що Вірменія межує з Іраном, який входить у зону інтересів Заходу, Сполучених Штатів.

Сочинські документи також передбачають створення на місці бази в Батумі спільного російсько-грузинського антитерористичного центру. Який сенс розташовувати антитерористичний центр у Батумі? Такі центри мають розташовуватися там, де є напружена

ситуація, а Аджарія в цьому сенсі радше приємний виняток на загальному тлі проблем, якими рясніє Кавказ. Антитерористичний центр на місці бази в Батумі - однозначно якийсь антинатовський проект. Ця база розташована на кордоні з Туреччиною, і ще з радянських часів використовувалася Москвою для стеження за Туреччиною і Чорним морем. Очевидно, Росія хоче продовжувати це робити й надалі, створюючи напружену ситуацію у взаєминах Грузії із західними партнерами. Таким чином, якщо до сочинських угод російські бази існували в Грузії під загрозою закриття, то тепер військова присутність Росії в цій країні може стати довгостроковою і юридично оформленою.

Як відомо, Грузія - це ключ до Кавказу і Чорноморського регіону, тож Росія за жодних обставин не може добровільно відмовитися від контролю над цією країною. Упродовж 2006 р. Росія, що не хоче миритися з євроатлантичним курсом Грузії, послідовно здійснювала економічний і політичний тиск на Грузію, зокрема ввела спочатку заборону на імпорт з Грузії вин і мінеральної води, а в жовтні 2006 р. оголосила, по суті, економічну і транспортну блокаду Грузії. Виходячи з того, що на російський ринок припадає понад 15 % зовнішньоекономічного обороту Грузії, причому поставки грузинських товарів у Росію на дві третини складаються з вина (40 %), спиртних напоїв (11 %) і мінеральної води (18 %), офіційна Москва фактично закрила для Грузії головний ринок збуту її товарів.

Іншим знаряддям економічного тиску Кремля є продаж російським "Газпромом" з 1 січня 2007 р. природного газу за ринковою ціною (в останні роки Грузія імпортувала з Росії близько 1,3 млрд куб. м. газу щорічно), що розглядається грузинським керівництвом як відкритий шантаж, мета якого є очевидною. Грузинський уряд ледь не продав на початку 2005 р. свій магістральний газопровід РАО "Газпром", однак після того, як у ході візиту до США президента Грузії у вересні 2005 р. було підписано грузинсько-американський договір у межах програми "Виклик тисячоліття", за умовами якого США виділили 49 млн дол. на реабілітацію газопроводу, про його продаж уже не йдеться. Між іншим, ця угода, згідно з якою офіційний Тбілісі у найближчі п'ять років має отримати 295 млн дол. американської допомоги для розвитку економіки країни, є найзначнішим проектом економічної допомоги, запропонований Грузії з часу здобуття нею незалежності.

Відверта прозахідна політика офіційного Тбілісі розв'язала руки Кремлю на Південному Кавказі, передусім у стосунках з Абхазією та Південною Осетією. Росія вже не приховує, що в грузинсько-осетинському і грузинсько-абхазькому конфліктах вона бере участь не як миротворець, а як зацікавлена сторона і цілеспрямовано підтримує сепаратистські рухи в цих двох грузинських регіонах. Жителям невизнаних республік масово видають російські паспорти, унаслідок чого переважна більшість населення (понад 90 % у Південній Осетії і 80 % в Абхазії) сьогодні має російське громадянство.

Головною причиною підтримки сепаратистських режимів на території Грузії стало не лише прагнення РФ будь-що утримати Південний Кавказ у сфері свого впливу, але й потреба Росії в тому, щоб Абхазія й Південна Осетія стали буферними зонами між нею і розширюваним Північноатлантичним альянсом. Після російсько-грузинської війни 8-12 серпня 2008 р. і визнання Росією незалежності Південної Осетії та Абхазії, Москва досягла цієї мети. А ще в Кремлі вважають, що втрата територіальної цілісності Грузії завадить їй вступити до НАТО

Однак така політика Росії на Кавказі в перспективі може обернутися для неї самої стратегічною поразкою. Перший крок на шляху вступу Грузії в Організацію північноатлантичного договору вже оформлений і реалізується. Це індивідуальна програма партнерства. Наступним кроком має стати запрошення приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО. У перспективі Грузія має стати повноправним членом НАТО, принаймні гарантії щодо майбутнього вступу країни до НАТО надані їй (разом з Україною) членами альянсу на Бухарестському саміті в квітні 2008 р.

Про активізацію співробітництва Грузії з НАТО засвідчує низка документів. Підписано угоду про транзит військ та вантажів НАТО територією Грузії, яка створює підґрунтя для транспортування територією Грузії вантажів, необхідних для підтримки військ НАТО і

міжнародних сил безпеки в Афганістані. Ухвалено рішення про збільшення грузинського військового контингенту в Іраку, який виконує завдання з охорони об'єктів та патрулювання населених пунктів. У серпні 2003 - лютому 2004 рр. в Іраку несли службу 70 грузинських військових, згодом контингент було збільшено на 550 солдат. Також Грузія веде переговори з НАТО щодо можливості проведення спостерігачами від Альянсу моніторингу російсько-грузинського кордону. У свою чергу НАТО приділяє особливу увагу Південному Кавказу, про що свідчать рішення Стамбульського саміту 1999 р. про те, що безпека Південного Кавказу - складова євроатлантичної архітектури безпеки, і заява генерального секретаря НАТО про будівництво "трьох мостів" - у Середземномор'ї, на Кавказі та в Центральній Азії. Альянс вважає Південний Кавказ важливим "мостом", що з'єднує НАТО із Близьким Сходом. Європейський Союз визначає цей регіон як "південно-східний фланг Європи та НАТО. У стратегічній оцінці вище військово керівництво США та НАТО вважає Кавказ одним з найважливіших регіонів світу, позаяк кавказький повітряний коридор відіграв важливу роль у комунікації між коаліційними збройними силами в Афганістані та американськими базами в Європі.

Стратегічним партнером Грузії на теренах СНД вже традиційно вважається Україна, відповідно Грузія є найперспективнішим партнером України у Закавказзі, який підтримує її інтереси в усьому Чорноморському регіоні. Через територію Грузії проходять стратегічно важливі для України транспортні комунікації. Взаємини між Україною та Грузією ґрунтуються на Договорі про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (квітень 1994 р.), який російські політики розцінили як один із серйозних кроків до встановлення горизонтальних зв'язків між пострадянськими країнами.

Щодо грузинсько-турецьких відносин, то попри їх динамічний розвиток, залишається невирішеним питання повернення турків-месхетинців до Грузії. їх спільнота склалась у XVII ст. у результаті прийняття грузинами ісламу і турецької імміграції до Месхетії внаслідок османської окупації району. Рятуючись від комуністичних репресій і сталінської депортації 1944 р. частина турків-месхетинців опинилась в Туреччині. У 1996 р. Е. Шеварнадзе зобов'язався сприяти поверненню цього народу на його історичні землі за десять років. Утім, майже нічого не було зроблено в цьому напрямку. Проблема полягає і в заселенні території, де колись мешкали турки-месхетинці, вірменами, що стає додатковим пунктом турецько-вірменського протистояння.

Невирішеність проблеми повернення турків-месхетинців не завадила офіційній Анкарі збудувати за політичної та фінансової підтримки західних держав, насамперед США, нафтовий трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан для транспортування каспійської нафти з Азербайджану через Грузію до Середземномор'я. Нафтогін уведено в експлуатацію 13 липня 2006 р. Росія вважає цей маршрут політичним проектом, оскільки таким чином вона втрачає контроль над Каспієм та монополію на експортування нафти з моря (про своє прагнення приєднатись до поставок цим трубопроводом заявив і Казахстан). Однак Азербайджан і Грузія поставили на перший план економічний зиск, а не лояльність Москві, що остання розцінила як акт непокори.

Серед іншого, занепокоєння Анкари викликало загострення і так непростій ситуації в Грузії, конкретніше - в Абхазії і Аджарії, після зміни влади в країні наприкінці 2003 р. Певний час навіть ішлося про введення до Грузії турецьких миротворців, але від ідеї відмовились. Офіційно причиною цього називають ресурсів Туреччини, але логічніше було б списати нереалізовані плани на небажання зіпсувати відносини з Росією.

Грузія є член низки міжнародних організацій, у тому числі ООН (з 1992 р.), Чорноморського економічного співробітництва, Північноатлантичної ради з співробітництва, Міжнародного валютного фонду, Ради Європи, від 1999 р. Грузія є членом ВТО. Упродовж 1990-х рр. Грузія підписала договори про дружбу і співробітництво з Азербайджаном, Вірменією, Іраном, Туреччиною та Україною, особливі відносини встановлено з Німеччиною та США.

Останні два десятиліття Грузія відчайдушно прагне позбутися своєї пострадянської

ідентичності, як і асоціацій із нестабільним та небезпечним Кавказьким регіоном. Спроби Тбілісі вирватися із проблемного регіону та стати частиною європейського та євроатлантичного простору, які сприймалися критично багатьма оглядачами, сьогодні натикаються на все менший і менший спротив з боку західних партнерів.

Про Грузію початку XXI століття найчастіше ведуть мову в контексті ліберальних реформ, які були започатковані Урядом і Президентом Михайлом Саакашвілі після «Революції троянд» у 2004 році. Покращення міжнародного іміджу, активне надходження іноземних інвестицій, світові рейтинги з високими позитивними оцінками державних економічних і політичних досягнень Грузії дають підстави вважати, що обрана державою національна стратегія розвитку відповідала потребам громадян Грузії та почала приносити перші здобутки. Реформи внутрішнього життя держави не змогли не відобразитися й на зовнішній політиці Грузії. Переорієнтація зовнішніх інтересів і пріоритетів на зближення із західними державами та їх військово-політичними та економічними організаціями, активна участь Грузії у формуванні нового балансу сил у Закавказзі на основі розширення НАТО і двосторонніх військових зв'язків зі США, західноєвропейськими країнами і сусідніми державами є основними характеристиками сучасної зовнішньополітичної стратегії Грузії.

Міжетнічні конфлікти у Закавказзі як загроза національній безпеці країн регіону

Як і 20 років тому, джерелом нестабільності в регіоні залишаються міжетнічні конфлікти - грузинсько-абхазький, грузинсько-осетинський і нагірнокарабаський, які заважають встановленню тісного співробітництва між країнами регіону, гальмують їхню повномасштабну участь у міжнародних інституціях і спричиняють значні економічні труднощі в розвитку регіональних політичної та економічної інфраструктур.

Міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи в Грузії

Ідея формування єдиної незалежної сильної держави є однією із центральних для грузинського суспільства й політичної еліти. Однак географічне положення (протягом століть Кавказ був ареною зіткнень інтересів великих імперій - Персії, Візантії, Туреччини й Росії; піддавався навалом кочових народів) і рельєф місцевості визначили складності формування єдиної держави: упродовж усієї своєї історії Грузія була конгломератом окремих, ворогуючих князівств і царств; лише у XII ст. Грузія виступала як незалежна і єдина країна.

Значний вплив на сучасні політичні процеси в Грузії справила Грузинська Демократична Республіка (26 травня 1918 р. - 25 лютого 1921 р.). По-перше, було створено правовий прецедент, на основі якого висувались вимоги відновлення незалежності Грузії. По-друге, незалежна демократична державність сприяла усвідомленню національної єдності у всіх верствах грузинського суспільства, і водночас порушила питання про географічні кордони цієї єдності: претензії на історичні території, висунуті всіма народами Закавказзя, призвели до міжнаціональних конфліктів, географія яких повторилася через 70 років - в Абхазії, Південній Осетії, вірменських і азербайджанських районах Грузії. По-третє, сучасний грузинський національний рух трактував допомогу Росії більшовицькому повстанню в Грузії в 1921 р., яке призвело до зміни уряду й входження Грузії до складу СРСР, як анексію Грузії. Таке трактування значною мірою вплинуло на формування зовнішньополітичних орієнтацій грузинської політичної еліти й сучасні російсько-грузинські відносини.

Згідно з Концепцією національної безпеки Грузії, фундаментальними національними цінностями є суверенітет, безпека, мир, демократія, верховенство закону, права людини й добробут. їх захист є гарантією безпеки Грузії. Національними інтересами Грузії проголошено: територіальну цілісність, національну єдність, регіональну стабільність, зміцнення волі й демократії в сусідніх країнах і в регіоні, зміцнення транзитної функції країни й забезпечення альтернативних шляхів енергопостачання, екологічну безпеку й забезпечення національної та культурної самобутності. Основними загрозами фундаментальним національним цінностям та інтересам визначені: порушення територіальної цілісності,

перенесення конфліктів із сусідніх країн, військова інтервенція, контрабанда і транснаціональна організована злочинність, міжнародний тероризм.

Головну загрозу для національної безпеки Грузії становлять підтримувані ззовні сепаратистські рухи, що підривають ґрунт політичної, економічної й соціальної стабільності, і є джерелом тероризму, міжнародної організованої злочинності й контрабанди. У Концепції зазначається, що незаконне перебування військових баз Російської Федерації в Грузії порушує суверенітет країни й підриває економічну та соціальну стабільність.

Грузинсько-абхазький конфлікт

Конфлікт в Абхазії - не тільки грузинська проблема. Як джерело нестабільності в усьому Кавказькому регіоні він зачіпає інтереси багатьох етнічних та політичних груп. Прямо чи опосередковано в протистояння було втягнуто Грузію, Абхазію, Росію, північнокавказькі республіки, Вірменію та Туреччину.

Абхазці тривалий час були тісно пов'язані з грузинами. Маючи досить умовну за радянських часів автономію, вони зберегли національну ідентичність та значною мірою "націоналізовані" місцеві владні структури. Більшість ключових посад в адміністрації автономії посідали саме етнічні абхазці. Характерною особливістю формування місцевої влади був протекціонізм, замішаний на партійних принципах. Це призвело до утворення міцного прокомуністичного апарату, який ще за часів президентства З. Гамсахурдіа усіяло виявляв свою нелояльність до Грузії. У той час, коли більшість грузинів прагнули незалежності, часто вдаючись до політичної конфронтації з Москвою, абхазьке керівництво спиралося на підтримку з боку союзного центру, налагоджувало контакти з представниками радянських військ, чіє втручання в конфлікт згодом вирішило його на користь Абхазії. Сприяла вибуху націоналізму в Абхазії і невиважена національна політика уряду З. Гамсахурдіа.

Ситуація загострилася з уведенням грузинських військ в Абхазію. З 1 липня 1992 р., після встановлення дипломатичних стосунків Тбілісі з Москвою, розпочався процес визнання Грузії провідними державами світу. Це стало приводом для встановлення контролю над усією територією країни, але з втручанням в конфлікт гірських народів Кавказу (традиційних союзників Абхазії) ситуація вийшла з-під контролю.

Почалася конфронтація за участю не лише кавказьких народів, але й ісламського світу. Позиція Росії стала ще одним фактором розгортання конфлікту. Тоді, коли Грузія відмовилася вступати до СНД, а Абхазія всіляко виявляла свою лояльність до СРСР, а згодом і до Росії та СНД, Москва проводила політику зближення з Абхазією. Після падіння режиму З. Гамсахурдіа новий лідер Грузії Е. Шеварднадзе спробував врятувати країну від громадянської війни, розпочавши прями переговори з Абхазією. Та було пізно - значні військові сили вже були втягнуті в конфлікт. Відсутність єдиної позиції грузинського керівництва щодо Абхазії та його неспроможність управляти військовими формуваннями призвели до втрати контролю над ситуацією, стихійних збройних сутичок між підрозділами грузинської армії та абхазькими сепаратистами.

Позиція Абхазії в конфлікті характеризувалася крайнім радикалізмом. Більшість населення не вірила в можливість проведення паритетних переговорів, що значною мірою зумовлювалось жорсткою позицією грузинського керівництва щодо основних вимог: повернення Абхазії до складу Грузії, а головне - повернення на абхазькі терени 300 тис. біженців, переважно грузинів, що втриє перевищує населення самої Абхазії. І це при тому, що грузинське населення Абхазії не є автохтонним, хоча традиційно грузини становили більшість у складі жителів Абхазії.

В умовах конфлікту сторони, як правило, мають справу з розбіжністю інтересів та інтерпретацій подій і фактів. І в даному разі населення Абхазії розглядає законні вимоги грузинської сторони, що ґрунтуються на нормах міжнародного права, як невиважений тиск та спробу повернути території, що не належать Грузії. Спроби Тбілісі відстояти ідею об'єднання всіх народів Грузії в єдиній незалежній державі викликають обурення абхазької

сторони, призводять до загострення протистояння. Незважаючи на максимально прийнятні умови автономії, абхазці не сприймають ці пропозиції як виправдані.

Впливовою в автономії є Компартія Абхазії (КПА), яка активно співпрацює з російськими комуністами. Вона має найчисельнішу фракцію в парламенті Абхазії, активно виступає за реставрацію СРСР. Зростанню ролі КПА сприяло складне економічне становище республіки. Громадська організація "Слов'янський дім" об'єднує політичні інтереси російських меншин в Абхазії та підтримується російською реакційною організацією "Конгрес російських комуністів". Та незважаючи на значний вплив росіян в Абхазії, існує й чимало непорозумінь між ними та центральною владою, які підживлюються невдоволенням російської меншини існуючим економічним становищем російськомовного населення та розподілом фінансової допомоги, що надходить з Росії. Основною політичною силою в республіці залишається Рада Старійшин, створена першим президентом Абхазії В. Ардзінбою, що має центральне й регіональні представництва.

Грузинське керівництво неодноразово висловлювало незадоволення процесом врегулювання конфлікту, намагаючись максимально використати потенціал світового співтовариства. З одного боку, воно зацікавлене в надійних грузинсько-російських відносинах, з другого - в обмеженні присутності та впливу Росії в регіоні, що призводить до стагнації відносин між двома країнами, змушуючи Росію жорсткіше відстоювати власні інтереси. Грузія готова була дотримуватися курсу стратегічного партнерства з Росією, але за умови, що Росія розглядатиме Абхазію як складову Грузії.

Співробітництво з Росією мало допомогти грузинам вирішити абхазьку проблему. Адже, окрім Росії, Абхазія не має другого такого союзника. Щоправда, вона шукає контактів з іншими країнами, у тому числі й європейськими, де має своїх представників. Зацікавлена в отриманні необхідного озброєння, яке згодом мало перейти в її власність, Грузія свого часу підписала договір про розміщення російських військових баз на її території. Положеннями цього договору передбачалося відновлення територіальної цілісності Грузії, допомога РФ у створенні грузинської армії, роззброєння сепаратистських формувань. Проте жодна із цих умов не була виконана. Тому грузинським парламентом, різними політичними партіями, деякими вищими посадовими особами дедалі частіше порушувалося питання про виведення з території Грузії всіх російських військ, про можливий вихід Грузії з СНД.

Водночас Росія постійно вимагала продовження мандату перебування російських миротворчих сил в Абхазії. Однак, ці вимоги лише поглиблювали конфронтацію. У середині липня 2006 р. парламент Грузії прийняв резолюцію з вимогою виводу російських миротворчих сил з Абхазії та Південної Осетії. У відповідь на це парламент Абхазії закликав усі країни, у тому числі Росію, "негайно розпочати процес офіційного визнання незалежності Республіки Абхазія", а також вирішив звернутися до ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій із проханням "припинити мілітаристські плани грузинського керівництва".

Після проголошення незалежності Косова і визнання її країнами Заходу у 2008 р., проблема міжетнічних конфліктів у Грузії постала з новою силою. З одного боку, російські військові бази й миротворчі сили, розташовані в зонах грузинсько-осетинського й грузинсько-абхазького конфліктів, розглядаються в Національній військовій стратегії Грузії як загрози національній безпеці країни. З другого, бажання Грузії вступити до НАТО провокує РФ на активнішу підтримку сепаратистських територій у Грузії.

Наприкінці квітня 2008 р. над Абхазією було збито безпілотний літак-розвідник, що залетів з території Грузії. Цей інцидент викликав серйозний міжнародний скандал. Грузія звинуватила Росію в тому, що її військово-повітряні сили збили літак, а також зажадала розгляду цього випадку в Раді Безпеки ООН. Тим часом РБ ООН не прийшла до єдиної думки щодо ситуації в Абхазії. З обох питань - про зміцнення зв'язків Росії й невизнаних республік і про політ грузинського безпілотного літального апарата - члени Ради заслухали лише думку Росії.

Після цих подій, ситуація в зоні грузино-абхазького конфлікту різко загострилася. Москва ввела в Абхазію додаткові сили миротворців. А Тбілісі розцінив цей крок як військову

агресію, однак цей крок Кремля, як показали наступні події, був лише однією з ланок плану Росії остаточно відірвати від Грузії Абхазію і Південну Осетію, реалізованого в серпні 2008 р. внаслідок п'ятиденної російсько-грузинської війни у Цхінвальському регіоні Грузії.

Грузинсько-Південноосетинський конфлікт та його наслідки

Причини грузинсько-осетинського протистояння, утім, як і походження більшості міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі, слід шукати не в площині міжнаціональної ворожнечі двох народів, а передусім у тому історичному періоді, коли російський більшовизм - імперський спадкоємець російського царизму, вогнем і мечем накидав народам колишніх національних окраїн Російської імперії (усупереч їх бажанню) радянську форму влади, під якою приховувалась диктатура більшовицької партії. Діючи за принципом "поділяй і володарюй", цілісні в минулому етноси розподілялися між кількома національно-державними формуваннями. Така доля спіткала й осетинів - північнокавказький народ, який унаслідок історичних обставин ще від часу монгольської навали в першій половині XIII ст. був поділений на три субетноси: дигорців, іронців і кударців. Витіснені з історичних місць свого розселення, на південь від р. Дон, осетини опинилися на території сучасних Кабардино-Балкарської та Північноосетинської республік Російської Федерації і Цхінвальського регіону Грузії. Дигорці потрапили під вплив кабардинців, іронці сформували сучасну Північну Осетію, а кударці, що переселилися на південні схили Головного Кавказького хребта, стали кріпаками грузинських князів Еріставі і Мачабелі (прізвище останніх лягло в основу грузинської назви території, заселеної переважно осетинами, - Самачабло, що перекладається як "земля Мачабелі").

Топонім "Південна Осетія" для означення гірських районів грузинських історико-географічних областей Картлі, Рачі та Імереті вперше використала на початку XIX ст. окупаційна військова адміністрація Російської імперії, сформована в Східній Грузії після анулювання 1801 р. Росією Георгіївського трактату 1783 р., що передбачав російський протекторат над східною частиною Грузії. Після утворення на цій території в 1843 р. Тифліської губернії, до складу якої увійшла й грузинська історична область Шида-Картлі, російська влада створила Осетинський округ, який, щоправда, у 1859 р. було ліквідовано і приєднано до Горійського повіту Грузії.

Після жовтневого більшовицького перевороту в Росії (1917) контроль над територією сучасної Південної Осетії встановила Грузинська демократична республіка. У 1918-1920 рр. в Південній Осетії спалахнуло три інспірованих більшовиками антиурядових повстання, метою яких було встановлення радянської влади і приєднання регіону до РСФРР. Своєрідним сигналом до останнього з повстань стало рішення Кавказького крайкому РКП(б) від 23 березня 1920 р. проголосити радянську владу в Південній Осетії і утворити Південноосетинський революційний комітет (ревком). Для організації повстання ревком отримав від Кремля 100 тис. рублів.

6 травня 1920 р. Південноосетинський ревком прийняв рішення проголосити радянську владу в Рокському районі, перекрити ущелину, оборонятись від "ворогів трудящого народу" й приєднатися до РСФРР, "про що сповістити Москву і демократичну Грузію".

Легітимна влада демократичної Грузії, що відрядила в бунтівний регіон свої війська, 17 травня отримала від російського наркома закордонних справ Г. Чичеріна ноту наступного змісту: "До Південної Осетії, де проголошено Радянську Республіку, направлені для знищення такої влади грузинські війська. Ми наполягаємо, якщо це достовірно, відкликати свої війська з Осетії, позаяк уважаємо, що Осетія повинна мати в себе ту владу, яку вона хоче". У відповідь на це, уряд Грузинської держави зауважив, що в Грузії немає Південної Осетії.

6 червня 1920 р. південноосетинські повстанці і сформована в Радянській Росії так звана "південноосетинська бригада" здолали перевал і поблизу м. Джава завдали поразки грузинським військам, наступного дня більшовицькі війська здобули Цхінвалі, а 8 червня Південноосетинський ревком проголосив радянську владу на підконтрольній території. Проіснувала вона до липня 1920 р., коли грузинські війська звільнили окуповану більшовиками територію.

Невдовзі пробільшовицька орієнтація осетинських провідників у Грузії отримала належну сатисфакцію: після повалення Червоною Армією влади Грузинської демократичної республіки в лютому 1921 р., більшовицьке керівництво включило до штучно "скроєної" Південної Осетії не лише гірську частину Головного Кавказького хребта, але і його передгір'я та низовину, заселені переважно грузинським населенням, у тому числі міста Цхінвалі, Алагорі, Джаву. Незважаючи на спротив населення Цхінвалі, проголошеного в грудні 1921 р. "адміністративним центром Осетії", включенню Цхінвальського району до складу конструйованої більшовиками "Осетинської автономії", остання все ж була створена 20 квітня 1922 р. під назвою Південноосетинська автономна область, що увійшла до складу Грузинської РСР. Таким чином, знехтувавши історичними реаліями, більшовики свідомо заклали підвалини майбутнього грузинсько-осетинського протистояння.

"Міна уповільненої дії" спрацювала в останні роки існування СРСР. Втративши здатність контролювати ситуацію в союзних республіках, Кремль свідомо провокував міжетнічні конфлікти на підвладних територіях задля того, щоб геополітично впливати на них, мати можливість тримати на цих територіях війська у вигляді миротворчих сил, мати "больові точки" у новостворених країнах, на які можна тиснути, і вони вже рефлекторно реагуватимуть так, як потрібно тому, хто тисне. Однією з таких "больових точок" стала Південна Осетія.

Грузинсько-осетинський конфлікт у добу розпаду СРСР був спровокований рішенням Південноосетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії 10 листопада 1989 р. Наступного дня грузинський парламент скасував це рішення, а 23 листопада 1989 р. близько 20 тис. громадян Грузії здійснили марш на адміністративний центр автономної області м. Цхінвалі, організований лідером національно-патріотичних сил Звіадам Гамсахурдіа і першим секретарем ЦК Компартії Грузії Гіві Гумбарідзе для "захисту грузинського населення" автономії. Учасників маршу не пустили до міста підрозділи внутрішніх військ МВС СРСР, але кров усе ж пролилася.

Восени 1990 р. Південноосетинська обласна рада, спираючись на закон СРСР від 26 квітня 1990 р., що передбачав розширення повноважень радянських автономій, проголосила область Південноосетинською Радянською Демократичною Республікою і звернулася до Москви з проханням про визнання її незалежним від Грузії суб'єктом радянської федерації. У відповідь на це, офіційний Тбілісі в грудні 1990 р. ліквідував Південноосетинську АО і розпочав блокаду регіону, що тривала до липня 1992 р.

Економічна блокада супроводжувалась військовим протистоянням сторін конфлікту, особливо запеклим воно стало після того, як у результаті референдуму, проведеного південноосетинським керівництвом 19 січня 1992 р., 90 % його учасників висловились за приєднання регіону до Росії. Бойові дії, що тривали (з перервами) до липня 1992 р., були припинені за посередництва Росії, яка розмістила на території Південної Осетії свої миротворчі сили. Наслідки грузинсько-осетинського конфлікту 1992 р. трагічні: 93 спалених села, понад тисячу вбитих, від 40 до 100 тис. біженців.

Протягом часу, що минув після грузинсько-осетинського конфлікту 1992 р., Росія послідовно озброювала і зміцнювала південно-осетинський сепаратистський режим, роблячи відверту ставку на відокремлення цього регіону. Очевидним ж те, що Росія використовує малі народи та їхні певні бажання у власних цілях. У 1991 р. війська РФ вступили на територію Грузинської Республіки, суверенітет і кордони якої офіційно визнала раніше. Але сьогоднішні події мають абсолютно новий зміст. У зв'язку з цим аналітики зазначають, що Росія, відчуваючи свою нову потужність, фактично хоче переграти ті результати, ту систему, яка склалася впродовж останнього часу.

У цьому контексті слід розглядати й російсько-грузинську війну 8-12 серпня 2008 р. Чому саме Грузія і Росія? Чому саме в Грузії локалізувалася така ситуація, і напруження вилилося у військове протистояння? Відповідь треба шукати в певній диференціації пострадянського простору після "революції троянд" у Грузії, "помаранчевої революції" в Україні та формування постреволуційних режимів. Відносини пострадянських країн з РФ засвідчили, що Росія ніколи не погодиться на те, щоб на колишньому імперському просторі

формувався держави з відмінними від російської політичними моделями і геополітичними орієнтаціями. Весь сенс так званого цивілізованого розпаду Радянського Союзу в інтерпретації Кремля полягав у тому, що колишні союзні республіки одержують умовну державність, умовний суверенітет і не обиратимуть інші системи безпеки й геополітичні орієнтації, аніж російські. На це погодилася тоді і російська еліта, і пострадянські еліти національних республік, які потім утворили нові незалежні держави.

"Революція троянд" 2003 р. у Грузії і "помаранчева революція" 2004 р. в Україні спричинили розірвання цього консенсусу, досягнутого лідерами колишніх радянських республік у грудні 1991 р. І в Грузії, і в Україні почали формуватися державні системи, зорієнтовані на європейські принципи, а керівництво цих країн почало декларувати геополітичні орієнтації, пов'язані із системами колективної безпеки, створені країнами Заходу. Із цим не могла змиритися новоімперська Росія.

Це і є фундаментальним підґрунтям конфлікту. Грузія хоче перейти від стану асиметричної федерації, якою вона стала на початку 20-х рр. ХХ ст., до консолідованої інтегрованої нації, територіально цілісної держави. Цього, однак, не бажає Росія, яка розуміє, що формування консолідованих націй та держав на постімперському просторі розмиває його, формує нові регіональні конфігурації, а отже, що РФ ризикує втратити вплив на пострадянському просторі, який вона традиційно вважає зоною свого впливу.

Таким чином, курсу Грузії на інтеграцію до євроатлантичних структур заважає "імперська територіальна спадщина", створюючи різного роду перешкоди. Виникає проблема кордонів, оскільки, коли 1991 р. було підписано Біловезькі угоди, кордони між новими незалежними державами розглядались як умовні. А сьогодні, коли йдеться про нову систему колективної безпеки, проблема територіальності та кордонів набуває серйозного геополітичного значення. Очевидно, що Росія так просто не здасть ці кордони, тому вона визнала 26 серпня 2008 р. незалежність Абхазії та Південної Осетії, щоб відірвати ці території від Грузії.

Основою небезпеки, яка вже сьогодні надходить з Росії, є допомога російськомовним або російськоорієнтованим громадам не лише на території Грузії, але й підтримка російських національних рухів на інших територіях, які межують з Росією. До речі, у цьому конфлікті було використано ідеологію і технологію так званого нового російського іредентизму, в основі якого лежить ідея реінтеграції пострадянського простору. Адже Росія, коли вводила свої війська на територію незалежної Грузії, моральною і правовою легітимацією цього проголосила допомогу своїм співвітчизникам, які потерпають від конфлікту між Грузією і Південною Осетією.

П'ятиденна російсько-грузинська війна в Південній Осетії також показала, що офіційний Кремль, скориставшись визнанням незалежності Косова державами Заходу, розпочав матеріалізацію доктрини В. Путіна, в основі якої - повернення Росії статусу одного зі світових лідерів. Саме Косово стало тим прецедентом, який використовується сьогодні російським керівництвом для того, щоб на євразійському просторі утвердити нову модель скасування низки міжнародних домовленостей.

Визнання незалежності Абхазії та Північної Осетії Росією фактично руйнує Гельсінкські домовленості, в основі яких - визнання непорушності кордонів у Європі. Свідченням цього є відома позиція ОБСЄ - інституції створеної під час Гельсінського процесу - згідно з якою винними в російсько-грузинському протистоянні в Південній Осетії визнано обидві сторони. Це означає, що вкотре перемогла Realpolitik, її жертвою цього разу стало не лише брутальне порушення Гельсінкських домовленостей у цілому, але й державного суверенітету і територіальної цілісності Республіки Грузія, зокрема.

Аналіз причин російсько-грузинського протистояння в Південній Осетії вкотре підтвердив аксіоматичне твердження, що міжетнічні конфлікти часто провокуються саме зовнішніми силами імперського зразка й набувають неабияких масштабів унаслідок їхнього втручання в локальні суперечки. Ці сили мають власні інтереси та зацікавлені в поглибленні конфліктних ситуацій за схемою "поділяй та володарюй". Залагодження спонтанних

міжетнічних суперечок безболісніше за умов відповідної роботи міжнародних механізмів безпеки і взаємної толерантності сторін. Домінування в регіоні лише однієї держави може лише провокувати різні конфлікти, тоді як дійсна стабільність формується швидше в ситуації балансу різних геополітичних сил.

Особливої актуальності нові вектори зовнішньої політики Грузії набули після подій російсько-грузинської війни в серпні 2008 року, у результаті якої Грузія втратила контроль над частиною своїх територій, а Російська Федерація посилила свій вплив на Кавказі. За умов напружених відносин з Російською Федерацією, відсутності політичного діалогу між двома державами інтеграція до євроатлантичних структур є пріоритетним вибором Грузії в забезпеченні безпеки, суверенітету, економічної та політичної незалежності, сталого демократичного розвитку. Так, положення Концепції національної безпеки Грузії 2011 року – документа, що визначає загрози та пріоритети розвитку з урахуванням особливостей поточної ситуації у світі та державі, наряду з результатами всенародних референдумів останніх років, підкреслюють «непохитне бажання грузинських громадян» інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур.

У процесі розбудови державності будь-якої країни особливе місце займає мета визначення свого місця у світовій співдружності, створення і підтримка відносин з іншими державами та міжнародними організаціями. Не викликає сумнівів, що повна інтеграція в систему світової співдружності є найважливішою умовою існування та основою розвитку державності. Ефективність участі в міжнародному житті багато в чому залежить від можливості Грузії впровадити відповідну забезпеченню національних інтересів зовнішню політику. Реалізація нового євроатлантичного курсу держави обумовлює організацію діяльності всіх органів влади та виконавчих структур відповідно до сучасних викликів світового масштабу як то: економічна криза й загострення протистоянь навколо територіальних питань у регіоні. Так реформування адміністративного сектору державного управління не оминувало і провідну, з точки зору реалізації зовнішньої політики держави – дипломатичну службу Грузії.

Дипломатична служба Грузії зазнала певних інституціональних трансформацій співзвучних сучасним реаліям, зберігши при цьому класичні риси, які притаманні більшості дипломатичних служб світу. Її форми, методи й засоби відповідають суспільному та економічному базису сучасної Грузії. Подолавши з часу відновлення незалежності Грузії в 1991 році шлях від представництва Грузії в Москві без визначеного правового статусу, фактично канцелярського підрозділу зовнішньополітичної служби замість МЗС, за умов відсутності особистого дипломатичного корпусу, необхідних знань і практики діяльності на міжнародній арені, до сучасної динамічної, інституціоналізованої, організованої структури з чіткими пріоритетами діяльності та ефективною організацією виконавчих елементів, вона стала черговим свідченням можливості змін на користь забезпечення національних інтересів держави за умови політичної волі еліти.

У своєму функціонуванні дипломатична служба Грузії спирається на внутрішні нормативно-правові акти які містять визначальні засади зовнішньополітичної діяльності – Конституцію Грузії (1995), Закон «Про дипломатичну службу Грузії» (2007), Положення про діяльність МЗС (2010), Закон Грузії «Про консульські установи», Концепцію національної безпеки (2011), укази та розпорядження Президента Грузії та ряд інших нормативних актів. Правові та організаційні аспекти, положення та діяльність на міжнародному рівні регламентуються двосторонніми угодами, Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 року, рядом інших документів.

На сьогодні у посольствах, постійних представництвах при міжнародних організаціях, дипломатичних місіях Грузії працює понад 300 дипломатів. Станом на 2014 рік Грузія мала 54 дипломатичні представництва за кордоном, які покликані захищати національні інтереси Грузії на міжнародній арені. Для захисту інтересів громадян Грузії в Росії після ліквідації Посольства Грузії в Російській Федерації функціонує Секція Інтересів Грузії при посольстві Швейцарської Конфедерації в Російській Федерації.

Грузія має постійні представництва при ООН, Раді Європи, НАТО, ОБСЄ, ЄС, Відділеннях ООН і інших міжнародних організаціях, міжнародних організаціях ООН в Римі (FAO, IFAD, WFP), ЮНЕСКО, Міжнародній морській організації, ГУАМ, ІТУ, Всесвітній метеорологічній організації, інших.

Генеральні консульства Грузії за кордоном є в Нью-Йорку, Трабзоні, Стамбулі, Одесі, Донецьку, Салоніках. Попри світову фінансову кризу та об'єктивне зниження темпів економічного розвитку Грузія, усвідомлюючи важливість розширення представництва на світовій арені, знайшла можливість відкрити нові дипломатичні представництва за кордоном та забезпечити їх діяльність на високому організаційному рівні. Так у 2011-2014 роках році розпочали роботу Посольства Грузії в Південній Кореї, Бразилії, Аргентині, Кубі, Норвегії, Індонезії, Австралії, Чилі, Молдові та інші.

На сьогодні інтеграція в Європейський Союз і набуття членства в НАТО не лише зовнішньополітичний пріоритет, а й гарантія стабільності та безпеки Грузії. Отже, потреба в більш координованій діяльності та поглибленому діалозі з європейськими структурами окреслила необхідність для Грузії розширення можливостей співпраці влади з ЄС і НАТО.

Практичний вимір цієї потреби знайшов відображення в новій інституції, у новій структурній одиниці виконавчої влади – Державному міністерстві з питань євроатлантичної інтеграції, яке відповідає за координацію та моніторинг діяльності, що здійснюється на шляху інтеграції Грузії до ЄС і НАТО.

Сталість зовнішньої політики Грузії перебуває в залежності від вміння посилити інституціональну основу управління в забезпеченні досягнень стратегічних цілей. Саме сталість зовнішньої політики є основою взаємовигідних і тісних зв'язків між Грузією та дружніми їй державами. Зовнішня політика Грузії, націлена на забезпечення національних інтересів у механізмі підтримки ефективної співпраці передбачає досягнення консенсусу та дотримання норм міжнародного права в життєво важливих питаннях взаємодії між державами. Дипломатична служба Грузії, Міністерство закордонних справ, дипломатичні місії та консульські установи – служать сформульованим у Концепції національної безпеки Грузії фундаментальним національним інтересам і цінностям, які, відповідно до бачення Президента, визначають головну мету зовнішньої політики – зміцнення безпеки Грузії та її міжнародного статусу, належне і гідне місце в системі міжнародних відносин та захист державних інтересів в умовах глобалізації.

Провідною ж установою в реалізації зовнішньополітичної діяльності Грузії є Міністерство закордонних справ. Текст Місії міністерства закордонних справ на офіційному сайті МЗС Грузії визначає цінності та принципи які є основою співпраці з міжнародною спільнотою і гарантом міжнародної підтримки в реалізації визначених векторів політики держави – дотримання національних інтересів Грузії, захисті прав громадян, які перебувають за кордоном й внесення вкладу у формування розвинутої світової спільноти.

Забезпечення власної безпеки для Грузії можливе лише за умови участі в підтримці глобальної безпеки – так свобода і незалежність Грузії ґрунтуються на повазі суверенітету інших держав і регіонів.

Мета грузинської дипломатії XXI століття – сприяти активізації міжнародних зусиль на шляху захисту інтересів Грузії та її громадян, й активна участь у формуванні основ мирної, безпечної, демократичної та економічно розвинутої світової спільноти.

У Міністерстві закордонних справ Грузії вважають, що зовнішня політика є мостом, який з'єднує Грузію і світ, відповідно, Міністерство впроваджує зовнішню політику і дипломатію, в яких рушійною силою виступають принципи прогнозованості, сталості, послідовності. Завдання Міністерства – розробити стабільний курс зовнішньої політики, здатний швидко адаптуватися до обставин, що змінюються. Така політика забезпечить ефективність роботи відомства в умовах неочікуваних змін у зовнішньому і внутрішньому середовищі, й дозволить запобігти загрозам безпеці держави та її іміджу на міжнародній арені в умовах глобалізованого світового простору.

З часу здобуття незалежності до сучасного етапу розвитку МЗС Грузії в різний час

очолювали дев'ять міністрів закордонних справ, серед яких три жінки – Саломе Зурабішвілі, Ека Ткешелашвілі і нинішній Міністр закордонних справ Грузії – Майя Панджикідзе (з 2012 року).

01 жовтня 2012 року в Грузії відбулися парламентські вибори, на них перемогу отримала «Грузинська мрія» Бідзіни Іванішвілі. Після перемоги на парламентських виборах лідер політичної коаліції «Грузинська мрія» Бідзіна Іванішвілі заявив, що він здійснить свій перший візит до США: «Те, що мій перший візит в США, думаю, це логічно. За весь цей час – і до, і під час, і після виборів – вирішальну роль грали американці, які зайняли дуже принципову позицію. І не тільки під час виборів – вони багато інвестицій вклали в розвиток демократичних інститутів в Грузії». Але у той час додав, що коаліція впритул працюватиме з Європою, НАТО і налагоджуватиме відносини з Росією та іншими державами-сусідами. «Розумію, що у цій частині багато питань і часто чути, що НАТО і Росія несумісні, але я думаю, що ми все-таки зможемо знайти точки дотику і довести, що це не неможливо», – підкреслив він.

Кардинальних змін зовнішньої політики та зовнішньополітичної стратегії Грузії у 2013 році не відбулося. Бідзіна Іванішвілі продовжив демократичні реформи в Грузії, зокрема через діалог з Президентом Грузії М. Саакашвілі.

Попередник нинішнього прем'єр-міністра Грузії Іраклія Гарібашвілі розпочав цикл реформ, які торкаються всіх сфер життя грузинського суспільства, з метою виконати умови для підписання й ратифікації Угоди про асоціацію.

Грузія в умовах світової кризи не тільки змогла зберегти цінні кадри своєї дипломатичної та консульської служби, але й віднайти можливість відкрити останніми роками нові посольства закордоном: Посольства Грузії в Південній Кореї, Бразилії, Аргентині, Кубі, Норвегії, Індонезії.

Щоб залишатися конкурентоспроможною та успішною, Грузія повинна не лише мати уряд, який сповідуватиме демократичні цінності та сучасне бачення, але й покращувати імідж країни на міжнародній арені, та в західних політичних й академічних колах, над чим працює сучасна дипломатична служба Грузії.

Усвідомлення національних інтересів, глибоке їх розуміння та зведення до злагодженої несуперечливої системи можливе лише за умови обов'язкового врахування сучасної геополітичної ситуації. Грузія чітко визначила національно-державні цілі, обґрунтувала пріоритетні завдання зважила співвідношення питань стратегії і тактики в межах обраного зовнішньополітичного курсу.

Грузія і Росія цілеспрямовано намагаються вести діалог порозуміння, про що свідчить шоста за рахунком у контексті неформального грузинсько-російського діалогу про шляхи нормалізації відносин, розпочатого в грудні 2012 року. Така неформальна зустріч представників Росії та Грузії відбулася 16 квітня 2014 року в особах – заступника глави МЗС Російської Федерації Григорія Карасіна і спеціального представника прем'єра-міністра Грузії по зв'язках із Росією Зураба Абашидзе. Під час зустрічі було проаналізовано досягнуті позитивні результати в торгівлі, сфері транспорту, гуманітарного співробітництва, а також обговорено подальші перспективи двостороннього діалогу.

Анонсує цю зустріч Зураб Абашидзе заявив, що даний діалог базується на прагненні уряду Грузії, сформованого в результаті перемоги на виборах 01 жовтня 2012 року коаліції «Грузинська мрія», поліпшити відносини з Росією. У той же час, правляча коаліція заявляє, що поліпшення відносин з Росією в цілому не буде досягнуто за рахунок поступок в питанні територіальної цілісності Грузії. Експертне середовище вважає, що взаємодія громадянського суспільства має можливість в значній мірі компенсувати відсутність дипломатичних відносин між Росією і Грузією, сприяти відновленню повномасштабного співробітництва в різних сферах.

У 2014 році Грузія продовжує свій курс на європейську інтеграцію. Відповідно до заяви глави МЗС Грузії Майї Панджикідзе, «... Грузія підпише угоду про асоціацію з Європейським Союзом не пізніше червня. Ця подія надасть відносинам Грузії з ЄС нового якісного рівня».

Також Грузія цілеспрямовано реалізує свої плани щодо євроатлантичної інтеграції. Членство в НАТО для Грузії є одним із пріоритетів на короткострокову перспективу.

Грузія підписала з Європейським Союзом Угоду про асоціацію, що передбачає входження в зону вільної торгівлі ЄС. З боку Грузії документ підписав прем'єр-міністр Іраклій Гарібашвілі, а з боку ЄС – голова Єврокомісії Жозе Мануел Баррозу та голова Євроради Герман ван Ромпей, а потім голови всіх 28 держав-членів Євросоюзу. «Підписання Угоди про асоціацію означає початок нового етапу нашої інтеграції в Європу, цікавого і непростого шляху в напрямку Європи, який потребуватиме зусиль, взаємодопомоги та самовідданості від усіх нас – від уряду, політичних сил і суспільства. Сподіваюся, що з вашою допомогою і підтримкою ми успішно пройдемо цей шлях. І я сподіваюся, що скоро Грузія стане повноцінним членом європейської сім'ї – Європейського Союзу», – заявив Іраклій Гарібашвілі під час церемонії підписання.

Після підписання 27 червня 2014 року в Брюсселі, наступним кроком, щоб угода набула чинності, потрібна його ратифікація в парламенті Грузії, Європарламенті та в парламентах країн-членів ЄС. Угода про асоціацію, набувши чинності, замінить чинну угоду 1996 року «Про партнерство та співробітництво (РСА)» і створить нові правові рамки співпраці Грузії та ЄС.

Парламент Грузії ратифікував Угоду про асоціацію з ЄС на позачерговому засіданні 18 липня 2014 року. Більша частина Угоди про асоціацію Грузії з ЄС, яка включає поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі (DCFTA), набула чинності з 01 вересня 2014 року. «За процедурами Євросоюзу, відповідно до статті 431 Угоди про асоціацію Грузії з ЄС, тимчасове використання конкретних частин договору розпочалося 01 вересня 2014 року», зазначено в прес-релізі зовнішньополітичного відомства Грузії.

При цьому наголошується, що набуло чинності приблизно 80 % Угоди про асоціацію, включаючи компонент поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі. Протягом періоду тимчасового використання угоди про асоціацію продовжать діяти ті положення угоди про партнерство і співробітництво між Грузією і Євросоюзом від 22 квітня 1996 року, які виходять за рамки тимчасового використання частин угоди про асоціацію до завершення процедури ратифікації в Європарламенті і в парламентах усіх країн-членів ЄС.

Окрім безпекових мотивів, важливу роль у формуванні прозахідного курсу Грузії відіграли економічні міркування. Найближчі сусіди, які застрягли у транзитному періоді, мало що могли запропонувати Грузії у сенсі модернізації та економічного розвитку. Для Грузії шлях до Європи пролягає через відновлення і закріплення її чорноморської ідентичності, тобто посилення співпраці з країнами Чорноморського регіону, зокрема й з Україною. Таким чином, партнерство з Україною — це складова ширшої стратегії Грузії щодо зміни свого позиціонування у світі, що зацементує її інтеграцію у європейські та євроатлантичні структури. Але не тільки.

Зважаючи на відмінність потенціалів, відсутність спільного кордону та інші фактори, партнерство України і Грузії завжди було більш політичним, аніж економічно мотивованим. Країни підштовхували одна до одної геополітичні міркування, спільне бажання протидіяти впливу Росії та досягнути більш тісної співпраці з європейськими країнами. У Грузії добре пам'ятають про допомогу, яку надала Україна під час війни в Абхазії, як і про підтримку під час п'ятиденної війни з Росією 2008 року. Однак не слід применшувати ціннісний фактор, адже період найбільшого зближення Грузії та України припав саме на час після демократичних революцій 2003-го року у Грузії та 2004-го в Україні, які створили певне відчуття ідеологічно-світоглядної спорідненості між двома країнами пострадянського простору. Також важливе значення для Грузії має релігія. Знаходячись поряд з потужними мусульманськими державами, вона завжди шукала християнського союзника (т.зв. Суліко) — дружньої держави, яка б допомогла їй зберегти незалежність, ідентичність та зв'язок з Європою. Довгий час цю роль виконувала Росія, однак після розпаду СРСР, на тлі погіршення відносин між Тбілісі і Москвою, саме Україна зайняла місце Суліко у грузинській політиці. І хоча сьогодні у Києва і Тбілісі не так вже й багато спільних інтересів, як відзначають

грузинські аналітики, у практичному та ціннісному вимірах Грузія більш тісно пов'язана з Україною, ніж з іншими державами регіону.

Необхідність протистояти тиску Москви стала одним із факторів зближення України та Грузії у дев'яності роки. Показово, що саме з Грузією Україна має єдину угоду, що передбачає взаємодопомогу — підписаний ще в 1993 році «Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу». Грузини не забувають і про допомогу, що їм надала наша країна в 1993 році і 2008 році. У 1993 році, наприклад, українські гелікоптери вивозили грузинів із Абхазії. Було врятовано понад 7,6 тис. осіб.

Грузія засуджує російську агресію проти України та анексію Криму, послідовно підтримує суверенітет і територіальну цілісність нашої країни і виступає співавтором резолюцій і заяв із українського питання в рамках ООН, ОБСЄ та в інших міжнародних організаціях. Грузинський парламент тричі приймав резолюції на підтримку територіальної цілісності України.

У 2014 році Тбілісі одним із перших надав гуманітарну допомогу нашій країні, надіславши 12 т вантажу на загальну суму 600 тис. дол. Протягом 2014-15 рр. Грузія прийняла на реабілітацію та оздоровлення понад 250 дітей із зони АТО і понад 50 поранених військовослужбовців. У липні 2015-го ця країна виділила 30 тис. дол. для фінансування Плану дій ООН із метою реагування на гуманітарну кризу на сході України. Але наразі підтримка Грузією України має свої межі, передусім, політичні і військові.

Після перемоги коаліції «Грузинська мрія» (ГМ), у результаті парламентських виборів 2012 року, політика Тбілісі у регіоні стала більш стриманою та примирливою. Нове грузинське керівництво відмовилося від конфронтаційної риторики щодо Росії, концентруючись, передусім, на економічних питаннях. Як неодноразово повторював лідер політсили Бідзіна Іванішвілі, Грузія не повинна бути джерелом конфлікту між Заходом і Росією. Новий курс не міг не позначитися і на Україні. Агресія Росії проти України 2014 року суттєво змінила регіональний контекст, поставивши перед грузинським урядом надзвичайно складне завдання: з одного боку, Тбілісі вважав за необхідне продемонструвати свою підтримку Україні, а з іншого — не бажав ставити під загрозу лише недавно відновлені економічні зв'язки з Росією. У результаті грузинський уряд займає досить обережну позицію щодо Києва, аби не дратувати Москву. Хоча особисто представники коаліції «Грузинська мрія» можуть мати до України приязні sentimenti.

Нинішній «прагматичний» підхід грузинської влади полягає у тому, щоб налагодити такий *Modus vivendi* з Росією, який би виключав або суттєво знизив ймовірність військової конфронтації. Він базується на переконанні, що безпека Грузії неможлива без певної нормалізації відносин із Росією. Тут слід зазначити, що з часів Шеварднадзе кожен грузинський лідер приходив до влади з обіцянкою покращити (або хоча б нормалізувати) відносини з Росією. Міхел Саакашвілі також не був винятком і в першу свою каденцію здійснив низку спроб примирити Кремль із прозахідним курсом Тбілісі.

Якщо узагальнювати інтереси України щодо Грузії та Грузії щодо України, то перші два інтереси повністю збігаються, а саме: підтримка незалежності, суверенітету та територіальної цілісності одна одної, а також беззастережна підтримка реалізації європейських та євроатлантичних прагнень одна одної.

Серед інших інтересів, які акцентують у Києві та Тбілісі, слід також відзначити:

України щодо Грузії:

- безпекова та військова співпраця для протидії агресивній політиці Росії;
- посилення економічної співпраці, зокрема збільшення українських інвестицій у Грузії;
- розширення «м'якої сили» України в Грузії;
- використання транзитного потенціалу Грузії;
- вивчення грузинського досвіду реформ, політики щодо окупованих територій та вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Грузії щодо України:

- взаємна підтримка та координація діяльності на міжнародних форумах;
  - активна участь України у забезпеченні стабільності та безпеки у Чорноморському регіоні;
  - збільшення торговельного обороту та туристичного потоку між країнами;
  - допомога України у розвитку транзитного потенціалу Грузії.
- Сферами співпраці, які становлять взаємний інтерес, є морська безпека, транспорт, енергетика, АПК, професійно-технічна освіта та окремі спеціальності вищої освіти.

Стратегічне партнерство з Україною. Українські ініціативи: ГУАМ. Участь в ГУАМ та альтернатива СНД. Грузія — ОБСЄ.

Українська держава заінтересована у всебічному розвитку багатостороннього економічного співробітництва з різними регіональними структурами пострадянського простору передусім із тими, які не суперечать стратегічній меті розвитку держави — європейській інтеграції. Серед таких вирізняється ГУАМ, що поєднує держави зі схожими політичними та економічними зовнішніми орієнтаціями — Україну, Грузію, Азербайджан, Молдову та донедавна Узбекистан. Зміцненню об'єднання сприяє географічне положення країн, з яких Україна і Азербайджан становлять принципово важливі геополітичні центри, поліпшення економічних і політичних відносин, особливого партнерства й широкого співробітництва на регіональному рівні та у розв'язанні міжнародних проблем. Головний пріоритет зовнішньої політики групи держав, що утворили ГУАМ, полягає в поглибленні співробітництва із західними країнами.

Україна приділяє значну увагу діяльності ГУАМ, оскільки тут має власну сферу інтересів, пов'язану з транспортуванням енергоносіїв і розбудовою Транскавказького транспортного коридору; підтриманням безпеки, розширенням ринків збуту своєї продукції та диверсифікацією шляхів доставки товарів критичного імпорту. Україна як найпотужніший учасник організації може претендувати на місце регіонального лідера.

Ідея створення організації була запропонована на міжнародній конференції, що відбулася під керівництвом ЄС за участі колишніх республік СРСР 1993 р. (Брюссель). Учасники домовилися забезпечити виконання програми ЄС, спрямованої на розвиток транспортного коридору із Західної Європи через Чорне море, Кавказ, Каспійське море в Центральну Азію, і яка становила собою частину більш масштабного проекту відродження Великого шовкового шляху. У 1996 р. була підписана тристороння азербайджансько-грузинсько-українська угода щодо створення Транскавказького транспортного коридору. На саміті у Страсбурзі (Франція) 10 жовтня 1997 р. президенти чотирьох держав (включаючи і Молдову) підписали угоду про створення ГУАМ, в основу якої було закладено ідею співпраці в політичній, військовій та економічній сферах. У спільному комюніке наголошувалося на необхідності розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності та безпеки в Європі на основі принципів поваги суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, демократії, верховенства закону і поваги прав людини.

Країни об'єднання до спільних завдань додали участь у миротворчих процесах на території учасниць конфліктів, у тому числі розв'язанні проблеми збройного сепаратизму; активну співпрацю з НАТО разом із програмою “Партнерство заради миру”; створення спільного батальйону з підрозділів збройних сил країн ГУАМ. Таким чином, ГУАМ набуло рис міжнародної організації, яка відіграє інтегративну роль у розвитку Каспійсько-Чорноморського регіону. 16 вересня 1998 р. керівники прикордонних служб підписали протокол про співробітництво у сфері охорони кордонів (у тому числі боротьба з тероризмом і незаконним обігом наркотиків), а 1999 р. у Грузії провели спільні військові навчання із “захисту” нафтового трубопроводу Баку—Супса. Головний напрям співробітництва країни ГУАМ закріпили у спільній декларації в січні 1999 р. (Вашингтон).

24 квітня 1999 р. під час ювілейного вашингтонського саміту держав-учасниць і держав-партнерів НАТО до ГУАМ приєднався Узбекистан. Цій події передувало укладення 19 лютого 1998 р. Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Узбекистаном, а

також вихід останнього з Договору про колективну безпеку — Ташкентський договір СНД. За підсумками зустрічі представників країн СНД було ухвалено Вашингтонську заяву, в якій визначаються завдання в галузі безпеки, обґрунтовується необхідність розвитку транспортного коридору, проведення регулярних консультацій. Отже, тривалий час лідери держав-учасниць не могли визначитися з пріоритетністю основних завдань об'єднання: або економічне співробітництво (позиція Узбекистану й Молдови), або розвиток нафтотранспортного коридору (позиція України), або створення систем регіональної безпеки (позиція Грузії).

Після приєднання Узбекистану, ГУАМ набув аббревіатури ГУУАМ. Водночас Узбекистан зайняв вичікувальну позицію, пояснюючи свої сумніви неготовністю до висунутих перед учасниками ГУУАМ завдань та низькою активністю цього формування.

Стамбульський саміт ОБСЄ (1999 р.) сприяв унесенню до міжнародних договорів де-факто зафіксованого рішення про виведення російських військ із територій країн ГУАМ, що можна було б розглядати як обнадійливий крок до спадання напруження в територіальних конфліктах. До того ж на саміті було прийнято рішення про реалізацію транскаспійського газопроводу і транспортування каспійської нафти за маршрутом Баку—Джейхан. У разі реалізації такого проекту дещо применшувалося значення європейської програми створення транспортних і енергетичних коридорів “Середня Азія—Кавказ—Європа”, оскільки ця схема перетворювалась на нову трійку “Середня Азія—Туреччина—Європа”. У результаті певного дистанціювання, що виникло між партнерами через зміщення акцентів нафтопроводів і визначення каспійських запасів нафти, так і не вдалося подолати.

Восени 2000 р. під час саміту “Тисячоліття” (Нью-Йорк) Україна ініціювала процес перетворення ГУАМ на регіональну міжнародну організацію з чітко визначеними цілями та функціями. Це рішення було закріплено в Меморандумі і протоколі про розвиток вільної торгівлі в регіоні, де йшлося також про забезпечення вільного просування капіталів, товарів і людей, спільну участь в реалізації проектів ТРАСЕКА і транспортного коридору Європа—Кавказ—Азія. Безумовним пріоритетом активності ГУАМ визнано ефективне функціонування транспортного коридору Європа—Кавказ—Азія та розвиток його інфраструктури. Основним призначенням ГУАМ на цьому етапі було зміцнення субрегіональної та регіональної стабільності країн, а не виконання військово-союзницьких обов'язків чи забезпечення дотримання принципу колективної безпеки та оборони.

Певні труднощі щодо узгодження дій учасниць об'єднання виникли в результаті реалізації південного маршруту транспортування каспійської нафти в обхід української території. Підписання угоди про будівництво трубопроводу Баку—Джейхан зменшило не досить високі шанси України на реалізацію власного проекту Одеса—Броди. Нагадаємо, що Україна розпочала будівництво нафтопроводу і нафтового терміналу, не підписавши рамкових міжнародних угод з країнами — власниками нафти. Паралельно російська дипломатія розпочала масовану боротьбу за нейтралізацію геоекономічних планів ГУАМ, активізувавши в 1998–1999 рр. південний вектор енергопроектів, в яких були заінтересовані провідні енергетичні компанії. За сприяння спеціалізованої установи ООН ЮНІДО Росія та Іран розпочали розробку проекту створення транспортного коридору Північ—Південь (Гельсінкі—Москва—Тегеран—Ер-Ріад) під назвою НОСТРАК, який може розглядатися як доповнення до європейського проекту ТРАСЕКА. Отже, перспективи ГУАМ виявилися залежними від спроможності Росії реалізувати свої альтернативні трубопровідні проекти: “Голубий потік”, “Ямал—Європа”, “Північний маршрут” та Казахський транспортний коридор (Тенгизьке нафтове родовище в Казахстані — Новоросійський порт).

Практика співпраці країн ГУАМ довела ефективність механізму багатосторонніх консультацій, покладеного в основу організаційної структури об'єднання. Етапною подією у становленні нового регіонального об'єднання виявився червневий саміт 2001 р. (Ялта), який визначив кінцеву мету — оформлення об'єднання в міжнародну організацію. За результатами саміту країни уклали Ялтинську хартію, Конвенцію учасниць ГУАМ про взаємне надання допомоги з консульських питань; обговорили можливість укладення Угоди про створення

зони вільної торгівлі, в рамках якої — питання, пов'язані з розвитком, функціонуванням і забезпеченням безпеки інфраструктури транспортних комунікацій, що проходять територією ГУАМ (у тому числі ТРАСЕКА). Було домовлено про введення інституту головування.

Перспективами ГУАМ зацікавилися й інші країни — Словаччина, Болгарія, Румунія, які могли б узяти участь у його роботі як спостерігачі. Особливої ваги країнам ГУАМ надають США, вбачаючи в організації противагу російським інтересам у регіоні. Американський конгрес частково фінансує організацію: у зв'язку з десятиліттям СНД надав учасникам об'єднання “на боротьбу з тероризмом” 50 млн дол. Після трагічних подій у США 21 вересня 2001 р. забезпечення безпеки та охорони трубопроводів від Каспію до чорноморських портів Грузії стало ще актуальнішим. ГУАМ міг би відігравати роль форпосту для боротьби з тероризмом на Великому шовковому шляху і транспортного коридору ТРАСЕКА. На цю організацію можна б було покласти відповідальність за безпеку в регіоні на межі Заходу і Сходу, зокрема за безпеку трубопроводів, що стосується інтересів усього світового співтовариства.

13 червня 2002 р. МЗС Узбекистану “з огляду на нерациональність свого подальшого перебування” заявило про вихід країни з об'єднання. Свою відмову від участі в ГУАМ Ташкент пояснив відсутністю прогресу в діяльності організації. На демарш узбецької сторони блискавично відреагувало російське зовнішньополітичне відомство, нагадавши Ташкенту про можливе повернення в Договір про колективну безпеку. Партнери Узбекистану виважено поставилися до рішення про призупинення діяльності: на переконання української сторони, ГУАМ і надалі виконуватиме своє призначення, забезпечуючи транспортні коридори тощо.

Важливою віхою у поєднанні зусиль країн ГУАМ виявився ялтинський саміт (19–20 липня 2002 р.), представлений главами держав об'єднання. Президенти підписали Декларацію про загальні зусилля щодо забезпечення стабільності і безпеки в регіоні, Положення про Раду міністрів закордонних справ, Рішення про статус спостерігача діяльності ГУАМ і Заключне комюніке саміту. Крім того, розглядалися такі документи, як Угода про створення зони вільної торгівлі, Тимчасове положення про інформаційний офіс ГУАМ, Угода про співробітництво у сфері боротьби з тероризмом, організованою злочинністю й іншими небезпечними видами злочинів, Протокол про співробітництво в галузі культури на 2002–2005 рр. і Угода про створення Ділової ради ГУАМ.

Коментуючи підписання документа про створення зони вільної торгівлі, Президент України наголосив, що іншого шляху для розвитку ГУАМ немає.

Координатор державного департаменту США з питань допомоги країнам Європи і Азії заявив, що США готові підтримати проекти ГУАМ, зокрема з облаштування кордонів і митниць. Водночас США (як і у випадку з нафтопроводом Баку—Джейран) заінтересовані в наявності кількох нафтопроводів у цьому регіоні. Конкретні форми співпраці було обговорено під час двосторонніх зустрічей глави українського зовнішньополітичного відомства з Генеральним секретарем ОБСЄ, Генеральним секретарем ОЧЕС і спеціальним представником Ісламської Республіки Іран.

Дисонансом на саміті виявилася позиція посла Росії, на думку якого майбутня діяльність ГУАМ поза Росією є неможливою і об'єднанню не вдасться реалізувати енергетичні проекти. Росія вбачає в діяльності ГУАМ загрозу своїм національним інтересам і розглядає одним із засобів експансії НАТО разом зі США в Каспійсько-Чорноморському регіоні. До того ж реалізація планів країн ГУАМ, на переконання росіян, зашкодить миротворчій ролі РФ на пострадянському просторі.

Слід зауважити, що позитивним моментом є консолідація зусиль країн ГУАМ, яка створила передумови для реалізації власних національних інтересів, а також сприяла розвиткові рівноправних відносин з іншими країнами СНД. Генеральний секретар ООН високо оцінив діяльність об'єднання, підтвердив готовність ООН до подальшого поглиблення взаємодії з ГУАМ у дусі партнерства.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що активізація співробітництва країн ГУАМ може сприяти розв'язанню проблем, пов'язаних з паливно-енергетичним і транспортним

комплексом та суміжними виробництвами держав-учасниць (за маршрутом Баку—Супса—Одеса—Броди—Адамова Застава—Гданськ—Плоцьк). Значні резерви поглиблення економічної співпраці й розвитку інтеграційних процесів криються в окремих секторах промислового виробництва, формуванні транспортних комунікацій, реалізації науково-технічного потенціалу, освоєнні рекреаційних ресурсів, активізації міжнародного туризму тощо. Є певні перспективи щодо реалізації проектів ГУАМ в інституціональних можливостях Організації чорноморського економічного співробітництва, в межах якої створено Фонд розвитку проектів, оскільки Україна, Грузія, Азербайджан і Молдова є членами ОЧЕС.

Водночас реалії сьогодення свідчать, що від співробітництва у складі ГУАМ Україна не має економічної вигоди. Учасники об'єднання в основному є слабкими економічними партнерами. Економіка цих держав цілком залежить від допомоги ззовні. Жодна з країн не має впливу в міжнародних фінансових структурах. До того ж Україна не може розраховувати на інвестиції з країн ГУАМ. Товарообіг між ними становить близько 2 % від їхнього зовнішньоторговельного обороту, тоді як Росія є основним торговельним партнером цих країн.

Усі держави ГУАМ є боржниками Російської Федерації. Так, на 1 серпня 2000 р. офіційний державний борг України перед Росією становив 1,974 млрд дол., або 18,8 % загального обсягу зовнішньої заборгованості України (близько 10 млрд дол. на 1 листопада 2000 р.). Грузинська заборгованість перед Росією становила за електроенергію — 46,4 млн дол. і природний газ — 83 млн дол. Тому, ймовірно, що заяву про утворення зони вільної торгівлі на сьогоднішній день слід розглядати скоріше як гіпотетичне явище, ніж об'єктивне. Значні труднощі на шляху взаємодії держав ГУАМ полягають не тільки в економічній неспроможності партнерів, а й у геостратегічній перспективі. З виходом Узбекистану об'єднання стало суто європейським, а вимоги Молдови (стосовно зміни вже запланованого маршруту трубопроводу Одеса—Броди) сіють сумніви щодо її подальшої участі в ГУАМ, що також не на користь об'єднанню.

У просторі ГУАМ простежуються негативні тенденції, що гальмують його економічний розвиток. Майже кожна країна стикається з внутрішніми конфліктними ситуаціями (Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я та ін.). Країни-учасниці ГУАМ мають проблеми з Росією у військовій сфері: в Україні базується Чорноморський флот РФ, у Молдові — залишки 14-ї російської армії, у Грузії залишаються російські військові бази, Азербайджан стривожений посиленням військової присутності Росії у Вірменії тощо. Регіон перебуває в оточенні нових і колишніх ядерних держав. У цьому просторі утворився своєрідний вакуум безпеки, для подолання якого потрібні спільні зусилля країн регіону за підтримки всіх зацікавлених держав і структур міжнародної безпеки.

Учасники об'єднання провідну роль відводять Україні і покладають на неї певні надії, як стабілізатора і гаранта стабільності в конфліктних регіонах СНД. Україні потрібно поліпшити своє політичне та економічне становище, сприяти інтеграції країн ГУАМ у світову спільноту, посилити власний регіональний вплив, розширити перспективні ринки збуту за рахунок створення багатовекторної системи співробітництва з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону. Перспективи вбачаються в активізації зусиль із врегулювання так званих заморожених конфліктів в Абхазії, Нагірному Карабаху і Придністров'ї; з 2001 р. проводяться регулярні політичні консультації у форматі "ГУАМ — група Ріо". Цікавим варіантом щодо залучення ГУАМ до світових політичних та економічних процесів є домовленість між президентами України і Бразилії сприяти розбудові контактів між регіональними організаціями, учасниками яких вони є.

Одним із важливих напрямів взаємодії є співробітництво в галузі безпеки. Незважаючи на заяви, що військово-політичне об'єднання навіть у перспективі не буде створене, перші кроки у цьому напрямі вже зроблено. Зокрема, відбулися спільні засідання міністрів оборони в Баку (січень, липень 1999 р.), досягнута домовленість між керівниками Грузії та України призначати національних координаторів із співробітництва у військовій галузі (травень 2003 р.); проведені спільні навчання у межах програми "Партнерство заради миру"; реалізовані

спільні проекти на рівні окремих підприємств у галузі військово-технічного співробітництва. Окремими специфічними напрямками співробітництва в галузі безпеки слід назвати боротьбу з міжнародним тероризмом та розповсюдженням наркотиків. Ще одним важливим аспектом безпеки є співробітництво з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що пов'язано передусім з охороною нафтових коридорів, які є фактором підвищеного ризику як першочергові об'єкти терактів.

Важливою формою співпраці та взаємодопомоги є співробітництво з консульських питань відповідно до Конвенції державучасниць ГУАМ про взаємне надання допомоги з консульських питань (червень 2001 р.). Робляться спроби розвивати співробітництво і в гуманітарній галузі (створено Форум жінок країн ГУАМ; підписано Угоду про співробітництво в галузі освіти, Протокол про співробітництво між академіями наук країн-учасниць ГУАМ в галузі науки і техніки; створено Раду з туризму тощо).

Щодо перспектив об'єднання є різні прогнози — від оптимістичних (нинішня ГУАМ стане самостійною потужною і впливовою організацією, й до неї почнуть приєднуватися нові члени, як-то Болгарія, Бразилія, Греція, Казахстан, Польща, Румунія, Словаччина, навіть Росія) до найпесимістичніших, тобто про її остаточний розпад. Про можливе реформування ГУАМ можуть опосередковано свідчити заяви президентів України і Грузії (14 серпня 2005 р.) про утворення нової структури балто-каспійсько-чорноморського об'єднання.

Насправді організація ГУАМ має досить невизначений стан. Починаючи з 2001 р. інтеграційні процеси всередині організації дещо активізувалися, відбувається процес інституалізації, підписано низку важливих угод, вагомішає її авторитет на міжнародній арені, ГУАМ розглядають як самостійний суб'єкт міжнародних відносин, що говорить про зміцнення її позицій.

Україна у проведенні своєї зовнішньої політики дуже заінтересована в діяльності нинішньої ГУАМ, розвитку співробітництва з її учасниками у різноманітних галузях. Зважаючи на значний вплив у Чорноморсько-Каспійському регіоні зовнішніх чинників та неможливість країнам-учасницям через свою слабкість протистояти їм, очевидно, майбутнє ГУАМ залежатиме від позиції США, ЄС, Росії, Туреччини, Ірану та ін. Основне ж навантаження у зміцненні ГУАМ має лягти на Україну як найпотужнішу в об'єднанні державу.

Україна і Грузія активно розвивають стратегічне партнерство. Відносини між країнами мають давню історію. Дві республіки уклали перший міждержавний *Договір про дружбу і співробітництво* 5 грудня 1918 р. і відкрили в столицях перші дипломатичні представництва. 12 грудня 1991 р. Республіка Грузія визнала державний суверенітет, державну незалежність і територіальну цілісність України. Взаємні візити президентів обох країн зміцнили й розширили договірно-правову базу двосторонніх відносин підписанням угод, зокрема Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною та Республікою Грузія (12 квітня 1993 р.). Посольство України в Республіці Грузія було відкрите в 1994 р.

Всебічне співробітництво України з Грузією відповідає стратегічним інтересам України у Закавказькому регіоні загалом. Через Грузію Україна може вирішувати нагальні питання диверсифікації джерел постачання нафти і газу, розширювати сфери співробітництва з Азербайджаном і Вірменією, країнами азіатського регіону. Співробітництво з Україною відповідає економічним і політичним інтересам Грузії: потужний промисловий і сільськогосподарський комплекс України задовольняє значну потребу країни в продукції чорної металургії, легкої та харчової промисловості. Особливого значення обидві сторони надають співпраці в питаннях створення Транскавказького транспортного коридору та трубопровідного і морського транспортування нафти з каспійських родовищ до Європи через територію України. З підписанням у грудні 1996 р. (Одеса) тристоронньої транспортної угоди між Україною, Грузією та Азербайджаном і відкриттям регулярного поромного сполучення Одеса—Поті співробітництво дістало новий поштовх до поступового розгортання.

Українсько-грузинська співпраця розвивається на основі двостороннього Договору про довгострокове торговельно-економічне співробітництво на період 1999–2008 рр., основні

напрями якого координує спільна міжурядова комісія з питань економічного співробітництва. Серед важливих проблем: створення Євразійського транспортного коридору (Європа—Кавказ—Азія (ТРАСЕКА), надання Україною гуманітарної допомоги Грузії (5 тис. т продовольчої пшениці у 2001 р.). Відчутну підтримку Уряд України надав Грузії під час абхазького конфлікту: вертольоти українських Військово-повітряних сил вивезли 7634 біженці, доставили 500 т продуктів, медикаментів, одягу, пального. Транспортними літаками України із Кельна (Німеччина) до Тбілісі було перевезено понад 50 т гуманітарної допомоги, громадські організації України надавали допомогу постраждалим предметами першої необхідності.

Удвічі збільшилися поставки в Грузію чорних металів, продуктів машинобудування, хімічної продукції. З Грузії в Україну надходить продукція агропромислового комплексу, гірничодобувної промисловості, чорної металургії. Рівень торговельно-економічного співробітництва між Україною і Грузією у 2006 р. досяг 384,7 млн дол. Переважна частина товарообороту України — експорт в Грузію (у номенклатурі товарів переважає металопродукція). Україна і Грузія як країни-транзитери нафти співпрацюють з питань її транспортування шляхом Тбілісі—Супса—Одеса—Броди—Гданськ, у військово-технічній сфері, а також у сфері розбудови зони вільної торгівлі в межах СНД.

Україна і Грузія уклали понад 130 угод і протоколів: про вільну торгівлю, виробничу кооперацію, сприяння та взаємний захист інвестицій, організацію розрахунків, пенсійне забезпечення тощо. Серед підписаних документів — угода про приймання і передачу осіб, що нелегально перебувають на території країн, про співробітництво у сфері інформації, *“Меморандум про співробітництво між міністерством економіки, промисловості і торгівлі Грузії і Державним комітетом з питань підприємницької і регуляторної політики України”*. Перспективи двосторонньої співпраці вбачаються в реалізації довгострокової міжурядової програми економічного співробітництва України і Грузії; у діях сторін щодо реалізації положень Угоди про заохочення і взаємний захист інвестицій (угода набула чинності 1997 р.), хоча обсяг їх незначний (грузинська сторона — 6 млн дол., українська — 4,2 млн). Для збільшення товаропотоків на поромній переправі Іллічівськ—Поті—Батумі влітку 2000 р. було підписано українсько-грузинську угоду про зниження транспортних тарифів. У пошуках альтернативних енергоносіїв Грузія за угодою 1997 р. купує в Україні вітряні електростанції, що виробляються в Павлодарі та Дніпропетровську. Україна постачає в Грузію обладнання для об'єктів металургійної промисловості, бурильне устаткування для шахт, повітряноенергетичне обладнання, а також тролейбуси, трамвайні вагони, електровози та автобуси. Традиційно Грузія закуповує український цукор, зернопродукти, спирт, олію, а українська — коньячні спирти, вина, цитрусові, чай, мінеральні води. Розвивається співробітництво держав у створенні оптоволоконної комунікаційної мережі з Китаю до Західної Європи.

Наука, високі технології, культура та освіта — це ті сфери людської діяльності, які забезпечують входження в цивілізований світ. Більше того, інтелект і рівень розвитку науки — це фундаментальні засади безпеки держави. Немає сумніву, що як Грузія, так і Україна є державами з досить вагомим науковим потенціалом. Беручи до уваги те, що одним із чинників стійкого розвитку є міжнародна науково-технічна співпраця, Україна і Грузія намагаються розвивати контакти у цій сфері. Країни активно співробітничать у наукових розробках у межах ОЧЕС, беруть участь у роботі Міжнародного центру чорноморських досліджень в Афінах, Робочої групи з науково-технічного співробітництва, Постійного академічного комітету ОЧЕС; спільно працюють у Міжнародному центрі водяних проблем і Міжнародному центрі трансферу технологій ОЧЕС. Українські і грузинські вчені з 1993 р. спільно працюють у рамках Міжнародної асоціації академії наук з проблем природничих, гуманітарних, соціальних і технічних наук, з проблем екології, космічних досліджень, енергетики тощо. Президент Академії наук Грузії у 1994 р. обраний віце-президентом МААН. Представники сфери культурного співробітництва (Міністерства у справах молоді і спорту України і Міністерства культури, охорони пам'ятників і спорту Грузії) підписали Програму співпраці у

сфері молодіжної політики на 2005–2006 рр.

Збігається ставлення держав до багатьох міжнародних проблем: Україна і Грузія спільно виступають за інтеграцію у світові політичні та економічні структури, визнають пріоритетність двосторонніх відносин, заперечують створення наддержавних структур на пострадянському просторі. В результаті втручання у внутрішні справи з боку Росії (події в Південній Осетії) Грузія вийшла з СНД у серпні 2008 р. Як і Україна, Грузія розглядає СНД як корисну, але не єдину форму об'єднання для двостороннього та багатостороннього співробітництва, тому стала активним учасником ГУАМ. Своєрідну позицію займає Грузія щодо Чорноморського флоту, на частку якого також претендувала в межах можливого.

У зв'язку з подіями в Україні 2004 р., пов'язаними з виборами глави держави, президент Грузії М. Саакашвілі одним із перших зарубіжних лідерів визнав конституційність вибору українського народу. 2005 рік було оголошено роком Грузії в Україні. Глави держав підписали Декларацію про стратегічне партнерство, домовились про розширення співпраці в ГУАМ, із врегулювання конфлікту в Придністров'ї, запропонували свої миротворчі послуги у врегулюванні політичної кризи в Киргизії. Обидва президенти закликали ОБСЄ до термінових превентивних дій, аби не допустити силового сценарію подій у Киргизії й запобігти кровопролиттю. У серпні 2005 р. президенти підписали Заяву про наміри створити союз держав балто-чорноморсько-каспійського регіону. Приєднатися до цього союзу запросили й Російську Федерацію.

Грузія розглядає Україну як регіонального лідера в питаннях економіки, безпеки і політики. Київ, на переконання грузинських колег, є локомотивом євроінтеграції.

Стратегічна співпраця двох країн підтверджена їхнім ставленням до внутрішніх конфліктів. Грузія позитивно сприйняла українську позицію щодо абхазського та південноосетинського конфліктів, яка полягає в неприпустимості будь-яких територіальних змін у Закавказзі, у вирішенні спірних ситуацій тільки мирним шляхом. Слід нагадати, що спроби місцевої влади Абхазії (з 1931 р. входила до складу Грузії на правах автономної республіки) відокремитись від Грузії призвели в 1992 р. до ескалації збройного протистояння, під час якого загинули сотні людей. Нова фаза конфлікту розгорілася влітку 2008 р. З огляду на виважену позицію України, а також із завершенням строку дії мандату миротворчих сил Росії в Абхазії (31 липня 1997 р.) Грузія відмовилася продовжувати термін перебування російських військових у цьому регіоні і звернулася по допомогу до України. На думку української сторони, таке введення контингенту могло б відбутися під егідою ООН, а не СНД (російські миротворці були введені в зону конфлікту в 1994 р. за рішенням країн СНД. У зоні конфлікту загинули 86 росіян, а в 2008 р. — близько 100 осіб). Україну було запрошено також увійти до групи держав — Друзі Генерального секретаря ООН по Грузії. Поза Україною учасниками групи є США, ФРН, Франція, Велика Британія і РФ. *Грузія розраховує поступово замінити російських миротворців на міжнародний військовий контингент під керівництвом ООН.*

Небажанням залишати грузинську територію — стратегічний регіон Кавказу, можна пояснити експансіоністську діяльність РФ через надання громадянам Грузії — абхазцям і осетинам — російського громадянства: майже 80 % жителів цих самопроголошених республік мають російські паспорти. Російський парламент висунув пропозицію (жовтень 2005 р. і серпень 2008 р.) про входження Абхазії і Південної Осетії до складу Росії. Нове грузино-російське протистояння завершилося збройним зіткненням: під гаслом захисту осетин від грузинських регулярних частин, Росія розгорнула воєнні дії проти суверенної Грузії. Втручання світової громадськості припинило військовий конфлікт: обидві сторони мають виконувати план мирного врегулювання під спостережницькою місією країн ЄС і ООН. Росія продовжує проводити політику щодо розчленування Грузії: у 2008 р. офіційно визнала самопроголошену республіку Південну Осетію, що є частиною грузинської території, хоча обіцяла включити її до складу Росії.

Україна засудила пряме втручання Росії як агресора у внутрішні справи Грузії. У разі потреби Україна може надати грузинській стороні відповідну допомогу як стратегічному

партнеру. Внутрішні й зовнішні проблеми Грузії не сприяють стабільності в регіоні і негативно віддзеркалюються на двосторонніх відносинах.

Висновки. Ідея формування єдиної незалежної сильної держави є однією із центральних для грузинського суспільства й політичної еліти. Однак географічне положення (протягом століть Кавказ був ареною зіткнень інтересів великих імперій - Персії, Візантії, Туреччини й Росії; піддавався навалам кочових народів) і рельєф місцевості визначили складності формування єдиної держави: упродовж усієї своєї історії Грузія була конгломератом окремих, ворогуючих князівств і царств; лише у XII ст. Грузія виступала як незалежна і єдина країна.

Значний вплив на сучасні політичні процеси в Грузії справила Грузинська Демократична Республіка (26 травня 1918 р. - 25 лютого 1921 р.).

По-перше, було створено правовий прецедент, на основі якого висувались вимоги відновлення незалежності Грузії.

По-друге, незалежна демократична державність сприяла усвідомленню національної єдності у всіх верствах грузинського суспільства, і водночас порушила питання про географічні кордони цієї єдності: претензії на історичні території, висунуті всіма народами Закавказзя, призвели до міжнаціональних конфліктів, географія яких повторилася через 70 років - в Абхазії, Південній Осетії, вірменських і азербайджанських районах Грузії.

По-третє, сучасний грузинський національний рух трактував допомогу Росії більшовицькому повстанню в Грузії в 1921 р., яке призвело до зміни уряду й входження Грузії до складу СРСР, як анексію Грузії. Таке трактування значною мірою вплинуло на формування зовнішньополітичних орієнтацій грузинської політичної еліти й сучасні російсько-грузинські відносини.

Згідно з Концепцією національної безпеки Грузії, фундаментальними національними цінностями є суверенітет, безпека, мир, демократія, верховенство закону, права людини й добробут. Їх захист є гарантією безпеки Грузії. Національними інтересами Грузії проголошено: територіальну цілісність, національну єдність, регіональну стабільність, зміцнення волі й демократії в сусідніх країнах і в регіоні, зміцнення транзитної функції країни й забезпечення альтернативних шляхів енергопостачання, екологічну безпеку й забезпечення національної та культурної самобутності. Основними загрозами фундаментальним національним цінностям та інтересам визначені: порушення територіальної цілісності, перенесення конфліктів із сусідніх країн, військова інтервенція, контрабанда і транснаціональна організована злочинність, міжнародний тероризм.

Головну загрозу для національної безпеки Грузії становлять підтримувані ззовні сепаратистські рухи, що підривають ґрунт політичної, економічної й соціальної стабільності, і є джерелом тероризму, міжнародної організованої злочинності й контрабанди. У Концепції зазначається, що незаконне перебування військових баз Російської Федерації в Грузії порушує суверенітет країни й підриває економічну та соціальну стабільність.

Сучасне зовнішньополітичне відомство Грузії, є тією інституцією яка головно забезпечує механізм реалізації європейського та євроатлантичного напрямку зовнішньої політики держави, а її дипломатична служба організована до потреб нового курсу держави в контексті процесу демократизації «третьої хвилі» та особливостей його розвитку в пострадянських державах.

Питання до самопідготовки:

1. Опишіть, яким чином створювалися організації ЄврАзЕС, СЕП, ГУАМ?
2. Схарактеризуйте напрями діяльності основних функціональних структур простору СНД.
3. Проаналізуйте, які є інтеграційні можливості й перспективи України в європейському та євразійському напрямках?
4. Проаналізуйте, як міжетнічні конфлікти та сепаратистські рухи впливають на вироблення геополітичної і зовнішньополітичної стратегії Республіки Грузія?

5. Охарактеризуйте, яким є вплив стратегічного курсу Грузії на європейську та євроатлантичну інтеграцію на геополітичну орієнтацію держави.

Лекція 9. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ВІРМЕНІЯ

[1 с. 115-116; 5, с. 82-83; 6, с. 109-131]

1. Основні тенденції сучасного становища Вірменії. Її політичні, демографічні, економічні характеристики. Державний лад та політика. Політичні партії та організації.
2. Основні тенденції економічного розвитку в роки незалежності. Зовнішньоекономічні зв'язки.
3. Карабахська війна та внутрішньополітичні процеси у Вірменії.
4. Розпад СРСР та проголошення незалежності держави. Ринкові реформи в країні та соціально-економічні проблеми країни. Референдум по новій конституції (липень 1995 р.). Прихід до влади Р. Кочаряна (лютий 1998 р.). Розстріл парламенту в жовтні 1999 р.
5. Президентські вибори лютого — березня 2003 р. Правління С. Саргсяна.
6. Основні напрями зовнішньої політики. Вступ до СОТ в січні 2003 р.
7. Вірменія як форпост Росії на Кавказі. Відносини з ЄС та США.
8. Основні шляхи подальшого розвитку Вірменії. Її місце та роль в регіоні.
9. Відносини з Україною.

Республіка Вірменія - континентальна країна Південного Закавказзя. Межує з Грузією (на півночі), Азербайджаном (на сході і південному заході), Іраном (на півдні) і Туреччиною (на заході). Загальна довжина кордонів 1254 км. У складі населення країни, що становить близько 3,5 млн осіб, переважають вірмени (93 %), а найчисельнішими національними меншинами є азербайджанська (3 %) і російська (2 %). Курди, українці та інші етноси становлять 2 % населення республіки. Більшість віруючого населення Вірменії - християни (монофізити, православні).

Надра Вірменії багаті на мідь, залізну руду, молібден та золото. Значними є запаси нефелінових сієнітів (алюмінієва сировина), сировини для хімічної промисловості і будівельних матеріалів. Республіка багата також мінеральними джерелами і рекреаційними ресурсами, на використанні яких засновані відомі курорти (Арзні, Джермук, Цахкадзор та ін.).

Геополітичне середовище та історичне минуле Закавказького регіону

З давніх часів Південний Кавказ був одним з найважливіших геостратегічних регіонів, що відділяв Східну Європу від азійських степів, православ'я від ісламу, а отже, був ареною боротьби різних імперій. І донині, розташоване на перетині Європи й Азії, Закавказзя є зручним плацдармом для просування вглиб Середнього і Близького Сходу, до басейнів Каспійського, Чорного і Середземного морів і є тим ланцюгом, що з'єднує ці регіони. Саме тому Закавказзя й сьогодні залишається зоною потенційної кризи як унаслідок зіткнення там геополітичних інтересів, так і у зв'язку з невизначеністю міжнародно-правового статусу Каспійського моря, на шельфі якого зосереджено значні запаси мінеральних ресурсів.

Перші державні утворення вірменського, грузинського та азербайджанського народів виникли в середині I тис. до н. е. Ними стали вірменська держава Арміна на території колишньої імперії Урарту та грузинське Колхідське царство на східному узбережжі Чорного моря. У IV-III ст. до н. е. на теренах Східної Грузії постало також Іберійське (Картлійське) царство, а в нижній течії річок Араксу і Кури на основі племінного союзу албанів, утіїв і каспіїв (територія сучасного Північного Азербайджану) виникла Кавказька Албанія. Паралельно відбувався інтенсивний процес формування азербайджанської, вірменської і двох споріднених давньогрузинських народностей - колхської та картлійської.

Близько 220 р. до н. е. селевкідський правитель Антіох III об'єднав Південну й Центральну Вірменію з до того незалежним Айраратським царством і створив під своїм протекторатом Велику Вірменію зі столицею в Армавірі. Після поразки Антіоха III у війні з Римом у 189 р. до н. е. Велика Вірменія здобула незалежність і невдовзі перетворилася на

регіонального політичного лідера. За царювання Тіграна II Великого (95-56) в одній державі було об'єднано всі вірменські етнічні землі і підпорядковані їй землі Кавказької Албанії.

У IV-VII ст. територія Закавказзя перетворилася на об'єкт суперництва між Візантійською імперією та Сасанідським Іраном. Атропатена (Південний Азербайджан), Кавказька Албанія і Картлі були завойовані Сасанідами, а ослаблена безперервними війнами Велика Вірменія в 387 р. була поділена між Іраном і Візантією. Прагнучи спертися на Константинополь, як на "менше зло" порівняно з Іраном, Вірменія у 301 р., а Картлі у 337 р. оголосили офіційною релігією християнство. У другій чверті VII ст. візантійський імператор Іраклій разом з хозарами витиснув іранські війська з регіону. Однак йому незабаром довелося поступитися Закавказзям арабським завойовникам, які до 654 р. окупували Вірменію, Азербайджан і східну частину Грузії.

Після визволення краю з-під Арабського халіфату в кінці IX ст. вірменські землі увійшли до держави вірменських Багратидів (886-1045), а грузинські царства Картлі, Тао-Кларджеті та Кахетію об'єднав у другій половині X ст. представник місцевого відгалуження вірменських Багратидів - Баграт III (975-1014). Натомість на теренах Азербайджану утворилась низка державних утворень, найбільшими з-поміж яких були держава Ширваншахів і Гянджинське емірство.

У першій половині XI ст. усі вірменські землі знову захопила Візантія, а в 1048 р. на територію Вірменії із-за Каспію вторглися кочові тюркські племена, відомі як сельджуки. Завоювавши вірменів, вони в 1054 р. почали наступ на розрізнені князівства Азербайджану і згодом захопили їх. Відтоді в Азербайджані запанувала тюркська мова, а його населення прийняло іслам. У 1064 р. сельджуцький султан Алп-Арслан вирушив на грузинські землі і змусив у 1080 р. царя Георгія II укласти з ними мирний договір, за яким Грузія перетворювалась на автономію у складі султанату.

Зберігши автономний державний статус, Грузія невдовзі стала центром і мобілізуючою силою боротьби народів Закавказзя проти сельджуцького поневолення. У 1122 р. грузинський цар Давид IV Будівельник (1089-1125) зі своїм військом визволив Тбілісі і зробив його столицею грузинської держави, а в 1124 р. за підтримки вірменської знаті взяв штурмом столицю Вірменії Ані й фактично створив спільну державу двох народів. У наступні роки син Давида Будівельника Деметре (1125-1155) і онук Георгій III (1156-1184) продовжили зміцнення і територіальне розширення грузинської держави, скориставшись занепадом Візантії та ослабленням сельджуцької держави. Найбільшого розквіту Грузія набула за царювання дочки Георгія III Тамар (1184-1207) та її наступників у перших десятиліттях XIII ст. У цей час Грузія оволоділа Східною Вірменією й більшою частиною Північного Азербайджану, встановила протекторат над гірськими племенами Кавказу, низкою мусульманських князівств Малої Азії і стала відігравати видатну роль на всьому Близькому Сході. У країні набули високого розвитку науки і мистецтва. Ці часи отримали в історичній літературі назву періоду "Великої Грузії".

Активний державний розвиток Грузії перервало монголо-татарське нашествя 1256 р., унаслідок якого Закавказзя увійшло до складу держави Хулагідів (Ільханів), що охоплювала величезну територію від Дербента до Перської затоки. Грузія з Північною Вірменією, яка тоді входила до її складу, зберегли відносну автономію у внутрішніх справах, але зобов'язані були мобілізувати до монгольського війська до 20 % дорослих чоловіків і сплачувати велику данину.

Послаблення монгольського панування над Грузією в першій половині XIV ст., спричинене загостренням феодалських усобиць у державі Хулагідів, дозволило грузинському царю Георгію V (1314-1346) підкорити місцеву феодалську знать, приєднати в 1327 р. Імеретію, у 1334 р. - Самцхе-Саатабго і витіснити з країни монголо-татар, однак на зміну цим завойовникам на рубежі XIV-XV ст. прийшли полчища барласького еміра Тимура (1370-1405).

Наслідки семи грабіжницьких походів Тимура Грузія не могла подолати протягом кількох століть. Економічний занепад Грузії викликав і її політичний розпад: знову відокремилася і зазнала децентралізації Імеретія, незалежними стали Мінгрелія й Абхазія.

Більша частина Північної Вірменії, що в середині XIV ст. вийшла зі складу Грузинського царства, спочатку опинилася під владою кочових туркменських племен, які прийшли із-за Каспію, а в 1385 р. була спустошена ханом Золотої Орди Тохтамишем. У 1386 р. до Вірменії вдерлися полчища Тимура, які протягом 16 років грабували і нищили країну, що спричинило голод і значні демографічні втрати. Частина уцілілих вірменських ремісників і купців змушена була залишити свою батьківщину і шукати собі притулку в інших країнах: Індії, Валахії, Польщі, на території України тощо. Після розпаду імперії Тимура ослаблена Вірменія знову надовго потрапила під владу орд туркменських кочовиків.

Азербайджан у 1385 р. також зазнав навали ординського хана Тохтамиша, а наступного року - військ Тимура. Тільки правителю Ширвану Ібрагіму I, що виявив повну покору перед завойовником, вдалося зберегти свій край від розорення, а згодом за допомогою місцевих феодалів тимчасово об'єднати Азербайджан.

У 1410-1412 рр. Закавказзя (за винятком Грузії) було захоплене туркменським еміром Кара-Юсуфом, який заснував державу Ка-ра-Коюнлу, а через півстоліття, у 1468 р., на зміну племенам кара-коюнлу прийшла інша туркменська конфедерація - Ак-Коюнлу, під владою якої опинилися землі Південного Азербайджану (північні Шекінське і Ширванське ханства зберегли незалежність) та Вірменії.

XVI-XVIII стаття в історії народів Закавказзя були періодом ірансько-турецького протистояння за домінування в регіоні. У 1639 р. Східна Вірменія увійшла до складу Ірану, а Західна - Туреччини. Так продовжувалося до першої третини XIX ст., коли внаслідок російсько-перських воєн 1804-1813 і 1826-1828 рр. Східна Вірменія була анексована Росією.

Східна Грузія в 1747 р. повернула втрачену незалежність, проте загроза нової агресії з боку Туреччини та Ірану зберігалася. За таких обставин грузинський цар Теймураз II (1700-1762) у кінці свого правління звернувся до Петербурга з проханням встановлення тісніших зв'язків з Російською імперією, а його син Іраклій II (1720-1798) реалізував цей намір, уклавши в 1783 р. Георгіївський трактат між Російською імперією та Грузинським царством про перехід Східної Грузії під російський протекторат. У 1801 р. Росія, скориставшись смертю останнього представника династії Багратидів Георгія XII, анулювала Георгіївський трактат і анексувала Східну Грузію. Упродовж 1810-1864 рр. Російська імперія інкорпорувала до свого складу ряд інших грузинських земель - Імеретію, Аджарію, Гурію, Мінгрелію і Сванетію, а після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. - також і Південно-Західну Грузію з портами Поті й Батумі.

Азербайджан після вбивства у 1747 р. шахиншаха Ірану Надір-шаха також став на деякий час фактично незалежним, але поринув у стан феодальної роздробленості й розпався на майже 30 дрібних державних утворень. Після російсько-перських воєн 1804-1813 і 1826-1828 рр. більша частина Північного Азербайджану увійшла до складу Російської імперії. Перебування у складі Росії принесло йому й певні позитивні результати: у цей період у країні стала розвиватися власна інтелігенція, з'явилися перша опера, перший театр, перший сатиричний журнал "Молла Насреддін", перша мусульманська газета в Росії і, нарешті, перша національна азербайджанська держава (Азербайджанська Демократична Республіка), що стала першою республікою в мусульманському світі.

Процес національно-державного відродження у Вірменії, Грузії та Азербайджані, що став розвиватися після падіння монархії в Росії, був багато в чому подібним для народів регіону, але й мав свої особливості.

Особливістю розвитку Вірменії було те, що її нинішня територія аж до початку XX ст. не відігравала визначальної ролі в долі корінного етносу, хоч. намір відновити свою незалежність тут існував завжди. У другій половині XIX ст. вірменська інтелігенція планувала відновити державність на теренах Західної (Турецької) Вірменії, однак від цих планів змушена була відмовитися у зв'язку з політикою жорсткого національно-релігійного гноблення султана Османської імперії Абдул Таміда II (1842-1918), наслідком якої стала хвиля вірменських погромів, що прокотилася імперією в 1895-1896 рр.

Наслідком погромів стало те, що напередодні Першої світової війни на території історичної Вірменії компактно мешкало лише 4 млн вірмен. Понад 1,5 млн вірмен змушені були емігрувати до Росії, решта - до Туреччини. Нова хвиля геноциду вірменського народу з боку османських властей прокотилася в 1915-1916 рр., коли було знищено понад 1,5 млн і виселено понад 600 тис. вірмен, при цьому в Західній Вірменії корінне населення майже зовсім зникло. Вірмени, які вціліли, розселилися по всьому світові, зокрема, ще понад 300 тис. осіб знайшли пристанок у Росії.

У ході розпаду Російської імперії Вірменія в травні 1918 р. набула статусу незалежної республіки. У 1920 р., з припиненням існування Османської імперії вона отримала шанс об'єднати історичні вірменські землі в єдиній державі. Згідно із Севрським мирним договором 10 серпня 1920 р. між Туреччиною і країнами Антанти, нові східні кордони Туреччини мали бути визначені на основі двосторонніх домовленостей з незалежними Вірменією і Курдистаном. Однак на заваді реалізації цих домовленостей стали складні політичні процеси у Вірменії та довкола неї, що привели до встановлення в країні радянської влади в листопаді 1920 р. З огляду на такий розвиток подій турецький уряд Мустафи Кемалю, скориставшись міжнародною ізоляцією Радянської Росії, не визнав статті Севрського договору щодо визначення східних кордонів Туреччини. 24 липня 1923 р. Туреччина і країни Антанти підписали новий договір, за умовами якого Туреччина зберегла Східну Фракію, Західну Вірменію та північну частину месопотамського плато.

Утворена в 1920 р. на вірменських землях колишньої Російської імперії Вірменська РСР увійшла в березні 1922 р. до складу Закавказької радянської Федерації, яка в грудні 1922 р. стала співзасновницею СРСР. З грудня 1936 до вересня 1991 рр. Вірменська РСР перебувала у складі СРСР як союзна республіка. 23 серпня 1990 р. на першій сесії демократично обраної Верховної Ради Вірменської РСР було прийнято декларацію "Про незалежність Вірменії". 21 вересня 1991 р. відбувся всенародний референдум про вихід Республіки Вірменія зі складу СРСР, у ході якого 94,99 % тих, хто брав участь у голосуванні, висловилися за повну незалежність Вірменії. 23 вересня 1991 р. Верховна Рада Вірменії проголосила Республіку Вірменію незалежною, самостійною державою.

Грузія перебувала у складі Росії до листопада 1917 р., коли до влади в республіці прийшли грузинські меншовики. 26 травня 1918 р. вони ініціювали проголошення Грузинської демократичної республіки, незалежність якої в січні 1920 р. визнали де-факто країни Антанти. Проте вже 25 лютого 1921 р. внаслідок піднятого місцевими більшовиками повстання, підтриманого Червоною Армією, у Грузії було проголошено радянську владу і створено Грузинську РСР, що від березня 1922 р. до грудня 1936 р. входила до складу Закавказької Федерації, у складі СРСР. З грудня 1936 р. Грузія перебувала у складі СРСР як союзна республіка.

У 1970-х рр. у радянській Грузії поширився дисидентський рух на чолі із Звіадом Гамсахурдіа і Мерабом Костава, а в другій половині 1980-х рр. у республіці розпочався процес національно-державного відродження, що стрімко прискорився після того, як 9 квітня 1989 р. у Тбілісі була розстріляна радянськими військами масова демонстрація. У жовтні 1990 р. в Грузії відбулися перші в СРСР вільні парламентські вибори на багатопартійній основі, перемогу на яких здобула коаліція "Круглий стіл" на чолі зі З. Гамсахурдіа.

У березні 1991 р. було проведено всегрузинський референдум, 93 % учасників якого висловилися за відновлення державної незалежності Грузії. 9 квітня 1991 р. Верховна рада Грузії ухвалила Акт про відновлення державної незалежності Грузії, визнавши дійсними Акт про незалежність Грузії 1918 р. і Конституцію Грузії 1921 р. Наприкінці квітня 1991 р. Верховна Рада Грузії прийняла нову Конституцію держави, а 26 травня 1991 р. на перших вільних президентських виборах переконливу перемогу здобув З. Гамсахурдіа, отримавши майже 87 % голосів виборців.

В Азербайджані боротьбу за національно-державне самовизначення очолила Тюркська демократична партія федералістів "Муса-ват". 28 травня 1918 р., за підтримки Великобританії, вона ініціювала проголошення Азербайджанської Демократичної Республіки, що проіснувала

23 місяці. Із самого початку республіка вступила у військовий конфлікт з Вірменією за Нахічевань, Карабах та інші території. У квітні 1920 р. внаслідок організованого місцевими більшовиками збройного повстання, підтриманого Червоною Армією, було проголошено утворення Азербайджанської РСР, яка в грудні 1922 р. у складі Закавказької Федерації увійшла до СРСР. У грудні 1936 р. Азербайджан став союзною республікою у складі СРСР.

У нинішніх кордонах Азербайджанська держава визначилась де-юре на основі Московського договору між РСФРР і Туреччиною від 16 березня 1921 р. (у тексті Договору міститься, зокрема, пункт про включення до Азербайджану Нахічевані), а де-факто - після включення 1923 р. до її складу Нагірного Карабаху.

Радянському періоду історії Азербайджану притаманні ті процеси, що мали місце на всій території СРСР. Декларацію про відновлення державної незалежності Азербайджану Верховна рада республіки ухвалила 29 серпня 1991 р.

23 вересня 1991 р. Республіка Вірменія проголосила незалежність, а 21 грудня того самого року приєдналася до Співдружності Незалежних Держав (СНД). 25 грудня 1991 р. Республіка Вірменія була визнана США, а 22 березня 1992 р. прийнята в ООН. Вірменія першою з "неслов'янських" республік колишнього СРСР заявила про готовність приєднатися до Біловезьких угод, а 29 грудня 1991 р. нею був підписаний Договір про дружбу, співробітництво і безпеку з Росією. І надалі Єреван виступав одним з активних учасників більшості угод у межах СНД. У вересні 1992 р. Росія і Вірменія уклали угоду про статус прикордонних військ Російської Федерації, що перебувають на території Республіки Вірменія; у березні 1995 р. - про розміщення російської військової бази у Вірменії.

Окремі аналітики вважають, що саме завдяки російському сприянню напіввійськовій формуванню Вірменії встановили контроль над Нагірним Карабахом навесні 1992 р. Улітку того самого року вірменські сили захопили азербайджанське місто Суша, увійшли до Нахічевані й заволоділи Лачином, забезпечивши вільний коридор між Вірменією і Карабахом. Навесні 1993 р. під контролем вірменських об'єднань опинилося до 20 % території Азербайджану.

За такого розвитку подій у травні 1994 р. сторони за посередництва Росії пішли на підписання угоди про припинення вогню, а в липні 1994 р. заявили про намір врегулювати конфлікт шляхом переговорів; основні миротворчі функції при цьому взяли на себе ОБСЄ і Росія.

Відтоді, попри періодичні порушення угоди про припинення вогню, ескалації конфлікту не сталося, однак пошук політичного вирішення нагірнокарабаської і азербайджансько-вірменської проблеми відбувається надзвичайно важко. **Основними спірними питаннями є:**

1. Статус Нагірного Карабаху. НКР жорстко обстоює незалежний статус, відкидаючи будь-які пропозиції Азербайджану щодо повернення до його складу. Натомість Баку готовий надати Карабаху найширшу автономію, але в межах Азербайджану. До того ж, Конституція Азербайджану досі містить визначення про республіку як унітарну державу.

2. Виведення вірменських військ з території Азербайджану. Якщо офіційний Єреван загалом готовий повернути Азербайджану території, окуповані вірменською армією поза Карабахом, НКР рішуче протриває цьому, вважаючи зайняті Вірменією азербайджанські території своєю "розмінною монетою" в переговорному процесі; особливо складною є проблема повернення Лачинського регіону зі значною часткою вірменського населення.

3. Безпека Нагірного Карабаху. НКР жорстко наполягає на гарантіях безпеки, убачаючи їх у збереженні своїх збройних сил, посиленні міжнародних миротворчих сил, збереженні контролю над Лачинським коридором для безперешкодного об'єднання з Вірменією і над історичною азербайджанською територією Шуша - панівною над Карабахом висотою, що має важливе стратегічне значення. Для Баку ці вимоги є неприйнятними. Тому понад 20 раундів переговорів хоч і зблизили позиції сторін щодо низки питань, принципових розбіжностей не подолали.

Опинившись унаслідок нагірнокарабаського конфлікту в економічній блокаді з боку Азербайджану і його союзниці Туреччини, Єреван 1994 р. розпочав спорудження сучасного мосту через р. Аракс, що з'єднав у 1996 р. Вірменію з Іраном поблизу м. Мегрі. Улітку 1996 р. укладено торговельну угоду зі США, виконання якої, однак, пов'язувалося з припиненням війни у Нагірному Карабасі. Перший Президент Вірменії Л. Тер-Петросян став особливо непопулярним, коли запропонував сміливе компромісне рішення карабаського конфлікту і взяв за основу план міжнародної спільноти, згідно з яким Нагірний Карабах формально залишається у складі Азербайджану, але отримує повну автономію і самоврядування. Навіть найближчі політичні соратники відвернулися від Л. Тер-Петросяна, і йому довелося піти у відставку в лютому 1998 р. Після виборів президентом Вірменії став Роберт Кочарян, колишній керівник Нагірного Карабаху.

Наразі Вірменія проводить так звану багатовекторну зовнішню політику, себто шукає вигоди на всіх головних напрямках. Так, у 2001 р. Вірменія стала членом Ради Європи, 5 лютого 2003 р. - вступила до СОТ, потім стала членом ЄврАзЕС. На противагу вісі Анкара - Баку Вірменія проводить лінію на зміцнення взаємодії з Іраном і Грецією, а також з низкою арабських держав (Єгипет, Си-рія, Ліван). Угоду про оборону між Грецією і Вірменією, підписану в 1996 р., можна сприймати і як таку, що направлена проти Туреччини. Зміцнюється співробітництво Вірменії з Ізраїлем, щоправда воно викликає негативну реакцію з боку Ірану.

Як і її стратегічний союзник Росія, Вірменія негативно ставиться до активізації діяльності ГУАМ, вважаючи що це може ускладнити процес залучення Вірменії до участі у транспортних та енергетичних коридорах. Взаємини Вірменії з Україною ґрунтуються на засадах Договору про дружбу і співробітництво від 14 травня 1996 р.

Перший президент Вірменії Л. Тер-Петросян (1991-1998) прагнув підтримувати тісні зв'язки з Росією, США і Францією - країнами, у яких мешкають великі вірменські громади. Нинішнє керівництво Вірменії проводить політику балансування між Росією, з якою Вірменія пов'язана договорами щодо правового статусу російських збройних сил (1992), російської військової бази на території країни (1995) та "Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу" (1997), що створили передумови для тісного військового союзу обох держав, та західними державами, передусім із США, на підтримку яких Вірменія сподівається при урегулюванні карабаського конфлікту.

Особливі стосунки з Вірменією важливі й для Росії, оскільки через вірменську територію приходять залізничні і автомобільні дороги, повітряні шляхи, що з'єднують Росію з країнами Близького і Середнього Сходу. Союзницькі стосунки двох держав ґрунтуються на збізі або близькості геополітичних, військових, економічних та інших інтересів. Вірменія і Росія, які зацікавлені в стабілізації ситуації на Кавказі, мають схожі позиції щодо більшості питань міжнародної політики. Головними факторами традиційної лояльності вірмен до Росії є релігійний та досвід спільного проживання вірмен і росіян у складі однієї держави. Також за останнє десятиліття значно зросла вірменська діаспора в Росії, що нараховує за останніми даними 1,8-2 млн осіб і яку можна порівняти з чисельністю вірмен на їх етнічній батьківщині (3,3 млн осіб).

Базовим елементом вірменсько-російського стратегічного партнерства вважається дислокація на території Вірменії 102-ї російської військової бази, оснащеної зенітно-ракетними комплексами С-300 та винищувачами МіГ-29, і російських прикордонників, які спільно зі своїми вірменськими колегами охороняють вірмено-турецьку та вірмено-іранську ділянки кордону. Користуючись економічними труднощами Вірменії, Росія фактично нав'язала своєму партнеру підписання угоди за принципом "борг в обмін за майно". У рахунок погашення державного боргу на суму 93,76 млн дол Вірменія передала Росії Разданську ТЕС (вироблена на ній електроенергія експортується Росією до Туреччини та Грузії), оборонне підприємство "Марс" і три науково-дослідних інститути у сфері ВГАС.

Доволі плідно розвиваються вірмено-іранські міждержавні відносини, чого не скажеш про взаємини Вірменії з іншими сусідами - Азербайджаном і Туреччиною, що майже припинилися після того, як озброєні вірменські формування окупували Нагірний Карабах і

частину азербайджанської етнічної території. Наслідком цього стала економічна блокада Вірменії Туреччиною і Азербайджаном та закриття вірмено-турецького кордону.

Не сприяє поліпшенню вірмено-турецьких взаємин і активність офіційного Єревану щодо питання про визнання світовим співтовариством факту різанини вірменського населення в Османській імперії в 1915 р. актом геноциду. Станом на березень 2010 р. факт геноциду визнали парламенти 18 держав світу, у тому числі російський, французький, німецький, італійський, польський і канадський, Святий Престол у Ватикані, а також законодавчі органи 42 американських штатів.

Щодо Туреччини, то вона однією з перших визнала незалежність Вірменії, однак у 1993 р. через війну в Нагірному Карабасі, у якій Анкара підтримала Азербайджан, дипломатичні відносини Вірменії і Туреччини було розірвано, закрито й кордон між двома країнами. У 2008 р. за посередництва Швейцарії розпочалися переговори з нормалізації вірменсько-турецьких відносин. Для налагодження двосторонніх зв'язків Туреччина наполягає на відмові Вірменії від політики міжнародного визнання геноциду вірмен, а також на звільненні захопленої нею території Азербайджану, згідно з резолюціями, прийнятими Радою Безпеки ООН. У Єревані, зі свого боку, заявляють про готовність до встановлення дипломатичних відносин з Туреччиною без попередніх умов.

У квітні 2009 р. на переговорах у Швейцарії досягнуто домовленості за п'ятьма пунктами. Зокрема, ухвалено рішення про те, що Вірменія визнає підписаний у 1921 р. між Туреччиною і Радянською Росією Карський договір, а задля розгляду проблеми геноциду вірмен буде створена комісія істориків двох країн, до якої можуть приєднатися треті країни. Домовленості також передбачають відкриття кордону між двома країнами і підготовку угод з налагодження взаємної торгівлі. Сторони домовились про те, що в рамках роботи з встановлення дипломатичних відносин на початковій стадії обидві країни на взаємній основі акредитують своїх послів у Тбілісі, а потім відкриють посольства в Анкарі та Єревані.

На західному зовнішньополітичному напрямку Вірменія активно співпрацює з Європейським Союзом, маючи намір вступити в перспективі до цієї організації. У 1999 р. набув чинності підписаний у квітні 1996 р. Договір про партнерство і співробітництво між Вірменією та ЄС. У межах цього договору функціонує Рада ЄС - Вірменія, Комітет парламентського співробітництва, що координує зв'язки Національних зборів Вірменії з Європарламентом і парламентами держав-членів ЄС. У червні 2004 р. Рада ЄС ухвалила рішення про включення Вірменії до реалізації програми "Політика європейського сусідства", а у травні 2009 р. Вірменія стала учасником програми ЄС "Східне партнерство".

Вірмено-американське співробітництво, що значною мірою визначається наявністю в США чисельної вірменської діаспори (до 1 млн осіб), характеризується досить значними обсягами американської економічної допомоги, участю США в підготовці офіцерських кадрів для вірменської армії, а також допомогою в модернізації вірменських засобів зв'язку і комунікацій.

Співробітництво Вірменії з НАТО розвивається в межах програми "Партнерство заради миру" (ПРМ), також офіційний Єреван має статус асоційованого члена Парламентської асамблеї НАТО. Вірменські військовослужбовці беруть участь у спільних навчаннях у межах ПРМ, а 2003 р. подібні навчання, до яких долучилася ще й Росія, уперше було проведено на вірменській території. Між тим, вірменське керівництво насторожено ставиться до спроб НАТО і такого її члена, як Туреччина впливати на вирішення військово-політичних проблем Закавказзя.

Щодо взаємин Вірменії з Україною, то їх розвиток ґрунтується на основних засадах Договору про дружбу і співробітництво від 14 травня 1996 р. Однак, як і її союзниця Росія, Вірменія негативно ставиться до спроби України активізувати діяльність ГУАМ. Офіційний Єреван насторожено спостерігає за спробами розвитку військової складової цієї організації і побоюється можливих ускладнень для себе в підключенні до транспортних і енергетичних коридорів.

Українсько-вірменські відносини є цікавими з погляду стабільності на Кавказі і місця у врегулюванні регіональних криз України. Встановлення 25 грудня 1991 р. дипломатичних відносин між державами поклало початок широкому співробітництву. У травні 1992 р. МЗС Вірменії передав Україні на розгляд проекти міждержавного Договору про дружбу та співробітництво, а також угоди про культурне співробітництво. Наприкінці 1992 р. в Україні було відкрито дипломатичне представництво Республіки Вірменія. Попри віддаленість Вірменії від України, двосторонні відносини з цією країною мають значний вплив на місце і роль України у кавказькому регіоні. Україна заінтересована в нормалізації вірменсько-азербайджанських відносин, що сприятиме не тільки реалізації спільних економічних проектів, а й стабілізації ситуації в кавказькому регіоні.

Особливістю розбіжностей обох країн у зовнішньополітичній площині виявляються різні підходи щодо вирішення нагірнокарабахського конфлікту. Вірменія не погоджується з принципом територіальної цілісності і непорушності кордонів без урахування іншого ключового аспекту Гельсінкського заключного акта — права народів на самовизначення. Україна ж ставить принцип непорушності кордонів як основу майбутньої глобальної європейської безпеки.

Негативно сприймають у Вірменії поглиблення співробітництва України з Азербайджаном, зокрема у військово-промисловій галузі. Придбання Азербайджаном українських танків і літаків (1993 р.) спричинило появу антиукраїнських публікацій у вірменських ЗМІ. 8 вересня 1993 р. МЗС Вірменії звернулося до МЗС України з нотою протесту з приводу поставок Україною озброєння Азербайджану. Цей факт, як зазначалося в ноті, ставить під сумнів традиційну дружбу між українським, і вірменським народами.

У Закавказькому регіоні Україна дотримується традиційної політики збалансованих відносин з кожною із закавказьких держав, передусім це стосується Вірменії та Азербайджану. За тристоронніми переговорами у 2004 р. намітились перспективи взаємодії України і Вірменії в забезпеченні постачання газу з Ірану.

Питання до самопідготовки:

1. Охарактеризуйте геополітичну орієнтацію Вірменії та її зовнішню політику.
2. З'ясуйте місце Закавказького регіону в сучасних геополітичних концепціях.
3. Охарактеризуйте участь країн Південного Кавказу в регіональних геополітичних.
4. Назвіть пріоритетні напрями співробітництва з країнами Кавказького регіону.

Лекція 10. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ АЗЕРБАЙДЖАН

[1 с. 81-122; 3, с. 93-107; 5, с. 90-92, 114-135].

1. Основні тенденції сучасного становища Азербайджану. Його політичні, демографічні, економічні характеристики. Державний лад та політика. Політичні партії та організації. Основні тенденції економічного розвитку в роки незалежності.

2. Зовнішньоекономічні зв'язки. Аяз Муталібов. Абульфаз Ельчибей. Прихід до влади Г. Алієва в 1993 р. Заколот ОПОН в жовтні 1994 р.

3. Президентські вибори 1998 та 2003 рр. Прихід до влади І. Алієва, Азербайджан за його правління.

4. Карабахська проблема. Передісторія конфлікту та військові дії на початку 90-х рр. ХХ ст.

5. Азербайджан та кавказко-каспійський вузол проблем.

6. Відносини Азербайджану с країнами пострадянського простору.

7. Відносини з Туреччиною. Економічна та культурна складова. Підтримка у відносинах з Вірменією. Енергетичне співробітництво. Геополітичне партнерство.

8. Відносини з країнами Заходу.

9. Українсько-азербайджанські стосунки.

Основні тенденції сучасного становища Азербайджану.

Азербайджанська Республіка розташована в південно-східній частині Закавказзя. Уперше згадується у античних авторів як Атропатена, згодом у географів - Адорбадаган (Азарбадаган), в арабських джерелах у працях Адарбанджан, у перських - Азарбанджан, що означає "той, що збирає вогонь". Межує на півночі з Росією (Республіка Дагестан), на північному заході - з Грузією, на південному заході - з Вірменією і Туреччиною, на півдні - з Іраном, на сході омивається Каспійським морем. До складу Азербайджану входить Нахічеванська Автономна Республіка, відокремлена від основної території Азербайджану Зангезурським хребтом. У складі населення країни, що становить понад 8 млн осіб, переважають азербайджанці (89 %), а найчисельнішою національною меншиною є російська (6 %). Вірмени, лезгини, грузини, українці та інші етноси становлять 5 % населення республіки. Більшість віруючого населення Азербайджану - мусульмани-шиїти.

Розвиток Азербайджану тісно пов'язаний з нафтою, згадки про видобування якої трапляються ще в історичних джерелах VII-VIII ст. Запаси цієї стратегічної сировини в азербайджанському секторі Каспійського моря оцінюються в 3,5-5 млрд т, газу - 1000 млрд куб. м. У 1999 р. виявлено також великі запаси газу (700 млрд куб. м) і газоконденсату (250 млн т) на шельфовій структурі Шах-Деніз. У передгір'ях Малого Кавказу, у районі Нафталану відкрито унікальне родовище цілющої нафти. Крім того, у республіці є значні родовища заліза, аленіту, міді, кобальту, бариту, молібдену, свинцю та сірчаного колчедану. Розвідані також родовища хромітів, золота, нікелю, ртуті, поліметалів інших корисних копалин. Азербайджан багатий холодними і термальними мінеральними джерелами.

Геополітична характеристика Закавказького регіону

Закавказзя - конфліктогенний регіон, де туго переплетені соціально-економічні, національно-територіальні, конфесійні, геополітичні та інші інтереси. З давніх часів регіон був своєрідним мостом для просування кочових народів з Азії в Європу і на Близький Схід. Це вплинуло на формування етнічного і культурного розмаїття усього Кавказького регіону.

Як уже зазначалося, у минулому, так і нині Закавказзя залишається зоною потенційної кризи у зв'язку з невизначеним міжнародно-правовим статусом Каспійського моря, на шельфі якого зосереджено величезні розвідані запаси мінеральних ресурсів. До 1920-х рр. єдиним сувереном над морем була Росія. Відповідно до радянсько-іранських договорів 1921 і 1940 рр. Каспієм дозволялось плавати тільки радянським та іранським суднам, але ці договори не передбачали якихось правил доступу до його мінеральних ресурсів.

Після розпаду СРСР у 1991 р. кількість претендентів на Каспій зросла до п'яти - Азербайджан, Іран, Казахстан Росія і Туркменистан, але за відсутності кордонів на акваторії Каспійського моря, нафта стала начебто нічийною. Росія, Іран і Туркменистан виступили за спільне користування його надрами, Азербайджан запропонував поділити водоймище на національні сектори, а Казахстан висловився за поділ лише морського дна.

Кавказ на початку XXI ст. став однією з ключових зон зіткнення глобальних інтересів. Тенденції останніх років, що явно чи приховано набирали силу в регіоні, зокрема на Північному Кавказі, споріднені з тими, що свого часу простежувалися на Балканах і призвели до масштабних і руйнівних конфліктів.

У соціально-політичному сенсі можна говорити про наявність у регіоні принаймні трьох рівнів геополітичних реалій. На першому, цивілізаційному, маємо справу із розподілом ідентичності згідно з традиціями ісламської та православної цивілізацій. Другий пласт визначений схемами ідентичності, сформованими в часи модернізації радянського взірця і які ще значною мірою присутні в менталітеті населення та політичних еліт регіону. Третій рівень, що пов'язаний з ліберально-демократичними схемами поведінки та мислення, поступово поширюється разом з новим колом модернізації та втягування регіону у світовий економічний простір. Переплетіння різних тенденцій, що репрезентують той або інший рівень, і визначає складність регіональної геополітики.

Принципово нова геополітична ситуація, що сформувалася в Кавказькому регіоні після

розпаду СРСР, позначена трьома визначальними обставинами:

- становленням нових незалежних держав на Південному Кавказі й сепаратистськими тенденціями в автономних республіках - на Північному;
- створенням нового Євразійського транскавказького транспортного маршруту стратегічного призначення, виходом на світовий ринок каспійської нафти й розбудовою нових систем трубопроводів;
- формуванням нових схем взаємодії етносів і держав у регіональній геополітиці, включенням у кавказьку ситуацію інших світових потуг (Захід, ісламський світ).

Геополітичні інтереси держав Закавказзя є неоднорідними, але усі вони прагнуть членства в ЄС, свідченням чого є включення їх до складу учасників програми ЄС "Східне партнерство". **Грузія** ще за доби президента Е. Шеварднадзе [1995-2003] оголосила про намір вступити до НАТО і в цілому дотримується прозахідної орієнтації.

Азербайджан, зацікавлений в активізації західних інвестицій в удосконалення технологій видобування нафти та її транспортування на світові ринки, постійно демонструє свою прихильність до Туреччини - члена альянсу, який вже тривалий час, але поки безуспішно прагне вступити до Європейського Союзу. Утім Азербайджан, що втратив близько 20 % своєї державної території внаслідок протистояння з Вірменією в Нагірному Карабасі, прагне добросусідських відносин і з Росією. Сподіваючись на пом'якшення позиції Росії щодо врегулювання вірменсько-азербайджанського конфлікту, Азербайджан змушений враховувати інтереси РФ у сфері транспортування нафти, про що свідчить рішення уряду РФ про будівництво нафтопроводу для транспортування частини каспійської нафти з азербайджанського шельфу російською територією. **Вірменія**, попри те, що залишається своєрідним російським форпостом у Закавказзі, насамперед завдяки функціонуванню на її території російської військової бази в Гюмрі, своїм стратегічним зовнішньополітичним завданням визначила інтеграцію до ЄС.

Азербайджан є своєрідним унікалом у мусульманському світі, адже тільки в цій країні відокремлення церкви від держави не викликає суперечок, західна орієнтація ґрунтується на політичному консенсусі, досягнутому правлячою елітою, основними опозиційними партіями та народом, міжнародні нафтові компанії по-справжньому популярні, а відносини з Ізраїлем - теплі. Тут вітають присутність військ НАТО і США, а участь в антитерористичній коаліції вважають захистом національних інтересів. Усі ці характеристики є відмінною рисою Азербайджану, тюркської країни, населення якої становить лише вісім мільйонів жителів за загальної чисельності мусульман у світі понад мільярд.

У геополітичному сенсі Азербайджан є унікальним коридором до каспійських нафти та газу, а також надає силам коаліції, які очолюють США, доступ до Близького Сходу та Центральної Азії. Тому Заходу стратегічно й економічно дуже важливо допомогти Азербайджану стати прикладом успіху мусульманської держави. Хоча є всі передумови для успіху, внутрішні та зовнішні перешкоди на шляху до його досягнення викликають серйозну стурбованість. Особливо це стосується проблеми дотримання демократичних виборчих процедур, адже ні "передача президентської влади у спадок" від Г. Алієва до його сина І. Алієва, що сталася 2003 р., ні парламентські вибори 6 листопада 2005 р. не можуть уважатися чесними і прозорими, а їх результати несфальсифікованими.

Західні партнери Азербайджану готові закрити очі на окремі порушення демократичних процедур, адже країна справді потребує сильної центральної влади. Коли Г. Алієв у 1993 р. прийшов до влади, Азербайджан перебував у цілковитій руїні. Країну розривали конфліктуючі озброєні угруповання, одну п'яту території захопили вірменські сили, на північному та південному кордонах (із Росією та Іраном, відповідно) панували сепаратистські настрої.

Г. Алієв, колишній генерал КДБ СРСР, зумів відновити центральну владу. Він пережив кілька змов і замахів, він політично і стратегічно зорієнтував Азербайджан на Захід, висунув кілька великомасштабних проєктів з розробки й транспортування каспійських нафти й газу і

приєднався до очолюваної американцями антитерористичної коаліції.

Три головні опозиційні партії також дотримуються прозахідно-го курсу, але найбільші їх труднощі в тому, що перебуваючи в 1992-1993 рр. при владі, вони не лише її не втримали, але й призвели до розрухи, що панувала у країні в ті роки.

Крім проблем з демократією, Азербайджан має вжити дієвих заходів до повернення шести районів, окупованих вірменськими збройними силами з 1993 р. Багаторічні зусилля ОБСЄ не увінчалися будь-яким успіхом у вирішенні азербайджансько-вірменського конфлікту. Для вирішення цих проблем Азербайджан потребуватиме підтримки Заходу, який допоможе йому впоратися з розвитком промисловості, вирішенням конфлікту з Вірменією та створенням державних інститутів. Усе це сприятиме досягненню головного державного завдання - інтеграції із західним світом.

Основні контури зовнішньої політики Азербайджану окреслилися у процесі становлення національної незалежності, що був надто непростим, порівняно з більшістю країн СНД. Окрім політичних та економічних труднощів перехідного періоду, Азербайджан програв війну і пережив декілька переворотів та їх спроб. У цілому процес становлення державної незалежності Азербайджану більшістю населення країни кваліфікується як прагнення позбутися колоніальної спадщини. У цьому контексті найважливішою функцією зовнішньої політики вважається сприяння зміцненню незалежності і суверенітету держави Азербайджан.

Головними загрозами азербайджанській незалежності вважаються нагірнокарабаський конфлікт, наслідком якого стали поразка і втрата Азербайджаном близько 20 % своєї території, а також вразливе геополітичне і геостратегічне становище країни. Адже Азербайджан це єдина країна, що має спільний кордон з такими геополітичними потугами як Росія, Іран і Туреччина. Володіючи значними запасами нафти і газу в Каспійському морі, Азербайджан є об'єктом конкуренції за вплив на нього, як серед великих регіональних, так і позарегіональних держав (переважно західних), що зацікавлені в отриманні доступу до каспійських енергетичних ресурсів.

У зовнішній і зовнішньоекономічній політиці Азербайджан прагне перетворити свої геополітичні мінуси на переваги, зокрема, заручитися політичною і економічною підтримкою Туреччини і Заходу, аби збалансувати загрозу своєму суверенітету з боку Росії і, меншою мірою, Ірану. Важливим елементом такої політики є прискорена розробка нафто- і газових ресурсів для заохочення економічного інтересу до Азербайджанської Республіки з боку світового співтовариства, а особливо тих країн, енергетичні компанії яких беруть безпосередню участь в освоєнні багатющих нафтових і газових родовищ Азербайджану.

Щодо азербайджансько-російських відносин, то з часу розпаду СРСР вони складаються непросто, не в останню чергу через те, що в азербайджанському суспільстві Росія все ще сприймається країною, що має намір відновити своє колишнє домінування на Кавказі в цілому і в Азербайджані зокрема. Напруга в двосторонніх стосунках зберігається з декількох причин. По-перше, багато азербайджанців вважає, що питання Карабаху це не конфлікт між Азербайджаном і вірменами Карабаху і навіть не міждержавна азербайджано-вірменська суперечка, а війна, яку проти Азербайджану веде Росія, щоб перешкодити утворенню сильної незалежної Азербайджанської держави і повернути її до сфери свого впливу і контролю. Ця суспільна думка ґрунтується на російському бажанні розмістити в Азербайджані свої військові бази і направити російських прикордонників для охорони азербайджанських кордонів з Іраном і Туреччиною.

По-друге, Азербайджан підозрює (до речі, небезпідставно) РФ у прихованому постачанні зброї одному з учасників Нагірнокарабаського конфлікту - Вірменії. По-третє, позиція, зайнята Росією щодо юридичного статусу Каспійського моря, однозначно спрямована на забезпечення контролю за нафтовим експортом з Азербайджану, оскільки спрямувати значну його частину через територію своєї держави російському керівництву не вдалося.

Суперечливою у двосторонніх відносинах залишається й роль СНД на пострадянському просторі, що її функціонування офіційний Баку кваліфікує як засіб відновлення російського впливу на колишні республіки СРСР і як об'єднання, не здатне стати

співдружністю справді рівних суверенних держав. Саме тому Азербайджан з 1997 р. бере активну участь у роботі ГУАМ - утворення пострадянських держав, що прагнуть вийти з-під опіки Росії. Баку розглядає ГУАМ як ще один інструмент впливу на вирішення проблеми територіальної цілісності країни. Про це, зокрема, свідчать результати бакинського саміту ГУАМ (18-19 червня 2007 р.), під час якого азербайджанське керівництво вперше отримало публічну підтримку своїх дій зі "збирання земель" від найбільшого учасника об'єднання - України. Президент України В. Ющенко назвав політику Вірменії у Карабасі "окупаційною" і висловив готовність відправити український миротворчий контингент у зону азербайджансько-вірменського конфлікту.

У лютому 1999 р. Азербайджан вийшов із Договору про колективну безпеку СНД, а в листопаді на стамбульському саміті ОБСЄ підписав пакет угод про будівництво нафтопроводу Баку - Джей-хан, альтернативного російським маршрутам транзиту нафти в регіоні.

Не схвалює Росія і переведення на рівень стратегічних азербайджансько-американських відносин, а також те, що напередодні візиту І. Алієва до США (квітень 2006 р.) Азербайджан було названо "ісламським союзником" США. Раніше ним вважалася лише Туреччина.

Між тим, саме Баку є тією точкою дотику на Південному Кавказі, у якій позиції Москви і Вашингтона в багатьох аспектах збігаються. І США, і Росія зацікавлені в стабільному, модернізованому, світському Азербайджані. Для Білого дому, як і для Кремля, значно більше важить передбачуваність режиму, аніж проблеми демократизації внутрішньополітичного життя в країні.

Незадоволення Кремля викликають також "особливі відносини" (енергетичне партнерство, спільні транспортні проекти) між Азербайджаном і Грузією, що взяла курс на євроатлантичну інтеграцію і прагне позбутися російської імперської спадщини. Саме розвиток азербайджансько-грузинських взаємин став головною причиною охолодження відносин Москви й Баку в кінці 2006 - на початку 2007 р. На відміну від грузинського президента М. Саакашвілі, І. Алієв не пішов шляхом поглиблення розколу у взаєминах з Росією. У березні 2007 р. азербайджанський лідер відвідав з неофіційним візитом Москву і на зустрічі зі своїм російським колегою В. Путіним наголосив на тому, що попри політизацію Кремлем проблеми ціни на природній газ у відносинах з пострадянськими державами і критику такої політики офіційним Баку, Азербайджан цінує добросусідські взаємини з Росією.

Є розбіжності між Москвою й Баку і в питанні російсько-вірменського стратегічного союзу, наявністю якого пояснюється неучасть Азербайджану в ОДКБ і його членство в ГУАМ. Військову присутність Росії у Вірменії (особливо після виведення російських частин із Грузії, що передислоковуються до Вірменії) лідери Азербайджану розцінюють як привід для ймовірної ескалації вірменсько-азербайджанського протистояння.

Однак, не зважаючи на принципові розбіжності щодо окремих політичних і економічних питань двосторонніх взаємин, Росія і Азербайджан мають значний потенціал для розвитку партнерства, у чому передусім зацікавлена чисельна азербайджанська діаспора в Росії. Цей чинник справив свій вплив і на припинення неофіційної підтримки Азербайджаном руху за незалежність Республіки Ічкерія, що мала місце впродовж 1990-х рр., і залучення російських компаній до участі в енергетичних контрактах. Усе це, на думку Баку, призвело до окремих змін у ставленні Кремля до проблеми врегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі.

Взаємини Азербайджану з Іраном певним чином є дзеркальним відображенням його відносин з Росією, адже Іран досі сприймається азербайджанцями як колоніальний сюзерен і потенційний регіональний гегемон. Тож низка питань створює певну напругу у двосторонніх стосунках. Серед них - питання культурних і мовних прав азербайджанців, що мешкають в Ірані (за останніми даними їх налічується близько 11 млн осіб); ісламський характер Іранської держави та її керівництва, що сприяє посиленню радикальної ісламської опозиції в Азербайджані (у 1997 р. четверо лідерів Ісламської партії Азербайджану були засуджені за шпигунську діяльність на користь Ірану і отримання коштів для підривної роботи); провірменська позиція Ірану в Карабаському конфлікті; питання правового статусу

Каспійського моря, у якому позиція Ірану фактично збігається з російською. Ці чинники унеможливили гіпотетичне стратегічне партнерство Азербайджану та Ірану в регіоні.

Сприяли загостренню відносин між двома країнами окремі безпідставні заяви азербайджанських політиків та історична пам'ять. Адже до першої половини XIX ст. Азербайджан був частиною Перської імперії. Відособлення великої за площею частини імперії, яку сьогодні ми знаємо як Азербайджан, змусило іранських політиків бути обережнішими у взаєминах зі своїм північним сусідом. Іран, відчуваючи потенційну загрозу сепаратизму у своїх азербайджанських провінціях, а також пам'ятаючи події 1918 і 1945 рр., коли іранські азербайджанці прагнули вибороти незалежність, вважає саме існування Азербайджану стратегічною загрозою. Особливо напруженими відносини з Іраном стали в 1992-1993 рр. Це зумовлено заявами президента Азербайджану Абульфаза Ельчібея, який неодноразово наголошував на необхідності об'єднання азербайджанців двох країн під зверхністю офіційного Баку і всіляко підтримував партнерські стосунки з Туреччиною, називаючи себе "солдатом Атаюрка".

Непрості політичні стосунки двох держав не заважають взаємовигідним економічним, про що свідчить участь іранських компаній в кількох міжнародних консорціумах, що беруть участь у розробленні ресурсів нафти і газу в Азербайджані, а під час першої війни РФ в Чечні в 1994 р., коли було закрито російський кордон з Азербайджаном, Іран став найбільшим торговельним партнером Азербайджану.

Найближчим союзником Азербайджану традиційно вважається Туреччина. Підтвердженням цьому є у підтримка Туреччиною азербайджанської позиції у Карабаському конфлікті, а також те, що Азербайджан надає перевагу турецькій моделі розвитку, орієнтованій на побудову ринкової економіки і світської демократії. Саме Туреччина має перетворитися, на думку азербайджанської політичної еліти, на країну, через територію якої будуть проходити всі найважливіші маршрути транспортування енергоносіїв з Азербайджану на західні ринки.

Динамічно розвиваються азербайджансько-грузинські міждержавні відносини. На сьогодні Грузія надає Азербайджану найкращі можливості для енергоекспорту на Захід, оминаючи Росію. Політично обидві країни стурбовані амбіціями Росії, що також зближує їх позиції і щодо СНД, і стосовно участі в регіональних об'єднаннях на кшталт ГУАМ.

Стосунки з Вірменією мають лише одну серйозну проблему - нагірнокарабаську, але без її врегулювання годі вести мову про взаємовигідну економічну співпрацю двох держав чи про спільні зусилля всіх пострадянських держав Закавказзя - Азербайджану, Вірменії та Грузії, у відстоюванні суверенітету і національної незалежності.

Оцінюючи зовнішню політику Азербайджану в цілому, слід зазначити, що за доби президента Г. Алієва (1993-2003) проводилася політика співробітництва в рамках СНД при розбудові відносин з країнами Заходу та Туреччиною, робилися спроби активізувати відносини з Росією, заохотивши її до активнішого розв'язання проблеми Нагірного Карабаху. Задля цього Г. Алієв брав активну участь у роботі створеної в червні 2000 р. "Кавказької четвірки" - регулярного зібрання лідерів трьох держав Закавказзя та Росії, що відбувається напередодні самітів СНД для обговорення й вирішення болючих проблем регіону.

Важливим напрямком зовнішньої політики Азербайджану є її економічна складова. У 1994 р. Азербайджанська Республіка уклала з провідними нафтовими компаніями світу так званий "Контракт століття" - угоду про розвідку, розробку і розподіл видобутку нафти на родовищах "Азері", "Гюнешли", "Чіраг" в азербайджанському секторі Каспійського моря. А вже у квітні 1999 р. за ініціативою уряду Г. Алієва було введено в дію новий нафтотранспортний маршрут Баку - Супса, яким експортуються на світові ринки значні обсяги азербайджанської нафти. Відкриття цього нафтотранс-портного маршруту дозволило Азербайджану активізувати власну політику у нафтовій сфері.

У листопаді 1999 р. під час Стамбульського самміту ОБСЄ за ініціативою Г. Алієва було підписано пакет угод стосовно будівництва через територію Грузії і Туреччини Основного експортного трубопроводу (ОЕТ) Баку - Тбілісі - Джейхан. Цей трубопровід

забезпечує надходження азербайджанської нафти до великого порту в басейні Середземного моря і, таким чином, відкриває широкі можливості для транспортування її на світові ринки. Водночас він дозволяє вирішити численні екологічні проблеми, пов'язані з транспортуванням нафти через Чорноморські протоки.

У липні 2006 р. лідери Азербайджану, Грузії і Туреччини офіційно відкрили трубопровід Баку - Тбілісі - Джейхан (БТД), що дозволяє транспортування нафти на західні ринки в обхід Росії та Ірану. Трубопровід, будівництво якого коштувало 4 млрд дол. США, перекачуватиме нафту з регіону Каспійського моря до середземноморського турецького міста Джейхан. Звідки її танкерами транспортуватимуть до "голодних" на енергоресурси західних ринків.

Уведення в експлуатацію нафтопроводу має важливе геостратегічне значення, позаяк послабляє енергетичну владу Росії щодо нафтового експорту до колишніх радянських республік, обходить американського противника Іран та зменшує залежність Заходу від поставок сировини з Близького Сходу. У привітанні Президента США Дж. Буша з нагоди відкриття трубопроводу, особливо наголошувалося на тому, що це "визначне досягнення, яке відкриває нову еру", і є критично важливим для того, щоб "забезпечити енергетичну безпеку і розширити регіональне співробітництво".

Наразі цей один з найдовших у світі трубопроводів, протяжністю понад 1774 км, від Азербайджану до Туреччини через Грузію, перетинає ріки й гори на висоті понад 2800 м. Проект вдалося реалізувати, попри неприкритий скепсис на початкових фазах його планування, викликаний міркуваннями про його високу вартість та складні умови для будівництва. Прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Таїп Ердоган назвав трубопровід "Шовковим шляхом XXI століття", підкресливши, що він сприятиме підвищенню економічного розвитку, співробітництва і стабільності в регіоні, що свого часу був кордоном "холодної війни" між НАТО і Радянським Союзом, і "відіграватиме роль моста між країнами-виробниками та країнами-споживачами". "Із цим проектом пов'язані очікування на забезпечення світового ринку, енергетичні потреби якого до 2030-го року збільшаться на 60 %", - сказав турецький прем'єр.

У 2006-2007 рр. по магістралі БТД експортувалося до 500 тис. барелів нафти на добу, на повну потужність - 1 млн барелів на добу, або 50 млн т. на рік - БТД вийшов у 2009 р.

Важливим чинником енергетичної незалежності Азербайджану є й збільшення видобутку природного газу. Перспективна газоконденсатна структура Шах-Деніз на шельфі Каспію була відкрита 1976 р., але за наявності гігантських родовищ Західного Сибіру її розвідка та розробка були визнані недоцільними. Активна розвідка родовища розпочалася в 1996 р. після підписання контракту з консорціумом іноземних компаній (азербайджанська частка в консорціумі становить 10 %). Реалізація проекту здійснюється дещо відособлено від інших проектів газової галузі Азербайджану, що зумовлено його експортною спрямованістю - на Туреччину, далі - до Греції, а можливо, і до інших країн Європи, насамперед до Італії.

На першому етапі реалізації проекту Азербайджан, Грузія і Туреччина домовилися про постачання 178 млрд кубометрів газу з родовища Шах-Деніз. Видобуток газу розпочався в середині 2006 р. і на перших порах становитиме 8,1 млрд кубометрів на рік, надалі планується його збільшення до 16 млрд. Постачання газу здійснюється Південнокавказьким газопроводом (Баку - Тбілісі - Ерзерум). "Слабким місцем" азербайджанського газу може стати його ціна - як відомо, морський видобуток значно дорожчий, ніж на суходолі. Зокрема, у 2006 р. вартість азербайджанського газу на кордоні з Туреччиною становила близько 100 дол за 1000 кубометрів. Це значно ускладнює конкуренцію з іранським газом, ціна якого на кордоні з тією самою Туреччиною є дещо нижчою. Крім того, Іран постачає газ для Нахічеванської автономії Азербайджану, що через Нагірнокарабаський конфлікт не має кордонів з Азербайджаном.

Серед пріоритетних напрямків зовнішньої політики Азербайджану - розвиток співпраці з європейськими та євроатлантичними структурами. Зокрема, у другій половині 1990-х рр. Азербайджан уклав угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом та угоду про співпрацю з НАТО у рамках Ради Євроатлантичного партнерства за програмою

"Партнерство заради миру".

Г. Алієв був одним з найпалкіших прибічників ідеї створення в рамках СНД окремої організації для співробітництва пострадянських держав поза російським контролем - ГУАМ (1997 р.). Активно сприяв зміцненню відносин з Україною, прагнучи створення міжнародно-політичної противаги впливам Росії в межах СНД. Уведений в дію нафтопровід Баку - Супса має важливе значення й для України, оскільки якісна азербайджанська нафта може поставлятися танкерами до Одеси та інших українських портів. Аналогічне значення має й робота поромної переправи Поті-Іллічівськ, яка відкрилась у квітні 1999 р. і здатна забезпечити участь України у програмах розвитку транспортних шляхів між Європою та Азією. Саме Г. Алієв 16 березня 2000 р. поставив свій підпис під азербайджансько-українським Договором про дружбу, партнерство і співробітництво.

У світлі значних порушень, зафіксованих міжнародними спостерігачами на парламентських виборах 2005 р. в Азербайджані, перед владою України постала дилема - принциповість чи прагматизм, що вирішилася на користь останнього. Це означає, що, як і для політичної еліти країн Заходу, для влади України визначальним у виробленні офіційної позиції стосовно Азербайджану є питання каспійської нафти: у Києві сподіваються за допомогою Баку вирішити проблему диверсифікації джерел енергоносіїв, а також наповнення нафтопроводу Одеса - Броди - Плоцьк - Гданськ. Не останню роль відіграє те, що для офіційного Баку наша країна цікава насамперед у контексті зовнішньополітичної підтримки у вирішенні проблеми Нагірного Карабаху. Окрім того, для України сьогодні важливо зберегти Азербайджан як учасника ГУАМ.

Щодо зовнішньої політики чинного Президента Азербайджану Ільхама Алієва (з 2003), то попри незмінність її стратегічного курсу, вона зазнає певної трансформації у зв'язку зі змінами, що відбуваються у світі в цілому і на пострадянському просторі, зокрема. Так, наприклад, можна констатувати зростання інтересу офіційного Вашингтона до Азербайджану після того, як американські військові змушені були вивести свої бази з Узбекистану після андижанських подій 2005 р. Зокрема, в Азербайджані вже функціонують дві американські радіолокаційні станції, встановлені неподалік від кордонів республіки з Росією та Іраном. За активного сприяння Вашингтона в Баку створено військовий центр для спостереження за пересуванням кораблів і літаків уздовж усієї акваторії Каспійського моря.

Росія також намагається підсилити свій вплив на ситуацію в Азербайджані, чому сприяють дружні стосунки керівників обох держав, а також бажання російської влади не допустити розміщення в Азербайджані американських військових баз. Адже приводом для такого розміщення може стати як необхідність охорони нафтопроводу Баку - Тбілісі - Джейхан, так і ймовірний силовий тиск на сусідній з Азербайджаном Іран.

Нагірнокарабаська проблема

Нагірно-карабаський конфлікт - це територіальний конфлікт між Азербайджаном, з одного боку, та його автономією Нагірним Карабахом і Вірменією - з другого. Предметом конфлікту є територія Нагірного Карабаху, на якій мешкають переважно вірмени. Конфлікт призвів до поляризації позицій сусідніх держав довкола нього і став джерелом загрози регіональній безпеці Кавказу і всього Середнього Сходу.

Коріння вірмено-азербайджанського протистояння за Нагірний Карабах сягає початку XIX ст., коли Росія захопила землі, які нині є територією Вірменії і Азербайджану, у тому числі й Карабаське ханство, що перейшло з-під контролю Ірану під владу Росії за Гюлістанським договором 1813 р.

Особливої гостроти вірмено-азербайджанське протистояння щодо належності Карабаху набуло під час першої спроби об'єднання Азербайджану, Вірменії та Грузії у складі Закавказької федерації навесні 1918 р. Федерація, що проіснувала до 26 травня 1918 р., розпалася у наслідок того, що вірменська влада висунула територіальні претензії до сусідів: на Джавахетський район Грузії (досі населений переважно вірменами) і на Карабах, Зангезур, Нахічевань - в Азербайджані.

Після встановлення радянської влади в Закавказзі у 1920- 1921 рр. боротьба за Карабах

перемістилася з військової у політичну площину. Спочатку більшовицький уряд Росії спонукав Ревком Азербайджану ухвалити в грудні 1920 р. постанову, за якою Карабах, Зангезур і Нахічевань переходили під вірменський контроль, проте лідер радянського Азербайджану Н. Наріманов відмовився виконувати це рішення. У березні 1921 р. до тексту "Договору про братерство і дружбу" між Радянською Росією і Туреччиною додалося положення, за яким Нахічевань і Карабах мали перейти під контроль Азербайджанської РСР.

Остаточне азербайджансько-вірменське розмежування закріпив Декрет від 7 липня 1923 р., підписаний у Баку. У серпні 1923 р. адміністративний центр Нагірного Карабаху було перенесено з Шуші до Степанакерта, а в листопаді 1924 р. відбулося офіційне проголошення НКАО. Згодом Нагірний Карабах було відділено від Вірменії Лачинським коридором, що територіально увійшов до Азербайджану.

У наступні роки вірменська еліта неодноразово спонукала політичне керівництво СРСР передати Карабах Вірменській РСР, однак розформування в 1936 р. Закавказької Федерації і створення трьох союзних республік призвели до остаточного відділення НКАО від Вірменії.

Починаючи з 1987 р., у Вірменії посилювався рух за об'єднання НКАО і Нахічевані з Вірменською РСР. У серпні 1987 р. Академія Наук Вірменської РСР направила до Москви петицію з проханням передачі НКАО і Нахічевані Вірменії, хоча за переписом населення 1979 р. в Нахічевані мешкало 97 % азербайджанців. Відсутність будь-якої відповіді на петицію з Москви сприяла поширенню в Єревані чуток про неминучу передачу НКАО і Нахічевані Вірменії та насильницьке витіснення азербайджанців з Вірменії.

11 лютого 1988 р. в НКАО відбулася демонстрація протесту проти культурної і економічної політики офіційного Баку, а 20 лютого Рада народних депутатів НКАО ухвалила резолюцію щодо клопотання перед Верховними Радами Вірменської РСР, Азербайджанської РСР і СРСР про передачу області зі складу Азербайджану до складу Вірменії.

Цей крок призвів до ескалації конфлікту в Нагірному Карабасі й довкола нього та зумовив початок збройної фази конфронтації. Обидві сторони розпочали формування бойових загонів, придбання озброєнь і військової техніки. Азербайджан вдався до економічної блокади Нагірного Карабаху. У відповідь 1 грудня 1990 р. Верховною Радою Вірменської РСР було прийнято рішення про створення єдиної Вірменської Республіки, до складу якої в односторонньому порядку включено Нагірний Карабах.

Із розпадом СРСР конфлікт фактично перетворився з внутрішнього міжетнічного у міждержавний - між Азербайджаном та Вірменією. На початку 1992 р. азербайджанська армія розгорнула наступ на півночі Нагірного Карабаху, але, незважаючи на чисельну й технічну перевагу, не змогла досягти значних успіхів. У відповідь армія Нагірного Карабаху та об'єднання збройних сил Вірменії розгорнули контр-наступальну операцію на південному напрямку, захопили Лачинський коридор, що з'єднував територію Вірменії з територією Нагірного Карабаху та стратегічно важливий вузол Шуші. У жовтні 1993 р. вірменські сили завдали азербайджанській армії нової поразки і захопили шість адміністративних районів (25 % території Азербайджану) з містами Фізулі та Кельбаджар. 700 тис. азербайджанців стали біженцями.

18 лютого 1994 р. в Москві міністрами оборони Азербайджану й Вірменії за посередництвом міністра оборони Росії було підписано Протокол про повне припинення вогню та воєнних дій та досягнуто згоди щодо розведення військ ворогуючих сторін. Проте в подальшому, попри неодноразові зустрічі президентів Азербайджану і Вірменії, а також те, що до урегулювання конфлікту долучились ООН і ОБСЄ (так звана "Мінська група"), а співголовами на переговорному процесі щодо статусу НКР стали РФ, США і Франція, жоден із запропонованих посередниками планів поетапного досягнення миру до врегулювання конфлікту не привів.

У геополітичному сенсі масштаби конфлікту між двома республіками Південного Кавказу - Азербайджаном та Вірменією - виходять далеко за межі регіону. Від його остаточного врегулювання залежить не тільки атмосфера взаємної довіри кавказьких держав, але й економічні та політичні інтереси країн, які шукають можливості активізувати політику

в регіоні.

Геополітичне значення нагірнокарабаської проблеми останнім часом зросло у зв'язку з відкриттям значних покладів вуглеводневого палива в Каспійському регіоні та проектами прокладання стратегічних транспортних магістралей, безпосередньо наближених до зони конфлікту. Тліюче міжетнічне протистояння негативно впливає на перспективи розвитку економіки країн регіону та на загальну ситуацію європейської безпеки і стабільності. Україна як потенційний споживач та країна-транзитер каспійських енергоресурсів життєво зацікавлена у включенні до регіональних програм розбудови оптимальних транспортних маршрутів для споживання і транспортування ресурсів за межі регіону.

Нагірний Карабах проголосив незалежність у 1991 р. - згідно з результатами референдуму, проведеного за законами ще існуючого тоді СРСР, але це не було визнано керівництвом Азербайджану. Унаслідок збройного конфлікту, що тривав близько трьох років, Азербайджан втратив майже 20 % території (Нагірний Карабах та сім прилеглих до нього районів - Лачин, Кельбаджар, Агдам, Фі-зулі, Джебраїль, Губадли та Зангілан). Понад 300 тис. азербайджанців змушені були залишити місця свого постійного проживання. У травні 1994 р., за згодою конфліктуючих сторін та за посередництва Росії, було укладено договір про припинення бойових дій.

Улітку 1997 р. так звана Мінська група ОБСЄ, представлена Росією, США і Францією, запропонувала взяти за основу для подальших переговорів пакетний варіант врегулювання конфлікту, яким передбачався відхід нагірнокарабаських збройних сил до територіальних кордонів автономії та повернення до вимог адміністративного статусу 1988 р. Ця пропозиція була рішуче відхилена Вірменією і Карабахом з огляду на відсутність, на їхню думку, правових гарантій для етнічних вірменів, які мали б перейти під юрисдикцію Азербайджану.

Радикальні політичні сили Нагірнокарабаської Республіки (НКР), Вірменії та впливової вірменської діаспори розгорнули кампанію жорсткої критики цього варіанта, внаслідок чого пішов у відставку президент Вірменії Л. Тер-Петросян і до влади прийшов екс-президент НКР Роберт Кочарян - активний прихильник відокремлення Нагірного Карабаху від Азербайджану. Переговорний процес зайшов у глухий кут, оскільки жодна зі сторін не бажала йти на будь-які принципові поступки.

Вірменія взяла на себе значний тягар обов'язків щодо надання військової та економічно-фінансової допомоги самопроголошеній НКР. Ігноруючи рішення міжнародних інститутів безпеки, Вірменія, таким чином, опинилася у стані відносної ізоляції від країн регіону, що не сприяє її економічному розвитку та створенню систем регіональної стабільності. Більше того, на невизначені строки загальмовано включення Вірменії в систему світової економіки шляхом участі в масштабних міжнародних економічних і транспортних проектах.

На поліпшення ситуації не вплинула і певна активізація економічного співробітництва Вірменії з Іраном, щодо якого діють санкції США. Від свого стратегічного партнера - Росії, Вірменія надто віддалена і фактично не має з нею прямих шляхів сполучення. У пошуках виходу з ізоляції Єреван значно розширив спектр дипломатичних контактів як у рамках двосторонніх відносин з Вашингтоном і Парижем, так і у відносинах з міжнародними європейськими організаціями, насамперед з Європейським союзом і Радою Європи.

У Вірменії розуміють, що досягнення миру відкриє кордони з Туреччиною та Азербайджаном, а це дасть можливість Вірменії взяти участь у вигідних транспортно-енергетичних проектах. За заявою екс-керівника МЗС Вірменії В. Осканяна, Єреван розраховує на позитивний вплив Туреччини в регіоні за умови, що Анкара відмовиться пов'язувати нормалізацію вірменсько-турецьких відносин з урегулюванням Нагірнокарабаського конфлікту. Єреван виступив категорично проти "плану Гобла", побудованого на обміні територіями, про що офіційно висловлювалися Р. Кочарян та керівники всіх парламентських фракцій і груп парламенту Вірменії, вважаючи непринятною зміну територіальної цілісності республіки.

Нагірнокарабаська Республіка (НКР) фактично ізольована від участі в переговорному

процесі. Її інтереси на міжнародній арені відстоює уряд Вірменії. НКР дотримується позиції, згідно з якою угода з урегулювання конфлікту може бути досягнута тільки в рамках загально регіональної системи безпеки, до того ж за участю всіх країн регіону. Так, у відповідь на пропозиції президента Азербайджану Г. Алієва щодо підписання Пакту безпеки і співробітництва на Південному Кавказі та Р. Кочаряна щодо створення загальнокавказької регіональної системи безпеки, влада Нагірного Карабаху заявила про можливість підписання Пакту лише за умови всеосяжної мирної угоди. Вони вважають неможливим створення системи регіональної безпеки без залучення до неї Нагірного Карабаху та Ірану як складових військово-політичного балансу в регіоні. Зокрема, керівник МЗС НКР заявляв, що НКР ніколи не відмовиться від наявності власних збройних сил з огляду на необхідність захищати власні інтереси в регіоні. Крім того, влада НКР вважає за необхідне значно активізувати відносини з Росією і домогтися участі представників Нагірного Карабаху у вірменсько-азербайджанських переговорах з мирного врегулювання.

Азербайджан у цілому дотримується позиції збереження територіальної цілісності країни в кордонах 1988 р., але не проти надання Нагірному Карабаху широких прав автономії. Водночас тривала антивірменська політика, яка проводилася офіційним Баку, створила ситуацію, за якою Нагірний Карабах психологічно не готовий на будь-які поступки. З іншого боку, Баку розглядає перспективу обміну "географічних коридорів" між Вірменією та Азербайджаном (Нагірним Карабахом та Нахічеванню) як можливий варіант урегулювання.

Російська Федерація залишається традиційним партнером Вірменії, у якій і зараз розквартировано не менш ніж 20 тис. вояків російської 4-ї армії. З боку РФ надається значна військово-технічна допомога Вірменії. Питання Нагірного Карабаху для РФ набуває ширшого, регіонального значення, оскільки безпосередньо стосується майбутнього вірменсько-російських відносин і посилення впливів Москви на Кавказі. Росія має свої особливі інтереси в Транскавказькому регіоні, які полягають у тому, щоб зберегти політичне, економічне та військово домінування в Закавказзі, максимально узгодити зовнішню політику закавказьких держав з інтересами Росії і не допустити посилення в цьому регіоні ролі третіх країн (передусім Туреччини, США та країн Заходу).

Росія намагається розглядати питання нагірнокарабаського врегулювання в ширшому геополітичному контексті, пов'язуючи його із загальними процесами, що відбуваються на Північному Кавказі та в СНД. Так, за оцінками аналітиків російського Інституту Європи, метою Росії є не стільки напрям та маршрут експортних нафтопроводів, скільки сама нафта (конкурентна російській) як незалежне фінансове джерело для Азербайджану, Казахстану і Туркменістану.

Москва активно підтримує позицію Вірменії, оскільки перехід (за планом обміну територіями) південної частини Вірменії під юрисдикцію Азербайджану або під контроль міжнародних миротворчих сил остаточно закриє для Росії вихід у регіон Південного Кавказу та Середнього Сходу. Тому неприйняття Єреваном варіанта територіального обміну між Вірменією та Азербайджаном підтримуватиметься Росією і, можливо, Іраном.

Територіальний обмін позбавляє Вірменію географічного зв'язку з Іраном, який вже неодноразово пропонував розпочати будівництво газопроводу Вірменія - Іран, і є загрозою остаточної політичної ізоляції Ірану на рівні регіону, у тому числі в силу його політичного протистояння Анкарі. Незважаючи на те що Тегеран не бере безпосередньої участі в переговорному процесі, Єреван економічно зацікавлений у збереженні прямого виходу до території Ірану, як і в позитивній динаміці двосторонніх відносин.

США мають певні регіональні переваги порівняно з РФ, зумовлені більшим ступенем їх впливу на політичну ситуацію в країнах Південнокавказького регіону, що визначається здебільшого економічними чинниками. Економічними інтересами пояснюється особливо активна роль і категоричність позиції Вашингтону в переговорному процесі щодо врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту відповідно до плану, розробленого американською стороною. З вирішенням цієї проблеми Вашингтон пов'язує майже всі великі економічні проекти як у регіоні, так і в самій Вірменії.

В основі висунутого Заходом "плану Гобла" щодо врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту шляхом обміну територіями лежить ідея безпосереднього географічного зв'язку між Вірменією і Нагірним Карабахом, з одного боку, Азербайджаном і Нахічеванню - з другого. Для США варіант обміну територіями є найприйнятнішим, оскільки територіальне зближення по лінії Азербайджан - Нахічевань - Туреччина означає втрату сухопутного кордону між Вірменією та Іраном. Баку розглядає перспективу обміну "географічними коридорами" між Вірменією та Азербайджаном (із Нагірним Карабахом і Нахічеванню) як можливість досягти найбільшого успіху. Москва ж підтримує Вірменію, яка прагне до збереження офіційно існуючого державного кордону.

Під час неформальної зустрічі керівників країн - членів СНД в Ялті (серпень 2000 р.) відбулися, зокрема, переговори президента України з Президентами Азербайджану та Вірменії, на яких, серед інших, порушувалось і питання щодо шляхів врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту. Участь України у врегулюванні конфлікту між Азербайджаном і Вірменією в Нагірному Карабасі має розглядатися насамперед як у контексті її більшого включення до процесів формування регіональної стабільності. Негативні тенденції та процеси в регіоні створюють ряд загроз у сфері міжнародної і регіональної безпеки - посилюються потоки міграції, торгівлі зброєю, зростають криміногенні чинники, міжнародний тероризм тощо. З іншого боку, відмежованість України та пасивність її політики в регіоні означали б для неї втрату її можливостей як впливової регіональної держави.

Українська позиція з нагірнокарабаського врегулювання спирається на відповідні документи ОБСЄ. Україна дотримується принципу територіальної цілісності Азербайджану, але наполягає і на дотриманні прав етнічних меншин на його території, зокрема - вірменської в межах Нагірнокарабаської автономії, статус якої має визначитися за погодженням усіх сторін конфлікту. Для спостереження за дотриманням прав національних меншин можуть бути створені міжнародні комісії під егідою ОБСЄ з відповідними повноваженнями та правом порушувати питання щодо санкцій у разі недотримання законності.

Участь України у врегулюванні конфлікту насамперед має визначитися переговорами зі своїм стратегічним партнером - Азербайджаном, але також і за згоди Вірменії. Зацікавленість Азербайджану в українських товарах та політичній підтримці України є досить вагомим чинником посилення співпраці двох країн.

Азербайджанська Республіка як нафтовидобувна країна зі значним економічним потенціалом має всі шанси стати важливим економічним партнером для України у вирішенні нагальних питань для забезпечення альтернативних джерел енергоносіїв. Позиції країн збігаються в різних площинах міжнародного буття. Україна постійно виступає за збереження встановлених кордонів Азербайджану і неподільність територій. Обидві країни виступають проти надання структурам СНД наддержавної ваги.

Дипломатичні відносини між Україною і Азербайджаном встановлені 6 лютого 1992 р. Першими угодами між країнами стали домовленості 21 жовтня 1992 р. про співпрацю республік у розкритті злочинів, розшуку та затриманні злочинців та в боротьбі з незаконним обігом наркотиків. Міждержавний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Азербайджанською Республікою (АР) було підписано 9 грудня 1992 р. під час офіційного візиту в Україну президента Азербайджану А. Ельчибея. Верховна Рада України ратифікувала цей документ постановою від 8 квітня 1993 р. на противагу азербайджанської сторони, яка зволікала з рішенням. Обмін ратифікаційними грамотами щодо Договору відбувся 25 січня 1995 р. Дипломатичне представництво України в Баку було відкрито 5 травня 1996 р.

Договірною-правова база двосторонніх відносин іноді розширюється шляхом залучення третіх країн, наприклад Ісламської Республіки Іран. Так, 29 січня 1992 р. в Києві підписано тристоронню угоду про вивчення, проектування та будівництво газопроводу, що мав зв'язати Іран із Західною Європою (проект не діє). Правовою базою відносин є документи про домовленості в різних галузях економічного і культурного співробітництва. Тільки під час візиту до Азербайджану Президента України в липні 1995 р. було підписано 11 державних, урядових та міжвідомчих документів щодо розвитку торговельно-економічного

співробітництва, виробничої кооперації, вільної торгівлі тощо. Значні сподівання українська сторона поклала на створення Транскавказького транспортного коридору, а також трубопроводного і морського транспортування нафти з каспійських родовищ територією України в Європу. З підписанням у грудні 1996 р. (Одеса) тристоронньої транспортної угоди між Україною, Азербайджаном і Грузією та відкриттям регулярного поромного сполучення Одеса—Поті співробітництво України і АР дещо активізувалося. Україна заінтересована в імпортуванні з Азербайджану продукції машинобудування, зокрема електричних двигунів і трансформаторів, кондиціонерів, автомобілів спеціального призначення, електричних ізоляторів, а також продукції агропромислового комплексу і текстильної промисловості.

З огляду на те, що машинобудівні заводи Азербайджану перебували в стані технологічного занепаду, підприємства України мали реальні можливості для створення спільних виробництв у таких галузях, як нафтогазова, харчова, легка промисловість та ін. Азербайджан виявляє інтерес до продукції чорної металургії, хімічної промисловості, машинобудування та агропромислового комплексу України. Тож Азербайджан можна було розглядати як ринок збуту для українських легкових і вантажних автомашин, труб, прокату, гідротурбін, тракторів, сільськогосподарської техніки й запчастин для неї, лікарських засобів, фарб, лаків, борошна, цукру, масла тощо. Азербайджану запропоновано також використати можливості української фабрики цінних паперів і монетного двору в наданні послуг.

Поставки Азербайджану в Україну склалися з продукції нафтопереробки (66 %), машинобудування (11 %), АПК і легкої промисловості (17 %). Проте рівень співробітництва залишався низьким: якщо в 1995 р. обсяги зовнішньої торгівлі становили 68,1 млн дол., то в 1996 р. — близько 100 млн. Дещо зросли ці показники в наступні роки: у 2008 р. експорт українських товарів до Азербайджану становив 910,5, а імпорт — 75,7 млн дол.

Азербайджанська Республіка, відчуваючи нагальну потребу в модернізації та переозброєнні своєї армії, звернулася до України з пропозицією співпраці в галузі ВПК. Співробітництво у цьому напрямі дещо зашкодило розвиткові українсько-вірменських відносин. За таких умов Україна має чітко виконувати резолюції Ради Безпеки ООН і виступати із закликом до третіх дер жав утримуватися від постачання зброї сторонам, що конфліктують.

Слід зауважити, що Україна не врахувала вимоги “Принципів, що регулюють передачу звичайних озброєнь”, прийнятих Спеціальним комітетом Форуму НБСС зі співробітництва в галузі безпеки 30 листопада 1993 р., а також Договору про звичайні збройні сили в Європі, укладеного 1990 р.

Дійсність спонукає Україну до пошуків стратегічних партнерів, передусім таких, що допомогли б їй у вирішенні питання з енергоносіями. Ці намагання посилили український вектор зовнішньої політики в азіатських і закавказьких країнах. Україна була заохочена до участі у видобутку нафти на території Азербайджану. Організацією видобутку сировини на бакинських нафтопромислах та поставкою її на Захід опікується міжнародний консорціум, власниками якого є: американські компанії (40 % власності), англійська “Брітїш петролеум” (17 %), російська компанія “ЛукОЙЛ” (10 %), Азербайджан (10 %), Туреччина (5 %) та ін. Всього у міжнародному консорціумі беруть участь 12 фірм із 7 країн світу. Було визначено і шлях для нафтопроводу Баку—Супса: грузинською територією з подальшим продовженням до Туреччини. Проект активно підтримали США, які використовують до 40 % усього світового видобутку нафти. Фінансову підтримку такому проекту надали міжнародні фінансові структури.

Зауважимо, що основними джерелами наповнення українського трубопроводу Одеса—Броди нафтою можуть бути Азербайджан і Казахстан. А це для України має не лише економічне, а й стратегічне значення, тобто поступове вивільнення її від повної російської енергетичної залежності. Нафтопровід Одеса—Броди будувався для стикування з нафтопроводом Баку—Супса. Передбачалося, що каспійська нафта перевозитиметься танкерами від порту Супса до Одеси, далі трубопроводом Одеса—Броди з виходом на нафтопровід “Дружба” і польським нафтопроводом Броди—Гданськ у Європу.

Іншим шляхом переправлення бакинської нафти в Європу є нафтопровід Баку—Новоросійськ із наступним транспортуванням її танкерами через чорноморські протоки. Цей трубопровід поза азербайджанську ділянку входить до системи магістралей російської компанії “Транснефть”. Пріоритетним для Азербайджану є реалізація проекту “Основного експортного трубопроводу (ОЕТ)” (Баку—турецький порт Джейхан на Егейському морі). За таких умов перспективи наповнення українського нафтопроводу азербайджанською нафтою стають менш реальними.

Особливе місце в українсько-азербайджанському діалозі посідають питання можливої спільної розробки нафтових і газових родовищ як в Азербайджані, так і в Україні. Спеціалісти-нафтовики Азербайджану, які мають значний досвід у видобутку нафти й газу на морі та суходолі, можуть допомогти українським колегам у розробці нафтових покладів у Чорноморському шельфі.

З-поміж інших проектів Україна має перспективи приєднатися до Угоди про координацію діяльності залізничного транспорту (травень 1996 р.), що регулює співробітництво між Азербайджаном, Грузією, Туркменистаном та Узбекистаном у галузі транзитних перевезень. Розвивається співпраця в авіабудівній галузі: за контрактом Харківське державне авіаційне виробниче підприємство на замовлення азербайджанського державного концерну “АЗАЛ” виготовляє літаки АН-140–100.

Зовнішньополітичні позиції України та Азербайджану з багатьох питань розвитку СНД збігаються. Україні імпонує незалежна постава кавказького партнера, його обережне ставлення до створення будь-яких наддержавних структур СНД, до питань охорони кордонів держав-учасниць, до захисту прав і свобод людини тощо. Розвиткові партнерських відносин з Азербайджаном сприяє виважена позиція України у питанні *про врегулювання конфлікту навколо Нагірного Карабаху*. Україна послідовно дотримується статусу потенційного посередника, неприйнятності будь-яких територіальних змін у Закавказзі без згоди обох сторін; виступає за непорушність кордонів і територіальну цілісність держав Закавказького регіону. Україна запропонувала Азербайджану свій миротворчий контингент у зону конфлікту з Вірменією. Для розв'язання проблеми біженців було запропоновано використати консультативну і оперативну допомогу ОБСЄ з участю України. Розширення співпраці в гуманітарній сфері покликано забезпечити духовні потреби української громади в Азербайджані (33 тис. осіб) та інформаційний обмін між країнами.

Питання до самопідготовки:

1. Охарактеризуйте геополітичну складову нагірнокарабаського конфлікту.
2. З'ясуйте вплив каспійської нафти на геостратегію та зовнішню політику Азербайджану.
3. Охарактеризуйте відносини Азербайджану з країнами пострадянського простору.
4. Проаналізуйте відносини з Туреччиною. Економічна та культурна складова. Підтримка у відносинах з Вірменією. Енергетичне співробітництво. Геополітичне партнерство.
5. Прокоментуйте відносини з країнами Заходу.
6. Надайте характеристику українсько-азербайджанським стосункам.

Лекція 11. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН

[1 с. 117-121; 4, с. 123-140].

1. Основні тенденції сучасного становища Казахстану. Його політичні, демографічні, економічні характеристики. Державний лад та політика. Політичні партії та організації. Основні тенденції економічного розвитку в роки незалежності. Зовнішньоекономічні зв'язки.

2. Проголошення незалежності Казахстану. Президентські вибори грудня 1991 р. Н. Назарбаєв. Економічні реформи початку 90-х рр. XX ст. Співробітництво з міжнародними фінансовими організаціями. Парламентські вибори 1994 р. та відміна їх результатів.

3. Референдум про продовження повноважень президента до 2000 р. (квітень 1995 р.). Парламентські вибори в грудні 1995 р. Економічна стабілізація (1996 — 1997 рр.). Зміни в Конституції (жовтень 1998 р.). Парламентські вибори. Перемога пропрезидентських сил.

4. Основні тенденції ЗП Казахстану на сучасному етапі. Євразійські проекти Н. Назарбаєва. Питання ядерного роззброєння.

5. Відносини з Росією. Геополітичний, енергетичний фактори відносин двох країн. Становище російськомовного населення в Казахстані. Участь в СНД та інших організаціях держав пострадянського простору. Митний союз (10 жовтня 2000 р.). ЄврАзЕС.

6. Відносини з державами СНД. Казахсько-китайські відносини. Проблемні питання: СУАР, проблема казахської меншини в КНР. Енергетична складова відносин з Китаєм.

7. Відносини з США та ЄС. Стратегічне партнерство з США. Угода про партнерство та співробітництво між Казахстаном та ЄС. Співробітництво в межах “Шанхайської п’ятірки”.

8. Українсько-казахські відносини на сучасному етапі.

До складу Центральноазійського регіону входять незалежні країни: Казахстан, Узбекистан, Киргизька Республіка, Туркменістан, Таджикистан.

У них спільна історична доля та особливості господарювання. Водночас рівень соціально-економічного розвитку, особливості внутрішньополітичної ситуації, зовнішні політичні та економічні орієнтири, темпи та напрямки процесів перебудови спричинили наявність істотних відмінностей між країнами регіону.

Центральна Азія — це значна територія від Західно-Сибірської низовини до Памірських гір, від Алтаю до Каспійського моря. Між собою та сусідніми країнами — Росією, Китаєм, Афганістаном, Іраном держави регіону сполучені залізницями та мережею автомобільних шляхів, що певною мірою нагадує відомий з давнини Шовковий шлях, що з’єднував Схід і Захід. Вихід до Каспійського моря забезпечує зв’язок регіону з країнами Закавказзя.

Територія Центральної Азії розташована в зоні степів, напівпустель та пустель помірного поясу. На півдні піднімаються великі гірські масиви (Памір, Тянь-Шань, Копетдаг, Гісарський хребет), що займають понад 1/3 регіону. Наявність великих рівнинних ділянок у поєднанні з різко континентальним кліматом та недостатнім зволоженням сприяли розвитку тут кочового скотарства, що було споконвічним традиційним заняттям населення. В оазисах південної частини регіону, що належать до районів давнього освоєння, розвивається зрошуване землеробство. Тут на Шовковому шляху виникли торгові міста — Бухара, Хіва, Самарканд.

Регіон має визначні запаси корисних копалин. Тут розробляються родовища газу, нафти, кам’яного вугілля, руд кольорових металів, особливо мідних та поліметалічних, ртуті, сурми, золота. Унікальне значення мають запаси мінеральних солей затоки Кара-Богаз-Гол.

Густота річкової сітки, водність і режим річок регіону знаходяться у прямій залежності від атмосферного зволоження і рельєфу. Більшість річок отримують воду тільки за рахунок опадів, тому вони широко розливаються літом і сильно міліють зимою.

Оскільки сільське господарство розвивається тільки переважно на зрошуваних землях, а розвиток металургійної та хімічної галузей потребує багато води, для всього регіону гострою є проблема водозабезпечення. Ця проблема викликала екологічну проблему Аралу. На інтенсивне зрошення розбиралась вода двох основних водних артерій регіону — Амудар’ї та Сирдар’ї. Тому Аральське море обміліло, утворились навіть великі площі суходолу, гине унікальна морська фауна і флора.

У повоєнні роки почала інтенсивно освоюватись степова зона регіону. До господарського використання залучались так звані цілинні землі. Дістали розвиток міста Акмола, Павлодар, Семипалатинськ.

Основна частина населення концентрується на півдні та оазисах. Тут його густота перевищує 200 чол на 1 км². В оазисах розташовані й найбільші міста, серед них — Алмати, Ташкент, Бішкек, Душанбе, Ашгабат. Пустелі й високогір’я заселені дуже слабо.

Країнам регіону притаманний другий розширений тип відтворення. В цілому більшість населення регіону — сільське, тільки в Казахстані переважає міське населення. Ростуть нові промислові центри (Навої, Нурек). У країнах регіону є надлишок робочої сили, що завжди викликало проблеми зайнятості трудових ресурсів, підготовки й перепідготовки кадрів.

Більшість населення, яке населяє регіон (казахи, узбеки, киргизи, каракалпаки, туркмени) належать до тюркської групи алтайської мовної сім'ї, таджики входять до іранської групи індоєвропейської сім'ї. Національний склад населення регіону дуже строкатий. В сільській місцевості переважають представники корінних національностей, росіяни та інші європейські народи розселені переважно в великих містах.

Зокрема в середньовіччя на території Монголії була створена одна з найбільших імперій за всю історію людства. Під керівництвом Чингісхана монгольські воїни захопили великі території починаючи з Центральної Європи і закінчуючи Далеким Сходом.

Потужнішим і різноманітнішим економічним потенціалом у регіоні вирізняється Казахстан. Це індустріально-аграрна країна з розгалуженою добувною і обробною промисловістю, багатогалузевим сільськогосподарським виробництвом. Це — ядерна держава з розвинутим військово-промисловим комплексом. Решта країн має схожу структуру економіки з переважанням агропромислового виробництва, що базується на монокультурі бавовника, розвинутою добувною промисловістю та галузями первинної переробки продукції.

За рівнем соціально-економічного розвитку країни регіону можна поставити в такій послідовності: Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизька Республіка, Таджикистан.

Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал та етноконфесійний склад населення Центральноазійських республік

Центральна Азія - величезний географічний простір, утворений внутрішніми областями азійського континенту. Визначальною ландшафтною особливістю регіону є те, що його річкові системи не мають стоку у Світовий океан, тобто орієнтовані не назовні, а у внутрішні райони. Можна вважати, що межі регіону прокладені водорозділом річок, що мають внутрішній стік (Амудар'я, Сирдар'я тощо) і тими, що мають зовнішній стік (на півночі - великі сибірські ріки, орієнтовані до Північного Льодовитого океану - Об, Лена, Єнісей; на сході - річкові системи Тихого океану - Амур, Хуанхе, Янцзи; на півдні - Індійського - Інд, Ганг; на заході - Каспійське море з басейном р. Волга, що належить уже до Європи). У межах цього простору й розташовані пострадянські держави Центральної Азії.

Сучасну назву регіону "Центральна Азія" уведено в офіційний обіг у 1993 р. на зустрічі глав нових держав регіону - колишніх радянських республік Середньої Азії. Раніше в радянських джерелах для позначення цього простору фігурувала назва "Середня Азія та Казахстан". Історичною ж назвою центрально-азійського регіону є "Туркестан", що походить від тюрків, які становлять переважну частину місцевих етносів.

Західний Туркестан включає Туранську низину, Східний же відокремлений від нього високими гірськими масивами Паміру й Тянь-Шаню. Центральна Азія відкрита з північного заходу, де переважають безкраї степи, придатні для кочового скотарства, і закрита з півдня хребтами Гіндукушу і Копет-Дагу, що ускладнює сполучення між важливими життєвими центрами регіону. Лінії гірських хребтів спрямовані в широтному напрямі, що впливає на розподіл кліматичних зон. Головні ріки - Амудар'я та Сирдар'я - зорієнтовані в північно-західному напрямку до Туранської низовини, але, крім них, є багато внутрішніх річок та озер. Усе це утворює складний ландшафт регіону, який визначає багато в чому і його геополітичні особливості. Останні мали вплив на формування торгівельних шляхів і комунікацій та на перебіг історичних подій, зокрема, визначали напрямки воєнної експансії та поширення досягнень інших цивілізацій.

У воєнно-стратегічному плані регіон є відносно приступним з північного сходу, звідки найчастіше йшли кочові орди (гунів, тюрків, монголів), а також з північного заходу, звідки Росія без особливих зусиль двічі захопила Західний Туркестан (у XIX ст. та у 1918-1920 рр.).

З південного заходу регіон захищений пустелями, але з країнами Передньої Азії його традиційно поєднують торговельні шляхи та інтенсивніше спілкування зі спорідненим населенням. Ці зв'язки виявилися настільки стійкими, що Центральну Азію в цілому можна вважати північно-східною периферією передньоазійського цивілізаційного комплексу. Вторгнення персів, еллінів, арабів помітно вплинули на історію та весь цивілізаційний розвиток регіону.

Зі сходу та південного сходу Центральну Азію захищають великі гірські пасма і тому вплив індійської та китайської цивілізацій виявився слабшим. Встановлення постійного китайського контролю виявилось тривалим лише на сході регіону. Вторгнення далі на захід, у Ферганську долину, давало лише деякі короточасні результати. З боку Індії значного воєнного тиску не було ніколи, якщо не брати до уваги епізодичну британську експансію в Афганістан. Швидше навпаки - Центральна Азія слугувала плацдармом для вторгнення в Індію арійських чи тюрко-монгольських племен, військ Олександра Македонського, Махмуда Газневі, Чингіз-хана, Тамерлана, Бабура та інших полководців.

Відносна доступність регіону перетворювала його на арену боротьби за геополітичне домінування з боку могутніших сусідів, тоді як обмеженість ресурсів та ефективних засобів самозахисту традиційно заважала регіону сформувати власне стійке цивілізаційне ядро. Найзначнішими місцевими державними утвореннями в Центральній Азії можна назвати державу Саманідів X ст. та імперію Тамерлана кінця XIV ст. Держава Тамерлана мала значні геополітичні амбіції та реальний вплив на історичні процеси в усій Передній Азії, але виявилася нетривкою і дуже швидко розпалася. У цілому Центральна Азія переважно перебувала під владою зовнішніх сил або у стані роздрібнених невеликих державних утворень локального значення.

Століттями в регіоні панували незмінний соціальний устрій та спосіб життя. Навіть початкові форми модернізації, що імплементувалися після російського завоювання, мали незначний вплив. Ситуація тривалої історичної стагнації почала змінюватися на рубежі XIX-XX ст., коли регіон дедалі активніше долучався до світових історичних процесів.

У менталітеті кожного народу міцно засіли стійкі уявлення про власне походження, генезу, місце серед інших народів. Історична пам'ять і сформовані соціальні міфологеми живлять національно-патріотичні почуття народу та сприяють зміцненню його державницької традиції. Пам'ять етносу здатна підтримувати й певні експансіоністські амбіції сучасних правлячих еліт, хоча це може містити в собі загрозу соціальних та міжетнічних конфліктів, які здатні підірвати усталену систему безпеки. Центральна-азійський регіон не є винятком з цього правила. Той або інший етнос, що проживає на його терені, у певний період займав домінуючі позиції, а отже, може апелювати до історичної пам'яті задля національного самоствердження. Так, таджики згадують часи династії Саманідів, туркмени - імперії сельджуків, узбеки - державу Тамерлана, казахи та киргизи - апелюють до часів Чингіз-хана тощо.

Найбільшою за територією державою в регіоні є Республіка Казахстан, що посідає дев'яте місце у світі за площею й удвічі більша від території всіх республік Центральної Азії разом узятих. Загальна довжина кордонів Казахстану - 15 тис. км. Межує на півночі з Росією (6023 км), на північному сході і сході - з КНР (1718 км), на південному сході - з Киргизстаном (1053 км), на півдні - з Узбекистаном (2153 км), на південному заході - з Туркменістаном (345 км сухопутного та 1730 км морського кордону). Більша частина території Казахстану рівнинна, гірські масиви, найвищий з-поміж яких Хан-Тенгірі (понад 6500 м), розташовані на сході та південному сході республіки і охоплюють 10 % території. У складі населення країни, що становить понад 15 млн осіб, переважають казахи (53 %), а найчисельнішими національними меншинами є російська (30 %), українська (3,7 %), узбецька (2,5 %), німецька (2,4 %) татарська (1,7 %) й уйгурська (1,4 %). Інші етноси становлять 5,3 % населення республіки. Більшість віруючого населення Казахстану сповідує іслам і християнство (православні й протестанти (лютерани)).

Казахстан володіє різноманітними багатими запасами корисних копалин. Він є одним зі світових лідерів із запасами вольфраму, хрому, срібла, цинку, свинцю. На заході країни

розташовані великі родовища нафти і природного газу, фосфоритів, хрому, уранових руд. Північ багата на залізну руду, золото, кам'яне вугілля, боксити, сіль, титанові руди і азбест. На сході переважають руди кольорових металів, поклади вольфрамо-молібденових і титанових руд.

У центрі країни зосереджені поклади залізної і марганцевої руди, міді. Найбільше в Казахстані родовище коксівного кам'яного вугілля (Карагандинський басейн); на півдні - найбільше в СНД родовище фосфоритів Каратау.

Республіка Киргизстан розташована в гірських районах Центральної Азії. На півночі межує з Казахстаном, на сході - з КНР, кордон з Таджикистаном проходить Заалайським, Алайським і Туркестанським хребтами. Найскладнішу конфігурацію має кордон з Таджикистаном і Узбекистаном у Ферганській долині. Киргизстан має вигідне економіко-географічне розташування на перетині двох найважливіших торговельно-економічних осей регіону - Північ - Південь і Захід - Схід, територією Киргизстану проходить Великий Шовковий шлях. Географічно Киргизстан поділений на південь, що включає Ошську, Джалал-Абадську, Баткенську області, та північ (Чуйська, Таласька, Іссик-Кульська та Наринська обл.). Північ та південь єднає лише один сучасний автошлях Бішкек - Ош, придатний для проїзду автотранспорту.

У складі населення країни, що становить близько 5 млн осіб, переважають киргизи (65 %), а найчисельнішими національними меншинами є узбецька (14 %), російська (12,5 %), дунганська (1,1 %), українська й уйгурська (по 1 %). Інші етноси становлять 5,4 % населення республіки. Більшість віруючого населення Киргизстану сповідує іслам і християнство (православ'я).

Киргизстан розташований у межах гірських систем Тянь-Шаню і Паміро-Алаю. Приблизно 90 % території Киргизстану перебуває на висоті понад 1,5 тис. м над рівнем моря, з них близько третини - на висоті понад 3 тис. м. Найвища точка Киргизстану - пік Перемоги (Дженгіз-Чокосу, 7439 м), що Центральному Тянь-Шані. Більша частина території Киргизстану належить до районів 8- 9-бальної сейсмічності.

Головне багатство Киргизстану - гідроенергетичні ресурси у басейні р. Нарин, потенційний обсяг яких оцінюється в 56,9 млрд кВт. год. За радянських часів тут було побудовано каскад з п'яти гідроелектростанцій. Надра республіки багаті на вугілля, нафту, газ і газовий конденсат, кольорові метали, переважно ртуть і сурму, вольфрам, олово, уран, золото тощо. Балансові запаси вугілля складають 1,3 млрд т, нафти - 20 млн т. Розвідані запаси нафти становлять 99,43 млн т, з яких уже видобуто понад 10 млн т. Золоторудні формації розвинуті в окремих районах Середнього і Північного Тянь-Шаню (Кумторське родовище має запаси понад 500 т). За запасами ртуті і сурми Киргизька РСР посідає перше місце на пострадянському просторі. Крім того, у Киргизстані розвідано родовища вольфраму, молібдену, міді, свинцю, цинку, арсено-піритових руд, нефелінових сієнітів та залізних руд. Виявлено також понад 1,5 тис. родовищ неметалічної сировини.

Республіка Таджикистан розташована на південному сході Центральної Азії. Більшу частину території (близько 93 %) займають високі гори Паміро-Алаю. На стику хребтів Академії наук і Петра Першого розташована найвища точка Таджикистану і СНД - пік Ісмоїлі Сомоні (колишній пік Комунізму) - 7495 м. На заході і північному заході республіка межує з Узбекистаном, на півночі - з Киргизстаном, на сході - з Китаєм, на півдні - з Афганістаном (кордон проходить уздовж річок Амудар'я і П'яндж).

У складі населення країни, що становить понад 7 млн осіб, переважають таджики (80 %), а найчисельнішими національними меншинами є узбецька (15,3 %), киргизька і російська (по 1,1 %), лакайська (0,8 %), туркменська й татарська (по 0,3 %). Інші етноси становлять 1,1 % населення республіки. Більшість віруючого населення Таджикистану сповідує іслам.

У надрах Таджикистану містяться запаси нафти, природного газу, вугілля, урану, мідних, свинцевих, залізних, алюмінієвих руд, фосфоритів, цинку, граніту, мармуру, ртуті, золота, олова, вольфраму, бору, карбонатів, флюориту, коштовних та напівкоштовних

каменів. Нафту та буре вугілля видобувають на півночі Таджикистану (відповідно, у районах Нефтеабаду та Шурабу), на півдні розташоване родовище природного газу Кизил-Тумшук.

Республіка Туркменістан розташована в західній частині Центральної Азії. На півночі межує з Казахстаном, на сході і північному сході - з Узбекистаном, на півдні - з Іраном, на південному сході - з Афганістаном, на заході омивається водами Каспійського моря. Понад 80 % території займають пустелі, у тому числі одна з найбільших у світі - Каракуми (близько 350 тис. кв. км), гори займають майже 1/5 території (Копетдаг, Великий і Малий Балханм, Кугітангтау). Найвища гірська точка країни - Айри-Баба (3139 м). Для зрошення пустинних земель водами Амудар'ї у 1950- 1960-ті рр. споруджено Каракумський канал завдовжки 1400 км.

У складі населення країни, що становить близько 5,5 млн осіб, переважають туркмени, а найчисельнішими національними меншинами є узбецька, російська, казахська, українська й азербайджанська. Більшість віруючого населення Туркменістану сповідує іслам.

В основі сировинного потенціалу Туркменістану - природний газ і нафта. Прогнозні запаси вуглеводневої сировини країни (з туркменським шельфом Каспійського моря включно) оцінюються в 23 трлн куб. м природного газу і 12,2 млрд т нафти. Найбільші родовища газу розташовані в південній і східній частині країни. Володіючи понад 33 % світових запасів природного газу, Туркменістан посідає четверте місце у світі за його видобуванням. Зі 150 розвіданих на території республіки родовищ нафти і газу розробляється 42. Розвідано великі запаси сірки (близько 9 млн т), поклади сульфату натрію (міраболіту) і магнієвих солей (бішофіту), розташовані в затоці Кара-Богаз-Гол, значні запаси бромю і йоду. Відомими є також родовища калійних солей і будівельних матеріалів.

Республіка Узбекистан займає серединне положення в центральноазіатському регіоні. Країна розташована в межиріччі Сирдар'ї і Амудар'ї. Північно-західний і північний кордон з Казахстаном є переважно пустельним, східний і південно-східний з Киргизстаном і Таджикистаном - переважно гірським. На півдні Узбекистан межує з Афганістаном, на південному заході - з Туркменістаном. Майже 4/5 території Узбекистану - рівнини, лише на крайньому сході та південному сході місцевість гориста (найвища вершина - 4633 м).

У складі населення країни, що становить понад 27 млн осіб, переважають узбеки (понад 75 %), а найчисельнішими національними меншинами є російська (7,4 %), таджицька (4,7 %), казахська (4,1 %), татарська (2,4 %>), каракалпацька (2,1 %>). Інші етноси становлять 4,3 % населення республіки. Більшість віруючого населення Узбекистану сповідує іслам.

У надрах Узбекистану виявлено великі поклади мінерально-сировинних ресурсів (95 видів мінеральної сировини). За запасами золота, міді, вольфраму, срібла, свинцю, цинку і урану Узбекистан посідає одне з чільних місць у світі. На частку республіки припадає майже 74 % запасів газового конденсату всього центральноазіатського регіону і 40 % природного газу, за видобутком якого країна посідає третє місце в СНД (після РФ та Туркменістану), і входить до чільної світової десятки. Узбекистан посідає також друге місце в регіоні (після Туркменістану) за запасами і видобутком нафти (розвідані ресурси складають близько 350 млн т.). 73 % нафтових запасів сконцентровано в Кашкадар'їнській області. При збереженні темпів видобутку нафти, що усталилися упродовж 1990-х рр., її запасів вистачить на 80-100 років (у Туркменістані - на 48 років). Поклади вугілля оцінюються в понад 2 млрд т (55 % запасів центральноазіатського регіону), сукупні запаси золота перевищують 4 тис. т (п'яте місце у світі). В Узбекистані розвідано 30 родовищ урану, який переробляється і збагачується в Навої і Зарафшані. За даними МАГАТЕ за запасами урану Узбекистан посідає сьоме місце у світі.

Історична спадщина народів Центральноазійського регіону

Історичні долі народів Центральної Азії в давнину багато в чому схожі, а в їхній стародавній історії часом важко провести межу, щоб виокремити особливості історичного розвитку того чи іншого етносу. У другій половині I тис. до н. е. територія сучасних Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану входила до складу таких рабовласницьких держав, як Бактрія (середня й верхня течія Амудар'ї), Хорезм (нижня

течія Амудар'ї), Маргіана (по течії р. Мургаб) і Согдіана (у басейні річок Зеравшану та Кашкадар'ї), а з середини VI ст. до н. е. - була завойована військами перського царя Кіра і поділена на сатрапи - територіально-адміністративні одиниці, створені для управління підкореними народами.

У IV ст. до н. е. Центральна Азія увійшла до складу імперії Олександра Македонського, а згодом - його наступника Селевка I. У середині III ст. до н. е. центральноазіатські землі відокремилися від імперії Селевкідів і на деякий час стали центром Греко-Бактрійського царства - однієї з високорозвинених тогочасних держав.

У першій половині II ст. до н. е. після розгрому Греко-Бактрійського царства кочівниками одне з князівств, що утворилися на території Центральної Азії, стало ядром могутнього Кушанського царства, що включало, крім власне Центральної Азії, також території сучасного Афганістану, Пакистану, Північної Індії і, можливо, Сінцзяну, але в IV ст. н. е. розпалося на кілька ворогуючих державних утворень.

У IV-V ст. в Центральній Азії панувала політична роздробленість, що зумовила вторгнення кочівників. У V ст. Центральну Азію захопили ефталіти ("білі гунни"), у 60-х рр. VI ст. - Тюркський каганат, а в середині VII ст. розпочалося активне просування в регіон арабів, які на початок VIII століття взяли під контроль увесь центральноазіатський регіон.

У 875 р. вже на уламках Арабського халіфату виникла нова держава зі столицею в Бухарі під владою місцевої таджицької династії Саманідів. У період свого розквіту (I половина X ст.) вона включала Мавераннахр (межірччя Амудар'ї і Сирдар'ї) та Північний і Східний Іран, а Хорезм, Решт, Газні та інші міста були васально залежними. У 999 р. держава Саманідів впала під ударами тюркських племен карлуків, що об'єдналися під владою династії Караханідів, унаслідок чого Мавераннахр потрапив під владу засновника регіональної сельджуцької наддержави - Тогрул-Бека зі столицею у м. Мерв. На початку XII ст. на зміну сельджукам прийшли монгольські кочовики каракитаї. За цих умов центр державно-політичного життя Центральної Азії змістився до віддаленого від каракитайських кочів'їв Хорезму, чий правитель - Хорезмшах Текеш - наприкінці XII ст. організував відсіч і сельджукам, і кара-китаєм.

Син Хорезмшаха Мухаммед (1200-1220), використовуючи феодалну роздробленість регіону, завершив створення величезної за обширами держави, яка, однак, не вирізнялася внутрішньою міцністю, чим скористалися невдовзі монголо-татари. Унаслідок їх завойовницьких походів у першій половині XIII ст. територія Центральної Азії виявилася поділеною між улусами (спадковими володіннями) синів Чингізхана - Джучі (Хорезм, Центральний і Західний Казахстан) і Чагатая (Семиріччя і Мавераннахр) та онука Хулагу (Туркменістан).

У другій половині XIV ст. більшу частину центральноазіатських земель об'єднав у складі своєї імперії зі столицею у Самарканді барласький емір Тимур (1370-1405). Встановивши свою владу в Чагатайському улусі, він захопив також Хорезм (столиця - м. Ургенч) і став активно розширювати територію своєї держави за рахунок Ірану, Османської держави, Делійського султанату та інших сусідніх держав. Проте після смерті Тимура створена силою зброї величезна імперія розпалася, і на території Центральної Азії, що входила раніше до завоювань Тимура, знову спалахнули міжусобні феодалні війни.

Дещо інакше розвивалися території, що належали до улусу Джучі. Після розпаду улусу степи Казахстану потрапили до складу Білої Орди (Ак-Орди) й опинилися під владою нащадків монгольського хана Шейбані, брата Батия. Із занепадом держави Шейбанідів місцеві тюркські султани Гірей і Джанібек - утворили на заході Семиріччя, у Чуйській і Талаській долинах, перші самостійні казахські ханства. Поступово, упродовж XV ст., на території Казахстану сформувалися три відокремлені області - Старший, Середній і Молодший жузи, що розташовувалися відповідно в Семиріччі, Центральному й Західному Казахстані та об'єднували різні угруповання тюркомовних племен. На початку XVI ст. на основі цих областей виникло Казахське ханство, територія якого поступово розширювалася на захід за рахунок приєднання частини племен Ногайської орди. Однак через свою економічну

відсталість і феодальні усобиці воно не змогло перерости в централізовану державу. Утворення Казахського ханства сприяло завершенню процесу формування казахської народності, її мови й культури.

На тлі феодальних міжусобиць у Казахському ханстві невдовзі розпочалося його завоювання з півночі державою Тимуридів - об'єднанням дешт-і-кипчацьких узбецьких племен на чолі з Мухаммедом Шейбані (1500-1510). Протягом кількох років узбеки оволоділи Мавераннахром і Хорезмом, а згодом до меж їхнього впливу увійшла й більшість територій, населених таджиками, та Центральний і Північно-Східний Туркменістан. Столицю держави було перенесено із Самарканда до Бухари. Поступово етнічна назва *узбек* передалася виниклій ще задовго до приходу кочових узбеків спорідненій їм за мовою тюркській народності центральноазіатського Межиріччя.

Після занепаду держави Шейбанідів (на рубежі XVI-XVII ст.) на її території утворилося багато держав, найбільшими з яких були Бухарське і Хівинське ханства. Унаслідок тривалого військового протистояння з Хівою та казахами Бухарське ханство на початку XVIII ст. розпалося і з-під його влади вийшли Фергана (з 1710 р. на її території почалося формування Кокандського ханства), Ходжент, Самарканд та Бадахшан. Політичного піднесення зазнало на певний час і Ташкентське ханство.

Однак султани й еміри, що правили майже самостійно областями та уділами ханств, посилювали стан феодальної роздробленості в Центральній Азії. Аналогічна ситуація зберігалася і в Казахстані. Цим неминуче скористалися агресивні сусіди народів Центральної Азії - Джунгарське (Ойратське) ханство, що виникло в 30-х рр. XVII ст. на території сучасного Північно-Західного Китаю, та Іран. На початку 20-х рр. XVIII ст. джунгари завдали нищівної поразки казахським військам і стали реальною загрозою вторгнення на територію Казахстану.

За таких умов серед правлячої еліти Молодшого і Середнього жузів почала набувати поширення ідея прийняття підданства Російській імперії. 10 жовтня 1731 р. хан Молодшого жузу Абулхайр і 27 казахських старійшин склали присягу на вірність Російській імперії, а в 1740-1743 рр. російське підданство прийняли казахи Середнього жузу. Вхід до складу Російської імперії, поклавши край згубним вторгненням джунгарів, стало водночас початком поширення на територію Казахстану загальноімперських порядків, обмеження й поступової відміни влади ханів, скасування прав і привілеїв султанів. Зловживання царських урядовців викликало згодом могутнє загально-казахське повстання під проводом Батира Срима (1783-1797). Щоб розколоти повсталих, у 1791 р. російський уряд змушений був відновити ханську владу з радою старшин та вдатися до низки інших поступок місцевій владі. Проте вже в 1822-1824 рр. ханське правління в Молодшому і Середньому жу-зах було знову ліквідоване, натомість запроваджено нове адміністративне управління. Територія Старшого жузу була приєднана до Росії в середині XIX ст.

Проникнення в інші землі Центральної Азії на початку XVIII ст. стало для Росії складнішим завданням. Лише опанувавши у другій половині XVIII - першій половині XIX ст. Казахстаном і Закавказзям та здобувши вихід до узбережжя Тихого океану, вона змогла фактично оточити Центральну Азію і перейти до її завоювання. Значно полегшили завоювання Центральної Азії безперервні династичні чвари, змови, часті двірцеві превороти, постійні війни між Кокандським і Хівинським ханствами та Бухарським еміратом.

На початку 1864 р. російські війська розпочали наступ на найбільше центральноазіатське державне утворення - Кокандське ханство і захопили міста Ауліе-Ата, Туркестан і Чимкент, а у травні наступного року - Ташкент. Це дало змогу з'єднати Сирдар'їнську і Сибірську військові укріплені лінії та розпочати бойові дії проти Бухари. Населення Північного Киргизстану, що потерпало від здирств кокандського хана і китайської адміністрації, добровільно перейшло під владу Росії. На зайнятих територіях Кокандського ханства було створено Туркестанське генерал-губернаторство з центром у Ташкенті.

Спроба бухарського еміра організувати проти Росії газават (священну війну) закінчилася невдачею, і на початку травня 1868 р. російські війська зайняли Самарканд та наблизилися до Бухари. Кокандський хан Худояр і бухарський емір Музаффар-Еддін визнали

себе васалами Петербурга і надали російським купцям право безмитної торгівлі. У 1873 р. російські війська розгорнули наступ на Хівинське ханство й оволоділи столицею, а його хан визнав васальну залежність від Росії. Скориставшись народним повстанням у Кокандському ханстві, російські власті в 1876 р. ліквідували його, а територію приєднали до Туркестанського генерал-губернаторства як Ферганську область.

Ще під час підготовки походу на Хіву на східно-каспійському узбережжі в 1869 р. було засновано місто Красноводськ як основну базу для подальшого наступу на оазиси туркмен-хліборобів. До середини 1880-х рр. до складу імперії було включено всі основні землі Туркменістану, а в першій половині 90-х рр. XIX ст. завершилося приєднання Таджикистану. За російсько-британською угодою 1895 р. до васального Росії Бухарського емірату відійшли таджицькі землі на правому березі р. П'яндж.

На ново приєднані центральноазіатські землі було поширено територіально-адміністративну й правову системи, характерні для Російської імперії загалом. При цьому вищі губернські посади зайняли російські чиновники, а волосні й аульні - представники місцевої феодальної знаті. Царські чиновники вважали ці території російською колонією і поводитися відповідним чином. Однак, попри відверто колоніальну грабіжницьку політику царизму, приєднання Центральної Азії до Російської імперії мало й певні позитивні результати. Зокрема, припинилися постійні феодальні війни й міжусобиці, було скасовано рабовласництво, розпочалося будівництво залізниць.

Події Лютневої революції в Росії (1917 р.) стали поштовхом до розгортання національно-визвольної боротьби мусульманських народів Центральної Азії, яку очолили джадіди - учасники ліберального мусульманського національного руху, що утворили на території Центральної Азії ряд політичних партій і організацій: Шуро-і-Іслам (у Туркестані), Молодо-бухарську (у Бухарському еміраті), Молодо-хівинську (у Хівинському ханстві). Однак відновити втрачену у XVIII-XIX ст. державність народам Центральної Азії завадила російська більшовицька експансія, унаслідок якої у квітні 1918 р. було проголошено Туркестанську Соціалістичну Федеративну Республіку у складі РСФРР, а в 1920 р. - Хорезмську і Бухарську народні радянські республіки.

Формування національно-державної ідентичності народів Центральної Азії

Процес формування національно-державної ідентичності народів Центральної Азії розпочався у другій половині XIX ст. і на сьогодні ще далекий від завершення. Важливу роль у цьому процесі відіграв зовнішньо-регіональний чинник - спочатку російська, а згодом радянська політична система, що стимулювала процес формування "соціалістичних націй". Але й до XIX ст. народи регіону вже пройшли довгий історичний шлях. Для більшості з них він був позначений існуванням певної, досить аморфної етнічної єдності, що складалася з кількох автономних етнічно-територіальних груп. Подальший розвиток цієї спільності здебільшого призвів до втрати її відносної консолідованості й перетворення на систему споріднених і взаємопов'язаних етнічно-територіальних груп зі спільним і не надто виразним національно-культурним життям нечисленного освіченого прошарку.

Станом на 20-ті роки XX ст. можна виокремити кілька ієрархічних рівнів ідентичності місцевого населення, причому деяким з них властиве складне перехрещення різних форм. Найвищий рівень репрезентований мусульманською світоглядно-конфесійною формою ідентичності, загальною для всього населення Центральної Азії. Але ця форма своєрідно коригується згідно з макро-етнічною та господарсько-культурною структурами.

У макро-етнічному аспекті населення регіону, за винятком окремих малочисельних анклавних груп, з найдавніших часів складається з представників іранського та тюркомовного етносів. Починаючи із XVII ст., іранська спільність репрезентується власне іранцями (персами), таджиками, пуштунами та іншими, переважно малочисельними етносами. Між таджиками і персами існує конфесійний бар'єр: перші - суніти, другі - шіїти. Між таджиками і пуштунами - господарсько-культурний. Перші здебільшого осілі землероби, ремісники й купці, мешканці міст та оаз, другі - переважно скотарі-кочовики. Тюркська спільність

складається з казахів, киргизів, каракалпаків, туркменів та узбеків. Усі вони - суніти, але роль ісламу в їхньому побуті традиційно різна: для осілих мешканців оаз і міст, зокрема узбеків і таджиків, ця роль є значною, а для традиційно кочових етносів, зокрема для більшості казахів і киргизів, роль ісламу суттєво менша.

Народи з розвиненішою національною самосвідомістю та державні утворення за умов розбіжності меж народів і міждержавних кордонів у XVII-XIX ст. сформували власне етнічні форми ідентичності. Узбеки були представлені в трьох державах: у Бухарському еміраті та в Кокандському ханстві вони співіснували з таджиками та іншими народами (у Бухарі - з туркменами, у Коканді - з киргизами), а у Хівінському ханстві - з великими групами каракалпаків і туркменів. Казахи склали три жузи на чолі з власними ханами та керівними надплеменними органами. Подібним чином на кілька племінних груп із зародковими державними структурами поділялися туркмени, киргизи та каракалпаки.

Нижчий, таксономічний, рівень представлений місцевими земляцькими спільнотами, що часто мали розгалужену родоплеменну структуру. Вони складають форму земляцької ідентичності. Саме належність до неї (як і до загальної мусульманської ідентичності) відігравала головну роль у повсякденному житті пересічної людини, тоді як належність до певної нації та державне підданство мали другорядне значення.

У господарсько-культурному аспекті (за критерієм економічного районування) населення регіону досить чітко поділялося на осілих землеробів з давніми традиціями міського життя та скотарів-кочовиків. До першої групи належить абсолютна більшість близьких у побутовому відношенні узбеків і таджиків, частково туркменів і каракалпаків, а також незначна кількість казахів і киргизів. Друга група складається з решти казахів і киргизів, значною мірою туркменів і каракалпаків та окремих груп скотарів-узбеків та памірських горців.

На такий ґрунт накладалася влада Російської імперії з її територіально-адміністративним устроєм. Кордони генерал-губернаторств та областей не враховували етнічну структуру населення, що зрештою гальмувало процеси національної консолідації. Шок від зіткнення різних цивілізацій - європейської та ісламської - актуалізував не стільки етнічну, скільки релігійно-культурну ідентичність. Щодо росіян та інших народів, що прийшли з європейських губерній Росії, місцеве населення відчувало свою єдність (як і російськомовні стосовно місцевого населення). Оскільки того, у місцевого населення актуалізувалося відчуття спільності з іншими мусульманськими, переважно тюркомовними, народами Російської імперії.

Факт російської присутності (через освітні заклади та залучення частини місцевого населення до демократично-народницької традиції) сприяв виробленню національної самосвідомості. Національна ідентичність була вкрай слабкою, але підвищення уваги до неї заклало основи подальшого розвитку національних форм само-ідентифікації, альтернативних не лише російській, але й певною мірою конфесійній і макро-етнічній, з одного боку, та земляцькій і родоплеменній - з другого. Можна припустити, що в казахів (з огляду на те, що вони релігійно індіферентніші й мали давніші взаємини з росіянами) цей процес відбувався активніше, ніж в інших народів регіону.

На момент проголошення СРСР 30 грудня 1922 р. підконтрольна більшовикам Центральна Азія складалася з Киргизької (Казахської) і Туркестанської АРСР, що входили до складу РРФСР, а також Хорезмської і Бухарської народних радянських республік, що мали з РРФСР союзно-договірні відносини. Кордони цих адміністративних утворень були майже тотожні дореволюційному територіальному поділу, що, на думку більшовиків, не відповідало ані потребам економічного розвитку, ані ареалу розселення окремих народів. Загальнополітичні міркування та необхідність економічного планування зумовили створення в 1922 р. Середньоазіатського бюро ЦК РКП(б), що мало відповідати за перетворення в республіках Середньої Азії. Питання адміністративної реорганізації регіону полягало насамперед у визначенні головних принципів її здійснення. Ішлося про два основні підходи - ісламсько-тюркський та етнонаціональний.

Перший підхід ґрунтувався на наявній у межах Туркестану етно-конфесійній і соціокультурній єдності населення, більшість якого було тюркомовним (крім таджиків) і належало переважно до мусульман-сунітів. До 1920-х років між таджиками і узбеками, які здебільшого проживали разом, особливо у великих містах, сутичок на національному ґрунті майже не відбувалося, а серед тюркомовних народів міжетнічні межі були досить умовними. Переважало усвідомлення конфесійної, макро-етнічної та територіальної єдності. За єдність виступали і мусульманські лідери, і місцеві політичні авторитети, і більшовики та лояльні до нової влади вожді. Отже, загально-туркестанський варіант адміністративного устрою з подальшим обласним поділом мав підґрунтя й за певних умов міг бути реалізованим.

Проте керівництво в Москві та в місцевих автономіях обрало другий підхід - національно-державне розмежування. Таке рішення навряд чи мало відповідне соціально-економічне обґрунтування, швидше можна припустити, що воно зумовлене політичними міркуваннями більшовицьких лідерів. Досвід боротьби з басмацьким рухом засвідчив, наскільки сильним може бути опір місцевого населення комуністичній владі за умов його консолідації на ґрунті мусульманської та спільно-тюркської свідомості. Отже, більшовики були насамперед зацікавлені в розколі місцевих традиціоналістських сил, який посилювався поглибленням суперечностей між пригнобленими масами та байською верхівкою. Однак ці суперечності ще не підривали спільної конфесійної, макро-етнічної та територіальної ідентичності, що спиралася на ідеї протистояння населення краю російській комуністичній владі. За цих обставин поширення ідеї етнонаціональної самосвідомості серед представників корінного населення було реальним засобом внесення розколу до лав місцевих мусульман.

Отже, головним мотивом вибору національно-територіального принципу розмежування було прагнення більшовиків розколоти доволі монолітний мусульманський рух народів регіону. Цьому сприяли й міркування економічного характеру, в основі яких було вирішення гострої для регіону проблеми землі й води. Саме у 1923-1924 рр. у Центральній Азії досягло апогею збройне протистояння різних етнічних груп на ґрунті суперечок щодо водокористування, у яке було втягнуто десятки тисяч осіб.

Керівництво СРСР уважало, що утворення окремих республік за національною ознакою та часткова передача влади представникам місцевих прокомуністичних територіально-кланових угруповань спровокують конкуренцію між керівництвом республік, а також сприятимуть висуненню на перший план нової, етнонаціональної ідентичності замість домінуючої конфесійної. Руйнація старих адміністративних меж, з якими були пов'язані відповідні конфесійні структури, схеми міжособистісних та міжкланових відносин (особливо в межах Хорезмської та Бухарської республік) тощо розчищали шлях до утвердження нових, більшовицько-радянських структур влади й управління.

Також національно-державне розмежування в регіоні провокувало конфлікти між представниками титульної нації та національними меншинами. Влада більшовицького центру та його представників на місцях використовувала протистояння нації-більшості з нацменшинами за принципом "поділяй та володарюй". Руйнація конфесійної ідентичності, таким чином, стала серцевиною загального стратегічного курсу більшовиків на розкол загально-мусульманського й пантюркістського рухів, а в перспективі - на знищення релігійної свідомості. Проте наступний розвиток подій засвідчив, що національна свідомість виявилася міцнішою за комуністичну, а отже, така стратегія виявилася марною.

За умов тогочасної політичної ситуації більшовики максимально використали національні почуття пригноблених народів, повсюдно декларуючи їх найширші права. Серед тюркомовної спільноти національні суперечності були майже відсутні, чого не скажеш про узбецько-таджицькі взаємини, які набули гострого характеру спочатку у верхах, а згодом і серед широких мас населення. Справа в тому, що розмежувати узбецькі й таджицькі землі на значних територіях басейну р. Зеравшан, Ферганської долини тощо було фактично неможливо. Сільське населення складало переважно узбеки, а більшість мешканців міст (зокрема Самарканду й Бухари) були таджиками. Тобто, якщо території розселення основних

тюркомовних народів розмежувати можна було хоча б приблизно, то розділити узбеків і таджиків - майже неможливо.

Від самого початку узбецьке домінування було значним, цілком зрозумілим та обґрунтованим. Узбеки кількісно переважали таджиків, а центром російської влади в Туркестані традиційно вважався Ташкент, населений майже виключно узбеками. Переважно мешканці Ташкента, прихильні до радянської влади, складали так звані "національні кадри", що призначалися більшовицькою владою на відповідальні посади. З позиції радянської влади ця політика була виправданою, оскільки ядром конкурентного більшовикам басмацького руху були східні та південно-східні передгірські та гірські райони Бухарської республіки, де переважало таджицьке населення. Таджики - колишні піддані місцевих беків - васалів бухарського еміра - до вересня 1920 р. фактично не стикалися не лише з комуністами, але й узагалі з російською адміністрацією й тому категорично не сприймали радянських перетворень. Саме обставини політичного характеру і стали вирішальними у визначенні Кремлем титульних націй у регіоні.

12 липня 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову "Про національне розмежування республік Середньої Азії (Туркестану, Бухари і Хорезму)", згідно з якою з туркменських частин Туркестану, Бухари і Хорезму було утворено Туркменську республіку, з узбецьких частин Туркестану й Бухари - Узбецьку республіку. Хорезмську республіку (за винятком її туркменської частини) залишили в колишніх межах. Райони Туркестану, населені казахами, було об'єднано в Казахську АРСР у складі РСФРР (у 1936 р. Казахстан було перетворено на союзну республіку). Також створено Кара-Киргизьку автономну область у складі РСФРР (у 1936 р. на її базі створено Киргизьку РСР) і Таджикицьку АРСР у складі Узбецької РСР (союзною республікою Таджикистан став у 1929 р.). Таким чином, окремі державні утворення на території Центральної Азії, відомі сьогодні як Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан і Туркменістан, з'явилися на політичній карті світу в 1920-х рр. у результаті національно-державного розмежування в регіоні, проведеного політичним керівництвом СРСР. У межах кордонів, визначених більшовицькою владою, союзні радянські республіки Центральної Азії у 1991 р. стали на шлях незалежного розвитку.

Геополітична ситуація в Центральній Азії після розпаду СРСР

Центральну Азію можна розглядати як геополітичну цілісність, що зумовлена географією, спільністю історичного минулого, різнобічних економічних зв'язків, етнокультурною і релігійною близькістю народів регіону. За умови поліцентричної геополітичної моделі сучасного світу держави Центрально-азійського регіону (ЦАР), попри конкуренцію в боротьбі за розвиток і виживання, мають низку спільних інтересів і завдань, спрямованих на зміцнення їхнього суверенітету, забезпечення безпеки, вирішення соціально-економічних проблем. Водночас кожна з держав регіону має свої специфічні особливості, своєрідність обраної моделі розвитку. Держави регіону мають різний ступінь демократичних свобод, особливості політичних режимів: від авторитаризму, посткомуністичних безальтернативних президентських режимів до наближених до демократичних моделей.

Найскладніший період становлення національної державності країни регіону вже минули і на початок ХХІ ст., принаймні до "оксамитових революцій" в окремих країнах пострадянського простору (у тому числі в Киргизстані), намітилась тенденція до соціально-економічної і політичної стабілізації. Водночас у регіоні наявна низка факторів ризику, осередків потенційної напруженості, які є наслідком спільного для всіх пострадянських держав тоталітарного минулого і які мають у Центральній Азії свою специфіку. Основними внутрішніми і зовнішніми факторами ризику є:

- збройні конфлікти в суміжних державах, що безпосередньо або опосередковано впливають на ситуацію в регіоні;
- існування потенційної загрози зіткнення інтересів різних країн і коаліцій держав світу, що може мати негативні наслідки для регіону в цілому;
- невирішені територіально-прикордонні проблеми між республіками, що дістались їм у спадок від СРСР;

- небезпека переростання в екстремістські форми національної і релігійної нетерпимості процесів зростання національної самосвідомості народів регіону;
- наявність міжетнічних, міжконфесійних і пов'язаних з ними культурно-цивілізаційних проблем;
- загроза екологічних і технологічних катастроф у разі дестабілізації становища в регіоні;
- значна ймовірність перетворення держав регіону на великий світовий наркорінок (у регіоні виявлені осередки власного виробництва наркотиків).

В експертному середовищі побутує думка, що гіпотетична дестабілізація в Центральній Азії охопить переважно власне держави регіону і можливо Росію. Водночас, дестабілізація в Центральній Азії приховує в собі реальну загрозу для таких суміжних країн, як Афганістан, Пакистан, Китай.

Події першої половини 1990-х рр. засвідчили, що держави Центральної Азії не володіють ні достатнім внутрішнім запасом міцності, ні ресурсами для підтримання належного рівня безпеки. Військово-політична й певною мірою економічна стабільність тримаються завдяки зовнішнім чинникам.

Внутрішні простори Азії завжди сприймалися як далека периферія або як місце скупчення великих степових орд, здатних поглинути основні центри людської цивілізації. У геополітичному ракурсі Центральна Азія є простором, який відокремлює життєві центри двох великих ядерних держав - РФ і Китаю і де перетинаються основні геополітичні масиви Азії - російський, ісламський, китайський та індійський. Від того, чи буде тут сформована якась нова, синтезуюча азійська модель устрою, залежить і доля Азії в цілому. Збалансована схема тяжінь і рівноваг країн регіону ще не склалася і, отже, слід очікувати зіткнень глобальних інтересів великих держав у боротьбі за домінування в регіоні.

Центральна Азія не має прямих виходів до Світового океану, тому її комунікації зі світовими ринками пов'язані із сухопутними транспортними шляхами. Це ставить країни регіону в залежність від стабільності стосунків із прилеглими країнами та безпеки шляхів сполучення. Економіка регіону внаслідок несприятливих природних умов не є самодостатньою, її розвиток значною мірою визначається спроможністю місцевих держав включитися у світову економічну систему. Усе це зумовлює головні риси поведінки країн регіону у ставленні до РФ, Заходу, Китаю, ісламських країн, яка з необхідністю має бути гнучкою, зваженою, побудованою на компромісах та балансуванні між різними інтересами.

Після колапсу радянської системи Центрально-азійський регіон виокремився як нова сцена дії різних геополітичних сил, що розпочали тут велику гру за домінування. Регіон привабливий з погляду наявних тут ресурсів і його геостратегічного розташування в серці

Євразійського материка на перехресті важливих транспортних шляхів. Можна вести мову загалом про відновлення феномену центрально-азійської геополітики, який, здавалося, узагалі припинив існування після захоплення цього простору більшовицькими військами в 20-х роках ХХ ст. Власне, свого часу вторгнення СРСР до Афганістану мало остаточно вирішити питання домінування в цьому регіоні на користь Москви, але тут на геополітичну сцену вийшли сили локального рівня, що спромоглися перешкодити реалізації інтересів радянської силової супер потуги.

Геополітична ситуація в Центрально-азійському регіоні видається оптимістичнішою, аніж, скажімо, на Балканах та Кавказі, де нові держави були втягнуті у тривалі внутрішні і зовнішні конфлікти. Країни регіону спромоглися проявити потрібну гнучкість у міждержавних стосунках, досягти певного рівня внутрішньої стабілізації. Дія зовнішніх сил не була тут настільки інтенсивною, щоб створити загрозу стабільності ситуації в регіоні. Росія, що традиційно контролювала Центральну Азію, до кінця 1990-х рр. не виявляла достатнього інтересу до подій у регіоні, а зацікавленість інших країн була радше символічною. Таким чином, політичні еліти держав регіону отримали резерв часу для зміцнення своєї влади і ствердження на міжнародній арені.

Як і в багатьох інших частинах пострадянського простору, національно-державна ідентичність центрально-азійських суспільств остаточно не усталена. З моменту руйнації в 1991 р. колишнього СРСР у Центральній Азії відбуваються процеси трансформації соціально-політичного, ідеологічного та економічного устрою. Це пов'язано з поступовим відходом від жорсткої вертикалі - орієнтації на колишній союзний центр та пошуком нових можливостей розвитку і безпеки у взаєминах з іншими країнами світу, зміцненням горизонтальних міждержавних зв'язків у межах або поза межами СНД. Відбуваються процеси консолідації та інтеграції країн регіону, хоча мають місце внутрішні суперечності між новими державами, боротьба за регіональне лідерство, рух у відцентрових щодо регіону напрямках зовнішньої політики тощо.

Опір населення складним процесам суспільної модернізації та відродження традиційних форм культури сприяє посиленню національних та релігійних почуттів, які здатні призвести до великих потрясінь. Найзначніші загрози в регіоні мають місцеве походження: складні процеси національно-державної консолідації та легітимації влади, труднощі формування правового простору і позбавлення решток колоніального минулого, трансформації суспільно-економічної системи, урегулювання етнічних проблем, недопущення прикордонних суперечок тощо.

Для вирішення цих проблем в умовах Центральної Азії формується перехідна форма суспільно-політичного устрою, яку Президент Узбекистану І. Карімов називає "східною демократією" і яка побудована на авторитаризмі та домінуючій ролі держави в суспільному розвитку. Спільність інтересів правлячих еліт та рівень їхньої консолідації, що склався за радянських часів (на ґрунті централізації влади, упровадження єдиної ідеології, придушення зародкових форм демократії), сприяли встановленню відносної політичної стабільності в центрально-азійських республіках і надали їм змогу протистояти небезпечним проявам релігійної та етнічно-сепаратистської агресивності.

Форма авторитарного правління стала прийнятною для місцевих правлячих кіл, оскільки давала змогу поставити під контроль проісламський традиціоналізм, що реально спроможний скласти конкуренцію існуючій політичній еліті, сформованій за радянських часів. Авторитарний режим в умовах Центральної Азії деяким чином забезпечує соціально-політичну стабільність та надає можливості проводити курс на трансформацію економічних систем. З іншого боку, на гіркому досвіді конфлікту в Таджикистані можна переконалися, що спроби прискорити суспільно-політичні процеси за умови не готового до цього суспільства викликають зворотний ефект дестабілізації та саморуйнування соціуму з наступним втручанням зовнішніх сил.

Центрально-азійський регіон багатьма сприймається як окрема система, що має спільні, а іноді й корпоративні інтереси. Країни регіону значну увагу приділяють розвитку регіонального співробітництва. З одного боку, це пояснюється потребою реагувати на політику Росії, що прагне зберегти домінуючі позиції в регіоні, з другого - схожістю політичних та економічних інтересів. Питання полягає в тому, чи може тут сформуватися міцна регіональна система міждержавних зв'язків на зразок ЄС або АСЕАН, чи головною домінантою стануть конфронтаційні взаємини?

Уже в 1990 р. в Алма-Аті лідери п'яти держав обговорювали спільні плани інтеграції. Після підписання Біловезьких угод у грудні 1991 р. Туркменістан висунув ідею створення Конфедерації центрально-азійських держав. На зустрічі голів держав та урядів у Ташкенті (січень 1993) було оголошено про необхідність регіональної інтеграції країн Центральної Азії з огляду на спільність інтересів, таких як: питання безпеки, проблема Аралу, криза в Таджикистані, створення єдиного інформаційного простору тощо.

Зовнішньополітичні орієнтації політичних еліт у країнах регіону в цілому формуються на засадах усвідомлення власних національних та регіональних інтересів і складаються як синтетична конфігурація основних схем зовнішньої орієнтації країн Центральної Азії - євроатлантичної, євразійської, тюрксько-ісламської, китайської тощо - у міру їх адаптації до локальних умов та інтересів. Одним з важливих чинників, що впливають на процеси в

Центральній Азії, є зовнішньополітична активність провідних світових та регіональних держав. Подальше посилення стратегічного суперництва, елементи якого вже проявляються сьогодні в центрально-азійському регіоні, породжує нові розбіжності, але вже не на ідеологічній, а на геополітичній і економічній основах. Серед світових та регіональних держав, що справляють значний вплив на формування геополітичної ситуації в Центральній Азії, особливо вирізняються Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка, а також Туреччина, Іран, Пакистан, Індія, держави Європейського Союзу.

Найвпливовішою зовнішньою силою щодо новоутворених центрально-азійських держав залишається Російська Федерація. У силу історичних обставин найбільшу вагу в регіоні продовжує зберігати євразійська або російсько-радянська схема мислення, згідно з якою всі країни пострадянського простору мають орієнтуватися переважно на Росію. Дії РФ у регіоні тривалий час були суперечливими, оскільки пріоритет надавався короткостроковим інтересам. У цілому ж превалювала ставка на військову присутність, що є прийнятним і досить ефективним для Росії підходом (порівняно, наприклад, з розвитком економічних і політичних зв'язків). Її переваги приховані в історичних основах розвитку російської держави, зокрема в ісламсько-мусульманській експансії, що неодноразово загрожувала її суверенітету й цілісності, поширюючи нестабільність уздовж кордонів.

На сучасному етапі стратегічно важливою для Росії є протидія афгансько-ісламському факторові (за яким стоять певні сили в Пакистані, Саудівській Аравії, а також в Ірані). Створення російської військової бази на території Таджикистану вже однозначно свідчить про вибір цієї держави своєрідним форпостом російських геополітичних інтересів у регіоні Центральної Азії й довкола нього. Такий вибір зовсім не означає визнання Таджикистану ключовою державою в Центральній Азії, але свідчить про те, що ця країна є важливою ланкою в системі регіональної безпеки. Росія, виходячи з міркувань геополітичної доцільності, користується зі зручної нагоди, щоб без істотних матеріальних і політичних витрат, стратегічно закріпитися в регіоні. Крім того, Росія продовжує демонструвати зацікавленість у транспортуванні своєю територією енергоресурсів регіону. Для неї, як і для інших країн, що беруть участь в освоєнні нафтогазових родовищ, будівництві, експлуатації трубопроводів, транспортування енергоресурсів є не тільки економічним, але й політичним питанням, оскільки дає можливість забезпечити ефективний контроль над розвитком ситуації в регіоні.

Після тимчасового послаблення російського впливу в центрально-азійському регіоні у 1990-х рр., коли Кремль не мав ані засобів, ані бажання здійснювати неоколоніальну експансію, а також організувати військовий захист країн регіону у випадку агресії ззовні, на початку ХХІ ст. Росія повернулася обличчям до Сходу і виявляє бажання прив'язати країни Центральної Азії до власних інтересів. Метою РФ є протидія проникненню в регіон інших глобальних сил. Задля цього Росія зосереджує зусилля на захисті етнічних росіян та "російськомовних", що проживають у регіоні, і протидіє поширенню ісламського фундаменталізму в регіоні.

Значним важелем впливу РФ у регіоні є ОДКБ (колишній Ташкентський пакт), до складу якої входять усі центрально-азійські республіки колишнього СРСР, крім Туркменістану. ОДКБ надає можливість зберегти російську політичну й військову присутність у регіоні та на його кордонах. Російські війська в ролі миротворчих сил сприяли утвердженню неісламського уряду в Таджикистані та збереженню російської військово-політичної присутності в регіоні - згідно зі стратегією захисту національних інтересів РФ на "передових рубежах". Але Ташкентський пакт, трансформований в ОДКБ, так і не створив сприятливих умов для розбудови національних збройних сил у нових державах, а "єдиний оборонний простір" фактично означає збереження військової інфраструктури, сформованої за часів СРСР, яка перейшла у спадок РФ і перебуває під її контролем.

В останні роки Росія намагається обґрунтувати лінію реінтеграції країн пострадянського простору, тобто реінтеграції геополітичних впливів Росії за формального збереження національних суверенітетів нових незалежних держав. У цілому така політика, зрештою, майже не відрізняється від попереднього курсу, але передбачає гнучкіші механізми,

здебільшого економічні та дипломатичні. Прихильники цієї позиції також виходять з міркувань щодо небезпеки утворення геополітичного вакууму в Центральній Азії, де нібито посилюється загроза внутрішніх конфліктів та втручання ззовні.

Саме посилення конфліктогенності в регіоні, пов'язане з так званими андижанськими подіями 2005 р., що спричинили фактичне розірвання стратегічного партнерства Узбекистану із США, сприяло поверненню РФ у центрально-азійський регіон. Відтоді в основу нової зовнішньополітичної концепції РФ у регіоні покладено тактичні завдання середньострокової перспективи, що їх намагається реалізувати Москва. Це контроль над видобуванням, транзитом і виходом на світові ринки центрально-азійських енергоресурсів; збереження й оптимізація російської військової присутності в регіоні; підтримка дій лідерів центрально-азійських режимів зі зміцнення їх особистої влади й недопущення "експорту демократії"; пошук консенсусу у взаєминах з Китаєм, який прагне домінування в ЦАР.

Сподіваючись на встановлення рівноправних і взаємовигідних стосунків з Російською Федерацією, уряди нових держав Центральної Азії занепокоєні зростанням реінтеграційних настроїв серед впливових політичних сил Росії. У зв'язку з активізацією російської політики на Сході, яка здійснюється задля формування противаги процесу розширення НАТО в Європі, можна очікувати посилення тиску на країни Центральної Азії задля їх тіснішої прив'язки до російських інтересів.

Попри заяви про стратегічне партнерство з Росією та спільну участь у низці ініційованих нею геополітичних проєктів, країни Центральної Азії відстоюють свій статус незалежних держав і навряд чи схильні погодитися з концепцією, що розглядає країни СНД виключно як сферу життєво важливих інтересів РФ. У випадку посилення зовнішнього тиску з боку РФ країни регіону, як можна очікувати, активізують пошуки відповідної противаги.

Для досягнення балансу геополітичних інтересів у регіоні центрально-азійські держави прагнуть допомоги держав Заходу для модернізації своєї економіки і переоснащення збройних сил. Першим реальним кроком до співпраці із Заходом в оборонній сфері стало запрошення нових незалежних держав ЦАР до співпраці в рамках Програми НАТО "Партнерство заради миру" у січні 1994 р. Угоду з НАТО протягом року підписали усі країни регіону, за винятком Таджикистану. У межах Програми здійснюються заходи, що сприяють військовому будівництву держав регіону.

Того самого 1994 р. почали розглядати Центральну Азію як стратегічно важливий для себе регіон і США, передусім у тому сенсі, що Казахстан та інші держави регіону можуть стати противагою Китаю в майбутньому. Однак США не мають достатніх інтересів у регіоні для того, щоб наважитись взяти на себе значний тягар відповідальності за його безпеку. Одне з першочергових завдань США в регіоні - намагання унеможливити переростання наявних проблем релігійного, етнічного та політичного екстремізму в кризові ситуації, що поширюватимуться на інші регіони Азії. Цього можна досягти, надаючи підтримку розбудові демократії та створенню ринкової моделі економіки в країнах регіону.

Зовнішньо-політична стратегія США щодо країн Центральної Азії ґрунтується переважно на геополітичних міркуваннях, зокрема на підході, що враховує власні стратегічні пріоритети й інтереси. Ці підходи залишаються домінуючими в системі оцінок регіону Сполученими Штатами. Це зумовлено широким набором елементів взаємин з Росією, Китаєм, Іраном та ісламським світом і пов'язано насамперед з необхідністю підтримки формування у вигідному для Сполучених Штатів напрямку балансу сил як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Безумовно, США у віддаленій перспективі хотіли б бачити Центральну Азію у сфері своїх життєвих інтересів, однак на сучасному етапі, з урахуванням існуючих реалій, Вашингтон прагне не допустити появи держав, які, зважаючи на їх потенціал, могли б обмежити або послабити вплив США, маючи на увазі під цими країнами перш за все Росію, Китай та Іран.

Саме тому США продовжують заохочувати активність Туреччини в регіоні у питанні транспортування енергоресурсів її територією. Це зумовлено кількома чинниками. По-перше, США стурбовані можливістю подальшого посилення в Туреччині позицій клерикальних сил і

послаблення прозахідної орієнтації; по-друге, США прагнуть закріпити за Туреччиною, одним з надійних союзників Вашингтона в євроатлантичній кооперації, роль ключової держави в регіоні, провідника політики США. Крім того, реалізація інших транспортних проектів (за винятком афганського, кавказького) буде означати посилення позицій РФ, КНР або Ірану, що не входить до планів США.

Водночас політика США в регіоні є заручником суперечливих внутрішніх тенденцій, що розвиваються в правлячих колах самих Сполучених Штатів. З одного боку, у США сильні позиції тих сил, чий підходи ґрунтуються на прагматичній оцінці вигідності або невідповідності для країни яких-небудь дій за кордоном. З другого боку, у США, що вважають себе лідером демократичного світу, впливовим є ліберальний підхід, заснований на прагненні підтримати й поширити демократичні цінності повсюди. Обидва підходи часом дивним чином уживаються в зовнішньополітичній стратегії США. Ця обставина нерідко викликає справедливі міжнародні звинувачення й критику на адресу Вашингтона у проведенні політики "подвійних стандартів": політика країн, які, здавалося б, перебувають у схожих, у тому числі "демократичних" умовах, оцінюється часто з діаметрально протилежних позицій.

У цілому американська політика в Центральній Азії відіграє досить прогресивну роль у напрямку підтримки геополітичного балансу, інтеграції регіону в міжнародне співтовариство. Водночас, окремі підходи в сучасній політиці Вашингтона, зокрема форсування в країнах регіону процесів лібералізації, викликають деякий скептицизм. Позаяк західні політичні проекти, в основі яких лежать цінності ліберальної демократії, значною мірою були дискредитовані практикою невдалих реформ, соціальною диференціацією, бідністю й політичним розколом у країнах ЦАР. У Центральній Азії перемогла так звана "державноцентрична" модель розвитку країн регіону, основою якої є авторитарний характер влади. Така модель державного будівництва, що не сприймається Заходом, узятя на озброєння всіма пострадянськими державами ЦАР і отримала підтримку Росії. Саме вона значною мірою сприяла посиленню російської присутності в регіоні.

Китай, виявивши властивий йому реалістичний підхід, надає перевагу обережній політиці на центрально-азійському напрямку. Зовнішні стратегічні інтереси КНР у Центральній Азії проявляються несуттєво (що не означає їх цілковитої відсутності). У геополітичному плані Китай усвідомлює небажаність передчасної демонстрації своїх амбіцій у регіоні. Передусім це викликано тим, що посилення уваги КНР до регіону могло б зашкодити розвитку російсько-китайського співробітництва, що в окремих питаннях міжнародної політики й деяких інших сферах набуває характеру стратегічного. Китайське керівництво неодноразово наголошувало на своїй зацікавленості у збереженні дружніх відносин центрально-азійських держав з Росією і небажанні заповнити будь-який вакуум, що утворився внаслідок розпаду Радянського Союзу.

Дещо прохолодне ставлення Китаю до центрально-азійських справ пояснюється й існуванням для КНР такої проблеми як нестабільна ситуація в східній частині Сіньцзян-Уйгурського Автономного району (СУАР), що й без того завдає Пекіну неприємностей через зростання ісламських націоналістичних настроїв. Тому вважається, що одним із ключових елементів пасивності КНР у зазначеному регіоні є незацікавленість Пекіна в приверненні уваги світової громадськості до проблем СУАР, позаяк ситуація в ряді інших регіонів Китаю, зокрема таких як Тибет, достатньо підриває міжнародний авторитет і стабільність КНР, і є причиною західного "втручання" у внутрішні справи країни. Однак, є й інші оцінки щодо китайського впливу на Центральну Азію. Здебільшого вони характерні для деяких казахських і киргизьких політологів, які стверджують, що стосовно їхніх країн з боку Китаю здійснюється так звана "повзуча експансія", що супроводжується високою міграційною активністю населення КНР. Утім, не слід перебільшувати роль цього чинника, адже міграційний тиск Китаю, що простежується по периметру кордонів КНР, пов'язаний переважно з внутрішньою ситуацією в країні, і його поки не уведено в ранг державної політики.

Між тим, останнім часом простежується тенденція посилення активності КНР у регіоні. Зростаючий китайський інтерес помітний насамперед в економічній сфері, показником чого

стало значне зростання китайських інвестицій, пожвавлення торгівлі, підвищена увага до транспортних проєктів, у тому числі будівництва мережі трубопроводів із Центральної Азії. В основі цієї активності - прагнення КНР забезпечити свої східні тили для проведення активнішої політики в АТР, уникнути можливості виникнення на своїх кордонах осередків нестабільності, сформувати стійкі передумови для подальшого розвитку відносин з новими державами регіону, у внутрішньому плані - стабілізувати ситуацію в СУАР, найменш розвиненої провінції країни, міцніше прив'язати Сінцзян до Китаю шляхом будівництва на його території трубопроводів, інтенсифікації його економіки.

Зростання інтересу Китаю до центрально-азійського регіону пов'язано також зі зростанням зацікавленості Китаю до взаємодії з об'єднаною Європою. На думку китайських аналітиків, розвиток КНР елементів транспортної інфраструктури із Центральною Азією в майбутньому має стати фундаментом широкої взаємодії КНР з європейськими країнами.

У цілому підхід Китаю до Центральної Азії є за своєю суттю стратегічним і довгостроковим, не зорієнтованим на скороминучі пріоритети. Аналіз останніх тенденцій у китайській політичній лінії дає підстави припустити, що роль Пекіна в регіоні, імовірно, буде поступово зростати найближчим часом пропорційно послабленню тут російського впливу, посиленню китайсько-європейської взаємодії. У віддаленій перспективі зміцнення позицій Китаю в АТР (у тому числі, не виключено, за рахунок вирішення на користь КНР ряду територіальних суперечок), поліпшення соціально-економічної ситуації в східних регіонах країни, як видається, буде мати далекосяжні результати для майбутнього країн Центральної Азії і всього азійського континенту.

Європейська позиція щодо Центральної Азії характеризується як обережна і стримана, що пов'язано з переосмисленням політичними колами ЄС змін на євразійському просторі. На сучасному етапі геополітичний інтерес ЄС до регіону, як такий, відсутній. В економічному плані основним бар'єром, що заважає активному розвитку відносин ЄС з регіоном, є не так віддаленість Центральної Азії від Європи, як наявність різноманітних перешкод на кшталт високих тарифів на транспортування енергоносіїв із центрально-азійського регіону й потенційної небезпеки окремих ділянок маршруту транспортування через наявність невирішених проблем між окремими країнами регіону.

Останнім часом ЄС продовжує демонструвати підвищений інтерес до ідей інтеграції й кооперації країн Східної Європи, Кавказу,

Центральної Азії. Водночас, зацікавленість Європейського Союзу у виході до Тихого океану, підсилення взаємодії з країнами АТР, що відбувається на тлі послаблення комунікаційного значення РФ, диктує для європейських країн доцільність активнішого залучення території центрально-азійських держав як транспортного коридору. Слід особливо акцентувати увагу на тому, що головним гарантом (у тому числі фінансовим) успішної реалізації транспортних (до того ж не тільки енергетичних) проєктів "Схід-Захід" залишається саме їхня європейська спрямованість. Більшість інфраструктурних проєктів у Центральній Азії й суміжних державах, а також на Кавказі, уже органічно вмонтовані в комплексну програму Єврокомісії зі створення транспортної інформаційної магістралі Європа - Кавказ - Азія (TRASECA), що закріплює за ЄС особливе місце у взаєминах із центрально-азійськими республіками. Крім того, здатність ЄС відігравати привілейовану роль у регіоні також пов'язана з тим, що європейсько-центральноазіатські відносини не обтяжені минулими амбіціями. Вони мають у своїй основі реалістичний підхід, на відміну від відносин з іншими країнами.

На політичному рівні, зокрема у сфері безпеки, важливість відносин ЄС з регіоном визначається вже тим фактом, що всі країни Центральної Азії є членами ОБСЄ. Ця обставина дозволяє їм розвивати безпосередні зв'язки з європейськими державами. За деякими оцінками, подальше розширення відносин із Центральною Азією буде однозначно корисним для ЄС з погляду економічного й політичного процвітання. На думку багатьох європейських аналітиків, активніше економічне, політичне й дипломатичне проникнення ЄС в Центральну Азію, насамперед у регіоні Каспію, перешкодило б надмірній присутності тут РФ, США, потенційно

КНР, і тим самим сприяло б зміцненню елементів стабільності не тільки в цьому регіоні, але й у Євразії в цілому.

Важливою структурою, що створювалась задля протидії зростаючому впливу Заходу на центрально-азійський регіон, є Шанхайська організація співробітництва (ШОС) у складі Казахстану, Китаю, Киргизстану, Росії, Таджикистану й Узбекистану, що стала найбільшим за територією та населенням регіональним об'єднанням Євразії. Історію об'єднання започатковано 26 квітня 1996 р., коли в Шанхаї глави п'яти держав - Казахстану, Киргизстану, Китаю, Росії і Таджикистану - підписали угоду про зміцнення довіри у військовій сфері. У квітні 1997 р. в Москві керівники п'яти країн підписали Угоду про взаємне скорочення збройних сил у прикордонних районах, що визначила максимальну чисельність військ та озброєнь у 100-кілометровій прикордонній смузі. Ці угоди стали правовим підґрунтям для зміцнення безпеки в центрально-азійському регіоні, а їх учасники отримали назву "Шанхайської п'ятірки" (Шанхайський форум).

У травні 2000 р. російський президент В. Путін запропонував Узбекистану стати учасником Шанхайського форуму. 14-15 липня 2001 р. в Шанхаї на зустрічі глав шести держав - Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану й Узбекистану, було оголошено про створення Шанхайської організації співробітництва (ШОС). У прийнятій на саміті Декларації основними цілями ШОС проголошено: підтримання й забезпечення миру, безпеки й стабільності в Центральній Азії, розвиток співробітництва в політичній, торговельно-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній та інших галузях. Підписано й Конвенцію щодо боротьби з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом, у якій сепаратизм і екстремізм визначаються як насильницькі дії, за вчинення яких передбачено кримінальну відповідальність. Її підписання пов'язане з погрозам сепаратистських виступів уйгурів, що мешкають у Західному Китаї, та небезпекою проникнення озброєних ісламістських формувань на територію Узбекистану.

Статусу міжнародної організації ШОС набула 2002 р. після підписання на саміті глав держав у Санкт-Петербурзі Хартії Шанхайської організації співробітництва, що є, по суті, статутом ШОС - структури, яка об'єднує країни, що займають 61 % території Євразії із сукупним демографічним потенціалом, який становить четверту частину населення земної кулі.

Оскільки в ШОС ще не відбулося притирання інтересів, кожна країна проводить свою лінію. Так, РФ використовує щорічні саміти ШОС як чергову демонстрацію лінії на боротьбу з "гегемонією однієї наддержави". Зокрема, під час антитерористичних маневрів країн - учасниць ШОС, що відбулися напередодні саміту в Бішкеці у 2007 р., президент РФ оголосив про поновлення регулярних патрульних польотів російської стратегічної авіації поблизу кордонів країн НАТО, як це було за часів СРСР. Самі антитерористичні маневри виявилися безпрецедентними, адже вперше армії РФ, КНР та інших країн взаємодіяли для вирішення конкретних бойових завдань щодо підтримки стабільності в регіоні. Маневри "Мирна місія-2007" дали Китаю можливість відпрацювати різні способи швидкого перекидання на великі відстані своїх військовослужбовців, а також показати світові їхній бойовий вишкіл.

Спостерігачі відзначають, що саме з подачі Росії військове співробітництво членів ШОС постійно зміцнюється. У червні 2007 р. планували розробити окремий документ стосовно цього питання, але обмежилися проектом про співробітництво ШОС із країнами - членами ОДКБ. У рамках цієї угоди Росія намагається створити наднаціональну оборонну структуру. Звісно, що про підміну ШОС ОДКБ не йдеться, однак у деяких питаннях вони можуть взаємодіяти, адже серед основних завдань двох організацій - боротьба із сепаратизмом і тероризмом, наркоторгівлею; обидві організації мають намір активізувати свою участь стосовно Афганістану, де лівова частка відповідальності за безпеку нині лежить на військовослужбовцях країн НАТО. За словами російських очільників, ШОС може створити пояс безпеки в регіоні, а його основою стане підписаний у ході Бішкецького саміту 2007 р. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво країн-членів ШОС.

Китай як найпотужніша держава в організації послідовно і дуже непомітно проводить через ШОС свою експансію в регіоні, що рано чи пізно дасть йому політичні дивіденди і відкриє доступ до енергетичних ресурсів. За межами саміту ШОС 2007 р., під час візитів у Бішкек і Астану, китайський лідер Ху Цзіньтао озвучив нові ініціативи щодо надання фінансової допомоги країнам регіону. Насамперед Киргизстану, що його, на думку багатьох, Китай обрав як найефективніше місце докладання своїх зусиль. У Казахстані він отримав договір про доступ КНР до сировини Каспію.

Казахстан, що є впливовим учасником Шанхайського процесу, об'єктивно не зацікавлений у посиленні російської присутності в Центральній Азії. Політика Казахстану зумовлена прагненням послабити залежність від Росії шляхом економічного залучення Китаю до регіональних процесів у Центральній Азії, що дає можливість урівноважити політичну активність Росії в регіоні. Але комплекс питань, що становить взаємний інтерес для Казахстану та Росії, і надалі суттєво впливатиме на зовнішню політику Астани.

Зацікавленість Казахстану в російсько-китайському політичному балансі в Центральній Азії продиктована передусім можливістю використання суперечностей між ними, так само, як і їхнього бажання домогтися розвитку двосторонніх відносин з Астаною (особливо це стосується паливно-енергетичної сфери) для посилення власних позицій у регіоні. Тому Шанхайський форум має практичні перспективи насамперед завдяки участі Китаю. З іншого боку, позиція Астани підкріплюється інтересами США, які пов'язані з участю Казахстану в проєкті "Баку - Джейхан" - в обхід російської та іранської територій. США, які є на сьогодні головним інвестором Казахстану, не приховують наміру покінчити із залежністю закавказьких і центрально-азійських держав від Москви, а також відсторонити Іран, заблокувавши проєкти транспортування каспійської нафти через його територію. Тому для США підтримка Казахстану має ключове значення.

Подальший розвиток відносин у рамках ШОС та водночас перспектива змін у стосунках Росії з країнами СНД залежать від позиції Росії в питаннях багатостороннього економічного співробітництва, від подальшого розвитку російсько-китайських двосторонніх відносин та практичної реалізації проблеми розширення існуючого формату об'єднання. Саме ці фактори здебільшого зумовлюють перспективи просування військово-політичних інтересів Росії в Центрально-азійському регіоні.

Таким чином, зміни геополітичної картини світу, викликані розпадом СРСР і утворенням нових незалежних держав, призвели до формування кардинально нової геополітичної ситуації в центрально-азійському регіоні. Сьогодні, в активній стадії перебувають процеси трансформації Центральної Азії з периферійного регіону (де геополітичні тенденції взагалі не проявлялися) на регіон, у якому дедалі наполегливіше перетинаються інтереси великих держав та інших акторів світової політики. Від того, у якому напрямку буде розвиватися ситуація в державах Центральної Азії багато в чому залежатиме баланс сил на великому просторі планети. Будь-які події, що відбуваються в країнах Центральної Азії, матимуть своє відображення не тільки на регіональному рівні, але й здатні викликати зміни в геополітичному балансі сил на всьому євразійському континенті, що є загальноновизнаною віссю світового розвитку. Перебуваючи фактично в "серці" континенту, Центральна Азія є своєрідними "воротами" до низки стратегічно важливих регіонів Євразії.

Основні загрози національній безпеці країн регіону

Визначальним фактором незалежного розвитку країн ЦАР, при владі в яких опинилась колишня компартійно-радянська номенклатура, є прагнення правлячої еліти держав регіону зміцнити владні позиції всередині країни й утвердитися на міжнародній арені. Останнє супроводжується доволі гострою боротьбою країн ЦАР за регіональне лідерство. У цьому контексті активно заявили про себе Узбекистан (половина населення усієї пострадянської Центральної Азії з його авторитарною політичною системою, що консолідує суспільство) і Казахстан (багата мінерально-сировинна база й найрозвиненіша з країн регіону економіка).

В усіх п'яти республіках відбулося різке соціальне розшарування: за оцінками ООН, 70-80 % жителів Таджикистану і Киргизстану опинилися за межею бідності, не набагато кращою

є й ситуація в Казахстані, Туркменістані й Узбекистані (особливо в сільських районах). Поляризація суспільства супроводжувалась наступом на свободу ЗМІ й права людини. Унаслідок цього значно зріс протестний потенціал населення й небачених масштабів набула корупція. Разом з відсутністю демократичних реформ це призвело до високого рівня безробіття, погіршення здоров'я населення і якості освіти. Усе це сприяє поповненню новими членами різноманітних угруповань радикальних ісламістів. Починаючи з 2000 р., діяльність сект ісламістських радикалів фіксують навіть в Казахстані й Киргизістані, титульні нації яких, будучи кочівниками й пантеїстами, до початку ХХ ст. не належали до тих, хто ревно ставиться до виконання заповідей пророка Мухаммада, а тим паче схильний до культивування нетрадиційних ісламських вірувань.

Національна безпека пострадянських республік Центральної Азії досі перебуває на низькому рівні, свідченням чого стали вторгнення бойовиків Ісламського руху Узбекистану (ІРУ) на територію Ферганської долини, де проходять кордони Киргизістану, Таджикистану й Узбекистану. У 1999 і 2000 рр. озброєні бойовики, чисельність яких становила 200-300 осіб, ледь не захопили Киргизістан, а територією Таджикистану пересувалися безперешкодно. Лише розгром афганського руху "Талібан" об'єднаними силами світової спільноти врятував режими центрально-азійських держав від масового удару екстремістів, запланованого на осінь 2002 р.

Саме у Ферганській долині, де розташовані три області Киргизістану (Джалал-Абадська, Ошська й Баткенська), три області Узбекистану (Наманганська, Андижанська й Ферганська) і Согдійська область Таджикистану, радикальні ісламісти прагнуть створити "ісламську автономію", "територію, що житиме за законами шаріату". Ця "автономія" мала б охоплювати території Наманганської, Андижанської та Ферганської областей Узбекистану й Ошської області Киргизістану.

Не сприяють зміцненню національної безпеки країн регіону й не вирішені територіальні проблеми між ними, успадковані від СРСР. Зокрема, загострилися таджицько-узбецькі відносини. На узбецьких мінах у прикордонні загинуло понад 60 таджиків. Надзвичайно складними є узбецько-таджицькі територіальні суперечки, оскільки розселення етнічних груп таджиків і узбеків майже на 50 % є невідповідним кордонам і географічному розташуванню їх національних держав.

По периметру киргизько-узбецького кордону нараховується, за різними даними, від 70 до 100 спірних ділянок, на кордонах Киргизістану і Таджикистану - близько 70. Туркменістан продовжує сперечатися з Азербайджаном про територіальну належність окремих нафтогазових полів на дні Каспійського моря. Тільки 2007 р. вдалося зменшити напруженість в узбецько-туркменських відносинах і відвести з прикордонних районів військові контингенти. На всіх міждержавних кордонах регіону періодично відбуваються прикордонні інциденти із застосуванням вогнепальної зброї. У 2006 р. вперше зафіксовано збройні зіткнення між прикордонниками.

Непростою залишається й водна проблема в регіоні. Киргизістан і Таджикистан - природні монополісти водних ресурсів - вимагають від Казахстану й Узбекистану оплати за воду. Враховуючи катастрофічне пересихання Аральського моря і настання з 2006 р. періоду маловоддя, проблема водних ресурсів вирішуватиметься непросто.

Серйозним тестом щодо стану національної безпеки країн регіону стали трагічні події в узбецькому Андижані у травні 2005 р., що засвідчили різний рівень довіри між сусідніми державами. З одного боку, події у Ферганській долині, метою яких була дестабілізація ситуації в Узбекистані радикальними ісламськими угрупованнями, зблизили Ташкент, Астану і Бішкек у тактичному плані, з другого - не змінили суттєво характер довготривалих (латентних) конфліктів. Причини ймовірних конфліктів виникли давно і пов'язані з проблемами неврегульованості окремих ділянок кордону між державами регіону, з використанням водних і енергетичних ресурсів, а також з етнічними суперечками; епіцентром їх традиційно є Ферганська долина, де проходить кордон між Киргизістаном, Узбекистаном і Таджикистаном. У цьому умовному трикутнику найскладнішими залишаються узбецько-таджицькі та узбецько-киргизькі взаємини.

Андижанські події 2005 р. наклались на традиційну конфліктну зону, додавши непередбачуваності в подальшій поведінці узбецької діаспори на території Киргизстану, біженців, що перебувають на кордоні двох держав, і радикальних ісламських угруповань в суміжних районах Узбекистану і Киргизстану. Також андижанські події опосередковано вплинули на відносини Узбекистану з Казахстаном і Таджикистаном.

Геополітичне середовище і зовнішня політика республіки Казахстан

Казахстан - держава в центрі Євразії, що є дев'ятою у світі і першою в Центральній Азії за площею своєї території. Втім, центрально-азійською Республіку Казахстан можна вважати з великими застереженнями. Відокремлення Казахстану (до 1924 р. він називався Киргизькою АРСР у складі Російської Федерації, у 1925-1936 рр. - Казахською АРСР і тільки в 1936 р. став Казахською РСР) від Центральної Азії офіційно закріпилося на початку 1920-х рр., міцно укорінившись у науковій літературі і суспільній свідомості. Розбіжності в економічному профілі Казахстану і Центральної Азії знайшли своє відображення в механізмах централізованого планування. Серед економічних регіонів Радянського Союзу Казахстанський і Середньоазійський виділялися як окремі. В короткий термін функціонування в СРСР територіально-економічних органів - раднаргоспів (в першій половині 1960-х рр.) - існували окремо Казахстанський і Середньоазійський рад-наргоспи. Крім того, наявність в Казахстані значного прошароку російськомовного населення, стоїть на заваді поширенню популярної на теренах решти пострадянських країн Центральної Азії ідеології ісламсько-тюркської інтеграції. Серед націй, що у 1991 році отримали право на самовизначення, певно жодна не опинилася у такій скрутній ситуації, як казахи. На 6,5 млн казахів у республіці припадало 6,2 млн росіян, майже 900 тис. українців та 332 тис. узбеків. Тож практично центрально-азійським можна вважати лише той Казахстан, що розташований південніше 50-ї паралелі.

Ця подвійність постійно відчувається в політичному розвитку Казахстану та значною мірою впливає на його політику. Саме президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв був у 1991 р. найбільш жорстким супротивником Біловезьких домовленостей. Він же у 1993-1994 рр. висунув першу конфедералістську ідею євразійської пострадянської інтеграції - створення Євразійського союзу (ЄАС) Казахстану з Росією, Киргизстаном і Таджикистаном, що мав би замінити СНД. Росії в пропонованому Союзі відводилася провідна політична і економічна роль, а Казахстану, як ініціатору, - особлива ніша в якості "ідеолога" і головного інтеграційного "мосту" на азійській ланці об'єднання. Однак попри значну підтримку цієї ідеї політичними колами Росії і констатації президентом Російської Федерації Б. Єльциним того, що в пропозиції його казахстанського колеги є "багато позитивного", офіційна Москва не пішла на відкриту підтримку і реалізацію назарбаєвського плану.

Оскільки Казахстан є активним учасником Митного союзу чотирьох - Росії, Казахстану, Білорусі та Киргизстану, на створення співдружності Росії з Білоруссю у квітні 1996 р. Н. Назарбаєв від-реагував з деякою образою, в свою чергу висунувши дві тези про те, що форсована інтеграція може мати негативні наслідки, та про "штаб СНД", який треба перенести на Волгу чи Урал - ближче до центру Євразії. А ще казахстанський лідер вкотре запропонував свою Євразійську ініціативу на засадах заявленої, знову ж таки за його участю, моделі "різношвидкісної інтеграції".

Втім, у Казахстані ніколи не піддавали сумніву доречність функціонування СНД і добре усвідомлювали її необхідність. Перебуваючи між двома потужними державами регіону - Росією і Китаєм, Казахстан був просто приречений потрапити під їхній вплив, але цього всього не сталося. Китайську експансію казахи стримують укладанням взаємовигідних торговельних угод з урядом КНР. З Росією Казахстан й надалі підтримує тісні політичні стосунки, залишаючись незмінним учасником СНД, ШОС, ОДКБ, ЄврАзЕС та Митного союзу чотирьох. І водночас - казахські банки є зримо присутніми в Росії, тоді як діяльність російських банків в Казахстані - практично непомітна.

Казахстан здобув доступ своїх товарів на ринки Росії, Казахстан замовляє у Росії будівництво танкерів для перевезення власної нафти та скрапленого газу у порти Грузії для подальшого перепродажу у Європу. Водночас Казахстан критикує країни ЄС за бездіяльність в реалізації газогону КАВІССО, яким сподівається поставляти свій газ у Європу в обхід Росії, та будує додатковий нафтопровід і збільшує поставки нафти у Китай, чим явно підриває економіку Росії. У серпні 2008 року саме позиція Казахстану й країн ЄС зупинила російські танки від ривка углиб Грузії. Не дивно - обсяг казахстанських інвестицій в грузинську економіку постійно зростає, досягнувши 130 млн дол США.

Але кремлівські чиновники цього не помічають - політична лояльність та фінансові прибутки їх цікавлять набагато більше. Саме тому Москва не закидає Астані порушення прав росіян у Казахстані. Держава Казахстан офіційно демонструє толерантність і якоїсь наполегливої казахської культурно-просвітницької роботи не проводить. Проте в країні працює велика кількість неурядових громадських організацій, які займаються популяризацією і розвитком казахської культури. І що цікаво, ці неурядові фонди та об'єднання мають дуже щедre фінансування. Культурно-просвітницька робота серед іншого сприяє збереженню споконвічної казахської культури сім'ї і традиції багатодітних родин. І результати очевидні. У 2009 році в Казахстані вже мешкало 10 млн казахів проти 3,7 млн росіян.

Офіційна Астана заявляє, що в Казахстані немає жодної дискримінації росіян. Проросійські організації Казахстану наголошують на протилежному - усі адміністративні посади та верхівка бізнесу опановані етнічними казахами. Як наслідок - чимало росіян з Казахстану мусять виїхати. І офіційна Москва всього цього воліє не помічати.

Н. Назарбаєв добре усвідомлює, що без виходу на світові ринки про будь-яку інтеграцію Казахстану у світове господарство не може бути й мови. Очевидно також те, що власними зусиллями ані Казахстану, ані його центрально-азійським сусідам, що мають ті ж проблеми, не подолати величезні континентальні простори, які віддаляють країну від економічних центрів Сходу і Заходу. Таким чином, президент Н. Назарбаєв вирішив залучити до цієї справи якомога більше учасників. У цьому контексті він одним з перших проголосив ідею відродження "Великого шовкового шляху", що в стародавні часи, а потім і в епоху Середньовіччя пов'язував між собою народи Заходу та Далекого Сходу. Попри те, що вчені не визначилися остаточно, де проходила його центрально-азійська частина - територією сучасного Казахстану, перетинаючи Волгу, у Подніпров'я та Європу, чи південніше - через Согдіану, Іран і Левант, Н. Назарбаєв свого часу підкреслив: "Тисячолітня пульсація цієї артерії духовності (Великого шовкового шляху) залишила глибокий слід у світовідчутті казахів. Мабуть, саме тому республіка, що переживає з обранням незалежності духовний ренесанс, прагне до відродження культурних і миротворчих традицій Великого Шовкового Шляху. Займаючи середнє положення між Європою та Азією і виступаючи жвавою ареною економічних і політичних контактів, Казахстан здатен стати ланкою, що пов'язує дві великі цивілізації".

Сучасне геополітичне становище Казахстану характеризується як доволі складне, оскільки країна являє собою величезний слабо освоєний простір, багатий природними ресурсами і стиснутий між РФ і КНР. Казахстан, що знаходиться на перетині господарських, військово-політичних, етнокультурних та духовних зв'язків усієї Євразії, поступово перетворюється на об'єкт великої політичної гри в Азії, перебуваючи в зоні геополітичних інтересів провідних держав світу. Адже про свої особливі інтереси в регіоні заявили не лише КНР і РФ, але й США і Західна Європа, Туреччина, Іран, Пакистан, Індія, Саудівська Аравія, Японія, Південна Корея, Малайзія, Індонезія.

Геополітична слабкість Казахстану криється передусім у тому, що він запертий в глибині Центральної Азії, не має виходів до Світового океану, позбавлений прямого виходу до найбільших світових комунікацій, ринків, культурних і технологічних центрів. Єдине "вікно у світ" нинішній Казахстан має лише через територію Росії, позаяк інші нові транспортні коридори, такі, наприклад, як "Трансазія" залишаються поки що недостатньо

розвинутими (незавершена переправа Актау-Баку, майже незавантажена залізниця Теджен-Мешхед і т. ін). Не вдається повернути колишнє значення і Великому Шовковому шляху.

Однак казахстанське керівництво, що має амбіційні плани перетворити країну на своєрідний міст між Європою і Азією, не сидить склавши руки. Разом із КНР Казахстан намагається реалізувати грандіозний трубопровідний проект Актюбінськ-Сіньцзян для транспортування нафти, проектується транспортні коридори в азербайджансько-вірменсько-грузинському і в ірано-турецькому напрямках.

Суттєвою вадою геополітичного становища Казахстану є нерівномірний економічний розвиток його регіонів та регіональна роздробленість. У Казахстані є промислово розвинута Північ з переважно російським населенням і сприятливими природними умовами (лісостеп, численні водні ресурси), і порівняно малорозвинутий Південь з його пустинями, напівпустинями, нестачею водних ресурсів, розташуванням там зони аральської глобального економічного лиха.

Ще однією слабкістю казахстанської масштабної території є та, що усі найбільші територіально-виробничі комплекси розташовані поблизу кордонів, особливо це стосується підприємств ВПК. Усі 14 великих оборонних підприємств розміщені біля кордонів: шість - на півдні (в мм. Алмати, Шимкент, Аральськ, Талди-Курган), чотири - на півночі (в мм. Петропавловськ і Кокчетав), два - на сході (в Семипалатинську і Серебрянську) і два - на заході (в м. Уральськ). Саме тому в травні 2010 р. на з'їзді правлячої Казахської партії "Нур Отан" президент Н. Назарбаєв зазначив, що в країні впроваджується "п'ятирічка індустріально-іноваційного розвитку" і заявив про намір побудувати у країні низку сучасних високотехнологічних підприємств. Між тим, 20 підприємств введено в експлуатацію в червні 2010 р., на черзі реалізація нових проектів в усіх регіонах країни.

Саме нерівномірність економічного розвитку різних регіонів і відсутність єдиного політико-економічного ядра змусили казахстанське керівництво 1997 р. перенести столицю держави до Астани (колишній Целіноград). Перенесення столиці пояснюється суто геополітичними мотивами керівництва Казахстану, яке у такий спосіб намагається створити національно-державне ядро, що об'єднувало б різні регіони. Російські політологи вважають, що Н. Назарбаєв цим кроком намагається закріпити владу над прикордонними з РФ промислово розвинутими північчю і сходом республіки, а також над багатим ресурсами заходом країни. Південному Казахстану відводиться роль такого собі "амортизатора" від можливого тиску на державу з півдня. Про те, що перенесення столиці з Алмати до Астани є цілком свідомим кроком вищого керівництва республіки є, наприклад, й те, що Астана в природно-кліматичному плані серйозно поступається Алмати: середньорічна температура нижча майже на 20 градусів і характеризується великою амплітудою коливань, міські комунікації розташовані над поверхнею землі, існує проблема нестачі питної води тощо.

Серйозну дестабілізуючу роль в центрально-азійському регіоні відіграє штучний характер кордонів, позаяк у 1920-ті рр. в азійській етнічній мозаїці російські більшовики відбирали ті етнічні групи, які здавалися найперспективнішими у плані створення базової нації, інші народи в адміністративному порядку включались до їх складу. Тобто, етноси формувалися постановами ЦК РКП(б) і декретами ВЦВК СРСР, а не багатоміліонною історією.

Вразливою для геополітичного становища Казахстану є й демографічна проблема. Тільки в 1993-1998 рр. з країни виїхали 1 млн 652,7 тис. осіб, що ще більше посилює реальну загрозу перетворення Казахстану на територію без населення, але з наявністю великих сировинних ресурсів. Демографічний вакуум в республіці активно заповнюється нелегальними мігрантами з КНР: за оцінкою Російського інституту стратегічних досліджень їх в Казахстані мешкає близько 300 тис. осіб. З часом це може призвести до створення "п'ятої колони" з китайців, ущемлення прав яких (реальне або удаване) КНР завжди може використати в конкретних цілях, попри те, що в квітні 1994 р. між Казахстаном і КНР підписано угоду про кордон, а в лютому 1995 р. Китай надав гарантії безпеки Казахстану.

В безхмарних, на перший погляд, казахстансько-китайських відносинах можуть в майбутньому постати проблеми й суто територіальні, породжені в минулому силою Російської

імперії і слабкістю Китаю. Вочевидь, саме тому КНР на кордоні з Казахстаном тримає потужне військове угруповання чисельністю 200 тис. осіб. Не додає оптимізму й те, що, за словами відомого казахського письменника, політика і дипломата Олжаса Сулейманова, "в китайських підручниках з географії казахські землі до Караганди віднесені до територіальних меж КНР".

Щодо казахстансько-російських відносин, то взаємини між обома державами, як вже йшлося вище, з одного боку є союзницькими, з іншого - у відносинах двох держав превалюють не політичне й військове співробітництво, а суто утилітарні проекти: казахстанську сторону цікавлять передусім товарні поставки в РФ "цілинного" зерна, а Росію - комерційне використання космодрому Байконур. Тому Казахстан шукає інші джерела підтримки свого зовнішньополітичного прагнення перетворитись на провідну державу Центральної Азії.

Так, Казахстан ініціював створення Центрально-азійського військового союзу Казахстану, Узбекистану і Киргизстану, в межах якого здійснюються спільні військові навчання і зустрічі міністрів оборони трьох держав. Н. Назарбаєв є прихильником активної участі країни в програмі НАТО "Партнерство заради миру". За його словами, ця програма "дає надійні гарантії забезпечення суверенітету країни". Ця тенденція турбує російське керівництво, адже на півдні пострадянського простору найбільше значення для Росії мають відносини з Казахстаном, оскільки понад 20 % його мешканців - росіяни, на Казахстан припадає найдовший південний кордон РФ, економіка значної частини Сибіру і Південного Уралу створювалась як єдиний комплекс з економікою Казахстану. Зрештою, через Казахстан проходить Транссибірська магістраль - єдина артерія, що з'єднує Росію з її східними територіями.

Те що в останні роки Казахстан прагне зближення з КНР, Південною Кореєю, Японією, означає не що інше, як те, що Казахстан, з часом, може відійти від лінії на політичну та економічну інтеграцію з Росією. І це попри постійні нагадування росіян про те, що Казахстан геополітично приречений розділити долю РФ, позаяк, мовляв, з часу виникнення Казахського ханства в кінці XV ст. його найбільша могутність досягала за рахунок зближення з Росією і встановленням з нею васально-сателітних відносин.

Амбіції Росії щодо відновлення свого впливу на пострадянському просторі підштовхують Казахстан до більш активної політичної, економічної та військової співпраці із Заходом. Як наслідок, перехід вагової частки промислового потенціалу республіки під контроль західних фірм, що зацікавлені в розробці багатючих ресурсів Казахстану. Найбільшим іноземним інвестором та "привагазатором" упродовж 1990-х рр. були США. Вони ж 1996 р. взяли участь у закладенні основ військово-морського флоту Казахстану на Каспійському морі, передавши йому п'ять катерів берегової охорони й надавши Казахстану військові кредити. Величезний вплив на казахстанську політичну еліту з президентом Н. Назарбаєвим включно справляє американська корпорація "Шеврон". Так, для збільшення своєї частки у проекті Каспійського трубопровідного консорціуму "Шеврон" організував міжнародну кампанію тиску на РФ, Казахстан і Оман і досягнув своєї мети.

З панівним донедавна становищем Росії в центрально-азійському регіоні активно сперечається Туреччина, з нею Казахстан підписав договір про військово-технічне співробітництво. В Казахстані уже сформувалось протурецьке лобі, що активно діє у сфері управління низкою галузей добувної промисловості РК, будівельній індустрії, електронних і друкованих ЗМІ. Така політика Туреччини в Казахстані є частиною пантюркістського проекту Анкари, що передбачає створення "Великого Турану" від Адріатики до Великої Китайської стіни. Зростає присутність в Казахстані Пакистану та Саудівської Аравії, що разом з Туреччиною намагаються провести ісламізацію Казахстану ззовні. На кошти закордонних ісламських центрів і фондів засновано, зокрема, низку релігійних навчальних закладів, збудовано кілька мечетей (всього за роки незалежності кількість ісламських культових споруд у Казахстані зросла з 150 до понад 1000) тощо.

Усі здобутки на зовнішньополітичній арені асоціюються у свідомості казахстанців з особистістю президента Н. Назарбаєва, під проводом якого Казахська РСР останньою з республік колишнього СРСР проголосила державну незалежність. Втім без підтримки

казахського президента "Біловезькі домовленості" про створення СНД залишилися б спробою державного заколоту лідерів трьох слов'янських республік. Саме конструктивна позиція Н. Назарбаєва і Алма-атинська зустріч 21 грудня 1991 р. глав одинадцяти держав колишнього СРСР легалізувала створення СНД. Вже у 1992 р., не витримавши тиску США і Росії Казахстан під проводом Назарбаєва відмовився від претензій бути ядерною державою і підписав у жовтні 1992 р. під час Бішкецької зустрічі глав держав СНД запропонований Росією Договір про колективну безпеку, згідно з яким усі ядерні сили на його території визнавалися російськими.

Н. Назарбаєв здійснює курс на зміцнення політичної інтеграції в рамках СНД, запропонувавши, зокрема, ідею створення Євразійського союзу на взірць ЄС. З Росією уряд Назарбаєва у 1992 р. підписав Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, в якому юридично зафіксовано принцип недоторканості кордонів.

Базою для розвитку українсько-казахстанських міждержавних відносин є Договір про дружбу і співробітництво від 20 січня 1994 р. Також Назарбаєв був ініціатором створення у 1994 р. єдиного економічного простору між Казахстаном, Киргизстаном і Узбекистаном, водночас прагнучи створити "пояс безпеки" по периметру державних кордонів. 2001 р. за ініціативою Назарбаєва за моделлю Гельсінського процесу відбулася Нарада із взаємодії і заходів довіри в Азії (НВЗД).

Уряд Н. Назарбаєва активно розвиває відносини з країнами Євросоюзу, з яким Казахстан 23 січня 1995 р. уклав угоду про партнерство і співробітництво (набула чинності 1 липня 1999 р.). Помітною є роль Казахстану в діяльності ОБСЄ, свідченням чого є його головування в цій безпековій організації у 2010 р.

У програмній промові 1 березня 2006 р., після свого чергового переобрання на посаду президента, Н. Назарбаєв назвав "поглиблення інтеграції з Росією" першим пріоритетом зовнішньої політики Казахстану, "зміцнення співробітництва з Китаєм" - другим, а підтримку "довгострокового, стабільного партнерства зі Сполученими Штатами" третім. Про Україну і Європейський Союз у виступі не згадувалося, однак ці напрямки незримо наявні серед пріоритетів Казахстану. Візити Н. Назарбаєва в Україну мають досить системний характер (останній з них відбувся у вересні 2010 р.), а країни ЄС казахстанський лідер відвідує не менш регулярно.

Після кількох невдалих спроб придбання активів в країнах ЄС національною нафтогазовою компанією "Казмунайгаз" (у 2004 р. найбільшого чеського нафтопереробного і нафтохімічного холдингу "Юніпетрол", у 2005 - литовського "Мажейкю нафта", а в 2006 - латвійського "Вентспілс нафта", Казахстан корегує свою європейську стратегію, в якій особлива роль плацдарму для просування інтересів Казахстану відводиться Україні, що ідентифікується Астаною як така, що рано чи пізно опиниться в ЄС. І якщо увійти в Україну сьогодні й придбати активи, то в майбутньому це стане казахстанськими активами на території Євросоюзу. Головною перешкодою для реалізації цих планів зазвичай є те, що у двосторонніх відносинах Астани і Києва завжди незримо присутній третій учасник - Кремль.

Для Казахстану, утім - як і для європейських партнерів України, є абсурдною ситуація з реверсним використанням нафтопроводу Одеса-Броди, тим більше з продовженням його використання в цьому напрямку на тлі російської обхідної трубопроводної політики. В Астані не забули про українських урядових чиновників, які у 2004 р. своїми суперечливими рішеннями зірвали запуск нафтопроводу Одеса-Броди у європейському напрямку, в чому був зацікавлений Казахстан і під що виділив обсяги нафти.

Про серйозні наміри Казахстану проводити власну енергетичну політику свідчить і приєднання Астани до проекту Баку-Тбілісі-Джейхан, а також підписання державною компанією "Казмунай-газ" 24 січня 2007 р. меморандуму із рядом західних компаній, які працюють на найбільших родовищах Тенгіз і Кашаган, щодо проекту будівництва у 2010-2011 рр. Казахстансько-Каспійської системи транспортування нафти в обхід Росії.

Підводячи підсумки, зазначимо, що зовнішня політика Казахстану може уважатися багатовекторною навіть попри те, що останнім часом казахстанське керівництво, враховуючи геополітичні слабкості країни, схильне враховувати претензії Росії на безумовне геополітичне

лідерство на пострадянському просторі. Різновекторна спрямованість зовнішньої політики Казахстану сприяє не лише багатомільярдним вкладенням Заходу у нафтогазовий сектор країни, але й зростанню її міжнародного авторитету, свідченням чого стало головування Казахстану в ОБСЄ у 2010 р.

Республіка Казахстан посідає провідне місце в азіатському регіоні СНД. Дипломатичні відносини між Україною і Казахстаном встановлені 23 липня 1992 р. В обох країнах діють посольства. 20 лютого 1991 р. було укладено Договір про дружбу і співробітництво між УРСР і КазРСР, а перший офіційний візит до Казахстану Президент України здійснив у вересні 1995 р. Зовнішньополітичні засади двох країн збігаються у найважливіших питаннях війни і миру: країни відмовилися від ядерної зброї, послідовно проводять миролюбну зовнішню політику. Казахстан виявляє інтерес до вироблення спільних з Україною позицій з багатьох питань міжнародної політики.

Між державами закладено широку правову базу для співробітництва: підписано понад 170 документів про співпрацю. Серед них крім базового договору можна виокремити Програму економічної інтеграції України і Казахстану в галузі важкої промисловості на 1994–2000 рр., якою було передбачено створення нових міждержавних структур — асоціації “Титан”, консорціуму з розробки одного з найбільших у світі покладів бокситів, виробництва техніки для зварювання, організацію спільних підприємств з випуску корозійностійких труб і труб з кольорових металів, розробку спільних проектів з виробництва гірничошахтного устаткування, геофізичної апаратури та обладнання для дослідження нафтових свердловин та ін. Країни підписали угоди про співробітництво у сфері науки і технологій, про принципи співробітництва у нафтогазовій галузі, про підготовку спеціалістів, у тому числі військових кадрів.

Значні перспективи співпраці передбачаються у створенні фінансово-промислових груп у таких галузях, як чорна і кольорова металургія, видобуток хромових руд, виробництво рідкоземельних металів і коштовного каміння, енергетика, нафто переробка. Можливості тісної співпраці простежуються у межах Міждержавної Ради з питань організації експорту газу і нафти з Туркменистану на світові ринки.

Глибокі зв'язки поєднували Україну і Казахстан у ракетнокосмічній галузі: на території Казахстану розташований один із найкращих у світі космодром “Байконур”. Країни мають значні можливості для ефективної співпраці в дослідженні і використанні космічного простору. Між Україною і Казахстаном досягнуто важливих домовленостей щодо кооперації в галузі машинобудування, енергетичного комплексу та енергоємних виробництв. Важливим кроком розширення відносин стало підписання Декларації про поглиблення співробітництва та угод про співпрацю в галузях освоєння космосу, розвитку нафтогазової промисловості. За підтримки Казахстану Україну прийнято спостерігачем до Наради із взаємодії та заходів довіри в Азії.

Співпраця між Україною і Казахстаном у торговельно-економічній сфері має значні резерви. У 1994 р. товарообіг між ними становив майже 300 млн, а у 2008 р. — 4,9 млрд дол., при цьому імпорт перевищував експорт, що формувало від'ємне сальдо не на користь України. Українсько-казахське співробітництва характеризується стабільністю, перспективністю і тенденцією до розширення. Водночас спроби української сторони налагодити режим вільної торгівлі у двосторонньому порядку наштовхнулися на протидію Казахстану, який увійшов у Митний союз Росії і Білорусі. Тим самим в односторонньому порядку Казахстан загальмував і, зрештою, відмовився від ратифікації Угоди між урядами України і РК про вільну торгівлю. Форсування окремими державами-учасниками СНД підходу до розвитку економічного (інтеграційного) союзу в обхід етапу створення зони вільної торгівлі поставило під сумнів доцільність участі в ньому. Гальмівним чинником економічного співробітництва виявилась і проблема взаєморозрахунків, яка тривалий час не була розв'язаною. Заборгованість казахських підприємств тільки за 1995 р. перевищувала борг України Казахстану у 2,5 раза. Лише Новокраматорському комбінату казахська сторона заборгувала 43 млрд тодішніх російських рублів.

Розвиткові українсько-казахських економічних зв'язків сприяють об'єктивні обставини. Казахстан потребує поставок з України продукції переробних галузей агропромислового комплексу, продукції хімічної і нафтохімічної промисловості, обладнання, продукції чорної металургії (котлів, парових турбін, насосів, холодильників, автотранспорту), електричних машин, залізничного транспорту, засобів наземного транспорту, будівельних збірних конструкцій тощо. Із Казахстану імпортуються азбест, слюда, мінеральне паливо (кам'яне вугілля, нафта, нафтопродукти), продукція хімічної промисловості, бавовна, механічне обладнання, мідь та вироби з неї, зерно тощо. Казахстан постачає Україні в основному сировину, він зацікавлений у співпраці з Україною для використання її промислового потенціалу, устаткування, технологій для переробки сировини, у виході через Україну на треті держави. Україна зацікавлена в отриманні з Казахстану кольорових металів, ферохрому, нафти і газу; пропонує взяти участь у пошуках і видобутку нафти й газу на континентальному шельфі Каспію; у будівництві експортних трубопроводів, нафтопереробних заводів та в обопільному їх використанні; у реконструюванні підприємств важкої промисловості. Успішно співробітничать з РК підприємства Дніпропетровської, Запорізької і Донецької областей України. Українські інтереси економічного порядку пов'язані також із нафтою. У Казахстані видобувається приблизно 34 млн т нафти на рік, яка експортується нафтопроводами територією Росії.

Однією з проблем співробітництва країн СНД є конкуренція учасників Співдружності в деяких галузях виробництва, у тому числі у сталевій промисловості, при виході на світові ринки збуту. Особливого загострення у цій площині набули конкурентні спроможності України і Казахстану на противагу російським. Російська сторона час від часу звинувачує обидві країни у намаганні захопити не тільки європейський, а й російський ринок сталі.

Відкрита, порівняно з іншими країнами СНД, зовнішньоекономічна політика, стабільність залучили до Казахстану багато досить відомих зарубіжних компаній: "Agip", "Atlantic Richfield", "British gas", "Chevron", "CS First Boston", "Mobil", "USX — U. S. Steel", "ABV". Зауважимо, що Казахстан одним із перших у регіоні запровадив політику заохочення іноземних інвестицій в країну. Видобуток хромових руд був переданий Японії, уранових — Бельгії. Переважна більшість підприємств Казахстану, в тому числі Карагандинський металургійний комбінат, були передані в управління західним фірмам. Російські "ЛукОйл", "Роснафта", "Транснефть" очолюють нафтовидобувну промисловість на перспективному Тенгизькому нафтовому промислі. Така орієнтація на іноземні інвестиції дала позитивні результати — додаткові надходження до державної казни країни, замкнута у степовому просторі.

Обопільне прагнення держав посилити взаємодію, пов'язане з реалізацією чотиристоронньої заяви Президентів України, Росії, Казахстану і Білорусі щодо поглиблення економічного питання про співпрацю від 23 лютого 2003 р. Досягнуті домовленості Президента України В. Ющенка під час перебування в Казахстані на інавгурації президента Н. Назарбаєва (січень 2006 р.) дають підстави передбачити активізацію двостороннього співробітництва України з Республікою Казахстан, передусім в економічній площині. Пропозиції про співробітництво з підприємствами Казахстану вже надійшли від Донецької, Запорізької, Харківської, Луганської, Кіровоградської та інших областей України. Об'єднавчу роль у поновленні зв'язків можуть відігравати й торговельні місії та представництва провідних підприємств. Україна передбачає участь у проектах пошуку нафти і газу, видобуванні покладів у шельфі Каспійського моря, у будівництві експортних трубопроводів, нафтопереробних заводів, реконструкції підприємств, а також у космічній, суднобудівній, металургійній, хімічній та фармацевтичній галузях. Перспективним є проект євразійського транспортного коридору, використання якого вивело б Україну на ринки азійських країн, а Казахстан — на європейські.

У двосторонньому співробітництві України з Казахстаном виявляються і негативні тенденції — поступове послаблення економічних зв'язків. Незважаючи на широкі можливості України, її частка в загальному товарообігу Казахстану коливається в межах 4 %. Широкий

спектр питань вирішували країни в 2005 р. Йдеться, зокрема, про участь Казахстану в реалізації проекту постачання нафти нафтопроводом Одеса—Броди і про транспортування газу. Була підписана угода щодо створення спільного підприємства між “Нафтогаз Україна” та казахським “Казмунайгазом”. Візит президента Казахстану Н. Назарбаєва до Києва (за два тижні до президентських виборів) продемонстрував серйозність намірів Астани в реалізації спільних з Україною проектів у газовій сфері та в рамках постачання нафти нафтопроводом Одеса—Броди. Водночас казахський лідер лобював розвиток ЄСП як альтернативу ЄС, закликав Україну підтримати повномасштабний проект інтеграції до Єдиного економічного простору.

Безперечний вплив на розбудову українсько-казахських відносин має чинник етнічних зв'язків обох країн: у Казахстані проживає понад 900 тис. українців, 37 % з яких визнали українську мову рідною. У 1989 р. в Алмати створено перше українське об'єднання — Український культурний центр. Товариства українців діють в Акмолі, Актау, Аркаліку, Джекказгані, Караганді, Кустанаї, Байконурі, Павлограді, Семипалатинську, Талди-Кургані та ін. В Алмати виходить українська газета “Українські новини”, в Акмолі працюють український ліцей, бібліотека української книги. Водночас українці Казахстану розраховують на допомогу України. У цьому плані Українська держава зробила певні кроки: передано підручники для українських шкіл, художню літературу тощо. Українські співвітчизники активно провели Дні культури України в Казахстані та Дні культури Казахстану в Україні, брали участь у святкуванні 150-річчя заснування Форту Шевченка. Слід зауважити, що останнім часом спостерігається посилення еміграції представників української національності з Казахстану, що може свідчити про незадоволення їхніх соціальних і культурних потреб.

Питання до самопідготовки:

1. З'ясуйте геополітичні інтереси впливових міжнародних акторів у Центрально-азійському регіоні.
2. Як впливає спільне історичне минуле народів Центральної Азії на формування геополітичної та зовнішньополітичної стратегії країн регіону?
3. Охарактеризуйте основні загрози національній безпеці країн Центральної Азії.
4. Охарактеризуйте геополітичне середовище і геополітичну орієнтацію Казахстану.
5. З'ясуйте місце Казахстану в Центрально-азійському геополітичному просторі.
6. Проаналізуйте зовнішньополітичну діяльність керівництва Казахстану.

Лекція 12. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ УЗБЕКИСТАН

[1 с. 81-89; 5 с. 123-149].

1. Основні тенденції сучасного становища Узбекистану. Його політичні, демографічні, економічні характеристики. Державний лад та політика. Політичні партії та організації.

2. Розпал СРСР та проголошення незалежності Узбекистану (31 серпня 1991 р.). І. Каримов та його роль у сучасному Узбекистані. Діяльність опозиційних організацій на початку 90-х рр. XX ст. Економічні реформи.

3. Парламентські вибори 1994 р. Референдум 1995 р. про подовження повноважень президента. Економічна стабілізація (1998 — 2000 рр.). Парламентські вибори в 1999 р. та 2004 — 2005 рр. Президентські вибори в січні 2000 р. Події в Андижані та реакція міжнародного співтовариства.

4. Пріоритети ЗП Узбекистану на сучасному етапі. Вплив ісламістського фактору на зовнішню політику республіки. Участь у Договорі про колективну безпеку та вихід з нього. Причини та передумови входження до ГУАМ. Зміни характеру відносин з Росією після подій в Андижані. Входження до ЄврАзЕС.

5. Відносини з США. геополітичний та енергетичний фактор партнерства. Участь Узбекистану в Антитерористичній коаліції. Розміщення американських військових баз на території республіки та їх вивід в 2005 р. Зміна характеру відносин у зв'язку з подіями в

Андижані. Міжнародна ізоляція І. Каримова. Відносини з ЄС. Запровадження міжнародних санкцій по відношенню до керівництва республіки.

6. Українсько-узбецькі відносини. Міждержавні та політичні стосунки. Економічне партнерство. Військово-технічне співробітництво.

Геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети республіки Узбекистан

Радикальні зміни політичного і економічного характеру, що супроводжували розпад СРСР, змусили Узбекистан шукати свою модель незалежного розвитку та визначатися зі своїми зовнішньополітичними орієнтирами. Другий за територією, але перший за чисельністю населення та рівнем промислового розвитку, Узбекистан, ще за радянських часів, відігравав у свідомості радянського суспільства роль неформального лідера серед республік Центральної Азії. Після розпаду СРСР офіційний Ташкент прагне не лише закріпити свої позиції у цій іпостасі, але й стати реальним лідером в регіоні. Чималою мірою цьому сприяє й середнє географічне розташування країни в центрально-азійському регіоні (Узбекистан межує з усіма колишніми радянськими республіками Центральної Азії).

Геополітично Узбекистан розташований у стратегічному центрі напівкільця, де знаходяться найбагатші нафто- і газові родовища Перської затоки, басейну Каспійського моря і Тарімського басейну. Також Узбекистан є частиною регіону, де перетинаються інтереси Росії, Китаю, Індії, країн Сходу і Заходу. Тобто, територія Узбекистану є об'єктом інтересів таких потужних держав ісламського світу, як Туреччина, Пакистан, Іран і Саудівська Аравія. Окрім того, Узбекистан - прифронтна держава (маються на увазі нещодавні війни в Афганістані і Таджикистані).

Та обставина, що в Таджикистані, Казахстані, Киргизстані і Туркменістані мешкає понад 2,5 млн узбеків, є додатковим фактором впливу Ташкента на своїх сусідів і дозволила президенту Карімову висловити ідею будівництва єдиного спільного дому - Туркестану при гегемонії в ньому Узбекистану за рахунок слабших сусідів, передовсім таких, як Афганістан, Киргизстан і Таджикистан.

Щоправда існує низка гіпотетичних загроз й власне для Узбекистану. Потенційно небезпечною загрозою для узбецької державності є прискорення процесу політизації ісламу, що негативно впливає на суспільно-політичну ситуацію на великій території - від Нагірного Бадахшану до Каспію. Німецькі дослідники цієї проблеми пишуть про своєрідну "вогняну дугу", що пролягає від Чечні в Російській Федерації (через Дагестан (РФ), Азербайджан, Пакистан, Узбекистан, Киргизстан і Казахстан) до китайської провінції Сінцзян.

Крім того, у спадок від СРСР Узбекистан отримав низку міжтериторіальних, міжнаціональних і внутрішніх проблем. Відомо, наприклад, що на території Киргизстану розташовані два узбецькі райони-анклави, а всередині Узбекистану - киргизький анклав, існування яких є свідченням збереження конфліктогенного потенціалу у взаєминах двох колишніх радянських республік. Ціла низка проблем, на кшталт великомасштабної корупції державного апарату або екологічних (такі як зникнення Аральського моря, ерозія ґрунтів, їх засолення, виснаження землі, як наслідок гегемонії бавовника) безпосередньо загрожують національній безпеці Узбекистану.

У своїй зовнішній політиці Узбекистан, що тривалий час спирався на підтримку США і НАТО, прагнув перетворитися на визнаного усіма регіонального лідера, головний щит від загрози ісламського фундаменталізму. Досягненню цієї стратегічної мети мало сприяти й проголошення головним культурним символом узбецької нації фундатора однієї з найбільших імперій доби пізнього Середньовіччя Аміра Тимура (Тамерлана), який свого часу консолідував Азію, зупинив експансію кочових племен з Півдня і торував шлях до Індійського океану.

Задля реалізації прагнення Узбекистану до політичного, економічного та військового лідерства серед інших держав Центральної Азії, його незмінним лідером І. Каримовим розроблено нову імперську модель, в центрі якої - ідея об'єднання тюркомовних держав регіону під егідою Ташкента в єдину державу. Таким чином, ключовою регіональною ідеєю президента І. Каримова є - "Туркестан - наш спільний дім". Своє прагнення до головування в

ньому І. Карімов пояснює тим, що Узбекистан, на відміну від своїх сусідів по туркестанському дому, має "велику історію та велику духовну спадщину", а також "велику культуру".

Заради втілення концепції регіонального лідерства президент Узбекистану І. Карімов виявляє значну політичну активність - країна неодноразово ставала ініціатором усіляких нарад з безпеки та співробітництва у Центральній Азії, форумів типу "Зустріч народів-братів", тюркомовних культурно-історичних конференцій і т. ін. У 1995 р. Узбекистан домогся відкриття в Самарканді міжнародного Інституту центрально-азійських досліджень під егідою ЮНЕСКО.

В останні роки президент Узбекистану все настирливіше прагне перетворити культурно-історичну спадщину на важливий ресурс зовнішньої політики своєї країни, причому все частіше його екскурси в історію нагадують її узурпацію. Наприклад, він каже: "Давні царства Согда, Хорезма, Бактрії, Кушана, Парфії, Ефталтів - ось та золота колиска нашої землі, що дала світові імена геніальних мислителів, вчених, митців, зодчих", а далі називає імена Авіценни, аль-Біруні, аль-Хорезмі та інших видатних діячів спільної центрально-азійської культури. Все це говориться, незважаючи на те, що колишній очільник Туркменістану С. Ниязов, наприклад, відносив Парфянське царство до культурно-історичної спадщини туркменів, а іранські офіційні джерела розглядають і Парфію, і Стародавній Хорезм як свою спадщину.

Звичайно, ідея відродження "Великого Туркестану" в його давніх кордонах не є новою, проте Узбекистан нині пропонує її не в ісламістському, а у світському варіанті, наслідуючи приклад Туреччини. Останній фактор різко звужує базу опори узбецького лідера в цьому цілком ісламському регіоні. Втім, модель "Великого Туркестану" І. Карімова містить велике внутрішнє протиріччя і може дуже легко трансформуватися із світської в ісламську, вийшовши з-під контролю узбецького лідера, бо він, апелюючи до духовно-історичної спадщини Тимура, пропонує ідеї, що неодмінно містять в собі й ісламську складову. До речі, і сам образ Аміра Тимура, крім об'єднуючого політичного потенціалу, несе в собі яскраво виражені риси сакрального лідера ісламської держави - "володаря правовірних".

Проте узбецький правлячий режим розуміє неприйнятність для світського прозахідного Узбекистану зростання ісламістського впливу в політичному житті країни. Колишній спікер парламенту Узбекистану А. Халілов свого часу заявив, що дозвіл в Узбекистані партій релігійного спрямування призведе до того, "не стане цивілізації Центральної Азії". Адже в країні, незважаючи на карімовські репресії, продовжує існувати активне ісламістське крило, а розпущені у 1990-ті рр. ісламські організації, такі як Ісламська партія відродження Узбекистану, Адолат (Справедливість) не лише змогли налагодити агітацію та організаційну роботу, але й з кінця 1990-х рр. проводять бойову підготовку молоді з Ферганської долини.

Особливо ускладнює ситуацію те, що ісламський рух в Узбекистані і загалом в Центральній Азії постійно отримує позитивні імпульси з-за кордону. Безпосередньо по той бік узбецько-афганського кордону йшла війна, в якій фундаменталістський рух "Талібан", підтримуваний Пакистаном, США, Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та Великобританією, отримав перемогу. За тих обставин Узбекистан майже з самого початку афганського протистояння підтримував разом з Росією, Іраном та Індією антиталібську коаліцію, значну частину якої, до речі, складали афганські узбеки.

Характеризуючи взаємини з державами Близького та Середнього Сходу, Узбекистан заявляє про свою готовність найтіснішого співробітництва з усіма країнами регіону, однак пріоритетними для нього залишаються відносини з Туреччиною та Єгиптом, країнами, що відкидають будь-які прояви екстремізму і фанатизму в ісламі. З Іраном, Саудівською Аравією, Пакистаном підписані угоди про економічне співробітництво, від них надходять кредити, однак ставлення до цих країн вельми прохолодне. Такими ж є взаємини Узбекистану з сусіднім Таджикистаном. Це пояснюється тим, що у разі перемоги в Таджикистані "фундаменталістських сил" різко зросте ступінь радикалізації різноманітних ісламських угруповань у Ферганській долині, а також неминуче постане питання про повернення Таджикистану Бухари і Самарканду, що їх таджики вважають (і небезпідставно) своєю

історичною батьківщиною.

Не виключається в недалекому майбутньому й загострення взаємин офіційного Ташкента з Афганістаном, адже шість провінцій Афганістану, розташованих на кордоні з Узбекистаном, населяють переважно узбеки. Упродовж останніх двох десятиліть там виникли і зміцніли власні узбецькі управлінські структури на чолі з генералом Дустумом. Не виключено, що за певних обставин тут може бути проголошена узбецька автономія. У цьому випадку проблема "двох Узбекистанів", їх об'єднання неминуче постане на порядку денному, що може супроводжуватись серйозними регіональними колізіями.

Активна співпраця Узбекистану з Туреччиною стала можливою завдяки концепції тюркської єдності, що її активно пропагував у своїй зовнішньополітичній діяльності колишній турецький президент Сулейман Демірель. Вона, ця активність, позначилася й на розвитку взаємовигідного економічного співробітництва двох країн. В Узбекистані, у першій половині 1990-х рр., з майже двох тисяч зареєстрованих спільних підприємств, близько двохсот - турецькі. Щодо інших держав, що намагаються відігравати роль місцевих силових центрів, то таких підприємств, створених за їх участю, набагато менше: пакистанських - 71, китайських - 42. Турецький капітал віддає перевагу таким секторам узбецької економіки, як сфера послуг, текстильна, харчова, будівельна промисловість, які, щоправда, не потребують великих капіталовкладень.

Діяльність турецького капіталу в бавовняно-переробних галузях органічно вписується в розроблену керівництвом Узбекистану програму, глибокої диверсифікації структури експорту, яка передбачає, зокрема, перехід від вивозу сировини до експорту готової продукції. Так, за участю турецької корпорації "Язекс" здійснюється проект створення в Узбекистані мережі промислових комплексів, які б забезпечували весь цикл переробки бавовни - від сирцю до готових виробів.

Відкинута Європою та мусульманським світом, Туреччина всерйоз розглядає центрально-азійський варіант як найкращий для реалізації власних політичних амбіцій та економічних інтересів, і багато в чому пов'язує з ним своє майбутнє. Проте, слід зауважити, що в Центральній Азії є досить потужні політичні сили, які прагнуть нейтралізувати вплив Анкари на події в регіоні. В першу чергу слід згадати про Росію, яка і надалі намагається посилити інтеграційні процеси на пострадянському просторі. Сьогодні Москва навряд чи повторить помилку М. Горбачова, який вивів війська з Афганістану задля забезпечення спокою Радянської держави і так само залишить Центральну Азію задля збереження стабільності в Росії. Адже остаточна втрата контролю над колишніми віддаленими провінціями, аж ніяк не консолідує імперію.

Іншою силою, вкрай незадоволеною зростанням впливу Анкари на політику центрально-азійських держав, є Китай. Це пов'язано з тим, що проголошене Туреччиною тюркське співробітництво охоплює не лише регіон Центральної Азії, а й цілий центральноазіатський макрорегіон - історичний Туркестан, де майже всюди мешкають споріднені тюркські народи, східна частина якого - Сіньцзян-Уйгурським автономний район належить КНР.

Виходячи із зазначеного, не дивує реалізована 2001 р. спільна російсько-китайська ініціатива про створення на базі "Шанхайської п'ятірки" (РФ, КНР, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан) субрегіональної міжнародної організації - Шанхайської організації співробітництва (ШОС) із залученням до її складу Узбекистану. Створення ШОС стало відповіддю на намагання турецького керівництва реалізувати концепцію так званого "Великого Турану" і збільшити турецьку присутність в регіоні, що сприяла поживленню сепаратистського руху в Сіньцзяні, метою лідерів якого є відокремлення цієї частини Туркестану від КНР та її інтеграція з тюркськими центрально-азійськими сусідами і Туреччиною.

Попри всю важливість взаємин Узбекистану з країнами регіону, визначальною рисою зовнішньої політики держави до андижанських подій (травень 2005 р.) стало успішне балансування офіційного Ташкента між США та Росією. І. Карімов, який тривалий час вдало

підтримував імідж сильного, незалежного керівника, прагматичного та далекоглядного політика, першим серед центрально-азійських лідерів рішуче відмовився від орієнтації на Росію, переорієнтувавшись у торговельно-інвестиційній політиці на західні держави (головним чином на США) й на азіатських лідерів - Південну Корею та Японію.

Антиросійська спрямованість політичного курсу І. Карімова особливо виразною стала навесні 1996 р., коли після в підписання договору про поглиблення інтеграції між Білоруссю, Росією, Казахстаном та Киргизією, узбецький лідер категорично заявив, що "народ Узбекистану ніколи не дозволить скути себе ланцюгами рабства і знову повернутися до старого режиму". Таким чином, президент І. Карімов фактично ототожнив офіційний зовнішньополітичний курс Росії на розвиток та поглиблення інтеграції в рамках СНД з поверненням до "старого режиму". У 1999 р. Узбекистан навіть вийшов з Договору про колективну безпеку, підписаного 1992 р. в Ташкенті лідерами РФ, Білорусі, Казахстану, Таджикистану, Киргизстану і Узбекистану, щоби приєднатися до ГУАМ.

Дистанціювання від Росії означало зближення Узбекистану з США і країнами Заходу. У 1996 р. офіційному Ташкенту вдалося отримати позику в МВФ, що стало своєрідною засадою для міжнародного визнання та довгоочікуваного запрошення у Вашингтон. В американській столиці було досягнуто певного американо-узбецького зближення і взаємопорозуміння, свідченням чого слугували слова тодішнього віце-президента США Альберта Гора, який заявив, що "США надають стратегічного значення Узбекистану, який посідає центральне місце в регіоні з точки зору наших інтересів. Виходячи з того, що тут відбувається, майбутнє Центральної Азії, наші перспективи ми пов'язуємо з Узбекистаном і маємо наміри на нього спиратися".

Сподіваючись на американську підтримку, президент Узбекистану змушений був піти на деякі політичні поступки. Коли 16 червня 1997 р. Комісія США з безпеки та співробітництва в Європі висловила протест з приводу фактів залякування, ув'язнення та відправлення на заслання представників різних релігійних груп в Узбекистані, І. Карімов навіть дозволив деяким з висланих опозиціонерів повернутися на батьківщину.

Особливо тісними американсько-узбецькі взаємини стали після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США. Тоді, як відомо, офіційний Вашингтон пообіцяв надати Узбекистану значну фінансову допомогу та інвестиції в промисловість і сільське господарство за умови надання Узбекистаном своєї території для нанесення спільних з США ударів по базах терористів в Афганістані. При цьому Америка свідомо закривала очі на існування в Узбекистані авторитарного режиму. У березні 2002 р. під час американського візиту президента І. Карімова Узбекистан і США підписали Декларацію про стратегічне партнерство і основи співробітництва між Узбекистаном і Сполученими Штатами. Крім того, була скасована в торговельно-економічних відносинах так звана поправка Джексона-Веніка, що застосовується Сполученими Штатами щодо багатьох постсоціалістичних держав. Це стало свідченням визнання Сполученими Штатами Америки Узбекистану країною з перехідною ринковою економікою.

Незважаючи на декларування керівництвом країни принципу, що зближення з однією державою не повинно відбуватися за рахунок віддалення від іншої, на практиці це не завжди має місце. Цілком реальним стало прохолодне ставлення Узбекистану до СНД та вихід країни з ГУУАМ через нібито незадовільну оцінку її діяльності. Насправді ж, ГУУАМ було принесено в жертву політиці лавірування Узбекистану між інтересами двох політичних полюсів у центрально-азійському регіоні - РФ і США, і стало своєрідною платнею Росії за відносини стратегічного партнерства, що їх декларувала на початку ХХІ ст. Республіка Узбекистан у взаєминах із США.

Події 11 вересня 2001 р. допомогли Узбекистану зміцнити свої позиції лідера центрально-азійського регіону, про що свідчить також перетворення Центрально-Азійського економічного співтовариства на організацію Центрально-Азійське співробітництво (ЦАС) у грудні 2001 р. в Ташкенті під час зустрічі глав держав Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану, ініційованої І. Карімовим. Зміна статусу цього регіонального утворення

всередині СНД означає, що діяльність ЦАС відтоді не обмежується вирішенням питань суто економічного характеру, а регіональний вплив І. Карімова на протипагу ролі президента Казахстану Н. Назарбаєва значно зріс. Крім того, ЦАС - друге після ГУУАМ формування в СНД, в якому не бере участі Росія.

Остаточно зміцнити свої позиції лідера Центрально-азійського регіону Узбекистану завадили, щоправда, криваві події, що сталися у травні 2005 р. в одному з найбільших узбецьких міст Андижані. За офіційною версією в Андижані загинуло 187 осіб, більшість з яких влада назвала "терористичними елементами". Нїбито ісламські екстремісти, які тренувалися у Киргизстані, організували втечу з в'язниці та захопили місцеву андижанську адміністрацію разом із заручниками. Натомість свідки, представники груп захисту прав людини та узбецька опозиція стверджують, що під час заворушень представники сил безпеки першими застосували силу, внаслідок чого постраждало щонайменше 700 цивільних. Крім того, за окремими даними, урядові війська жорстоко придушили повстання не лише в Андижані, але й у Пахтаабаді.

ООН, НАТО, правозахисна організація Human Rights Watch, а також низка держав, в тому числі Франція, Великобританія й США неодноразово зверталися до офіційного Ташкента з вимогою провести міжнародне розслідування подій в Андижані, однак президент Узбекистану відхилив її і заявив, що не допустить міжнародного розслідування. Аналогічну позицію зайняло й МЗС Узбекистану. Усе це поставило режим Карімова на межу міжнародної ізоляції. За такої ситуації зовнішньополітичний курс Узбекистану вже вкотре змінився. Головним стратегічним партнером країни знову було проголошено Росію.

Нормалізація узбецько-російських відносин бере свій початок від травня 2000 р., коли щойно обраний російський президент В. Путін запропонував офіційному Ташкенту стати учасником Шанхайського форуму у складі РФ, КНР, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану, що був створений як механізм регіонального військово-політичного співробітництва. 2005 р. офіційні Москва і Ташкент зійшлися на спільній оцінці Андижанських подій, як таких, що були спрямовані на повалення режиму І. Карімова. Так, зокрема, під час зустрічі з президентом Росії В. Путіним, що відбулася 28 червня 2005 р. в Ново-Огарьово, І. Карімов висловив переконання, що криваві події в Андижані готувались заздалегідь. "У нас достатньо фактів, які підтверджують, що ця операція готувалась кілька місяців, можливо, років". Карімов також заявив, що "Деякі події в Узбекистані, наша самостійніша політика, відмова від низки пропозицій підштовхнули реалізацію цього сценарію". В цілому він переконаний, що події в Андижані були "операцією, підготовленою третіми країнами проти керівництва країни". З цим твердженням Карімова погодився й російський президент.

Водночас, експерти ООН, які змушені були розслідувати події в Узбекистані, перебуваючи в сусідньому Киргизстані, дотримуються іншої думки. В доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини, оприлюдненій на початку липня 2005 р., події в узбецькому Андижані кваліфікуються як "масове вбивство". Після кривавих подій на півдні Узбекистану на територію Киргизстану перейшло близько 500 біженців, більшість з яких згодом відбула до Румунії, щоби звідти переїхати до Канади, США, Данії, Нідерландів.

Після Андижанських подій, і особливо після відмови забезпечити міжнародне розслідування їх наслідків, серйозно погіршилися відносини Узбекистану з ЄС і США, а режим І. Карімова став, як ніколи, близьким до міжнародної ізоляції. Уникнути цього можна було лише через повернення Узбекистану у фарватер Росії, що й сталося влітку 2005 р.

Росія не залишилась в боргу, висловивши Карімову свою підтримку та обурюючись тими, хто йому не довіряє. Власне, стосовно Андижана російське керівництво використовує політичний словник, випробований із часів чеченських подій: міжнародний тероризм, змова, інфільтрація і прикре нерозуміння всього цього Заходом. Визначальною обставиною в російських розрахунках стало те, що позицію Росії щодо подій в Андижані цілковито розділив ще один противник американської гегемонії в регіоні - Китай. Адже і Росія, і Китай однаково не зацікавлені у появі в центрально-азійському регіоні не просто режимів, які орієнтуються на Захід, а й таких, що намагаються впровадити у себе демократію західного зразка.

Таким чином, від Андижанської трагедії найбільший зиск отримала Росія, що, підтримавши чинну узбецьку владу, фактично повернула Узбекистан в орбіту свого впливу. На підтвердження цього 14 листопада 2005 р. президенти Путін та Карімов підписали союзницький договір, в якому, крім економічних, є також положення про надання військової підтримки на випадок іноземної агресії.

Сторони зобов'язалися надавати одна одній військові бази та військові об'єкти на території обох країн. Під час зустрічі І. Карімов заявив, що Росія для Узбекистану "завжди була і залишатиметься опорою та центральним союзником".

А вже наступного дня (15 листопада 2005 р.) Європейський Союз на один рік заборонив в'їзд на свою територію 12 чільним представникам узбецької влади, серед яких, дивним чином, не виявилось прізвища чинного президента І. Карімова. Своє рішення ЄС мотивує тим, що узбецька влада дозволила собі "неадекватне застосування сили" і не дозволяє провести незалежне міжнародне розслідування андижанських подій. Крім того, Євросоюз запровадив економічні санкції проти режиму Карімова, в тому числі ембарго на продаж зброї, військового та іншого устаткування Узбекистану, що могло би сприяти посиленню "внутрішніх репресій" (санкції з боку ЄС були частково скасовані восени 2008 р.).

В цілому, події в Андижані серйозно погіршили взаємини Узбекистану з Євросоюзом і США. Адміністрація Дж. Буша заморозила понад 20 млн дол потенційної допомоги Узбекистану, а до Конгресу США було внесено проект резолюції про відкриття справи проти президента Узбекистану І. Карімова в Міжнародному кримінальному суді у зв'язку з Андижанськими подіями. Офіційний Ташкент в боргу не залишився і висунув вимогу до американських військ, щоб ті покинули орендовану авіабазу "Карші -Ханабад".

Стосовно узбецько-українських міждержавних відносин, то вони регулюються Договором про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва, підписаного в Києві 19 лютого 1998 р. під час офіційного візиту президента Узбекистану І. Карімова в Україну. В ньому міститься положення про стратегічне партнерство двох країн. До Узбекистану Україна експортує продукцію чорної металургії та машинобудування, хімічну та електротехнічну продукцію, продовольство. У квітні 2001 р. розпочалися поставки до України узбецького природного газу навзаєм поставок металопродукції та технологічного обладнання. Однак цей проект виявився недовговічним: слабкістю офіційного Ташкента після андижанських подій 2005 р. одразу ж скористалася Росія, яка взамін за підтримку режиму І. Карімова зажадала викупити увесь узбецький експортний газ на роки вперед, тим самим позбавивши Україну альтернативного і порівняно дешевого джерела постачання енергоносіїв.

Республіка Узбекистан проводить лінію на подальше зближення з країнами Європи, Північної Америки та Японії у військовій та економічній сфері. Значний інтерес до Узбекистану виявляють міжнародні регіональні організації, такі як НАТО, МАГАТЕ, за новою схемою розвивається співпраця з Європейським Союзом, а також розвинені країни Західної Європи, зокрема ФРН, яка передбачає розвивати співпрацю у сфері регіональної безпеки, боротьби з тероризмом, в економічній площині та ін. Особливий інтерес до Центральноазіатського регіону виявили США, які почали створення поясу безпеки, покладаючись передусім на Узбекистан, економічний та військовий потенціал якого є одним з найбільших серед країн регіону, та на Таджикистан, який має найбільшу протяжність кордону з Афганістаном. Останнім часом цим країнам надано відчутну фінансову допомогу. Республіка набула членства в ГУАМ (1999 р.), вбачаючи в цьому об'єднанні реальні перспективи, а згодом, напередодні президентських виборів під тиском Росії, вийшла з цієї міжнародної організації.

Українсько-узбецькі відносини започатковані Договором про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво від 28 жовтня 1991 р. Дипломатичні відносини між державами було встановлено 14 серпня 1992 р. Під час візиту президента Узбекистану І. Карімова до Києва 25 серпня 1992 р. укладено новий Договір про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Узбекистан, ратифікований 10 грудня 1992 р. Верховною Радою України. З 1993 р. в Узбекистані діє посольство України,

а з 1995 р. — посольство Республіки Узбекистан в Україні.

Узбецька сторона, підтримуючи самостійний зовнішньополітичний курс нашої держави, виявляє свою заінтересованість у збереженні сильної суверенної України, у співробітництві з Україною в галузі виробництва та поставок авіаційної техніки, вантажних перевезень, військово-технічних зв'язків, розвитку режиму вільної торгівлі, постачань продуктів харчування, зокрема цукру. У низці важливих документів — угоди про взаємні інвестиції та їх захист, про неторгові платежі, співробітництво в галузі повітряного та залізничного транспорту, зв'язку, торгівлі, банківської та митної діяльності, про участь України в розробці нафтогазодобувного комплексу та золоторудних родовищ Узбекистану. Розгортанню співробітництва обох країн сприяла Декларація про основні напрями економічної співпраці між Україною та Республікою Узбекистан (1994 р.), угоди про військово-технічне співробітництво. Між Україною та Узбекистаном укладено кілька десятків угод, у червні 1995 р. підписано Договір про поглиблення економічної інтеграції, а також Угоду про співробітництво в галузі науки, культури, охорони здоров'я, спорту, туризму, інформації тощо.

Україна отримує з Узбекистану газ: ПАТ “Газпром” постачає на український ринок, крім 53 млрд куб. м свого газу, ще 10 млрд куб. м узбецького. З урахуванням розробки існуючих перспективних газових і нафтових родовищ Узбекистану може стати важливим партнером України у розв'язанні проблем енергозабезпечення. На жаль, остаточне вирішення цього питання гальмувалося неконструктивною позицією російських енергетичних структур, що встановили монополні, не виправдано завищені тарифи на транзит центрально азіатських енергоносіїв у треті країни.

Потенціал українсько-узбецьких відносин повною мірою ще не реалізований. Зростає торговельно-економічний обіг між країнами: у 1994 р. — 165 млн дол., а у 2008 р. — 2,6 млрд, тенденція збільшення негативного сальдо України зберігається. Узбецькі інвестиції в економіку України незначні — близько 50 тис. дол. В Україні діє 9 підприємств з узбецьким капіталом, 6 — спільних. З метою розгортання співпраці в енергетичних галузях Україна уклала з Узбекистаном кілька угод: про постачання природного газу з Республіки Узбекистан в Україну, про транзит в Україну туркменського природного газу через територію Республіки Узбекистан, про розвиток виробничої кооперації між Держнафтогазпромом України і Національною Корпорацією “Узбекнафтогаз”. Українські та узбецькі фахівці співробітничать з питань пошуково-розвідувальних робіт, оцінки прогнозних ресурсів нафти і газу у регіонах, розробляють проекти облаштування родовищ нафти і газу, впроваджують методи інтенсифікації видобутку нафти, захисту наземного і підземного обладнання від корозії. Українська сторона запропонувала здійснювати обслуговування нафтових і газових промислів вахтовим методом, обстеження технічного стану, розробку проектів реконструкції та капітального ремонту нафтогазотранспортних систем, поставку обладнання для нафтогазової галузі, створення спільних підприємств, у тому числі з участю третіх країн, проводити підготовку кадрів для нафтогазової галузі тощо.

Традиційно між країнами розвивається військове співробітництво, початок якому було покладено підписанням низки угод 1994 р. Серед найважливіших питань співпраці — поставка озброєння, військового майна, запасних частин, організація ремонту і надання послуг військового призначення, а також виконання контрактів про капітальний ремонт і виготовлення різних видів військової техніки (танків Т-72, Т-64, машин БРЕМ-1, БРЕМ-2, ТРМ-У) та ін.

Україна експортує до Узбекистану цукор, кондитерські вироби, м'ясо та субпродукти, тютюн, вироби з чорних металів, продукцію машинобудування (котли, обладнання, електричні машини та їх частини), продукцію хімічної та нафтохімічної промисловості (матеріали мастильні, шини пневматичні гумові, вуглеводи циклічні). З Узбекистану в Україну ввозиться продукція легкої промисловості (бавовняне волокно, тканини), хімічної та нафтохімічної промисловості (нафта та нафтопродукти, сира нафта), кольорової металургії (мідь та вироби з неї, цинк, алюміній необроблений тощо), а також продукція АПК (у тому

числі тютюну і виробу з нього).

Інтенсивному розвитку двосторонніх зв'язків перешкоджають неузгодженість розрахунків за минулі роки, недопоставка українським партнерам у 1995 і 1996 рр. бавовни-сирцю. Зазначені проблеми покликана усувати українсько-узбецька комісія з торговельно-економічного і гуманітарного співробітництва.

Україна опікується співвітчизниками, яких проживає в Республіці Узбекистан понад 300 тис. В Узбекистані за сприяння С. Мансурова-Ковригенка українця за походженням організовано український культурний центр "Батьківщина", який проводить значну культурно-просвітницьку та організаційну роботу з популяризації надбань української культури. Українська (часто примусова) еміграція до азіатських республік тривала більш як 200 років. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у 20–30-х роках ХХ ст. Останнім часом з огляду на об'єктивні причини (складне внутрішньополітичне становище у сусідньому з Узбекистаном Таджикистані, труднощі у здобутті вищої освіти, недостатнє володіння узбецькою мовою тощо) розпочався виїзд українців в Україну і Росію.

Двосторонні відносини України з азіатськими країнами СНД є стрижневими, хоча в азіатському просторі є безліч проблем.

Основна серед них та, що держави цього регіону ніколи не будувалися за національною ознакою. Проблемою Ферганської долини є існування узбецьких ексклавів у Киргизії і Таджикистані.

Через територіальні проблеми, що існують між Таджикистаном і Узбекистаном, у 2001 р. введено візовий режим між сусідами.

Це може перешкодити відновленню Великого шовкового шляху, який колись пролягав цією територією. Під знаком питання залишаються і проекти ТРАСЕКА. Після введення візового режиму Узбекистан в односторонньому порядку почав укріплювати кордон, відгородивши колючим дротом і замінувавши 70 % прикордонної смуги. Кожного року десятки мирних жителів з обох боків кордону підриваються на мінах. Є проблеми з таджицьким населенням і в Киргизії, яке зв'язане з материком лише однією дорогою. Прикордонні проблеми країн Центральноазіатського регіону, нестабільність в регіоні не сприяють розвитку стабільних відносин цих країн з іншими державами, у тому числі й розширенню співробітництва з Україною.

Питання до самопідготовки:

1. Охарактеризуйте геополітичне середовище Узбекистану та з'ясуйте основні загрози національній безпеці держави.
2. Проаналізуйте зовнішню політику Узбекистану в контексті його геополітичних інтересів.
3. Опишіть взаємостосунки України з Узбекистаном.

Лекція 13. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ТУРКМЕНИСТАН

[1, с. 105-108; 5, с. 144-162].

1. Основні тенденції сучасного становища Туркменістану. Його політичні, демографічні, економічні характеристики. Державний лад та політика. Політичні партії та організації.
2. Проголошення незалежності Туркменістану. С. Ніязов. Референдум про незалежність республіки. Президентські вибори 1992 р. Встановлення диктатури С. Ніязова. Референдум 1994 р. про подовження повноважень президента.
3. Особливості внутрішньополітичного, економічного та соціального розвитку туркменського суспільства. Прихід до влади Г. Бердимухамедова.
4. Основні тенденції ЗП Туркменістану на сучасному етапі. Політика державного нейтралітету та визнання нейтралітету з боку ООН (12 грудня 1995 р.). Відносини з Туреччиною. Курс на стратегічне партнерство. Економічні особливості турецько-

туркменських відносин. Туркменсько-іранські відносини. Відносини з Пакистаном та Афганістаном. Проблема Каспію в зовнішній політиці Туркменістану.

5. Відносини з країнами пострадянського простору. Курс на створення балансу у відносинах з країнами Заходу (90-ті рр. ХХ ст.). Зближення з офіційною Москвою в 2004 — 2006 рр. Причини та передумови налагодження відносин з Росією. Особлива позиція Туркменістану в СНД.

6. Відносини з США. Геополітична, енергетична, інвестиційна, військова складова відносин. Американські військові бази в республіці.

7. Українсько-туркменські відносини. Їх енергетична складова. Основні проблеми у двосторонніх відносинах.

Основним принципом зовнішньої політики Туркменістану проголошено постійний нейтралітет. Туркменістан - перша країна в практиці ООН, що отримала статус нейтральної держави з усіма його наслідками і привілеями. 12 грудня 1995 р. Генеральна Асамблея ООН присвоїла Туркменістану статус постійного нейтралітету. Тому Туркменістан не бере участі в Договорі про колективну безпеку держав СНД 1992 р. і військовому співробітництві з Росією на двосторонній основі. Також Ашгабат вийшов з Бішкецької угоди від 9 жовтня 1992 р. про безвізове пересування громадян СНД територіями країн-учасниць.

Основні напрями сучасної зовнішньої політики Туркменістану визначені в "Декларації про зовнішньополітичний курс Туркменістану в ХХІ столітті на принципах постійного нейтралітету, миролюбства, позитивного добросусідства і демократії", що була прийнята 27 грудня 1999 р. Халк Маслахати (Народною Радою) Туркменістану.

Щодо місця та ролі Туркменістану в системі міждержавних відносин в центрально-азійському регіоні, то офіційний Ашгабат тривалий час зберігав нейтралітет стосовно неформального суперництва Казахстану і Узбекистану за неофіційну регіональну першість. Однак після відвідин С. Ніязова з офіційним візитом Бухари у листопаді 2004 р. і підписання ним та президентом І. Каримовим узбецько-туркменського договору "Про дружбу, зміцнення довіри і розвиток співробітництва", офіційний Ашгабат частково відійшов від політики нейтралітету. Туркменістан і Узбекистан відновили відносини, розірвані з вини Ашгабату у 2002 р., і заявили про "вічну дружбу". Експерти вважають, що туркменсько-узбецьке зближення носило передусім анти казахський аспект і стало спробою формування нового "центру сили" (Ташкент-Ашгабат) на противагу тісній взаємодії Казахстану, Киргизстану і Таджикистану.

Туркменістан доби президента С. Ніязова (1990-2006 рр.) став єдиною країною центрально-азійського регіону, лідер якої займав однозначно незалежну й чітку позицію в діалозі зі США. Зокрема, Туркменістан відмовився розмістити на своїй території війська США та їх союзників після трагічних подій 11 вересня 2001 р. Щоправда Ашгабат змушений був згорнути співробітництво з афганським режимом талібів, з яким підтримував ділові конструктивні стосунки з 1996 р., коли таліби стали найвпливовішою військово-політичною силою в Афганістані. Проігнорувавши ініційований Іраном і Росією саміт в Алмати у жовтні 1996 р., на якому розроблялись заходи з протидії руху "Талібан" - головній загрозі безпеки регіону, Туркменістан навіть відкрив своє генеральне консульство в Гераті - найважливішому центрі північно-західного Афганістану.

Співпраця з талібами мала економічний підтекст: в грудні 1997 р. Ашгабат підписав договір про формування консорціуму для прокладання газопроводу з туркменського родовища Довлетабад до пакистанського міста Мултана через афганську територію. З прокладанням цієї магістралі Туркменістан отримав би місткий ринок Пакистану, а Афганістан - суттєві прибутки від транзиту і можливість частково вирішити проблему зайнятості населення. Зближення з талібами негативно вплинуло на Туркменсько-іранські взаємини: 1998 р. було навіть відкликано іранського посла в Ашгабаті.

Та подія стала єдиною, що затьмарила партнерські стосунки Туркменістану з Ісламською Республікою Іран (ІРІ), що однією з перших визнала незалежність Туркменістану

й встановила рівноправні відносини з ним. Взаємини двох держав, як зазначав 2003 р. президент Туркменістану С. Ніязов, є "братніми" й "позбавленими взаємної підозріливості". Країни об'єднує спільний кордон, до якого є дотичними чотири з п'яти областей Туркменістану, а також багатотисячолітня історична, конфесійна й цивілізаційна спорідненість. Територія нинішнього Туркменістану неодноразово входила до складу історичного Ірану, а столиця легендарної іраномовної Парфії, Ніса, розташовувалась неподалік теперішньої туркменської столиці.

Розвиваючи двосторонні відносини, Іран керується передусім прагматичними інтересами - зміцнити свої позиції в Центральній Азії, отримати максимальну вигоду як від наявних в Туркменістані величезних запасів вуглеводнів, так і від його зручного геополітичного положення на перетині транзитних шляхів. Вагомим фактором добросусідства є наявність на півночі Ірану значного масиву туркменського населення, що зберегло родинні зв'язки зі своїми співплемінниками по той бік кордону.

Окрім того, обидві держави вважаються своєрідними "ізгоями". ІРІ є такою через конфронтаційну політику релігійного керівництва країни, що налаштувала проти персів значну частину світу. Ізоляція Туркменістану є наслідком порушення режимом першого президента країни С. Ніязова прав людини, повного нехтування демократичних норм і процедур.

Правова база двостороннього співробітництва складає близько 150 договорів і угод, в тому числі й про взаємну юридичну допомогу громадянам обох країн. Стабільна внутрішня ситуація в цих країнах сприяє розвитку транзитних операцій через їх території. ІРІ є другим після Росії важливим економічним партнером Ашгабату: з 1992 до 2006 р. двосторонній товарообіг зріс з 52 тис. дол США до 1,4 млрд В Туркменістані працюють представництва понад 200 іранських фірм. За допомогою Ірану в Туркменістані збудовано (або будується) близько 100 промислових об'єктів, що дозволило країні отримати найсучасніші технології в прокладенні комунікацій, виробництві будматеріалів, медичних препаратів, комплексів хімічного водоочищення тощо. У травні 1996 р. введено в експлуатацію залізницю Теджен - Серахс - Мешхед, що забезпечує вихід держав центрально-азійського регіону до портів Перської затоки. У 1998-2006 рр. цією магістраллю перевезено 14 млн т вантажів, що поповнило туркменську казну на 218 млн дол США.

Пріоритетним напрямком двостороннього співробітництва є нафтогазовий сектор: Іран є основним імпортером туркменської нафти. Його частка вже 1997 р. становила 52 % й щороку зростає. В липні 1998 р. підписано першу угоду про транспортування туркменської нафти до іранських портів Перської затоки. Фірми ІРІ беруть участь у розвідці та бурінні скважин, перемигши в декількох міжнародних тендерах. Експорт туркменського газу в Іран та потенційна можливість його транспортування через іранську територію до держав Середземномор'я, Європи, а також через іранські порти в Перській затоці - на Далекий Схід і в Південно-Східну Азію, покінчили з монополією Росії в постачанні туркменського газу. Іран надав значну фінансову допомогу Туркменістану в прокладанні газопроводу Корпедже - Курт-Куї довжиною 200 км, введеного в експлуатацію 1998 р. Цим газопроводом, пропускна здатність якого 12 млрд куб. м на рік, блакитне паливо постачається до Ірану.

Плідно співпрацюють обидві держави й у створенні спільної енергосистеми: у 2003 р. введена в експлуатацію спільно збудована ЛЕП між Балканабатом (Туркменістан) й іранським Аліабадом, а 2007 р. розпочато будівництво нової ЛЕП, що з'єднає туркменське м. Мари з іранським Мешхедом. За підсумками 2006 р. Іран став найбільшим імпортером туркменської електроенергії: його частка становила 55 %.

Те, що відносини з Іраном є пріоритетним зовнішньополітичним напрямком Туркменістану, підтверджує статистика взаємних візитів лідерів обох держав. Зі своїм іранським колегою А. А. Хашемі-Рафсанджані (президентом ІРІ у 1989-1997 рр.) С. Ніязов зустрічався 16 разів, а президент ІРІ у 1997-2005 рр. С. М. Хатамі свій перший закордонний візит здійснив до Ашгабату. Нинішній президент Ірану М. Ахмадінежад, хоч і здійснив свій перший візит до Сирії, висловився, перебуваючи в липні 2006 р. у своєму першому

центрально-азійському турне, за максимальне використання можливостей співробітництва з Туркменістаном.

Тегеран жодним чином не хотів би погіршення відносин з Ашгабатом через зміцнення останнім співпраці в нафтогазовій сфері з країнами Заходу та Близького Сходу, адже вважає Туркменістан своїм стратегічним партнером. Особливе занепокоєння Ірану викликають контакти нового туркменського керівництва з американською компанією "Шеврон" - одним з визнаних світових лідерів нафтогазового бізнесу, керівники якої під час зустрічі з президентом Г. Бердимухаммедовим в травні 2007 р. отримали пропозицію щодо участі компанії в геологорозвідці, переробці нафти й освоєнні родовищ туркменського каспійського шельфу. В цьому ж контексті можна розглядати й досягнення домовленості про залучення інвестицій у розвиток туркменського нафтогазового комплексу найбільших фірм Саудівської Аравії. Занепокоєний Іран й продовженням взаємовигідної співпраці Ашгабату з ізраїльською компанією "Мерхав", яка свого часу залучила для реконструкції Туркменба-шинського комплексу нафтопереробних заводів 1,5 млрд дол інвестицій. 27 березня 2007 р. відбулася зустріч керівників цієї компанії з президентом Туркменістану, під час якої ізраїльська компанія виклала нові пропозиції, реалізація яких сприятиме активізації туркменсько-ізраїльського співробітництва.

Стосовно відносин Туркменістану з іншими країнами регіону, то доволі плідно розвиваються туркменсько-турецькі взаємини. Туреччина приваблює офіційний Ашгабат не лише близькістю мови й культури, а й як країна, що уникла релігійного екстремізму і тісно пов'язана із Заходом. Багато туркменської молоді навчається в Туреччині.

Значна увага туркменським керівництвом приділяється розвитку взаємин з Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром, Об'єднаними Арабськими Еміратами та іншими арабськими державами, які Ашгабат вважає за взірець, який треба наслідувати і які можуть стати джерелом інвестицій для туркменської економіки. Намагаючись поширити свій вплив на Центральну Азію, Саудівська Аравія фінансує будівництво в Туркменістані мечетей і медресе, сприяє популяризації ісламу. Домагаючись особливої допомоги від мусульманського світу, президент С. Ніязов запропонував відкрити в Ашгабаті філію організації Ісламська конференція зі статусом Комітету з культурних і соціальних питань Середньої Азії і Казахстану. Саудівська Аравія, Кувейт, інші арабські держави надали Туркменістану значні кредити. Символічно, що свій перший закордонний візит новий президент Туркменістану Г. Бердимухаммедов здійснив до Саудівської Аравії. Склад туркменської делегації, в якій були представлені керівники економічного і соціально-культурного блоків уряду республіки, вказує на сфери потенційної співпраці двох країн. Окрім співробітництва у нафтогазовій галузі, офіційний Ер-Ріяд, що є конкурентом Тегерана в боротьбі за лідерство в ісламському світі, особливо зацікавлений у прогресі ісламської освіти, будівництві мечетей та збільшенні кількості туркменських паломників до мусульманських святинь.

Доволі динамічно розвиваються й українсько-туркменські міждержавні взаємини, які базуються на Договорі про дружбу і співробітництво від 10 жовтня 1992 р. На початку 2000-х рр. Туркменістан був найбільшим постачальником природного газу в Україну (близько 40 млрд куб. м щороку).

Сучасний Туркменістан знаходиться поза сферою ефективного впливу Росії, але й не завдає їй значних проблем. Стабільність в Туркменістані, що трималася на авторитеті С. Ніязова, були вигідні і Росії, й Заходу. Новий президент Г. Бердимухаммедов (з лютого 2007) один з перших закордонних візитів здійснив до Москви, підтвердивши підписані Ніязовим контракти з "Газпромом". 12 травня 2007 р. в м. Туркменбаші президент Туркменістану підписав з російським і казахстанським президентами спільну декларацію про будівництво Прикаспійського газопроводу, 360 км якого пройде територією Туркменістану, 150 км - Казахстану, а потім стикується з діючим з радянських часів газопроводом Середня Азія - Центр. Будівництвом цієї магістралі, що має розпочатися в другій половині 2008 р., Росія намагається заблокувати будівництво активно лобійованого Заходом альтернативного Транскаспійського трубопроводу, що має постачати Центрально-азійські вуглеводні до

Європи в обхід Росії. Президент Туркменістану Г. Бердимухаммедов виявляє зацікавленість в будівництві обох трубопроводів, і через те, що видобуток газу в Туркменістані 2007 р. становив вже 80 млрд куб. м, й тому, що ідея спорудження обох газопроводів цілком відповідає світовій тенденції диверсифікації маршрутів транспортування енергоносіїв.

У контексті відносин Ашгабата із Заходом на користь Г. Бердимухаммедова грає його демонстративна готовність до лібералізації країни і декларована політика "відкритих дверей".

Велика політична та економічна залежність країн Центральної Азії від Російської Федерації, а також відсутність спільних політичних та економічних проектів між Україною та країнами регіону значно знижують перспективність даного зовнішньополітичного напрямку. Географічна віддаленість регіону та фактичне блокування Росією транзитно-торговельного доступу України до нього значним чином продовжують впливати на негативну динаміку розвитку міждержавних відносин із країнами Центральної Азії.

З 2015 року - протягом цих років Центрально-азійський напрям через низку об'єктивних причин (як через прозахідний вектор зовнішньої політики України, так і через російсько-український конфлікт, а також географічну віддаленість регіону) не став одним із пріоритетних, а стагнація зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин між Україною та державами ЦА оформилась у сталу реальність. За винятком декількох економічно привабливих проектів обсяги експорту-імпорту товарів і послуг між Україною та державами ЦА залишаються загалом незначними, зберігається стійка тенденція до подальшого зниження взаємної ділової активності. Фактично, відсутність спільного економічного та політичного порядку денного, законсервованість пострадянських режимів країн ЦА, фокусування їх на власному порядку денному, економічна та політична залежність від Росії призвели до ситуації виходу України з регіону в середньостроковій перспективі. Важливим показником дефіциту перспективних відносин із країнами регіону є їх уже усталена зовнішньополітична позиція щодо питання російської окупації Криму. Російський вплив на режими зазначених країн та відсутність ефективної української присутності в регіоні закривають його для подальшого перспективного співробітництва з Україною.

Політичний інтерес/залученість: Український політичний інтерес до регіону Центральної Азії знаходиться на стабільно низькому рівні. Тематика розвитку відносин із країнами регіону (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан) є відсутньою практично у всіх програмах парламентських політичних партій (за винятком партії «Опозиційна платформа – За життя», в програмі якої зазначено про необхідність розвитку торгово-економічних зв'язків з країнами СНД) та у тематиці офіційних виступів чи заяв впливових українських політиків.

В українському політичному класі сформоване розуміння неможливості повноцінного партнерства з країнами Центральної Азії без вирішення «російського питання». Через їх відчутну політичну «проросійську» ангажованість розвиток політичного діалогу та економічних відносин між Україною та країнами регіону є вкрай ускладненим та обмеженим. Фактично наразі в Україні відсутні представники політичної еліти, які б розглядали «центрально-азійський» вектор зовнішньополітичного співробітництва як самодостатній напрям або як об'єкт політичних інвестицій.

У виступі Міністра закордонних справ України В. Пристайка у ВРУ перед його призначенням серед завдань дипломатичної служби було зазначено повернення експортних ринків, просування українського експорту товарів і послуг, розширення торговельно-економічних зв'язків України, в т.ч. і з державами Азії.

Інституційна співпраця: Рівень координації діяльності між інститутами української влади у питаннях співробітництва з країнами ЦА можна визначити як задовільний. Відкриті конфлікти або протистояння між ними щодо поточних питань співробітництва із країнами регіону відсутні. Серед позитивних зрушень 2019 р. – призначення нового Посла України до Таджикистану. Водночас наразі відсутні послы України в Узбекистані та Казахстані.

Стратегічне бачення: Двосторонні міждержавні відносини з країнами регіону не розглядаються як перспективні або стратегічні. У стратегічному пакеті (Закон України «Про

засади внутрішньої і зовнішньої політики», Стратегія національної безпеки України, Воєнна доктрина України, Стратегія Україна – 2020, Стратегічний оборонний бюлетень України, Експортна стратегія України: Дорожня карта стратегічного розвитку торгівлі (2017 – 2021)) будь-які згадки про країни регіону ЦА відсутні.

Діяльність: З огляду на загалом низький рівень міждержавних відносин між Україною та державами Центральної Азії співробітництво зосереджувалось на рівні активності дипломатичних представництв, окремих органів виконавчої влади, бізнесу та громадянського суспільства. При цьому «проривних» проєктів не спостерігається. Протягом 2019 р. «діалог високого рівня» між лідерами країн регіону та Україною фактично не відбувався.

Винятком стали контакти з Казахстаном, зокрема, зустрічі Президента України В. Зеленського з Першим Президентом Казахстану Н. Назарбаєвим у рамках візиту до Японії та Президентом Казахстану К. Токаєвим під час участі у 74-й сесії ГА ООН. В Японії сторони обговорили питання війни на Донбасі та окупації Криму, зокрема, повернення полонених та перезапуск дипломатичних перемовин, а також можливості збільшення товарообігу між Україною та Казахстаном. Н. Назарбаєв заявив, що Казахстан завжди підтримував територіальну цілісність і суверенітет України. Під час зустрічі з Президентом К. Токаєвим сторони обговорили широке коло питань двосторонньої співпраці та запросили одне одного здійснити взаємні візити. Аналогічні питання були обговорені під час зустрічі В. Зеленського із заступником Голови Сенату Парламенту Казахстану Б. Бекназаровим у травні 2019 р. Дані контакти хоча і створюють загалом позитивний фон для активізації відносин і вирішення проблемних питань, проте відсутність конкретних стратегічних проєктів між країнами обмежує можливість суттєвої зміни зовнішньополітичної позиції Казахстану в бік України – заяви переважно мають протокольний та символічний характер.

Основні питання, що наразі продовжують вирішуватися Україною у рамках двосторонніх форматів із країнами регіону ЦА, зосереджено, в основному, в економічній та гуманітарно-правовій площині.

Результати: 2021 р. очікувано не став роком відновлення позицій України у ЦА. Стагнація зовнішньополітичних відносин та перешкоди з боку Росії стосовно зовнішньоекономічних відносин між Україною та країнами регіону оформилася у сталу реальність. Відсутність спільного порядку денного у стосунках із країнами Центральної Азії та об'єктивні складнощі в комунікації на міждержавному рівні створили ситуацію, за якої регіон ЦА випав зі стратегічної перспективи української політики. Вкрай знижені протягом останніх років обсяги експортно-імпорتنих операцій та транспортно-логістичні можливості між Україною та країнами регіону. Окремою проблемою є відсутність прямого авіасполучення між Україною та Киргизстаном, Таджикистаном, Узбекистаном, Туркменістаном, що, безумовно, ускладнює економічну та гуманітарну співпрацю. Спроби відновити у 2019 р. пряме авіасполучення з Узбекистаном та Таджикистаном позитивного результату не принесли.

Також залишаються традиційними негативні позиції Центрально-азійських держав під час голосування за «українські» резолюції в ООН. Так, 18 грудня під час голосування за резолюцію ГА ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, Україна» проти проголосували Казахстан та Киргизстан, (Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан не брали участі у голосуванні). Під час голосування за резолюцію «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, Україна, а також частин Чорного й Азовського морів» (9.12) проти проголосував Киргизстан, Казахстан утримався, Таджикистан, Узбекистан та Туркменістан не голосували.

Республіка Туркменістан. Відносинам з Туркменістаном Україна приділяє особливу увагу, оскільки вбачає в них стратегічні важелі альтернативних джерел постачання газу. Принципами діяльності на міжнародній арені *керівництво держави проголосило позитивний нейтралітет*, невтручання у внутрішні справи інших країн та рівне взаємовигідне партнерство. 12 грудня 1995 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію про постійний нейтралітет Туркменістану. Держава виступає за ліквідацію зброї масового знищення, за

розв'язання конфліктів тільки політичними засобами і наголошує на своїй повазі до суверенітету й територіальної цілісності сусідніх країн. Керівництво країни розвиває двосторонні відносини як з Афганістаном, Іраном, Туреччиною, так і з Україною, Білоруссю, Росією і США. Основним зовнішньополітичним і торговельним партнером Туркменистану традиційно продовжує бути Росія. Пріоритетними для себе Туркменистан вважає також відносини з Узбекистаном, Казахстаном, Іраном, Туреччиною, США (які презентують його інтереси на Заході), Францією, Індією, Китаєм. Останнім часом спостерігається помітна активізація туркменської дипломатії на західному та азійському напрямках і охолодження — на російському. Активна позиція багатовекторності підкріплюється низкою договорів та угод, у тому числі зовнішньоекономічного характеру. Найважливішими з-поміж них є Угода про подальший розвиток міждержавних відносин з Україною, аналогічні документи з Іраном і Афганістаном та ін.

Туркменистану в політиці та економіці України належить стратегічне становище, зумовлене значним постачанням енергоносіїв. Дипломатичні відносини між Україною і Туркменистаном були встановлені 10 жовтня 1992 р. під час візиту Президента України Л. Кравчука до Ашгабата. Тоді ж укладено Договір про дружбу і співробітництво між країнами. Договірноправова база українсько-туркменських зв'язків значно розширилася під час візиту прем'єр-міністра України (лютий 1993 р.), підписанням 12 угод і протоколів про подальше співробітництво. Розвиток договірно-правової бази здійснюється в основному у сфері економічного співробітництва. Більшість із підписаних угод і протоколів мали короткострокову дію (один–два роки) і торкалися в основному питань поставок туркменського газу в Україну та розрахунків за нього. Всього на різних рівнях з Туркменистаном підписано майже 90 документів, більшість яких стосується питань економічної співпраці. Найважливішими серед них поза базовим Договором про дружбу і співробітництво є *Угода про співробітництво у сфері міжнародного автомобільного сполучення (1993 р.)*, *Угода про реструктуризацію державного боргу України Туркменистану за 1993 р.* щодо поступової до 2002 р. виплати боргу, *Угода про порядок розрахунків за поставки газу в 1994 р.*, *Угода про вільну торгівлю*, *Угода про виробничу кооперацію тощо.* У листопаді 1994 р. під час візиту президента України до Туркменистану було підписано міжурядову угоду про відкриття посольств (відкриті в 1995 р.) та ін. Наступного року під час візиту в Україну президента Туркменистану С. Ніязова обговорювалося питання про постачання газу в Україну. Співпраця України і Туркменистану в енергетичній сфері із середини 90-х років регулювалась Угодою між Міністерством енергетики та електрифікації України і Міністерством енергетики та промисловості Туркменистану про співробітництво в галузі енергетики і промисловості на 1996–1997 рр. (січень 1996 р.). За угодою українські підприємства та організації мали брати участь у реалізації низки проектів, серед яких: будівництво лінії електропередач (ЛЕП), електричної підстанції “Сейді”, ремонт енергетичного устаткування Марійської ДРЕС. Головним виконавцем робіт з української сторони виступала Державна акціонерна холдингова компанія “Енергобуд”.

У результаті неврегульованості міждержавних правових норм (на жаль, з українського боку) практично не діє угода про вільну торгівлю: імпорт з Туркменистану в Україну оподатковується ПДВ у розмірі 20 % та фіскальним податком — 0,2 %, а на товари, що вивозяться з України в Туркменистан, податки не нараховуються. Практично не існувало на міждержавному рівні договірної бази в культурній і гуманітарній сферах. Цю прогалину частково заповнили домовленості, досягнуті 1998 р.

Україна і Туркменистан уклали низку угод стосовно співробітництва у газовидобувній галузі. Природний газ в Україну почав надходити з Туркменистану з листопада 1992 р. У 1994 р. обсяги поставок досягли 28 млрд куб. м. Відомо, що країна щорічно видобуває понад 80 млрд куб. м газу. Обидві держави мали труднощі щодо реалізації домовленостей, пов'язані з транспортуванням та оплатою. Враховуючи газові поставки, Туркменистан традиційно входить у десятку країн світу найбільшого товарообігу з Україною і посідає другу позицію

серед країн СНД: у 1995 р. цей показник дорівнював близько 1 млрд дол., а у 2006 р.— 3, 7 млрд дол.

Наступною сходинкою розвитку українсько-туркменського співробітництва стало залучення до нього іранської сторони. Меморандум про тристороннє співробітництво між Україною, Туркменистаном та Ісламською Республікою Іран було укладено в квітні 1995 р. Вихід зі складного становища щодо платежів за газ було віднайдено у постачанні української продукції до Ірану за рахунок частини оплати поставок туркменського газу в Україну. Згідно з міжурядовою угодою від 5 листопада 1994 р. дер жавний борг України перед Туркменистаном становив 713,4 млн дол. Протягом 1995 р. українська заборгованість за газ була повністю погашена. Нова заборгованість регулювалася домовленістю про реструктуризацію українського боргу Туркменистану, який виплачувався протягом 1997–2001 рр. Фактично, Туркменистан надавав Україні державний кредит з поступовим погашенням. У 1997 р. Україна сплатила 133,2 млн дол. основної суми боргу та 39,1 млн дол. відсотків. До того ж у рахунок погашення реструктурованого боргу зараховуються витрати на підготовку спеціалістів для азіатського партнера в навчальних закладах України. Однак це незначні суми (близько 8 млн дол.), що не впливали на картину заборгованості загалом. На початку 1998 р. сума боргу вже становила 563,4 млн дол., частку її — 140,9 млн (основної суми) і 35,7 млн (відсотки) було погашено протягом 1998 р.

Туркменистан є однією з країн найбільшого імпорту в Україну, який становив наприкінці 90-х років 750 млн дол., а в 2008 р. — 5,6 млрд. Нагадаємо, що 97 % українського імпорту становлять природний газ, продукти нафтохімії, майже дві третини експорту — це продукти харчування та засоби наземного транспорту. Туркменський газ надходить в Україну транзитом через Узбекистан, Росію і Казахстан. Існують проблеми з доставкою туркменського газу в Україну, що спричинено політикою Росії (РФ скуповує газ на кордоні і перепродує Україні). 2003 року Росія і Туркменистан уклали довгострокову угоду на 25 років щодо закупівлі газу. Отже, особливістю ситуації є те, що в туркменському газі заінтересована третя сторона — Росія, яка запропонувала хоча й нижчу планку закупівлі газу, ніж Україна, але стовідсотковою валютою.

Вірогідно запропонована українськими економістами схема щодо розрахунків за енергоносії з Туркменистаном була далекою від оптимальної, оскільки борг України перед азіатською країною лишався досить високим: у 2003 р. він становив 281,7 млн дол. і за обсягом займав п'яту позицію після Світового банку, Росії, Євросоюзу, Німеччини, випереджаючи США, Японію, Італію, Францію, Європейський банк реконструкції і розвитку.

Перспективними напрямками співробітництва України і Туркменистану вбачається продаж українських труб (Харцизький трубний завод), газоперекачувальних агрегатів (НВО ім. Фрунзе, Мотор-Січ, Зоря), устаткування для заміни ізоляційного покриття на газопроводах, а також реалізація програм з капітального ремонту та реконструкції газотранспортної системи Туркменистану. Розгортається співпраця “Нафтогазу України” з держконцерном “Туркменнафта”, першим етапом якої можна розглядати надання сервісних послуг у нафтогазовій сфері на заході Туркменистану — участь у розробці покладів Корпедже. Українські спеціалісти ведуть розвідувальні роботи в газоносних регіонах і будують дві розвідувальні свердловини в межах геологічних завдань ГК “Туркменнафта”. Сейсмологічні дослідження показали високу перспективність цього регіону, де буріння сверд ловинами на глибину 3800–4500 м здійснюють досвідчені українські фахівці.

Отже, держави обопільно заінтересовані в розвиткові двосторонніх торговельно-економічних відносин. Водночас на шляху цього розвитку є як гальмівні чинники, так і певні суперечності. Серед них — недостатньо розвинена договірно-правова база двосторонніх відносин, передусім в економічній сфері; відсутність узгодженої програми економічного співробітництва; надмірно широка присутність посередницьких структур третіх країн у схемі постачання туркменського природного газу в Україну, які не зацікавлені в розвитку українсько-туркменської співпраці; неврегульованість питань сплати за природний газ, що постачається в Україну, зокрема щодо визначення ціни та співвідношення товарних і

валютних частин (Туркменістан активно наполягає відмовитися від бартеру і збільшити валютну частину); російська монополія на поставки туркменських енергоносіїв в Україну, наявність суперечностей між Росією і Туркменістаном щодо питань поставок туркменського газу на світові ринки.

Питання до самопідготовки:

1. Проаналізуйте відносини держав регіону з Україною з погляду українських геополітичних інтересів.
2. Охарактеризуйте геополітичне середовище і геополітичну орієнтацію Туркменістану, з'ясуйте основні загрози національній безпеці держави.
3. З'ясуйте місце Туркменістану в Центральньо-азійському геополітичному просторі.
4. Проаналізуйте зовнішньополітичну діяльність керівництва Туркменістану.

Лекція 14. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ТАДЖИКИСТАН ТА РЕСПУБЛІКИ КИРГИЗСТАН

[1, с. 108-109; 6, с.105-127]

1. Основні тенденції сучасного становища Киргизької республіки та Таджикистану. Їх політичні, демографічні, економічні характеристики. Державний лад та політика. Політичні партії та організації. Основні тенденції економічного розвитку в роки незалежності. Зовнішньоекономічні зв'язки.
2. Проголошення незалежності Киргизії. О. Акаєв. Президентські вибори в жовтні 1991 р. та грудні 1995 р. Протистояння влади та опозиції. Основні тенденції економічного розвитку Киргизії на протязі 90-х рр. ХХ — початку ХХІ ст. Парламентські вибори в листопаді 1999 р. Президентські вибори в жовтні 2000 р. “Революція тюльпанів”.
3. Проголошення незалежності Таджикистану. Причини та передумови громадянської війни в республіці (1992 — 1997 рр.). Етнічні конфлікти в 1989 — 1991 рр. Президентські вибори в листопаді 1991 р. Антиурядові виступи в 1992 р. Відставка Набієва. Прихід до влади Е.Рахмана. “Об'єднана таджицька опозиція”. Президентські вибори 1994 р.
4. Відставка А. Акаєва. Правління К. Бакієва. Події 2012 р. та зміни в політичному житті Киргизії. Правління А. Атамбаєва (2011 р.).
5. Московський договір про врегулювання відносин між владою та опозицією (27 червня 1997 р.). Президентські вибори в листопаді 1999 р. Парламентські вибори 2000 – 2015 рр.
6. Основні напрями ЗП Киргизії на сучасному етапі. Концепція зовнішньої політики Киргизької республіки. “Дипломатія шовкового шляху”.
7. Основні напрями ЗП Таджикистану на сучасному етапі. Події в Афганістані та Таджикистан. Рух “Талібан”. Участь Таджикистану в Антитерористичній коаліції.
8. Відносини з Росією та державами пострадянського простору. Участь в ЄврАзЕС та інших регіональних організаціях. Відносини з Китаєм. Відносини з США. Геополітична складова киргизько-американських відносин.
9. Відносини з Росією курс на стратегічне партнерство. Договір про економічне партнерство (серпень 1996 р.). Участь російських військ в миротворчих операціях на території Таджикистану. Відносини з США. Відносини з Іраном та Туреччиною. Участь Таджикистану в регіональних міжнародних організаціях: ЄврАзЕС, “Шанхайській п'ятірці”, Організація економічного співробітництва.
10. Відносини з Україною на сучасному етапі.

Геополітичні і зовнішньополітичні пріоритети республіки Киргизстан

Геополітичне значення Киргизстану - невеликої країни Центральної Азії, є доволі незначним в силу того, що він не має сировини, яка реалізується на глобальному або регіональному ринках (виняток складають водні ресурси і золотовидобувна промисловість).

Крім того, географічне розташування Киргизстану в даліні від основних вантажопотоків Азії та гірський рельєф республіки перетворюють транзит вантажів її територією на нерентабельний (особливо в порівнянні з сусідами-конкурентами).

Не сприяють зміцненню позицій Киргизстану на міжнародній арені й окремі зовнішньо- та внутрішньополітичні фактори. Так, серйозним гальмом на шляху налагодження рівноправних відносин в регіоні є сусідство Киргизстану з такими великими державами як КНР, Казахстан і Узбекистан. А нестабільна політична ситуація в країні з часу "тюльпанової революції" 2005 р. і несприятливе економічне середовище, яке "завдяки" корупції і клієнтелі є замкнутим і непрозорим, відштовхують ймовірних інвесторів. Крім того, Киргизстан має усталений імідж бідної країни, що склався внаслідок виїзду на заробітки за кордон сотень тисяч її мешканців.

Виходячи з цього, геополітичне положення Киргизстану можна вважати не вигідним, у зв'язку з його периферійним розташуванням як в Азії, так і в центрально-азійському регіоні. Щоправда, окремі експерти й аналітики, зокрема, американські, вважають, що геополітичне положення Киргизстану - якраз посередині Шовкового шляху - робить його місцем перетину та зіткнення інтересів Заходу й так званих азійських "тигрів", які прагнуть потрапити на центрально-азійські ринки. Останнє безперечно відкриває для киргизької дипломатії додатковий вектор партнерства і співробітництва.

В цілому ж геополітичне положення Киргизстану, боротьбу за вплив у якому ведуть як великі світові потуги (США, РФ, КНР), так і держави, що борються за лідерство в центрально-азійському регіоні (Казахстан, Узбекистан), є складним і значно обмежує можливості маневрування вищого керівництва країни на міжнародній арені. Попри це, перший президент Киргизстану А. Акаєв, прагнучи сформувати міжнародний імідж країни, як своєрідного острівця демократії в регіоні, зробив акцент на "багатовекторності" зовнішньої політики країни, в основі якої визнання наявності в центрально-азійському регіоні інтересів різних держав, передусім Росії, Китаю і США. Цей принцип взято за основу в програмних документах зовнішньої політики Киргизстану, зокрема в так званій "Дипломатії Шовкового шляху", розробленій А. Акаєвим.

Серед пріоритетних зовнішньополітичних завдань є й підтримання взаємовигідних відносин з державами колишнього СРСР. Орієнтація на країни СНД визначається можливістю реалізації на їх ринках киргизстанської продукції. Держави Співдружності, головним чином Росія, сприймаються гарантами безпеки республіки, попри доволі сумнівну вірогідність цих гарантій. Також країни СНД, передусім Казахстан і РФ, є важливими "імпортерами" киргизької робочої сили, що сприяє спаду в Киргизстані соціальної напруженості.

До пріоритетів слід віднести й пошук можливостей співробітництва з розвинутими країнами Європейського союзу, США і Японією задля отримання фінансової допомоги молодій киргизькій державі. Доступ до грантів з цих країн став можливим завдяки позитивному іміджу Киргизстану у світі, створеному А. Акаєвим у першій половині 1990-х рр. Це сприяло створенню широкої мережі киргизьких та іноземних неурядових організацій.

Важливим чинником, що впливає на формування зовнішньої політики Киргизстану є так званий "китайський фактор", що базується в основному на значній комерційній іміграції в країну з КНР, а також китайських інвестицій і грантах. Останнім часом Пекін надає Бішкеку й різноманітні кредити.

До сфери "Дипломатії Шовкового шляху" входить також участь республіки в розбудові нової архітектури інтеграції регіону. Членство в усіх інтеграційних об'єднаннях на центрально-азійському просторі (ОДКБ, ЄврАзЕС, ШОС) покликане зміцнити відносно слабкі позиції країни на міжнародній арені. В цьому сенсі одним з важливих політичних завдань, сформульованих А. Акаєвим, став одночасний вступ Киргизстану до ВТО та Митного союзу пострадянських республік, що сформували згодом ЄврАзЕС. Інші вектори зовнішньої політики республіки є відносно слабкими, хоча згадувана вище доктрина визначає пріоритетними Близькосхідний й Азійсько-Тихоокеанський регіони.

Основні лінії зовнішньої політики Киргизстану зорієнтовані у двох напрямках: Росія - Центральна Азія - Китай і Європа - США - Японія. Щодо першого з них, то його характерною рисою є близькість членів цієї тріади до республіки як провідних торговельних партнерів, ринків збуту товарів і найму робочої сили. Попри привабливість курсу на зближення з сусідніми країнами, в ньому приховані й суттєві для Киргизстану проблеми: складні взаємини з іншими республіками центрально-азійського регіону, значною мірою неоколоніальна політика Китаю і Росії, суперництво за превалювання в регіоні двох головних акторів - РФ і КНР. Щодо розвитку взаємин з трикутником Європа (включно з ОБСЄ) - США - Японія, то вони мають врівноважувати відносини Киргизстану з його великими сусідами, вплив яких останнім часом значно зростає.

Яких конкретних зовнішньополітичних результатів досягнув Киргизстан реалізуючи "Дипломатію Шовкового шляху"? Зростання іноземних інвестицій в економіку Киргизстану у 1990-х рр. підтвердило неабияку зацікавленість Заходу і, зокрема, США у цій невеликій колишній радянській республіці. Для США Киргизстан є геополітичним простором, який розцінюється як плацдарм, що врівноважує Китай та Росію - дві країни з комуністичним минулим. Не дивно, що в 1990-х рр. великий західний бізнес впевнено ствердився в Киргизстані. У золотодобувній промисловості працюють канадські фірми, а розвідку кольорових та рідкоземельних металів ведуть американські компанії. Залізниця, теплокомунікації, текстильне виробництво, банківську справу, причому не тільки в Киргизстані, але й в сусідніх республіках, контролює Німеччина.

Таке активне західне економічне просування зумовлено тією важливою політичною роллю, що її має відігравати Киргизстан та й загалом уся Центральна Азія у майбутньому, згідно з розрахунками західних, передусім американських, політиків. Як заявляв свого часу американський сенатор Сем Браунбек, "США мають так перебудувати свою політику в центрально-азійському регіоні, щоб вона якомога менше була орієнтована на Росію, а натомість допомогла народам уздовж Шовкового шляху зміцнити зв'язки між собою та Заходом" і "забезпечити американські компанії, що вже зробили вкладення капіталу в регіоні". Одним з проявів реалізації даного політичного курсу стало співробітництво Киргизстану з НАТО. Навесні 1997 р. тодішній керівник Альянсу Х. Солана здійснив велику подорож державами Центральної Азії, побувавши і в Бішкеку. У червні того ж року в американській Луїзіані відбулися навчання "Кооператив нагетт - 97" за участю 2 тис. військовослужбовців з Туреччини, Молдови, України, Казахстану, Узбекистану і Киргизстану. А у вересні 1997 р. на території Узбекистану відбулися справді безпрецедентні навчання, в яких взяли участь вояки США, Росії, Туреччини, Латвії, Грузії, Казахстану, Узбекистану та Киргизстану. Понад те, киргизських військових не лише запрошують на спільні навчання, але й готують у Європейському центрі стратегічних досліджень та військової економіки ім. Маршалла.

Вищою фазою співпраці Киргизстану із Заходом стало розташування на тимчасовій основі на території республіки авіаційної бази "Манас" в грудні 2001 р. - у зв'язку з підготовкою і проведенням США та їх союзниками "антитерористичної" операції в Афганістані. Американська сторона розробила ноту про статус бази і військовослужбовців США на території Киргизстану, яка за сприяння вищого керівництва країни одразу ж була схвалена парламентом республіки. Попри те, що астанинська Декларація ШОС від 5 липня 2005 р., в якій містилася вимога до "антитерористичної" коаліції визначитися з терміном перебування іноземних військових контингентів на території держав ШОС, президент Киргизстану К. Бакієв в листопаді 2005 р. підписав з держсекретарем США К. Райс угоду про подальше використання авіабази "Манас" як перевалочного пункту для доставки гуманітарних вантажів в Афганістан США та їх союзниками. Вагомим аргументом для пролонгації угоди стала й ціна, що її за оренду киргизстанської території сплачують США: тільки у 2006 р. Бішкек отримав 150 млн дол. компенсації, що включають не лише кошти за оренду плату, а й засоби на інші програми сприяння США Киргизстану.

В другій половині 1990-х рр. значно поживалася співпраця Бішкека з так званими азійськими "тиграми". Так, після візиту киргизського прем'єр-міністра до Маніли (Філіппіни) у

1997 р., Азійський банк вирішив надати Бішкекові кредитів на 200 млн дол. Під час візиту 1997 р. А. Акаєва до Сеула (Південно-Корейська республіка) було парафоровано угоди про надання Киргизстану кредитів, обопільне сприяння та захист інвестицій і будівництво на її території автомобільних заводів. Чи не найголовнішим донором республіки стала Японія, що надає Бішкеку щороку 60 млн дол. за програмою "Офіційна допомога розвитку". Окрім цього, Японія здійснила реконструкцію Бішкекського аеропорту та автомагістралі Бішкек - Ош. Вартість останнього проекту становила понад 450 млн дол. США.

Але справжнім конкурентом західних держав в Киргизстані є, безперечно, Китай. Для зв'язку власної економіки з європейськими ринками Китай не менше Киргизстану зацікавлений в прокладанні широтних трансконтинентальних транспортних шляхів через територію останньої. Завдяки наполегливим зусиллям китайців було відкрито автомагістраль Андіжан-Ош-Саратиш-Іркештан, що з'єднує Узбекистан і Киргизстан з Китаєм; тоді ж було розпочато будівництво залізничної магістралі Андіжан - Ош - Кашгар, що має стати початком відроджуваного "Великого шовкового шляху" із Сходу на Захід.

Очевидно, що Китай має і політичні причини, які зумовлюють його небайдуже ставлення до подій в його центрально-азійських сусідів. Головною є недопущення підтримки чи поширення з боку або ж з території Киргизстану та Казахстану пантюркістської пропаганди в Синцзян-Уйгурському автономному районі КНР. З огляду на зазначене, китайсько-киргизьке співробітництво розвивається динамічно у багатьох сферах. Вже 30 % спільних підприємств в республіці є китайськими, дві сусідні країни підписали угоду про двостороннє військово-технічне співробітництво.

Попри основні орієнтири киргизької політики, великого значення надається пріоритетності регіональних зв'язків. До речі, Киргизстан вважає найбільш перспективною формою економічної інтеграції створення локальних угруповань держав, оскільки ці процеси в рамках СНД загалом ускладнені суттєвою диференціацією в стані економічного розвитку країн-учасниць, в перебігу та спрямуванні здійснюваних реформ. Створення регіональних об'єднань економічно малопотужних держав з метою спільного використання їхнього потенціалу республіка розглядає як необхідну умову для встановлення справді рівноправних стосунків з економічно сильними країнами СНД. Бішкек уклав з Казахстаном та Узбекистаном тристоронні угоди, що передбачають співробітництво в економічній, гуманітарній та військовій сферах. Згадані угоди спрямовані на створення єдиного економічного простору цих трьох держав. У січні 1997 р. було підписано Договір про вічну дружбу Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Республіки Узбекистан, що є безпрецедентним у міжнародній практиці. Киргизстан приєднався до Митного союзу Російської Федерації, Республіки Білорусь і Республіки Казахстан та Договору про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах і всебічне зближення між згаданими країнами (29 березня 1996 р.).

Разом з РФ, Білорусією, Казахстаном і Таджикистаном Киргизстан є членом Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), водночас Киргизстан є членом Центрально-Азійського союзу, до якого також входять Узбекистан, Казахстан і Таджикистан, крім того, Киргизстан - член ОДКБ і ШОС.

Головними регіональними партнерами офіційного Бішкека є Казахстан (цьому чималою мірою сприяли й родинні зв'язки экс-президента Киргизстану А. Акаєва і президента Казахстану Н. Назарбаєва) та Росія (з огляду на залежність від її енергетичних ресурсів та зав'язаність промисловості Киргизстану на ринки збуту Росії). Причому значення російського чинника дедалі зростає у зв'язку з перманентною політичною кризою в Киргизстані.

Оцінюючи зовнішню політику Киргизстану в цілому, відзначаємо, що взявши курс на багатовекторність зовнішньої політики і висунувши низку популярних ініціатив на кшталт проголошення Центральної Азії без'ядерною зоною, відродження Великого шовкового шляху та ряд інших, безумовно, корисних ідей, перший президент республіки А. Акаєва відсторонився від проблем реальної модернізації киргизької економіки. Активна підтримка міжнародних зусиль у боротьбі з афганськими талібами також додала А. Акаєву значної політичної ваги, яку однак не вдалося конвертувати всередині самого Киргизстану.

"Тюльпанова революція" 2005 р. і затяжна політична криза в країні не збільшили можливості киргизстанського керівництва у сенсі проведення самостійного зовнішньополітичного курсу, відтак констатуємо, що нова влада Киргизстану на чолі з тимчасовим президентом країни Розою Отунбаєвою, на міжнародній арені в цілому продовжує зовнішньополітичний курс першого президента країни, в основі якого балансування між інтересами світових та регіональних лідерів.

Геополітична орієнтація та зовнішня політика республіки Таджикистан

Таджикистан розташований між тюркським світом на півночі і сході та іраномовними народами на півдні. Суперечка за ці землі в недалекому минулому між Британською і Російською імперіями є об'єктивним свідченням важливого геополітичного значення цієї території.

У зовнішній політиці Таджикистан спирається на військово-політичну та технічну підтримку Російської Федерації і є стратегічним партнером Росії у Центральній Азії та на кордоні з Афганістаном. Особливо помітною зовнішньополітична орієнтація на РФ була в період громадянської війни в Таджикистані 1992-1997 рр. Сьогодні головним є питання: чи залишиться Душанбе форпостом зовнішньої політики Москви в Центральній Азії, чи буде поступово віддалятися від неї, перетворюючись на незалежного геополітичного "гравця" або ж сателіта інших регіональних і світових держав?

У 1991 р. - після розпаду СРСР - уряд РФ, завдяки домінуванню в оточенні першого російського президента Б. Єльцина представників руху "Демократична Росія", оцінював внутрішню ситуацію в Таджикистані як боротьбу з пережитками комуністичного правління, зробивши ставку в ній на таджицьку опозицію. Російські демократи вважали, що інтереси нової Росії полягають у відстороненні від влади компартійної номенклатури і встановленні демократичних режимів на пострадянському просторі. Проти цього виступила група так званих "державників", представлена професійними апаратниками та силовиками. В результаті політика Росії щодо Таджикистану в кінці 1991 - влітку 1992 рр. була неоднорідною: значна частина політичного керівництва РФ лобювала інтереси таджицької опозиції, а силовики, передусім російські прикордонники та військовики 201-ї мотострілецької дивізії, дислоковані в Таджикистані, відкрито підтримали проурядовий Народний фронт Таджикистану. До відкритої політичної й військової підтримки в Таджикистані проурядових сил Росія перейшла у жовтні 1992 р., що безумовно посприяло поразці опозиції.

З того часу в політиці Росії щодо Таджикистану превалює суто прагматичний підхід: підтримка надається лише тому владному режимові, який дотримується проросійської орієнтації. У травні 1993 р. дві держави підписали Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу; принципового значення для національної безпеки Таджикистану набували угоди, згідно з якими російська 201-ша дивізія мала доукомплектовуватися допризовниками Таджикистану і залишатися в країні до створення тут боездатних збройних сил. Також російські прикордонники спільно з таджицькими тривалий час охороняли таджицько-афганський кордон. Завдяки Москві Душанбе доволі активно залучений до участі в інтеграційних проектах на терені СНД: у 1998 р. республіка вступила до Митного союзу, а в 2000 р. - до Євразійського економічного співтовариства; у 1999 р. офіційний Душанбе підписав протокол щодо пролонгації дії Договору про колективну безпеку 1992 р.

У червні 1997 р. під тиском з боку Росії та через загрозу агресії афганських талібів президент країни Е. Рахмон підписав з ісламською опозицією Загальну угоду про встановлення миру і національної згоди у Таджикистані, яка передбачала чотири-ступеневий план врегулювання цього конфлікту. Угода сприяла утвердженню політичної стабільності в Таджикистані, що в свою чергу забезпечило швидке відновлення зруйнованої війною інфраструктури республіки.

Центральна влада поступово роззброїла військові формування польових командирів, нейтралізувала вплив опозиційних політичних партій і створила умови для залучення іноземних інвестицій. Таджикистан, що став однією з країн-учасниць програми ООН "Цілі

розвитку тисячоліття", отримав довгострокові гарантії доступу до пільгових кредитів та інвестицій міжнародних донорських організацій.

В результаті країна отримала можливість проводити багатовекторну зовнішню політику, все рішучіше наголошуючи на своїх національних інтересах у стосунках з Москвою. У 2002-2003 рр. у відносинах двох держав спостерігалось навіть певне напруження через спробу Душанбе отримати для потреб реформування економіки кошти західних інвесторів, що викликало роздратування Москви. При цьому Росія для керівництва Таджикистану залишалась найприйнятнішим інвестором і стратегічним партнером. Адже одним з ключових пріоритетів Росії в Таджикистані є його перебування у сфері російських економічних інтересів, що є важливим і для таджицької сторони, позаяк для Таджикистану, котрий перебуває по суті в геополітичному і транспортному глухому куті, транзит товарів і вантажів через Росію залишається єдиним шляхом для виходу на західні ринки. Водночас Таджикистан зацікавлений в безперебійному постачанні з Росії енергоносіїв.

Проросійська орієнтація уряду Таджикистану, який завдяки своєму географічному положенню, є своєрідним "вікном" для проникнення в Афганістан, а через його територію - до країн Південної Азії та Середнього Сходу, дозволила б якомога довше блокувати будівництво трубопроводів для постачання центрально-азійських вуглеводнів в обхід Росії. Звісно, є ще Туркменістан й Узбекистан з їх можливостями будувати трубопроводи через Іран і Афганістан, однак іранський напрямок найближчим часом є неприйнятним для західних компаній. Залишається лише Афганістан, з яким Таджикистан має найдовший кордон.

Важливою економічною причиною проросійської орієнтації Таджикистану є масова трудова міграція його населення до Росії. Без неї таджицьку економіку очікує неминучий колапс, оскільки щорічні валютні надходження до країни від трудових мігрантів становлять від 1 до 2 млрд дол. США, а бюджет держави не перевищує 500 млн дол. США. У цьому зв'язку закон "Про міграцію", ухвалений 2007 р. Москвою, і який передбачає встановлення квот для кожної з країн-постачальників робочої сили на російський ринок праці, перетворюється на засіб тиску РФ передусім на ті країни СНД, що сповідують прозахідну зовнішньополітичну орієнтацію.

Важливе значення для розвитку таджицько-російських взаємин відіграв візит до Душанбе у жовтні 2004 р. президента РФ В. Путіна, в ході якого було підписано 15 угод. Для Таджикистану найвагомішими стали домовленості щодо інвестування російськими компаніями "Русал" і РАТ "СЕС" в економіку республіки (головним чином у виробництво алюмінію та в енергетичну галузь) близько 2 млрд дол США. Натомість Таджикистан пішов на ряд поступок у сфері військово-стратегічного співробітництва. Зокрема, укладено угоду про перетворення дислокованої в Таджикистані 201-ї російської мотострілецької дивізії на військову базу РФ і передачу у власність російської армії високогірного оптико-електронного вузла "Нурек" - системи контролю за космічним простором.

Втім мегапроекти із залученням російських інвестицій, що передбачали будівництво Рогунської й Сангтудінської ГЕС та ще одного алюмінієвого заводу на півдні країни, реалізувати доволі складно через неприховане бажання російського бізнесу взяти під свій контроль найприбутковіші галузі економіки Таджикистану.

У зв'язку з цим уряд Таджикистану веде активний пошук іноземних інвесторів як на Заході, так і в регіоні Близького і Середнього Сходу. Вже сьогодні Іран успішно реалізує проект з будівництва другої Сангтудінської ГЕС (будівництво першої здійснює РАО "СЕС"), а КНР має намір укласти угоду про спорудження двох ГЕС середньої потужності на р. Зеравшан.

Найбільше невдоволення Росії викликають спільний проект Таджикистану з Іраном з будівництва залізниці та лінії електропередач (ЛЕП) через територію Афганістану та Пакистаном, що висловив готовність вкласти 500 млн дол США в будівництво ЛЕП довжиною 1000 км від Рогунської ГЕС, що споруджується в Таджикистані, через Кабул до Пешавару. Не знаходять підтримки в РФ й плани з реалізації спільних таджицько-афганських гідроенергетичних мегапроектів на прикордонній р. П'яндж, що їх лобіюють США.

Таким чином, попри жорстку прив'язку до Росії керівництво Таджикистану на нинішньому етапі намагається проводити прагматичну зовнішню політику, ставлячи практичні питання вище від ідеологічних й історичних рамок чи особистих уподобань.

Серйозним фактором, що сприяв переформатуванню зовнішньої політики Таджикистану на багатовекторну, стали трагічні події 11 вересня 2001 р. в СіПА. Початок антитерористичної операції НАТО в Афганістані наніс дошкульного удару по стратегічних позиціях Росії в Центральній Азії, суттєво підкоригувавши усталену концепцію щодо того, що єдиною геополітичною потугою, яка має право на військову присутність в регіоні, є РФ. Попри те, що Вашингтон не взяв на себе конкретних зобов'язань із забезпечення безпеки країн Центральної Азії, військова присутність США у регіоні перетворилася на альтернативний безпековий варіант і значно зменшила роль РФ та її воєнного інструмента в Центральній Азії - Організації Договору колективної безпеки (ОДКБ).

США, які разом з РФ у березні 1993 р. започаткували проект "Російсько-американська мирна ініціатива", в рамках якого були створені умови для неформальної зустрічі представників ворогуючих таджицьких сторін, й до 2001 р. активно сприяли налагодженню діалогу між таджицькою владою та опозицією. У цьому контексті заслуговує на увагу активна діяльність США в рамках іншого спільного з Росією проекту зі сприяння між таджицького діалогу, відомого як "Дартмутська конференція", зусилля офіційного Вашингтона, спрямовані на успішний розвиток мирного процесу в Таджикистані у Раді Безпеки ООН, ОБСЄ, в рамках міжнародних фінансових інститутів та їх представництв в центрально-азійському регіоні та країні, врешті, активна участь США в реалізації мирних угод 1997 р. Усе це дало можливість США скласти конкуренцію Росії щодо впливу на ситуацію в Таджикистані та центрально-азійському регіоні.

Після вересня 2001 р., коли зовнішньополітичними стратегічними пріоритетами адміністрації Білого дому стали боротьба з міжнародним тероризмом і "демократична трансформація Великого Близького Сходу", стратегічне значення для США Таджикистану й інших держав Центральної Азії значно зросло, перемістившись в центр національних інтересів Вашингтона.

Керівництво Таджикистану підтримало американські плани з проведення військової операції на території Афганістану, ставши учасником міжнародної антитерористичної коаліції. Прагматичне рішення офіційного Душанбе підтримати дії США в регіоні обернулось для таджицької влади безперечними (передусім політичними) вигодами. На тлі війни міжнародної коаліції з рухом "Талібан" на території Афганістану значно зміцнилися політичні зв'язки Таджикистану з США та їх західними партнерами. Зростання значення Таджикистану в реалізації політичних і військових планів США спонукало Великобританію, Францію і Японію відкрити свої дипломатичні місії в Душанбе; сприяло здійсненню офіційного візиту до США урядової делегації на чолі з президентом Таджикистану Е. Рахмоном в кінці 2002 р.; стало стимулом для інтенсифікації і диверсифікації таджицько-американського партнерства.

Додатковий імпульс отримало двостороннє військово-технічне співробітництво - як пряме, так і в рамках реалізації програми НАТО "Партнерство заради миру", а міжнародні фінансові інститути створили для Таджикистану режим найбільшого сприяння. Тоді ж президент Е. Рахмон, попри закиди на його адресу в недемократичному правлінні, набув серед західних політиків статусу стабільного союзника в регіоні, що підтверджує, зокрема, й підписання восени 2004 р. угоди про партнерство і співробітництво з Європейським союзом.

Нова ситуація надала можливість таджицькому керівництву поставити питання про заміну російських прикордонників таджицькими на таджицько-афганському кордоні, що відбулася в грудні 2004 - червні 2005 р. 19 жовтня 2005 р. за участю командувача прикордонних військ Росії відбулася офіційна церемонія передачі усього кордону Таджикистану з Афганістаном таджицьким прикордонникам. Це стало можливим й завдяки тому, що США та їх європейські союзники надали фінансово-матеріальну допомогу Таджикистану для зміцнення кордону.

Цілковита підтримка США переобранню Е. Рахмона на черговий семирічний президентський термін у листопаді 2006 р., тісне співробітництво двох держав у сфері безпеки, доброзичливе ставлення до Таджикистану міжнародних фінансових установ, виявом чого стало списання МВФ значної частини боргу республіки на суму майже 100 млн дол США, визнання Таджикистану стратегічним союзником в центральньо-азійському регіоні - свідчать про нову якість таджицько-американських відносин.

Ще однією країною, що впливає в геополітичному сенсі на Таджикистан є Ісламська Республіка Іран - культурно та мовно споріднена з таджиками держава, у якій також говорять на фарсі. Посол Ірану в Таджикистані Мусаві одного разу заявив, що "відносини між Іраном і Таджикистаном повинні бути моделлю відносин у регіоні Центральної Азії". В Таджикистані активно діє Фонд імама Хомейні, що надає гуманітарну допомогу. Єдине, що дратує офіційний Тегеран - широке військове співробітництво Душанбе з країнами Заходу та Росією.

Однією з найголовніших проблем зовнішньої політики сучасного Таджикистану залишається проблема встановлення та делімітації кордонів з сусідніми державами, що дісталася Таджикистану у спадщину від СРСР. У 2003 р. було підписано угоду з Китаєм, за якою Таджикистан виявив готовність поступитися 1000 кв. км Памірських гір на користь своєму великому сусіду у разі, коли той відкличе свої претензії на площу у 28 тис. кв. км таджицької території. Про динамічний розвиток взаємин з КНР промовляє те, що 2004 р. на кордоні з КНР відкрито прикордонний перехід "Кульма", а в січні 2006 р. президент Таджикистану Е. Рахмон здійснив державний візит до КНР, у ході якого було підписано Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво.

Позаяк питання кордонів Таджикистану з колишніми радянськими республіками Узбекистаном і Киргизстаном остаточно ще не вирішено, продовжуються переговори з Узбекистаном щодо встановлення кордонів та знешкодження мінних полів у прикордонній зоні і з Киргизстаном - з делімітації кордону в Ісфahanській долині.

Серйозні проблеми у зовнішній політиці Таджикистану виникають подекуди й у зв'язку з тим, що Таджикистан є важливою ланкою у системі наркотрафіку з Афганістану до Росії і Західної Європи та провідною державою Центральної Азії для наркоділків, які контролюють близько 80 % усіх наркотиків, що перебувають на території цього регіону. Свого часу адміністрація США не захотіла виступити проти воєначальників Північного альянсу в Афганістані, побоюючись, що ті перестануть підтримувати уряд президента Афганістану Х. Карзаї. Багато з цих людей - афганські таджики, що здійснюють контрабандні поставки разом зі своїми співплемениками в Таджикистані. Коли в кінці 2004 р. афганська політика США зазнала змін і Вашингтон став домагатися рішучіших дій щодо виробників опію та героїну в Афганістані, з'ясувалося, що транзит наркотиків через Таджикистан працює як надійний механізм.

Питання до самопідготовки:

1. Проаналізуйте відносини держав регіону з Україною з погляду українських геополітичних інтересів.
2. Охарактеризуйте геополітичне середовище і геополітичну орієнтацію Таджикистану та Киргизстану.
3. З'ясуйте місце Таджикистану та Киргизстану в Центрально-азійському геополітичному просторі.
4. Проаналізуйте зовнішньополітичну діяльність керівництва та зовнішню політику Киргизстану та Таджикистану.
5. Визначте, які складнощі, на вашу думку, постають перед Україною у відносинах з країнами азійського регіону СНД?

Лекція 15. ПРОБЛЕМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ НА ТЕРЕНАХ СНД

[1, с. 100-110; 5, с. 132-174; 6, с. 165-199]

1. Специфіка «заморожених конфліктів» в період існування СРСР. Ескалація міжнаціональних конфліктів в ході дезінтеграції Радянського Союзу. Етнополітичні, історичні, економічні, соціальні, релігійні причини ескалації протиріч.
2. Спільні риси та закономірності перебігу конфліктів на пострадянському просторі.
3. Придністровський конфлікт та проблеми його врегулювання. Ініціативи України.
4. Особливості конфліктів у Кавказькому регіоні. Війни у Чечні. Грузино-абхазський конфлікт. Проблема Південної Осетії. Грузино-російська війна. Конфліктність у відносинах між Вірменією та Азербайджаном. Карабахська проблема.
5. Специфіка конфліктів у Центральній Азії. Міжтаджицька проблема. Питання врегулювання територіальних суперечок у центральноазіатському регіоні.
6. Інструменти розв'язання конфліктів на теренах пострадянського простору. Роль міжнародних організацій у розбудові миру на теренах СНД. Регіональні миротворчі ініціативи.
7. Перспективи міжнародно-правового врегулювання конфліктів на пострадянському просторі.

Конфлікт на політичній арені виникає у зв'язку з протиріччям між окремими суб'єктами та потребує дієвого шляху врегулювання вигідного, в першу чергу, для громадян, а потім для політичних сил. Адже, суб'єкти політики у прийнятті будь якого рішення зобов'язанні керуватися інтересами населення, а вектор їх дій має уособлювати погляди громадян, яких вони представляють.

Враховуючи основні історичні та практичні особливості транзиту пострадянських держав, варто звернути увагу на сучасне покоління людей посттоталітарної країни, яке не має геополітичних кордонів, вільно говорить про політичні процеси, критикує чи підтримує політичну еліту, а найголовніше бажає вільного вибору в усіх суспільнополітичних процесах. Молоде покоління, Молдови, Грузії та України має спільні цілі та бажання, щодо територіальної цілісності та незалежності, а рішення сучасної політичної еліти не відповідають бажанням та прагненням громадян.

Проведемо порівняльний аналіз трьох суспільно-значимих політичних конфліктів у країнах Молдови, Грузії та України, для виявлення ключових причин розвитку конфліктів їх протікання та можливих шляхів врегулювання.

Тому, правляча політична еліта намагається обійти бажання сучасних громадян і продовжувати управління суспільством за допомогою тоталітарної форми, що породжує стару проблему приховування конфліктів, відведення від конфліктів, замовчування конфліктів.

Окрім того, варто пам'ятати, що значний вплив на консервування політичних конфліктів на державному рівні здійснює міжнародне співтовариство, з метою зменшення масштабів територіального протиборства та недопущення до світових війн сучасності. Щоб наслідки регіонального протиборства не торкнулися світових масштабів.

Сучасна глобалізаційна політика, щодо вирішення політичних конфліктів, націлена на мирне компромісне врегулювання політичних конфліктів.

Для освідомлення компромісного механізму взаємодії між суб'єктами протиборства потрібно визначити рівень конфлікту.

За своєю сутністю політичний конфлікт може відбуватися на двох рівнях: по перше, це всередині соціальних груп та політичних груп, які є частиною влади, але мають бажання володіти більшими можливостями чи повноваженнями влади, з метою повного задоволення власних інтересів; по друге, між політичними групами і соціальними групами, які в сучасний період часу не є частиною влади, однак мають бажання отримати владу та заволодіти силою над групами, які контролюють цю владу.

Саме в залежності від того на якому рівні відбувається конфлікт потрібно аналізувати можливості використання різних шляхів компромісної взаємодії. У політичних процесах сучасних пострадянських країнах чітко прослідковується боротьба на двох рівнях. Суб'єкти політики без будь якої послідовності намагаються впливати на усі політичні процеси, чим створюють хаос та безлад у політичних процесах. На першому рівні сторони намагаються боротися за посади в державних інститутах. Другий рівень розвитку політичних конфліктів розпочинається з початком передвиборчої компанії, коли відбувається передвиборче протиборство різних груп політичних еліт суспільства, протистояння ідеологій та позицій суб'єктів політики, а також вплив на населення через стратегічний вектор подальшого позитивного розвитку суспільства.

Тому, враховуючи усі особливості політичного конфлікту, перш ніж здійснювати певний вплив щодо врегулювання конфлікту необхідно визначити його рівень, мету цього протиборства (зміна влади, піар, популізм, негативний піар для когось із суб'єктів протиборства та ін.), ціль конфлікту та інші фактори, які можуть бути важливі при вирішенні конфлікту.

Адже, під час боротьби за політичну посаду у органах виконавчої влади конфлікт може не набувати публічності та не висвітлюватися в засобах масової інформації, а тому не може бути контрольованим громадянами безпосередньо. Такі конфлікти передбачають зіткнення інтересів окремих політичних лідерів, політичних організацій та груп, які не зацікавлені у публічності їх протиборства. Коли такий конфлікт набуває публічності сторони можуть вдаватися до радикальних засобів, поширювати неправдиву інформацію про опонента, залучати більші кола людей – маси, які можуть вдаватися до сутичок між собою. Така ситуація погано впливає на процес розв'язання протиборства і знайти необхідний шлях досить важко, оскільки сторони конфлікту не будуть надавати повної інформації про причини, цілі та мету такої протистояння.

Не менш важливим завданням є вибір арбітра, так званого медіатора, який неупереджено зможе допомогти сторонам у вирішенні їх протиборства. В такій ролі можуть виступати окремі політики, державні інститути, громадські інститути, міжнародні організації.

Пострадянські країни у вирішенні політичних конфліктів досить часто звертаються до авторитетних президентів інших країн, до міжнародних організацій, як урядових так і не урядових, однак не усі сторони конфлікту враховують такий авторитет. Тому важливо, щоб такий суб'єкт-медіатор мав авторитет та вплив на обидві сторони конфлікту.

Для сучасної політичної еліти важливим завданням є розуміння перехідного періоду та процесу демократизації, для того щоб у спірній ситуації сторони змогли домовитись про вирішення цього протиріччя вигідним шляхом для усіх суб'єктів політики, а в першу чергу для громадян. Адже, політики намагаються впливати на громадян, усіма можливими інформаційними шляхами, щоб таким чином обґрунтувати об'єктивність своїх політичних дій та рішень.

Однією з особливостей впливу на громадську думку і завоювання прихильників є проголошення різних цінностей та ідеологічних доктрин, мається на увазі, боротьба концепцій щодо стратегічного розвитку країни у майбутньому. Суб'єкти протиборства дуже активно рекламують свої позиції в мас-медіа у заявах, виступах, промовах публічних діячів, одночасно надаючи факти про хибність концепцій опонентів.

Однією із основних причин боротьби за владу є ідеологічна конкуренція щодо впливу на суспільну думку, що досить ефективно діє у посткомуністичних країнах. Під час зіткнення цінностей і норм суперників сторони вдаються до різних маніпуляцій свідомістю населення та відкрито проголошують систему цінностей і норм суспільного устрою, висвітлюючи громадянам свою позицію, ідеологію.

Оскільки, розбіжності в ідеологіях політичних діячів великі, то і виникають серйозні розбіжності між населенням, що спричиняє зіткнення регіонів, яке небезпечно для цілісності державності.

Звичайно в сучасних новостворених демократичних країнах протиріччя в політичних поглядах неминучі, однак ефективна дипломатія запорука позитивних результатів від політичного конфлікту.

Можливість сторін протиборства домовлятися свідчить про високий рівень політичної культури та поміркованості суб'єктів політики.

У пострадянських країнах відбувається становлення основ політичної культури та політичної свідомості на рівні демократичного політичного режиму. А тому, сучасні політичні конфлікти не завжди мають позитивні результати, а частіше призводять до негативних наслідків для державотворчих процесів і політичної системи загалом.

Освідомлення сторонами конфлікту усіх наслідків, а також можливостей непередбаченого негативного результату, має спонукати їх до ефективної взаємодії.

Під непередбаченим негативним результатом, варто розуміти, збройну агресію, яка може бути різною, як зі сторони влади на людей, які невдоволені політичними рішеннями, так і між окремими групами чи суб'єктами, які визначають межі впливу. У сучасному світі можливості придбати зброю є досить реальні, а шляхи можуть вони бути законні і незаконні, що ще більше ускладнює ситуацію.

Основне завдання сторін конфлікту – це його розв'язання з максимальним урахуванням інтересів усіх сторін протиборства. Щоб виконати це завдання, сторони повинні володіти високим рівнем культури, який сприятиме швидкому та ефективному способу розв'язання чи управління конфліктною ситуацією.

Під час становлення незалежної правової демократичної держави, суспільство та політичні діячі повинні враховувати, що основним пріоритетом держави є не лише гармонізація національного законодавства до відповідного рівня, а й досягнення гармонізації всередині суспільства, шляхом національної злагоди, гарантування прав людини, культура спілкування між політиками, довіра громадян до політичних діячів, становлення політичної та соціальної стабільності.

Такі основні принципи перетворення суспільства змінюють відношення до політичного протиборства і до політичної боротьби.

Населення стане відкрите до удосконалення політичної системи і сприйматиме політичної еліту та зможе довіряти прийнятим рішенням, а вирішення політичних конфліктів не принесе шкоди пересічним громадянам.

Враховуючи ключові вітчизняні завдання та регіональні пріоритети варто пам'ятати, що сучасні політичні конфлікти мають глобальний характер і є закономірним явищем. Конфлікт місцевий чи регіональний може дійти до масштабів міжнародних. Тому в питанні врегулювання і управління конфліктами варто з'ясувати усі передумови, а саме об'єктивні і суб'єктивні обставини, причини конфлікту, його моделювання, визначення декілька варіантів його врегулювання, локалізації, переведення з насильницької форми в ненасильницьку, попередження конфліктної протидії, а не слідування за ним.

При трактуванні дії політичного конфлікту у політичній системі, його впливу на неї, сторони конфлікту здійснюють суб'єктивну характеристику вигідну окремій політичній силі чи політичній еліті. Система характеристики політичних процесів фактично незмінна, а тому суспільні налаштування інколи бувають і песимістичні. Громадяни різної вікової категорії не сприймають прийняті політичні рішення, не довіряють політикам. Шлях до подолання негативного налаштування це прийняття ефективних, злагоджених політичних рішень, які приносять позитивні результати на шляху до демократизації, а криза політичної думки відступає.

Під час врегулювання політичних конфліктів варто розуміти, яке завдання є перед сторонами протиборства чи потрібно вирішувати конфлікт, чи ним потрібно ефективно управляти, чи взагалі не реагувати на висловлювання суб'єктів протидії.

У науковій літературі існують різні підходи до розуміння поняття **розв'язання політичного конфлікту**, але сутність його зводиться до того, що **це спільна робота**

учасників конфлікту з метою закінчити пряму агресію один до одного та вирішити політичне питання, яке стало причиною спору окремих індивідів чи групи осіб.

Для розв'язання політичного конфлікту необхідно, щоб обидві сторони вчиняли дії, щодо вирішення спірного питання, але для цього потрібно дуже багато умов (зрілість сторін, їх зацікавленість у вирішенні спору, підбір методів сторонами чи посередником та ін.). У пострадянських країнах суб'єкти політики часто не усвідомлюють необхідності вирішення конфлікту, не йдуть на поступки і не можуть домовитись між собою, а тому, саме процес розв'язання політичного конфлікту переходить у затяжну політичну кризу, як наслідок страждають від цього прості громадяни, які стають заручниками політичних протистоянь на невизнаній частині країни, чи під обстрілами і агресією один до одного.

Вчені вважають, що конфлікт на практиці можливо розв'язати шляхом силового придушення однієї зі сторін чи шляхом переговорів (компроміс, співробітництво, а іноді й поступки). З даним твердженням важко погодитись, оскільки, придушення у своїй суті передбачає силовий вплив на одну із сторін з метою завершення конфлікту, але в такому випадку залишиться одна сторона незадоволена, а суть спору не вирішена. Тому такий спосіб розв'язання конфлікту, як придушення, не є ефективний у пострадянських країнах, як шлях розв'язання спірної ситуації, адже суперечки за територіальну цілісність чітко показують, що вияв агресії породжує ще більшу агресію.

Придушення ефективно лише в тому випадку, коли група осіб вчиняє вандалізм, пошкоджує адміністративні будівлі, а тим самим порушує норми адміністративного та кримінального законодавства.

Але це прояви крайнього впливу сторін протистояння один на одну і є найнебезпечнішою формою політичного конфлікту. Важливо, щоб така форма конфліктної взаємодії не спонукала до радикальних дій.

Такі небезпечні форми політичного конфлікту можуть спонукати треті сили до отримання вигоди з масштабного політичного протистояння. Можливо саме з метою отримання вигоди третя сторона може розпалювати конфліктну протидію між двома суб'єктами політики, щоб відвести увагу від своєї участі у такому революційному політичному процесі.

Для сучасних України, Молдови і Грузії актуальним є вирішення політичного конфлікту, який призвів до розколу територіальної цілісності, і як наслідок, перебування у невизначеному статусі частини території. Така ситуація негативно впливає на суспільно-політичний розвиток та послаблює економічний потенціал. Вирішення політичного конфлікту, який перейшов у фазу повномасштабних військових дій не можливо шляхом одного дня. Такі конфлікти є затяжними, затратними, неконтрольованими сторонами, оскільки участь приймає велика кількість осіб.

При аналізі військових протистоянь у Молдові, Грузії і Україні варто розуміти мету протистояння. В Молдові і Грузії конфлікти подібні, але по відношенню до України дещо інша причина їх виникнення та розвитку. В Придністров'ї та Абхазії мета була отримати незалежність від Молдови і Грузії відповідно, ще з моменту становлення цих незалежних країн, під час розпаду СРСР. В Україні проблеми зі статусом АР Крим, Луганської і Донецької областей стали причиною внутрішньополітичного військового протистояння уже в 2014 році. Тобто у свідомості населення не було бажання окремої незалежності регіонів до моменту зміни політичної еліти шляхом придушення під час мітингу студентів щодо інтеграційного вектору розвитку країни.

Розпад СРСР зумовив загострення низки конфліктів на пострадянському просторі, зокрема в Абхазії, Нагірному Карабаху, Придністров'ї, Південній Осетії за сприянням Російської федерації, нажалі не оминула такої участі і Україна.

Слід зазначити, що конфлікт у Молдові хоч і має деякі спільні риси з ситуацією, що склалась в Україні в 2014 році, проте має безліч розбіжностей. Адже сецесіонізм на Донбасі не мав значного поширення і розвитку до 2014 році, а перший його публічний вияв, зумовлений протистоянням регіональної еліти з центром отримав своє вираження у 2004 році.

На з'їзді лунали заклики до створення нової південно-східної української держави у формі федеративної республіки зі столицею у Харкові. Варто також зазначити, що 26 листопада 2004 року сесія Луганської обласної ради ухвалила рішення щодо проголошення Автономної ПівденноСхідної Української Республіки та задля реалізації проголошеного рішення звернулася по допомогу до президента Російської федерації В. Путіна. Проте з огляду на політичне, економічне та соціальне положення тогочасної Росії істотної підтримки сепаратистським проявам регіональної еліти Луганщини, Донеччини та Харківщини північний сусід не надав, але розгорнув масову пропагандистську діяльність на підтримку сецесійних рухів в Україні.

Крім того представники Луганської та Донецької області прийняли рішення про проведення референдуму, запланованого на грудень 2004 року стосовно їх самостійності у межах «української федерації» та заявили про відмову перерахування грошей до державного бюджету і про свою юрисдикцію над міліцією та інших державних органів, що розташовані в межах даних областей. Готовність до аналогічної дії напередодні заявило керівництво Харківської області.

Після завершення виборчої епопеї 2004 року належних висновків, щодо подолання зародженого сепаратизму влада не зробила, до відповідальності за антидержавні дії направлені на повалення державного ладу нікого з учасників сумнозвісних подій не притягнули.

Адже відповідно до статті 109 Кримінального кодексу України дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років. А також публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій – караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той же строк. Крім того дії, публічні заклики до зміни конституційного ладу в позаконний спосіб вчинені особою, яка є представником влади з використанням засобів масової інформації, - караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той же строк (Кримінальний кодекс України, 2001).

Поняття конституційного ладу включає суверенітет України, її форму правління, територіальний устрій та політичний режим.

У зв'язку з цим рішення учасників северодонецького зібрання та Луганської, Донецької і Харківської обласних рад слід розцінювати як дії направлені на зміну територіального устрою держави незаконним способом. Але ці дії залишились без належних санкцій та склали негативний прецедент, що у майбутньому призвів до реальної втрати контролю Україною над окремими своїми територіями.

А от у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії прагнення до відокремлення від держави та подальше приєднання до Російської федерації проявились під час розпаду СРСР. Конфлікти, що виникли у Молдові та Грузії зумовлені передусім діаметрально протилежним баченням подальшого розвитку новостворених держав у їх окремих регіонах. Так орієнтована на Європу та Румунію еліта Республіки Молдова зіштовхнулася з проросійськоорієнтованою регіональною елітою Придністров'я, яка отримала всебічну підтримку Росії.

Аналогічний процес відбувався у взаємодії Грузії і її регіонів Абхазії та Південної Осетії. Зокрема контроль Тбілісі над Абхазькою автономією був втрачений за самого початку проголошення незалежності Грузії.

Зумовлені ці конфлікти були історичними, геополітичними, економічними та культурними чинниками, а сторони конфлікту розраховували на зовнішню підтримку. У випадку з Придністров'ям Тирасполь залучився підтримкою Російської федерації, а офіційний Кишинів розраховував на підтримку Румунії. Крім того значною складовою сецесії у всіх випадках, що розглядаються у дослідженні, мала інформаційна складова, тобто пропаганда, що розгорнулася у контрольованих Російською федерацією ЗМІ.

Саме готовність підтримки Росії сепаратистських настроїв у Придністров'ї, Південній Осетії та Україні зумовили їх радикалізацію, а отже перехід конфліктів із латентної стадії у пряме військове зіткнення.

Безумовно, що оптимізму придністровським сепаратистам надавала упевненість у тому, що їх регіон є локомотивом економічного розвитку Молдови. Зокрема у Придністров'ї станом на 1992 рік було сконцентрована значна частина промислових потужностей Молдови, у той час коли решта території держави залишалася аграрною. Отож придністровська еліта переконуючи населення у економічній самостійності регіону взяла курс на сецесію.

Аналогічні настрої домінували серед населення Донецької та Луганської областей України, що підбурені своїми регіональними елітами прагнули відокремлення від України в 2014 році і чи не найважливіший вплив на настрої мас здійснювали засоби масової інформації Російської федерації, що створювали образ ворога для населення як Придністров'я так і українського сходу в особі політичної еліти Молдови та України і їх геополітичної орієнтації. Дані ЗМІ активно використовувались для розпалювання регіональних конфліктів в Україні та Молдові, використовуючи негативні епітети та порівняння на адресу як заходу України так і Молдови. Апелюючи добре сформованими міфологемами історичної пам'яті у населення їм вдалося закріпити ідеологічне протистояння окремих регіонів Молдови та України, що спровокувало військове протистояння у суспільстві зазначених держав.

Отож через особливості геополітичного розташування придністровський регіон є полем боротьби за сфери впливу. Вагому роль тут відіграє Росія, яка сприймає Придністров'я як архетип «русского мира» та інструмент протидії просуванню НАТО у південносхідному напрямку Європейського регіону (Мандрагеля, 2003, с. 405).

Росія розглядає зближення Молдови і України з Європейським союзом та НАТО як процес, що загрожує геополітичним інтересам, а отже національній безпеці. Усвідомлюючи зовнішньополітичні інтереси Російської федерації та подальший процес євроінтеграції Молдови, а також прагнення окремих політичних партій республіки до інтеграції з Румунією можна припустити, що статус-кво, який зберігається понад двадцять років в придністровському конфлікті може бути порушено.

Слід зазначити, що найбільш значущою рисою сецесіоністських рухів є сукупність ідеологічних чинників, зокрема історична пам'ять, мова, політичні погляди, етнічність, що інтегрують сецесіоністів і протиставляють їх державі.

З огляду на особливість прояву сецесіонізму у Придністров'ї та ЛНР і ДНР їх слід віднести до іредентизму. Під яким варто розуміти прагнення окремої частини населення держави до територіального відокремлення від центру з метою приєднання до іншої держави, що за переконанням сепаратистсько налаштованого населення є історичною, культурною, етнічною спільністю з ними. Саме тривале перебування Молдови, Грузії та України у спільному з Росією інформаційному просторі, а також спільність певного історичного шляху спровокувало у частини населення формування так званої російської, або, точніше сказати, радянської ідентичності та сприйняття себе як спільного політико-культурного, історичного, мовного простору в якому Росія є об'єднуючим стрижнем. Не даремно теоретики «русского миру» продовжують імперсько-радянську ідеологему про єдність «братських народів», що базується на спільності історії, православ'я та мови. Дана концепція це прагнення російської політичної та церковної еліти до відродження імперії в територіальних межах колишнього СРСР.

Проте варто зазначити, що сецесія у Абхазії та Південній Осетії була зумовлена етнічною самоідентичністю місцевого населення, що в пізньому періоді існування СРСР, а в Придністров'ї чинником сепаратизму була радянська ідентичність населення даного регіону, що не визнавало курсу Молдови на інтеграцію Молдови з Румунією та частково етнічна російська ідентичність лівобережжя Дністра.

Натомість іредентизм на сході України формувався поступово в межах технології впровадження так званого «русского мира».

Концепція «русского мира» почала формуватися у Російській федерації як ідеологія, що мусила замінити радянську міфологему єдності братських народів, аби подолати ефект роздробленості народу, який виник після розпаду радянської держави. Основними засадами цієї ідеології є спільність російської мови, православної віри та ідентифікації себе з Росією, її культурно-історичною спадщиною.

Аоткуляторами даної концепції сьогодні є президент Російської федерації В. Путін та патріарх Російської православної церкви Кирил.

«Русский мир» розглядається авторами цієї концепції як культурно-історична єдність у межах так званої руської цивілізації, що об'єднує усіх «співвітчизників» Росії, які входять в її мовний, ідеологічний простір і складають так звану руську цивілізацію. Виходячи з промов настоятеля Російської православної церкви «русский мир» – це єднання усіх православних народів і тих що розділяють основні цінності цієї цивілізації, ядром якої є Росія, Україна та Білорусія.

Саме завдяки діяльності різних проросійських громадських організацій, переважно на південному сході України та російським засобам масової інформації, а також лояльним до російської пропаганди українським ЗМІ населення південно-східної частини нашої держави було втягнуте у поле «русского мира», що з рештою сприяло їх прагненню до відокремлення від України та єднанню з Росією, як матричною державою. Варто зазначити, що українська держава протягом усього періоду незалежності не створила дієвого механізму інтеграції регіонів та налагодження спільного комунікативного поля.

До того ж загострення партійної боротьби в середині держави лише сприяло подальшому регіональному розколу в Україні.

Український регіоналізм здебільшого спровокований електоральною політикою та політичними гаслами багатьох партій. Адже найпростішою формулою накопичення «електорального капіталу» є гра на регіональних, культурних, мовних, конфесійних відмінностях між окремими частинами держави, направлена на конфронтацію електорату різних регіонів.

Партійна система України останнє десятиліття характеризувалася двовекторною спрямованістю партій у, якій частина партій активно агітувала електорат за приєднання до Митного союзу та апелювала до ідеї спільності Росії, Білорусії, України та активно грала на ностальгії за радянськими часами їх цінностями та ідеалами. Решта політичних партій орієнтувалася у своїй агітації на європейський вибір подальшого майбутнього України її традиційні цінності та історичне минуле (Кройтор, 2018, с. 60-63).

Така дихотомія партійної системи зберігається наразі з однією лише відмінністю, що партії умовно можна розділити на прихильників євроінтеграції, інтеграції з НАТО та прихильників пошуку компромісу з Російською федерацією. Не важко зрозуміти, що така поляризація партій призвела до розколу електорату, що зрештою зумовило загострення конфлікту між регіонами держави, її елітами та лише сприяло сецесії східних областей України (проголошення «ДНР» та «ЛНР»), чим скористувалася Російська федерація, а ідея «русского мира» стала ідеологічним оформленням сепаратизму.

Дещо подібною є ситуація з партійною системою Республіки Молдова. З погляду ідеологічного спектру то політичні партії Молдови можна поділити на партії орієнтовані на європейську інтеграцію та про-російські політичні партії. Зокрема праві політичні партії репрезентовані уніоністськими партіями, які виступають за приєднання Молдови до Румунії, сприймаючи незалежність республіки як перехідний етап інтеграції з «Великою Румунією», ліві партії представлені партіями проросійського налаштування, що виступають за нове об'єднання з СНД. Центристські політичні партії відстоюють збереження незалежність Молдови.

Стосовно партійної палітри Грузії, варто зазначити, що їй не притаманна така поляризація у поглядах на зовнішньополітичний курс, що характерно Україні та Молдові. Так за словами О. Панфілова «грузинське суспільство налаштоване ще з референдуму січня 2008 року на інтеграцію з ЄС і НАТО. Більше 70 відсотків населення сказало, що хоче інтеграції з

Євросоюзом і 60 відсотків за інтеграцію з НАТО. Думки не змінювалися. Але грузинські політики вважають, що нам зараз інтеграція з НАТО значно важливіша за інтеграцію з Євросоюзом. НАТО – це безпека. У Грузії є навчальний центр НАТО, який називають «базою» НАТО. Декілька разів на рік проходять навчання на території Грузії» (Куриленко, 2018).

Однак правляча еліта Грузії проводить щодо Російської Федерації «політику стратегічного терпіння», що ґрунтується на подальшій співпраці двох держав в межах Женевських домовленостей та поглибленню торгівельної співпраці. Так Росія у межах торгівельно-економічних відносинах з Грузією поступається лише Туреччині.

Проте подальша залежність Грузії від російського ринку лише посилить її залежність від північного сусіда, у той же час все більше Абхазія та Південна Осетія інтегруються в економічний простір Росії.

Проте відмінність цих двох регіонів Грузії від «ЛНР» та «ДНР» в тому, що їх важко віднести до «русского мира» і навряд чи населення цих регіонів ідентифікує себе з цим світом.

Сецесія цих регіонів Грузії, на відміну від Придністров'я в Молдові, Луганської, Донецької області в Україні, не є іредентизмом, а має всі ознаки індепендизму. Як зазначає В. Ставрійчук «сецесіонізм – це політика і практика суспільнополітичного руху, що спрямовані на здобуття державного суверенітету окремою етносоціальною спільнотою на території її проживання в межах існуючої держави (індепендизм) або прагнення до об'єднання частин одного етносу, що мешкають у різних державах (іредентизм)».

Крім того конфлікти Абхазії та Південної Осетії у Грузії, мають етнічну та історичну зумовленість, і розгорілись як міжетнічний конфлікт осетинсько-грузинський та абхазько-грузинський, який у подальшому Російська федерація використала в своїх геополітичних інтересах, враховуючи прагнення Грузії до асоціації з ЄС та інтеграції з НАТО. У цьому контексті спільність конфліктів у Молдові, Грузії, та Україні полягає у діях Російської Федерації пов'язаних з введенням своїх військ на територію суверенних держав у період коли вони змінили вектор своєї зовнішньої політики на інтеграцію до європейського простору.

На відміну від Придністров'я, Абхазії і Осетії, «ЛНР», «ДНР» розглядалися Росією як територія для подальшого наступу на Україну, з огляду на спроби реалізації проекту «Новоросія» та публічні висловлювання правлячої еліти Російської федерації, щодо України.

Усі конфлікти пов'язані з сецесіонізмом, що розглядаються мають низку спільних аспектів. Передусім це присутність у них військових сил Російської федерації та активна пропагандистська діяльність направлена на підтримку розколу держав. Фактично розгорнута Росією «гібридна війна» проти Республіки Молдова в 1992, була апробована в Грузії у 2004 році та удосконалюється на сучасному етапі у боротьбі проти України.

Варто погодитись із О. Снігір, яка зазначає, що «Україна, Молдова і Грузія були об'єктами російської агресії з моменту розпаду СРСР».

Прояви російського втручання, його інструменти і засоби в усіх трьох країнах були схожі й відрізнялися лише з огляду на регіональну специфіку та рівень стійкості країн до зовнішнього впливу. Запізніла російська воєнна агресія проти України зумовлена тим, що Україна розглядалася як один зі стовпів майбутньої інтеграції у форматі СНД.

Кремль на початку 1990-х задовольнився дислокацією військово-морської бази в Криму і розраховував на лояльність української політичної еліти. Саме тому конфлікт з Росією та анексія Криму стали відкладеними в часі, однак невідворотними з огляду на недовірливість інших інструментів Кремля для утримання контролю над Україною» (Снігір, 2018).

Дослідниця вбачає причину відтермінування російської агресії проти України в тому, що політична еліта цієї держави розраховувала на подальшу можливість інтеграції України з СНД та Митним союзом, а також на лояльність вітчизняної еліти до Російської федерації. На таку лояльність не можна було розраховувати у відносинах з Кишинівом. Тому завдяки пропаганді у ЗМІ, направленої на залякування жителів Придністров'я жорсткою політикою румунізацією місцевого населення, що має намір розгорнути правлячі кола Молдови.

Це зумовило виступи придністровської регіональної еліти проти Кишинева, а Росії задіяти свої військові формування, які базувались у даному регіоні на підтримку сепаратистського руху.

Аналогічні дії вжила Російська федерація по відношенню до Південної Осетії граючи на національних протиріччях осетинців та грузинів, сформувавши у ЗМІ образ ворога офіційного Тбілісі, що проводить жорстку грузинську національну політику, яка становить загрозу існуванню осетинській спільноті. Присутність російського військового контингенту на території Грузії лише полегшало інтервенції Росії в Південній Осетії. І в першому і в другому випадку Російська федерація виправдовувала свою військову присутність у цих двох державах ідеєю «примусу до миру».

Другий чинник який об'єднує конфлікти в Молдові, Грузії та Україні є те що каталізатором конфлікту у Придністров'ї, Південній Осетії і Донбасі стало обрання Кишиневою інтеграції з Румунією та ЄС, а Києвом і Тбілісі євроінтеграції та зближення з НАТО. Крім того значним чинником конфлікту у Молдові та Україні стала політика щодо державної мови та історичної пам'яті, яку російські та лояльні до них молдавські та українські ЗМІ трактували як ухили до «фашизму», що підігрівало відцентрові тенденції периферії.

Окупація Криму Російська федерація виправдовувала захистом російськомовного населення від кийівської «хунти», яка внаслідок перевороту захопила владу в Україні. Таке ідеологічне виправдання агресії проти держав колишнього СРСР сформоване в концепції «русского мира», як захист «соотечественников» не є новим, адже сформоване ще в середовищі імперського періоду.

Прикладом такої ідеології є Маніфест головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 18 серпня 1914 р. «Русскому народу». Зокрема у документі проголошувалось:

«Да не будет больше подъярмленной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла и князей Даниила и Романа, сбросив иго, да водрузит стяг единой, неразделимой и великой России! Да свершится Промысел Божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской. Да поможет Господь царственному своему помазаннику, императору Николаю Александровичу всея России, завершить дела великого князя Ивана Калиты». Ось таким «собирательством» земель «Святої Русі» виправдовувались дії Російської імперії в 1914 році у Першій світовій війні (Дорошенко, 2002, с. 31).

У роки Другої світової війни СРСР, аналогічно виправдовує своє агресію проти Польщі, але з маленькою поправкою, щодо об'єднання братського народу українців, що живуть у Галичині. Аналогія простежується стосовно дій Російської федерації у Придністров'ї, Криму, Донецьку.

Третьою спільною ознакою є перебіг конфлікту, наявність паралельно з військовими діями переговорного процесу з метою врегулювання конфлікту з залученням Європейських держав та Російської федерації. У жодному з конфліктів Росія не визнає себе стороною конфлікту, а стосовно Донбасу вона не визнає навіть присутності своїх військ на території України, наполягаючи на своїй місії як посередника. О Снігир зазначає, що «позиція посередника в конфліктах, яку займала або намагається зайняти Росія, дозволяє їй повністю контролювати безкінечний переговорний процес із врегулювання конфліктів, не беручи на себе жодних зобов'язань. А оскільки Москва не була зацікавлена в політичному врегулюванні конфліктів, то ані ПМР, ані Абхазія з Південною Осетією, ані «ДНР» і «ЛНР» не готові були домовлятися з Кишином, Тбілісі та Києвом» (Снігир, 2018).

Варто зазначити що Молдова визнала «ПМР» стороною у конфлікті та розпочала діалог по врегулюванню конфлікту у форматі Молдова – Тирасполь при посередництві Росії, України та ОБСЄ.

У цьому форматі ЄС та США є спостерігачами. Переговорний процес щодо врегулювання абхазького конфлікту проходив під егідою ООН при посередництві Росії і суб'єктності Абхазії та Грузії.

Переговори щодо врегулювання Південно-осетинського конфлікту проходили у Женевському форматі, проте Російська федерація була визнана Грузією суб'єктом конфлікту поруч із південною Осетією.

Проте квола міжнародна реакція на агресивні дії російської сторони не сприяли належному врегулюванню конфлікту і спровокували подальший розкол території Грузії. Адже російська федерація визнала незалежність не лише Абхазії, але й Південної Осетії.

Якісною відмінністю переговорного процесу, щодо врегулювання військового конфлікту на сході України є те, що в межах Мінського переговорного процесу Україна не визнає стороною переговорів ні «ЛНР» ні «ДНР», визнаючи стороною конфлікту Російську федерацію. Посередниками у переговорах є Німеччина та Франція. Крім того врегулювання конфлікту відбувається в межах «норманської четвірки» – Україна-Франція-Німеччина-Росія.

Четвертою спільною ознакою є пропозиції урядів Молдови, Грузії та України після деескалації конфліктів надати відповідним територіям широких самоврядних прав. Проте Російська федерація наполягає на проєкті федералізації держави, який Україна відкидає як не прийнятний та такий, що в подальшому загрожує існуванню державності.

Ще одною схожістю між «ПМР», Південною Осетією та «ЛНР» і «ДНР» є те що всі вони є не визнані світовим співтовариством держави та мають пряму фінансово-політичну підтримку з боку Російської федерації. Проте деякі відмінності є, а саме за протекцією Росії Абхазію та Південну Осетію визнали Венесуела, Вануату, Нікарагуа, Сирія, Тувалу і Російська федерація, а от Придністровська Молдавська Республіка залишається не визнаною ні ким так само як і не визнаними залишаються «ДНР» та «ЛНР».

Отож, участь Росії у придністровському, абхазькому, південноосетинському та сході України слід розцінювати як прагнення до контролю над даними територіями, з подальшим їх приєднанням до своєї території на що вказують процеси інтеграції в економічний, політичний та культурний простір Російської федерації не визнаних, самопроголошених республік.

Залишається відкритим питанням чи зазнає «русский мир» свого територіального розширення завдяки методам «гібридної війни» проти інших пострадянських держав? Єдиним спільним суб'єктом в цих військових політичних конфліктах в усіх трьох пострадянських країнах є третя сила, яка не вважає себе стороною конфлікту, але приймає активну участь у їх розвитку. Такою третьою силою є керівництво та військові формування Російської Федерації, які активно приймають участь у військових протиборствах. Така третя сила є маніпулятором, а громадяни та території окупації є фактичними її заручниками, хоча не усі мешканці цих територій мають таке бачення. У зв'язку з розвитком сучасних військових протиборств на свідомість населення активно впливають інформаційні потоки потрібного напрямку, усі інші види інформації намагаються обмежити будь-яким чином.

Для Грузії та Молдови фаза відкритого військового протистояння зупинена, але конфлікт залишається не вирішеним. Спірна територія знаходиться під невизначеним статусом в геополітичному просторі та в глибокому економічному занепаді. В Україні конфлікт знаходиться в активній фазі і механізм завершення хоча б військової агресії не відпрацьований, що продовжує спричиняти значні шкоди для життя і здоров'я населення, приводить в непридатність території військового протистояння та обмежувати економічний розвиток держави.

Для України першочерговим завданням є встановлення так званого «холодного миру», який допоможе завершити стадію військової агресії, звільнити окуповані території та розпочати відновлення правової стабільності і відновлення економічного потенціалу. Україна не бажає вдаватися до радикальних заходів, вводити військовий стан та звільняти окуповані території (як це зробила Молдавія), а тому завершення військової стадії не можливо спрогнозувати. Статус військового протиборства нормативно регламентується різними назвами: перша антитерористична операція на сході України (АТО), друга Операція об'єднаних сил (ООС), однак зміна назви ніяк не впливає на фактичні обставини протиборства, які там розвиваються. Фактично з обох сторін відбуваються військові атаки професійними військовими з метою звільнити чи окупувати більшу територію.

Отже, придушення в різних формах свого прояву є спланованою дією направленою на створення хаосу, безладу, безвладдя, або засобом відведення від основного суб'єкта, який зацікавлений у владі і владних силах. Закінчення конфлікту, яке йде за придушенням – це втрата однієї із складових політичного конфлікту, якщо втрата була жертвовною, вона з часом проявиться з новою силою, можливо в іншому складі конфлікту, але вирішити такий конфлікт буде дуже важко.

Адже, в сучасних процесах жорсткої агресії на теренах посттоталітарних країн під час політичного протиборства використовується тотальна війна, суть її в тому, що вплив на сторону, яку намагаються «придушити», здійснюється з усіх можливих шляхів, а саме: інформаційним шляхом, адміністративним ресурсом, людською силою та ін. Це прояв сучасного механізму впливу на суб'єкти протиборства, атака з усіх можливих сторін.

Тому, в сучасному геополітичному просторі, у який входять пострадянські країни, основна увага при вирішенні конфлікту приділяється саме компромісним і консенсусним шляхам врегулювання протиборства. При розв'язанні конфліктів саме таким чином, проблема виникає в самій політичній еліті і в свідомості населення, яке демократичним шляхом обирає цю еліту.

Усі вчинки, які здійснюються правлячою владою мають містити елементи раціональності під час вирішення політичного конфлікту.

Оскільки, сторони рівні у своїх бажаннях, мають бути рівні у способі впливу один на одного, без використання адміністративного ресурсу з метою задовольнити інтереси однієї із сторін. У зв'язку з інформаційним прогресом сучасні суб'єкти протиборства мають великі можливості отримати інформацію щодо застосування адміністративного ресурсу, масштаби використання адміністративного ресурсу та наслідки такого впливу. Всі способи використання «радянських методик впливу» стають застарілими у сучасному політичному процесі, а політичні діячі часто програють у протиборстві з окремими зацікавленими групами осіб, і відбуваються радикальні зміни у політичній системі.

Під час розв'язання сучасного політичного конфлікту у пострадянських країнах ключовою умовою для сторін конфлікту є визнання сторонами факту протиборства один з одним. Якщо одна із сторін не визнає себе стороною конфлікту, відносить себе до числа посередників, то в такому випадку вирішити конфлікт не можливо. При таких обставинах між цими сторонами врегулювання політичного конфлікту не можливе, політична криза буде продовжуватися до зміни політичної еліти та суб'єктів влади.

Отже, для повного розв'язання військового конфлікту в Україні, Молдовії і Грузії необхідно, щоб змінилася правляча еліта в третій силі, а саме в Російській Федерації. За таких обставин влада в країні і регіональна еліта на конфліктній території зможуть самостійно здійснювати переговорний процес і вирішувати статусні особливості територій, їх виокремлення чи об'єднання, але в межах правового поля країни, до якої відносяться данні території в рамках міжнародного права. А правляча еліта Російської Федерації не буде здійснювати вплив на фактичні сторони, не буде надавати військову підтримку та матеріальну допомогу.

Оскільки, військовий конфлікт не можливо розв'язати одним із дієвих механізмів, варто здійснювати заходи управління процесами протиборства, з метою зменшення агресії сторін одна до одної, і захисту мирного населення від наслідків протиборства.

Відносно трактування поняття «управління політичним конфліктом», то в науковому обігу його тлумачать, як ціленаправлений вплив на корекцію поведінки учасників конфлікту.

Здійснювати такий вплив необхідно з метою обмеження в небезпечних діях, які негативно впливають на усіх громадян. У пострадянських країнах управляти ефективно конфліктами досить важко, тим більше коли конфлікт військовий. Лише з метою отримання вигоди сторони змінюють модель своєї поведінки, але це не довгострокові акції і вони не спонукають сторони до розв'язання конфлікту у майбутньому.

У військовому конфлікті важливими моментами, щодо управління протиборством є такі дії, як: обмін полоненими, домовленість про перемир'я на відповідний період,

гарантування надання населенню гуманітарної допомоги у побутових речах та продуктах харчування, території проживання яких постраждали.

Управління конфліктом в рамках військового протиборства не вирішує його причини, але відводить сторони від радикальних заходів та сприяє, на майбутнє, створення превентивних заходів до прямої агресії. В рамках України усі переговори щодо управління військовими процесами вирішуються частково. Переговори про обмін полоненими чи про оголошення миру зриваються, сторони стають більш агресивними один до одного. В Молдавії та Грузії рішення про зупинення військових дій фактично виконується, але таке замороження конфлікту досить небезпечне.

Враховуючи усе вищезазначене, порівняльний аналіз трьох пострадянських країн показує, що країни стикаються в своєму розвитку з подібними політико-територіальними конфліктами, політична еліта суспільства досить розшарована та різновекторна, що унеможливує вирішення конфліктного зіткнення та послаблює стабільність усієї країни загалом, а пізніше і всього регіону.

Грузія є найбільш успішною з країн, які проходять порівняння, однак в силу власних ментальних особливостей та впливу третьої сторони вже довгий період часу знаходиться в стані замороженого військового конфлікту.

Молдавія практично законсервувала конфлікт на невизначений період, а перебування на території держави іноземних військ фактично стала нормою їх функціонування.

Україна залишається в стані активних військових дій, ситуація залишається досить напруженою, але в силу того, що конфлікт став затяжним для українського суспільства військові агресія стала причиною переосмислення політичних процесів за усі роки незалежності.

Розв'язання територіальних конфліктів у політичній площині цих країн потребує дипломатичного підходу і бажання представниками сторін до мирного закінчення протидії. На сучасному етапі повноцінно вирішити данні конфлікти переговорним шляхом не можливо.

Важливо, щоб сторони свідомо бажали розв'язання конфлікту та запропонували механізми вирішення, які задовольнять обидві сторони.

Тому, більшу увагу варто приділити управлінню конфліктами для зменшення або взагалі обмеження агресії. Під час відшукування поодиноких шляхів взаємодії суб'єкти конфлікту з часом прийдуть до необхідності правового визначення усіх політичних та економічних дій.

А міжнародна спільнота прийме будь-яке геополітичне рішення, якщо воно буде в рамках правового поля та дасть гарантії миру та стабільності, яка впливає не лише на окремі країни а й на міжнародну політику загалом.

Таким чином, розпад Радянського Союзу ознаменувався не тільки створенням незалежних держав, але й появою на політичній карті світу нових конфліктогенних регіонів у вигляді самопроголошених Придністровсько-Молдавської Республіки (ПМР), Нагірно-Карабахської Республіки (НКР), Республіки Абхазія, Південно-Осетинської Республіки. На жаль, до цього переліку можна віднести і конфлікт на сході нашої держави, який все більше набуває ознак «замороженого» протистояння.

Проблема «заморожених» конфліктів сьогодні знаходиться у центрі уваги багатьох дослідників. Так, у квітні 2019 р. польський аналітичний центр «Warsaw Institute» презентував спеціальну доповідь під назвою ««Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі як виклик європейській безпеці». У документі зазначається, що конфлікти такого роду відбуваються в невідконтрольній центральній владі регіонах, що знаходяться під контролем сепаратистів. Останні намагаються легітимізувати своє правління шляхом проведення переговорів з органами центральної влади. Відсутність мирних рішень, проте, не призводить до ескалації бойових дій, а конфлікти поступово переходять у фазу «небуття». Ця ситуація спричиняє, з одного боку, ослаблення позицій центральних урядів, а з іншого, - пряме або опосередковане втручання іноземних держав, які підтримують сепаратистів.

«Заморожені» конфлікти у пострадянських державах є серйозним викликом для розбудови міжнародних відносин у Східній Європі та на Кавказі. Такі країни, як Грузія, Молдова та Україна не можуть проводити цілком незалежну зовнішню політику через відсутність повного контролю над своїми територіями. Ці території контролюються квазідержавами, які реалізують політику, нав'язану Російською Федерацією, яка, у свою чергу, забезпечує їхню безпеку та здійснює програму економічної підтримки. У такий спосіб Кремль прагне блокувати євроатлантичні прагнення країн, оскільки до НАТО та Європейського Союзу не приймають нових членів, які повністю не контролюють свою територію. Винятком є ситуація у Нагірному Карабасі, яка безпосередньо не стосується Москви, але є наочним прикладом «замороженого» конфлікту.

Порівняльний аналіз окремих конфліктів

Розпад Радянського Союзу, незважаючи на відносно мирний характер, був пов'язаний з труднощами при розмежуванні кордонів у деяких новостворених державах. У випадку конфлікту між Молдовою та Придністров'ям, жителі цього регіону виступили проти влади у Кишиневі, побоюючись за положення росіян та російськомовного населення. Перемога на виборах у 1989 р., ще за часів СРСР, Народного фронту Молдови (НФМ) стала причиною ескалації конфлікту з Придністров'ям. Ця політична сила здійснювала діяльність, спрямовану на надання румунській мові статусу єдиної офіційної мови в державі, а кінцевою метою НФМ було об'єднання Молдови з Румунією.

Ситуація, подібна до придністровської, мала місце під час конфліктів у Південній Осетії та Абхазії. Розпад Радянського Союзу призвів до того, що перед цими суб'єктами постала дилема, - приєднатися до Грузії або боротися за незалежність. Південна Осетія та Абхазія тоді заявили про свою готовність залишитися частиною СРСР, оскільки свого часу у складі союзної держави вони користувалися широкою автономією.

Конфлікт у Нагірному Карабасі відрізняється від інших, тому що стосується двох сусідніх країн. Нагірний Карабах - це анклав з вірменським населенням на території Азербайджану. У конфлікт втягнутий Азербайджан як держава, що намагається повернути повний контроль над своєю територією, та Вірменія, що підтримує сепаратистську владу квазідержави під назвою Нагірно-Карабахська Республіка. У випадку цього конфлікту участь Російської Федерації є опосередкованою, оскільки Москва надає військову підтримку Вірменії, де також у містах Єреван та Гюмрі розміщена 102-а військова база ЗС РФ. Конфлікт з приводу контролю над Нагірним Карабахом значною мірою має геополітичний характер. З одного боку, це етнічний конфлікт місцевого значення, але, з іншого, - у його вирішенні зацікавлені сусідні держави.

Конфлікт на сході України ще не перетворився на «заморожений». Проте, враховуючи «затухання» інтересу європейської громадської думки до нього та намагань сепаратистської влади в Донецьку та Луганську легітимізуватися, польські аналітики припускають, що цей конфлікт у найближчому майбутньому буде схожим на придністровський. Азербайджан в економічному та військовому плані підтримує Туреччина. Вірменію, у свою чергу, підтримують Росія та Іран, який конкурує за вплив у регіоні з Азербайджаном. Крім того, на території північного Ірану проживає численна азербайджанська меншина (за деякими даними, до 10 мільйонів осіб). Між Баку та Тегераном триває затяжний дипломатичний конфлікт з приводу приналежності так званого Іранського Азербайджану.

Дії Росії у рамках «заморожених» конфліктів

Дії Росії у згаданих вище конфліктах націлені на те, щоб мирний процес розвивався під повним контролем Москви як над сепаратистською територією, так над і над державою, якій ця територія належить.

Після приходу до влади у 2000 р. Володимира Путіна головною метою зовнішньої політики Росія визначила утримання колишніх республік Радянського Союзу у своїй сфері впливу. Усі дії РФ щодо тепер уже незалежних країн у Східній Європі та на Кавказі

підпорядковані запобіганню можливості їх зближення з політичними та військовими структурами Заходу.

У 1992 р. 14-а армія ЗС РФ втрутилась у збройний конфлікт між Придністров'ям і Молдовою під приводом захисту російськомовного населення. Головною загрозою, як вважали тоді у Кремлі, була анексія Молдови Румунією, що призвело б до втрати впливу Москви на Кишинів. Придністров'я для Росії є елементом тиску на молдовську владу, яка без повного контролю над своєю територією не може стати членом Європейського Союзу чи НАТО. Маючи політичний і військовий контроль над владою в Тирасполі, Росія веде мирний діалог у такий спосіб, щоб контролювати і ПМР, і Молдову. За останні роки найбільш серйозною пропозицією Москви щодо врегулювання цього конфлікту став так званий Меморандум Козака (2003 р.)⁴. Згідно з ним, Молдова мала стати федерацією, у якій ПМР та Гагаузія дістали б права автономних адміністративних одиниць, які визнають верховенство Кишинєва, але з можливістю накладати вето на федеральні законопроекти. Крім того, центр не міг би змінювати місцеве законодавство своїх автономій. Рішення, запропоновані Кремлем, були не вигідними для молдовського уряду, тому що будь-які кроки, що стосуються, наприклад, євроатлантичної інтеграції, могли бути торпедовані проросійськими автономними утвореннями в рамках федерації. Але такий сценарій був би вигідним для Росії, яка через свій економічний та політичний вплив у ПМР та Гагаузії тиснула б на владу в Кишинєві, намагаючись «затягнути» Молдову до євразійських структур.

Хоча реалізація Меморандуму Козака не мала успіху, а Кишинів згодом вийшов з цього проекту, РФ не здійснювала заходів, спрямованих як на визнання незалежності ПМР, так і на анексію цієї території. Така позиція цілком логічна, враховуючи, перш за все, відсутність сухопутного кордону між Придністров'ям і Росією. Крім того, Москва, визнаючи незалежність Придністров'я, повністю втратить політичний контроль над Молдовою.

Ще одним прикладом діяльності Російської Федерації на пострадянському просторі є її опосередкована участь у вірменсько-азербайджанському конфлікті у Нагірному Карабасі. Це зумовлено тим, що РФ намагається зберегти свій вплив на обидві країни. Росія виступає лише як одна з кількох регіональних держав з інтересами в регіоні. У конфлікті навколо НКР Москва підтримує Вірменію у військовому плані, одночасно проводячи політику фактичного примусу стосовно Єревана. У 2012 р. Кремль змусив Вірменію відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, натомість «посприявши» у приєднанні країни до Євразійського економічного союзу, геополітичного проекту Москви, до якого входять Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Росія. У разі відновлення збройного протистояння між Азербайджаном та Вірменією, остання буде слабшою стороною з військової та економічної точки зору. Лише підтримка Єревана з боку такого сильного партнера, як Росія, може зберегти відносну рівновагу сил у регіоні. У відносинах з Кишинєвом для Москви важливо утримувати молдовсько-придністровський конфлікт у нинішній «замороженій» стадії. Коли у 2009 р. до влади у Молдові прийшла проєвропейська коаліція, це стало політичним викликом для Росії. Тоді Кремль намагався змусити цю країну відмовитися від планів інтеграції з ЄС, погрожуючи визнати незалежність ПМР.

Водночас між двома закавказькими країнами і народами зберігається обстановка гострої взаємної ненависті, їхні позиції щодо вирішення конфлікту залишаються взаємовиключними. НКР досі ніким не визнана, але практично повністю інтегрована з Вірменією. Сформований статус-кво цілком влаштовує Єреван, але абсолютно неприйнятний для Баку, який завдяки значним нафтовим доходам стрімко нарощує військовий потенціал. Те, що рано чи пізно війна за Карабах відновиться, практично не викликає сумнівів, зокрема, у російських аналітиків⁵. А ось її результат передбачити дуже складно.

Дії Росії в Абхазії та Південній Осетії мали інший характер. Обидва регіони межують з Російською Федерацією, отже, існує можливість їх включення до складу РФ як з політичної, так і з економічної та військової точки зору.

Після перемоги так званої «революції троянд» у Грузії у 2003 р. зовнішня політика цієї країни змінилася з проросійської на прозахідну. Метою нової влади у Тбілісі було

запровадження демократичних реформ у державі та спроба стати незалежною від впливу Росії. З огляду на таку політику та небезпеку вступу Грузії до НАТО, РФ використовувала у власних геополітичних цілях абхазький та південноосетинський сепаратизм. Першим кроком стала видача російських паспортів громадянам Грузії, які проживають в Абхазії та Південній Осетії. Такі дії мали служити приводом для втручання РФ з метою захисту своїх громадян у конфлікті між сепаратистами та грузинською армією. Конфлікт Грузії з Абхазією та Південною Осетією досяг свого апогею в серпні 2008 р., фактично перетворившись на російсько-грузинську війну. Лише військова інтервенція Росії допомогла сепаратистам вистояти. Пізніше Москва визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії та встановила з ними дипломатичні відносини. Тим же шляхом пішли Нікарагуа, Венесуела, Сирія, Науру. Створення квазідержав у Абхазії та Південній Осетії привітали Турецька Республіка Північного Кіпру, так звана Луганська Народна Республіка, а також «ХАМАС» і «Хізбалла», які низкою країн та міжнародних організацій внесені до списку терористичних організацій.

Перспектива «заморожування» конфлікту в Україні

Російські дії були реакцією на Декларацію Бухарестського саміту НАТО (квітень 2008 р.), на якому Грузія та Україна отримали запрошення на вступ до Альянсу. Проте, внаслідок військового втручання РФ в Грузії Тбілісі втратив шанс інтегруватися з НАТО.

Як відомо, конфлікт на Донбасі спалахнув у відповідь на Революцію гідності, яка розпочалася після відмови тодішньої влади підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Проросійські сили на сході України заявили про підтримку президента-втікача Віктора Януковича і створення союзу з Росією. Цими ж силами були створені сепаратистські квазідержави - Донецька Народна Республіка та Луганська Народна Республіка, які у фінансовому та військовому плані підтримуються Москвою. Незважаючи на протокол, підписаний у Мінську у вересні 2014 р., та переговори у рамках так званого Нормандського формату (Україна, Росія, Франція та Німеччина), конфлікт на Донбасі не був вирішений. Згідно з домовленостями, сторони мали припинити бойові дії, а контроль над спірною територією мала здійснювати ОБСЄ. Ще однією спробою досягти миру став Комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу (Мінськ-2) у лютому 2015 р. Але й він на сьогодні не дав бажаних результатів.

Конфлікт на Донбасі, як вважають у «Warsaw Institute», перебуває на стадії, подібній до придністровського конфлікту. Хоча він все ще не вичерпав своєї збройної фази, однак перестав бути точкою відліку для світової громадської думки у проблемі щодо побудови відносин між Заходом і Росією. Сепаратистські квазідержавні суб'єкти у вигляді ДНР/ЛНР, за підтримки Російської Федерації, зберігають контроль над частиною території Донецької та Луганської областей. Найімовірніше, мета Росії полягає у виведенні адміністрації цих двох квазідержав на такий рівень, щоб вони могли стати рівноправними партнерами для Києва у питанні щодо майбутнього України (зокрема, створення федерації). З точки зору Росії, включення цих територій до складу РФ не було б вигідним для Кремля, оскільки призвело б до втрати впливу на решту України, так само, як і у випадку ПМР та Молдови.

Вплив «заморожених» конфліктів на євроатлантичну інтеграцію

Ще одним аргументом, який віддаляє можливість включення ДНР/ЛНР до складу Російської Федерації, ймовірно, буде спроба Москви налагодити відносини із Заходом і скасувати накладені на Росію санкції. Анексія цих територій свідчила б про те, що РФ відкрито визнає себе агресором у конфлікті з Україною.

Грузія, Молдова та Україна - це країни, які після політичних змін вирішили взяти зовнішньополітичний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію. «Заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові і все ще активний конфлікт на сході України є відправною точкою у переговорах з Європейським Союзом, оскільки вони створюють загрозу безпеці ЄС у безпосередньому сусідстві. Жодна з цих країн без попереднього вирішення внутрішніх конфліктів не буде прийнята до структур Європейського Союзу та НАТО. Це пов'язано з занепокоєнням Брюсселя щодо можливості втягування в прямий конфлікт з Російською Федерацією. Схоже на те, що для багатьох країн ЄС збереження більш-менш нормальних

відносин з РФ є важливішим, ніж безпосереднє залучення до конфліктів на євразійській «периферії».

НАТО, як оборонний союз, не має мандата вести переговори щодо конфліктів у країнах, які не є його членами. Після російської агресії проти Грузії у 2008 р. Альянс припинив військове співробітництво з Росією, однак це не стосувалося співробітництва з нею у боротьбі з тероризмом. Реакція НАТО на анексію Криму та початок збройного конфлікту на сході України у 2014 р. була більш жорсткою: Альянс припинив усі форми співпраці з Москвою.

Збереження «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі є найбільш ефективним інструментом для Росії, який перешкоджає євроатлантичній інтеграції Грузії, Молдови та України. Центральна влада в цих країнах не має достатніх фінансових, політичних і військових можливостей для забезпечення реінтеграції сепаратистських квазідержав.

Стратегічні цілі Росії в окремих зонах конфліктів

Події, що мали місце в Грузії (2003 р.), Молдові (2009 р.) та Україні (2004 р. і 2013-2014 рр.), пов'язані з приходом до влади проєвропейських еліт в цих країнах після так званих «кольорових» революцій, викликали сильний спротив Росії. Підтримання статус-кво щодо невирішених територіальних конфліктів дало Москві можливість впливати на внутрішню ситуацію у Грузії, Молдові та Україні шляхом сприяння сепаратистським «урядам» Абхазії, Південної Осетії, ПМР і так званих ДНР/ЛНР.

Росія використовує конфлікти у колишніх республіках Радянського Союзу для закріплення своєї сфери впливу. Такі дії зумовлені недостатньою привабливістю для країн регіону інтеграційних пропозицій з боку РФ, яким важко «конкурувати» з тим, що пропонують ЄС і НАТО. До того ж, у результаті західних санкцій, а також падіння цін на енергоносії (за деякими оцінками, Росія лише у 2015 р. втратила близько 140 млрд. доларів).

Не дивлячись ні на що, Кремль продовжує розглядати регіон Східної Європи і Південний Кавказ як виняткову зону своїх інтересів. Збереження контролю РФ над цими державами (навіть у залишковій формі підпорядкування сепаратистських територій) віддаляє перспективу їх інтеграції з НАТО і ЄС. А саме в цій інтеграції Москва бачить найбільшу загрозу, яка може «виштовхнути» Росію з цієї частини геополітичної карти європейського континенту.

Питання до самопідготовки:

1. Дайте визначення поняттю „тероризм”. Які причини сучасного тероризму? Охарактеризуйте сучасний стан розвитку тероризму у світі.
2. Визначте, у чому виявляється фактор сили на міжнародній арені?
3. Розкрийте основні структурні елементи зовнішньополітичної сили держави.
4. Надайте відповідь, у чому полягають функції військової сили?
5. Дайте визначення міжнародної безпеки, перелічіть її складові.
6. Назвіть об'єкти і суб'єкти міжнародної безпеки. Які чинники впливають на формування сучасного безпекового середовища?
7. Проаналізуйте спільні риси та закономірності перебігу конфліктів на пострадянському просторі.
8. Охарактеризуйте придністровський конфлікт та проблеми його врегулювання. Ініціативи України.
9. Розкрийте специфіку конфліктів у Центральній Азії.
10. Опишіть роль міжнародних організацій та визначте їх завдання у сфері безпеки?
11. Поясніть, які основні тенденції трансформування безпекового середовища у сучасному світі?
12. Дайте визначення поняттю „політичний конфлікт”. Назвіть та охарактеризуйте основні шляхи розв'язання політичного конфлікту.
13. Розкрийте, у чому полягає роль міжнародних організацій у справі забезпечення миру і безпеки у контексті агресії РФ проти України?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література:

1. Дорошко М. Країнознавство. Країни СНД і Балтії: навчальний посібник / Микола Дорошко. Чернівці: Книги – XXI, 2008.
2. Європейська та євроатлантична інтеграція України: навч.-метод. посіб. / Харк. обл. наук.-метод. ін-т безперерв. освіти, каф. методики суспіл.-гуманіт. освіти; авт.-уклад. К. М. Слесик. Х.: ХОНМІБО, 2009. 87 с.
3. Заруба В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник / В. М. Заруба. К.: Істина, 2006, Тема 11.
4. Зленко А. Українська зовнішня політика: від політичної реальності до політичної необхідності / А. Зленко. К.: Преса України, 2009. 249 с.
5. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин / відп. ред. С. В. Віднянський. К.: Генеза, 2004. 614 с.
6. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник / В. М. Іванов. К.: Атіка, 2007, ч. II. Розділ 16.
7. Країнознавство: навч. посібник / Я. Б. Турчин; Л. О. Дорош, О. Н. Горбач. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 276 с.
8. Країнознавство: довідник / Я. Б. Турчин; Л. О. Дорош, О. Н. Горбач. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 296 с.
9. Країни СНД та Балтії у постсоюзний період : навч. посіб. / Рибак І. В. ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Каф. історії народів Росії та спец. іст. дисциплін. Кам'янець-Подільський : Сисин О. В. : Абетка, 2010. 168 с.
10. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навчальний посібник / П. П. Музиченко. К.: Знання, 2007, С. 597-604.
11. Міжнародні відносини та світова політика : підручник / В. А. Манжола, В. Ю. Крушинський С. П. Галака, С. В. Андрущенко, М. М. Білоусов; ред.: В. А. Манжола; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Київ. ун-т, 2010. 863 с.
12. Недбай В. В. Світова політика сучасності : навч. посіб. для студентів ВНЗ, що навчаються за спец. «Міжнародні відносини» / В. В. Недбай; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв : Швець В. Д., 2015. 237 с.
13. Орлова Т. В. Пострадянські країни: основні тенденції розвитку. К. : Знання, 2010. 64 с.
14. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монографія / [Бульвінський А. Г. та ін.] ; за ред. канд. іст. наук, доц. Бульвінського А. Г. Київ : Фенікс, 2017. 286 с.
15. Половинська В. В. Зовнішня політика країн СНД : навч. посіб.; Київ. міжнар. ун-т. Київ : КиМУ, 2019. 442 с.
16. Степаненко М. Центральньо-азійський барс. Україна і Казахстан в єдиному потоці історії. На основі взаємної поваги і довіри. Дніпропетровськ : АРТПРЕС, 2015. 748 с.
17. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: підруч. / Л. Д. Чекаленко. К. : Кондор, 2011. 281 с.

Додаткова література

18. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна у процесі динамічних геополітичних змін. Харків, 2003.
19. Златін О. Зовнішня політика й національна безпека Румунії у контексті агресії Росії проти України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2016. Вип. 25. С. 324-334.
20. Мальська М. П., Антонюк Н. В. Основи європейської інтеграції : підручник. К. : «Центр учбової літератури», 2015. 320 с.
21. Мальський М. З. Міжнародні відносини: Історія. Теорія. Економіка. Право : навч. посіб. / ред. : М. З. Мальський, Ю. М. Мороз. К. : Знання, 2010. 464 с.

22. Панов М. І. Політологія. Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. 2-е вид., переробл. і доповн. К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2006. 520 с.
23. Політична енциклопедія / ред. кол. : Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. К.: Парлам. вид-во, 2011. 808 с.
24. Сидорук Т. Європейська інтеграція України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. Сидорук, В. Павлюк, В. Малькін; Нац. ун-т "Остроз. акад." Л. : ПАІС, 2011. 270 с.
25. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cdi-bin//aws/main.cdi?nreg=997-077>
26. Україна ЄС: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991-2009) / за заг. ред. С. О. Камишева. К.: Юстініан, 2010. 608 с.
27. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України: моногр. / Л. Чекаленко; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. К.: НІПМБ, 2008. 351 с.

Інформаційні ресурси

1. Офіційний сайт Верховної Ради України - <http://www.rada.gov.ua/>
2. Президент України - <http://www.president.gov.ua/>
3. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України «Урядовий портал» <http://www.kmu.gov.ua/>
4. Міністерство закордонних справ - <http://mfa.gov.ua/ua>
5. Міністерство юстиції - <https://minjust.gov.ua/ua>
6. Конституційний Суд України - <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>
7. Організація Об'єднаних Націй - <http://www.un.org/>
8. Європейський суд з прав людини - <http://echr.coe.int/>
1. Північно-атлантичний союз - <http://www.nato.int/>
2. Міжнародне агентство з атомної енергетики - <https://www.iaea.org/>
3. Європейський союз - <http://eeas.europa.eu/>
4. Організація з безпеки та співробітництва в Європі - <http://www.osce.org/>
5. Організація за демократію і економічний розвиток – ГУАМ - <http://www.guam.org.ua/node/240> ; <http://guam-organization.org/>
6. Рада Європи - <http://www.coe.int/web/portal/home>
7. Управління Верховного комісара ООН з прав людини - <http://www.ohchr.org/>
8. Міжнародний валютний фонд - <https://www.imf.org/external/index.htm>
9. Міжнародна організація праці - <http://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>
10. "Україна-Європейський Союз"- офіційний сайт. <http://ukraine.eu.mfa.gov.ua/>
11. МЗС України - <http://www.mfa.gov.ua/mfa/map.htm>
12. Інтернет-портал СНД - <https://e-cis.info/>
13. Новин й аналітика про Україну, Європу та світ <https://www.dw.com/uk/співдружність-незалежних-держав-снд>

Бібліотеки України:

1. Бібліотека з прав людини (Університет Мінесоти) URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/index.html> (серед доступних мов – англійська)
2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbu.gov.ua/>
3. Національна парламентська бібліотека України URL: <http://www.nplu.org/> ; <http://www.nplu.kiev.ua/>
4. Одеська національна наукова бібліотека URL: <http://www.odnb.odessa.ua/>
5. Електронна бібліотека: URL: <http://www.info-library.com.ua/>
6. Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка URL: www.library.univ.kiev.ua
7. Наукова бібліотека Національного університету "Києво-Могилянська академія" URL: <http://www.ukma.kiev.ua/ukmalib>
8. Національна бібліотека Франції URL: <http://www.bnf.fr/>.
9. Німецькі бібліотеки URL: <http://www.ddb.de/>.